T.C.

BİLECİK ŞEYH EDEBALİ ÜNİVERSİTESİ

LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ

SİYASET BİLİMİ VE KAMU YÖNETİMİ ANABİLİM DALI

KAMU YÖNETİMİ TEZLİ YÜKSEK LİSANS PROGRAMI

İSLAMCILAR VE ARAP BAHARI SONRASI İKTİDAR KRİZİ: SURİYE DENEYİMİ ÜZERİNE BİR İNCELEME

YÜKSEK LİSANS TEZİ

AHMAD ALMUSTAFA

TEZ DANIŞMANI

DOÇ. DR . YAVUZ CANKARA

BİLECİK, 2026

10836097

T.C.

BİLECİK ŞEYH EDEBALİ ÜNİVERSİTESİ

LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ

SİYASET BİLİMİ VE KAMU YÖNETİMİ ANABİLİM DALI

KAMU YÖNETİMİ TEZLİ YÜKSEK LİSANS PROGRAMI

İSLAMCILAR VE ARAP BAHARI SONRASI İKTİDAR KRİZİ: SURİYE DENEYİMİ ÜZERİNE BİR İNCELEME

YÜKSEK LİSANS TEZİ

AHMAD ALMUSTAFA

TEZ DANIŞMANI.

DOÇ. DR. YAVUZ CANKARA

BİLECİK, 2026

10836097

BEYAN

"İslamcılar ve Arap Baharı Sonrası İktidar Krizi: Suriye Deneyimi Üzerine Bir İnceleme" başlıklı yüksek lisans tezinin hazırlık ve yazım aşamasında bilimsel araştırma ve etik kurallarına uyduğumu, Yükseköğretim Kurumları Bilimsel Araştırma ve Yayın Faaliyetlerinde Üretken Yapay Zekâ Kullanımına Dair Etik Rehberine uygun olarak tez/dönem projemi hazırladığımı, başkalarının eserlerinden yararlandığım bölümlerde bilimsel etik kurallarına uygun olarak atıfta bulunduğumu, kullandığım verilerde herhangi bir tahrifat yapmadığımı, çalışmamın herhangi bir kısmının başka bir tez/dönem projesi olarak sunulmadığını, aksinin tespit edilmesi durumunda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.

Ahmad ALMUSTAFA

../../2026

İmza:

	YAPAY ZEKÂ KULLANIMINA İLİŞKİN ÖĞRENCİ BEYAN FORMU	BŞEÜ-KAYSİS Belge	DFR-516
		İlk Yayın Tarihi/Sayısı	30.04.2026/16
		Revizyon Tarihi	00
		Revizyon No.su	00
		Toplam Sayfa	1

Bölüm I. Yapay Zekâ Kullanım Durumu

☒Bu tezin/projenin yazım süreçlerinde yapay zekâ tabanlı araçlardan **faydalandım**.

☐Bu tezin/projenin yazım süreçlerinde yapay zekâ tabanlı herhangi bir araçtan **faydalanmadım**.

Bölüm II. Yapay Zekâ Kullanım Detayları

**Bu bölüm yalnızca yapay zekâ kullanımı beyan edilmiş ise doldurulacaktır. Aksi durumda boş bırakılmalıdır.*

Tezinizde/projenizde kullandığınız yapay zekâ araçlarını ve sürümünü listeleyiniz:
Claude (Anthropic) – Claude Sonnet 5
ChatGPT (OpenAI) – GPT-5.6 Luna
Google Gemini – Gemini 3.1 Pro

Yapay zekâ araçlarını tezimin/projemin aşağıdaki aşamalarında ilgili amaçlar için kullandım. (Birden fazla seçenek işaretlenebilir):

- ☐ Cümle oluşturma
- ☐ Literatür tarama
- ☒ Çeviri
- ☒ Düzenleme/dil kontrolü
- ☐ Veri işleme ve analizi
- ☐ Veri görselleştirme
- ☐ Görüntü üretme
- ☒ Kaynakça düzenleme
- ☐ Diğer (Belirtiniz):.....

Bu çalışmada yapay zekâ kullanımı ***Yükseköğretim Kurumları Bilimsel Araştırma ve Yayın Faaliyetlerinde Üretken Yapay Zekâ Kullanımına Dair Etik Rehber***'e ve akademik dürüstlük ilkelerine uygun şekilde gerçekleştirilmiş olup yapay zekâ araçlarından alınan destek, etik kurallar ve kaynak gösterme esaslarına uygun biçimde belirtilmiştir. Yapay zekâ kullanımı, çalışmanın özgünlüğüne, bilimsel etik kurallarına ve ilgili mevzuata aykırı olmayacak biçimde gerçekleştirilmiştir. Usulsüz yapay zekâ kullanımı (örneğin: kaynak göstermeksizin metin üretimi, otomatik içerik üretiminin özgün eser gibi sunulması, yanıltıcı kaynak gösterimi vb.) tarafımdan kesinlikle yapılmamıştır. Yapay zekâ araçlarının sağladığı bilgilerin doğruluğunu kontrol ettiğimi, yanlış veya eksik bilgi bulunması halinde tüm sorumluluğun tarafıma ait olduğunu; ayrıca çalışmamla ilgili bu beyana aykırı bir durumun herhangi bir zamanda tespit edilmesi durumunda ortaya çıkabilecek akademik ve hukuki sonuçları kabul ettiğimi beyan ederim.

Ahmad ALMUSTAFA

../../2026

İmza:

ÖN SÖZ

Bu tez, günümüzde Suriye'de İslamcıların yaşadığı yeni iktidar deneyimi ele almakta; yeni yönetimin ülkeyi yönetme kapasitesini ve bu sürecin, Arap Baharı sonrasında Mısır ile Tunus'aki İslamcıların yaşadığı başarısızlıkların bir tekrarı olup olmayacağını sorgulamaktadır. Çalışma, farklı koşulların ve bağlamların farklı sonuçlara yol açabileceği varsayımından hareket etmektedir.

Her şeyden önce Yüce Allah'a hamd ve şükürlerimi sunarım. Bu tez çalışmasının hazırlanması sürecinde bana yol gösteren ve değerli katkılarıyla beni destekleyen saygıdeğer tez danışmanım Doç. Dr. Yavuz CANKARA'ya en içten teşekkürlerimi sunarım. Değerli fikirleriyle çalışmama büyük katkı sağlayan ve tez konusunun belirlenmesinde yardımlarını esirgemeyen hocam Doç. Dr. Pınar ÖZDEN CANKARA'ya teşekkür ve şükranlarımı sunarım. Lisans ve lisansüstü eğitimim boyunca bana bilgi ve birikim kazandıran, başta İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü hocalarım olmak üzere tüm değerli hocalarıma şükranlarımı sunarım.

Yıllar boyunca bana kucak açan ve ikinci vatanım olarak gördüğüm Türkiye'ye, savaş nedeniyle yarım kalan bir hayali yeniden gerçekleştirme fırsatı sunduğu için özel bir teşekkür borçluyum. Yıllar sonra eğitim hayatıma devam etmemi sağlayan Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesine ve hayatımın unutulmaz bir parçası hâline gelen Bilecik'e minnettarım.

Tez çalışmam boyunca karşılaştığım zorluklar, konunun güncelliği ve Suriye'deki gelişmelerin hızla değişmesi; sürekli takip, yeniden okuma ve araştırma yapma gerekliliğini beraberinde getirmiştir. Bu dinamik süreç zaman zaman psikolojik ve fiziksel bir yorgunluğa dönüşse de, tüm bu zorlukları aşmamda bana güç veren, destek olan ve her zaman yanımda duran kıymetli babam Salih ALMUSTAFA'ya; duaları, sabrı ve desteğiyle yolumu aydınlatan kıymetli annem Hatice ALMUSTAFA'ya sonsuz teşekkürlerimi sunarım. Ayrıca, yıllar süren bir aranın ardından eğitim hayatıma yeniden dönmem konusunda beni teşvik eden değerli dostum Ahmad Al-Yusuf'a teşekkür ederim. Son olarak, elde ettiğim bu başarıyı Suriye devriminin aziz şehitlerine ithaf ediyorum.

ÖZET

Arap Baharı devrimlerinin ardından Mısır ve Tunus'ta İslamcı hareketlerin iktidar deneyimleri, geçiş süreçlerinde karşılaşılan sorunları ve yetersizlikleri ortaya koymuştur. Bu süreçlerin üzerinden 10 yılı aşkın bir süre geçtikten sonra, Esad rejiminin Suriye'de çökmesi, İslamcıların Arap dünyasında yeniden iktidara gelmesine imkân sağlamıştır. Ancak bu kez süreç, cihatçı Selefiliğin bağrından doğan ve geçirdiği derin dönüşümler sonucunda Esad sonrası Suriye siyasetinin başat aktörü hâline gelen Heyet Tahrir eş-Şam (HTŞ) öncülüğünde gerçekleşmiştir.

Bu tez, geçiş sürecinin ilk bir buçuk yılında Suriye'deki yeni yönetimin iktidar deneyimini ele almaktadır. Çalışma, söz konusu hareketlerin devlet yönetiminde karşılaştıkları sorunları ve yetersizlikleri ortaya koymayı ve benzer bir tablonun Suriye'de HTŞ öncülüğündeki yeni iktidar deneyiminde tekrarlanıp tekrarlanmayacağı sorusuna yanıt aramayı amaçlamaktadır. Bu doğrultuda Suriye vakası, Mısır ve Tunus'taki iktidar deneyimlerle karşılaştırmalı bir çerçevede incelenmiştir.

Çalışmada, konuların tarihsel gelişimini, güncel siyasal süreçleri ve vakalar arasındaki dinamikleri analiz etmek amacıyla tarihsel, betimsel ve karşılaştırmalı yöntemler bir arada kullanılmıştır. Çalışma, iç ve dış faktörlerin, yeni Suriye yönetiminin demokratik bir dönüşüme öncülük etme başarısından bağımsız olarak, iktidarda kalma kapasitesini desteklediğini ve önceki deneyimlerden farklı bir yörünge oluşturduğunu ortaya koymaktadır.

Anahtar Kelimeler: Geçiş Süreci, İslamcı Hareketler, Cihatçı Selefilik, Siyasal İslam, Suriye

ABSTRACT

The governance experiences of Islamic movements in Egypt and Tunisia following the Arab Spring revolutions revealed the challenges and shortcomings encountered during transitional periods. More than a decade after these experiences, the collapse of the Assad regime in Syria opened the way for Islamic movements to return to power in the Arab world. This time, however, the process took place under the leadership of Hay'at Tahrir al-Sham (HTS), an actor that emerged from the ranks of jihadist Salafism and underwent profound transformations, ultimately becoming the dominant political actor in post-Assad Syria.

This thesis examines the governance experience of the new Syrian administration during the first year and a half of the transitional period. The study aims to identify the problems and shortcomings these movements encountered in state governance and to determine whether a similar pattern would be repeated in Syria under the new HTS-led administration. To this end, the Syrian case is analyzed within a comparative framework alongside the Egyptian and Tunisian experiences.

The study employs historical, descriptive, and comparative methods to analyze the historical development of the subjects, contemporary political processes, and the dynamics between the cases. The study demonstrates that internal and external factors support the new Syrian administration's capacity to remain in power, regardless of its success in leading a democratic transition, thereby placing it on a trajectory distinct from those of previous experiences.

Keywords: Islamic Movements, Political Islam, Jihadist Salafism, Syria, Transitional Period

İÇİNDEKİLER

ÖN SÖZ i

ÖZET ii

ABSTRACT iii

İÇİNDEKİLER iv

KISALTMALAR VE SİMGELER LİSTESİ ix

1. GİRİŞ 1

2. KAVRAMSAL VE TARİHSEL ÇERÇEVE 5

2.1. Modern Arap Devleti 5

2.1.1. Arap devleti: birlik ve parçalanmışlık diyalektiği 5

2.1.2. Modern arap devletinin doğuşu 6

2.1.3. Bağımsızlık sonrası arap devleti 7

2.2. Arap Milliyetçiliği 12

2.2.1. Arap milliyetçiliğinin doğuşu 12

2.2.2. Birinci dünya savaşı'ndan 1967'ye arap milliyetçiliği 14

2.2.3. 1967 sonrası arap milliyetçiliği 15

2.3. Arap Dünyasında İslamcılar 16

2.3.1. İslamcılar ve terminoloji sorunsalı 16

2.3.1.1. İslamcı hareketler 17

2.3.1.2. Siyasal islam 18

2.3.1.3. Selefilik 19

2.3.2. İslam ve siyaset 21

2.3.3. Arap dünyasında siyasal islam'ın ortaya çıkışı 26

2.3.3.1. Mısır'da müslüman kardeşler 30

2.3.3.2. Tunus'ta nahda hareketi 33

2.3.3.3. Cihatçı selefilik 36

2.4. Arap Baharı ve İktidar Krizi 39

2.4.1. Arap baharı: kavram ve nedenler 39

2.4.2. İktidar krizi ve geçiş süreci 43

3. MISIR İLE TUNUS'TAKİ İSLAMCILARIN İKTİDAR DENEYİMLERİ 46

3.1. İslamcılar ve Arap Baharı 46

3.2. Tunus'ta İktidar Deneyimi 48

3.2.1. Devrim öncesi tunus 48

3.2.2. 17 aralık devrimi 49

3.2.2.1. Nahda hareketinin devrime yönelik tutumu 50

3.2.3. Devrim sonrası 51

3.2.3.1. Birinci troyka dönemi 53

3.2.3.2. İkinci troyka dönemi 56

3.2.3.3. Nahda ve eski rejim ağları 58

3.2.3.4. Anayasanın yazım süreci 59

3.2.3.5. Ekonomik durum 61

3.2.3.6. Selefilerin etkisi 63

3.2.3.7. Dış politika 64

3.2.3.8. Davet ve siyaset ikilemi 66

3.2.4. Değerlendirme 67

3.2.4.1. Meşruiyet 68

3.2.4.2. Referans 68

3.2.4.3. Katılım 69

3.2.4.4. Vatandaşlık 70

3.2.4.5. Etkinlik 70

3.2.4.6. Dış faktör 71

3.3. Mısır'da İktidar Deneyimi 72

3.3.1. Devrim öncesi mısır 72

3.3.2. 25 ocak devrimi 73

3.3.2.1. İhvan'ın devrime yönelik tutumu 74

3.3.3. Askerî konsey dönemi 75

3.3.4. İhvan dönemi 78

3.3.4.1. Ordu ve yargı ile çatışma 79

3.3.4.2. 2012 anayasası 81

3.3.4.3. İhvan'ın düşüşü 82

3.3.4.4. Ekonomik ve güvenlik durum 84

3.3.4.5. Mursi'nin dış politikası 85

3.3.4.6. Cemaat ile parti arasındaki ilişki 89

3.3.4.7. Selefi nur partisi 90

3.3.5. Değerlendirme 94

3.3.5.1. Meşruiyet 95

3.3.5.2. Referans 96

3.3.5.3. Vatandaşlık 97

3.3.5.4. Katılım 97

3.3.5.5. Etkinlik 99

3.3.5.6. Dış faktör 100

4. 8 ARALIK 2024'Ten HALK MECLISININ TOPLANMASINA KADAR SURİYE'DE İKTİDAR DENEYİMİ 102

4.1. Suriye Tarihsel Arka Planı 102

4.1.1. Hafız esad dönemi 105

4.1.2. Beşar esad dönemi 106

4.2. Suriye Devrimi 108

4.3. Heyet Tahrir eş-Şam (HTŞ) 110

4.4. Saldırganlığı Caydırma Operasyonu 115

4.5. Esad Sonrası Suriye 122

4.5.1. Devrim mantığından devlet mantığına 123

4.5.2. Geçici hükümetin kurulması 125

4.5.3. Güvenlik düzeyi 126

4.5.3.1. Askerî ve güvenlik kurumlarının inşası 127

4.5.3.2. Yabancı savaşçılar 131

4.5.3.3. SDG örgütü 133

4.5.3.4. IŞİD örgütü 136

4.5.3.5. Eski rejim kalıntıları 138

4.5.3.6. Süveyda'daki silahlı gruplar 140

4.5.3.7. İsrail güvenlik tehdidi 143

4.5.4. Ekonomik düzeyi 146

4.5.5. Dış politika 149

4.5.6. Geçiş dönemi adaleti 153

4.5.7. Siyasi hayat, özgürlükler ve sivil toplum 155

4.5.7.1. Siyasi hayat 156

4.5.7.2. Özgürlükler 157

4.5.7.3. Sivil toplum 157

4.5.8. Halk meclisi 159

4.5.9. Değerlendirme 161

4.5.9.1. Meşruiyet 162

4.5.9.2. Referans **163**

4.5.9.3. Katılım **164**

4.5.9.4. Vatandaşlık **166**

4.5.9.5. Etkinlik **167**

4.5.9.6. Dış faktör **168**

4.6. Karşılaştırma ve Değerlendirme **170**

4.6.1. Meşruiyet düzeyinde **171**

4.6.2. Referans düzeyinde **171**

4.6.3. Katılım düzeyinde **172**

4.6.4. Vatandaşlık düzeyinde **174**

4.6.5. Etkinlik düzeyinde **175**

4.6.6. Dış faktör düzeyinde **177**

SONUÇ **182**

KAYNAKÇA **186**

KISALTMALAR VE SİMGELER LİSTESİ

ABD: Amearik Birleşik Devletleri

AB: Avrupa Birliği

BAE: Birleşik Arap Emirlikleri

BM: Birleşmiş Milletler

GSYH: Gayri Safi Yurt İçi Hasıla

HTŞ: Heyet Tahrir eş-Şam

IMF: Uluslararası Para Fonu

IŞİD: Irak ve Şam İslam Devleti

SDG: Suriye Demokratik Güçleri

SKYK: Silahlı Kuvvetler Yüksek Konseyi

t.y.: Tarih Yok

vd.: ve diğerleri

1. GİRİŞ

Arap dünyasında siyasal İslam hareketleri, 1967 Savaşı'nın ardından Arap milliyetçiliğinin gerilemesiyle birlikte yükselişe geçmeye başlamış ve kendilerini mevcut siyasi rejimlere alternatif olarak sunmuştur. Ancak otoriter rejimler, bu hareketlerin siyasi alanda örgütlenmesini ve etkilerini artırmasını engellemiş; onları yıllar boyunca baskı altında tutmuş, güvenlik takibi ve çeşitli kısıtlamalar yoluyla faaliyet alanlarını daraltmıştır (İlyâs, 2018). Bu durum, 2010 yılı sonlarında Tunus'ta başlayan ve Mısır üzerinden Suriye'ye uzanan Arap Baharı protestolarının ortaya çıkışına kadar devam etmiştir.

Arap Baharı'nın başlaması, siyasal İslam hareketleri açısından yeni bir dönemin başlangıcını oluşturmuştur. Tunus ve Mısır'da uzun yıllar hüküm süren otoriter rejimlerin devrilmesiyle birlikte, Nahda Hareketi (Nahda) ve Müslüman Kardeşler Cemaati (İhvan), uzun yıllar sonra siyasi muhalefet konumundan iktidar konumuna geçmiştir. Bu durum, söz konusu hareketleri taşıdıkları ideolojiyle ilgili öznel testlerin yanı sıra, geçiş süreçlerini yönetme, istikrarı sağlama, siyasi uzlaşılar inşa etme ve iç ve dış zorluklarla başa çıkma yetenekleriyle ilgili pratik testlerle karşı karşıya bırakmıştır (İtrîsî, 2020). Ancak İslamcıların iktidara gelmesi, onlarca yıldır bekledikleri fırsata rağmen, sunulan tavizlere, farklı yönelimlere sahip güçlerle kurulan ittifaklara ve iç ve dış kamuoyuna verilen taahhüt ve güvencelere rağmen istikrara dönüşmemiştir. Düşen rejimlerin ağır mirası, uzun süreli istibdat sonucunda siyasi kültürün zayıflığı ve geçiş sürecinin gereklilikleri karşısında bu hareketler, söz konusu sınamaların üstesinden gelmekte ve seçimlerden elde ettikleri meşruiyetin gücünü korumakta yetersiz kalmıştır (Mâdî, 2020).

Mısır ve Tunus'taki Nahda ve İhvan'ın iktidar deneyimlerinin başarısızlığının üzerinden 10 yılı aşkın bir süre geçtikten sonra, Suriye devriminin silahlı bir çatışmaya dönüşmesi ve bu sürecin 8 Aralık 2024'te Beşar Esad rejiminin düşmesiyle sonuçlanmasının ardından, islamcılar Suriye'de yeni bir geçiş süreciyle birlikte yeniden iktidara gelmiştir. Bu süreç, en büyük ağırlığa ve en örgütlü yapıya sahip askerî aktör olan Heyet Tahrir eş-Şam (HTŞ) liderliğindeki bir askerî mücadele yoluyla gerçekleşmiştir (Hâncî, 2026).

Suriye iktidar deneyimi, geleneksel siyasal İslam deneyimlerinden farklı bir model ortaya koymaktadır. Zira HTŞ, seçimler yoluyla iktidara ulaşmayı amaçlayan siyasi veya davet odaklı bir hareket olarak ortaya çıkmamıştır. Aksine, başlangıçta el-Kaide örgütüyle bağlantılı olan cihatçı Selefi geçmişe sahip bir örgütten, bir dizi entelektüel, örgütsel ve siyasi dönüşüm geçirerek evrilmiştir. Bu dönüşümler sırasında, cihatçı Selefi söylemi terk edip

zamanla daha yerel ve pragmatik bir söylem benimsemiş; buna paralel olarak devlet otoritesinin ve gücünün yokluğundan yararlanarak Kuzey Suriye'de küçük ölçekli bir yönetim deneyimi inşa etmiş ve nüfuzunu genişletmiştir. Bu durum, rejimin düşmesinin ardından Suriye devletinin yönetimine geçişini mümkün kılmış ve bu sürecin zeminini hazırlamıştır (Ebû Rummân, 2026).

HTŞ'nin, Mısır'daki İhvan ve Tunus'taki Nahda'nın iktidar deneyimlerine kıyasla kısa bir süre içerisinde Suriye'nin iktidarına ulaşması, örgütün Suriye'deki geçiş sürecini yönetme kapasitesi hakkında sorular ortaya çıkarmaktadır. Özellikle örgütün, iç içe geçmiş ve çok boyutlu iç ve dış zorlukların bulunduğu ve 7 Ekim sonrasında farklılaşan ve değişen bir bölgesel ortamda iktidara gelmiş olması, bu soruları daha da önemli hâle getirmektedir.

Tezin temel sorunsalı; cihatçı Selefi bir geçmişe sahip olan, 14 yıl içerisinde Suriye odaklı yerel bir yapıya dönüşen ve Suriye'nin iktidarına ulaşan bir askerî aktörün liderliğindeki Suriye iktidar deneyiminin, Mısır ve Tunus'taki önceki İslamcı deneyimlerin başarısızlığını tekrarlamaya aday olup olmadığı veya Suriye vakasını çevreleyen yapısal ve siyasi koşulların farklılığının, geçiş sürecine daha fazla istikrar sağlayacak farklı bir yola imkân tanıyıp tanımadığı sorusu etrafında şekillenmektedir.

Çalışma, HTŞ'nin iktidara gelmesinin Mısır ve Tunus'taki iktidar deneyimlerinin başarısızlığının zorunlu olarak bir tekrarı olmayacağını; aksine, Suriye'deki geçiş sürecinin şekillendiği yapısal ve siyasi ortamın farklılığının, önceki deneyimlerden farklı bir yörünge oluşturabileceğini ve ideolojik katılıktan uzak, daha pragmatik ve esnek bir iktidar modelini teşvik edebileceğini ileri sürmektedir. Bunun, yeni Suriye rejiminin istikrar ve süreklilik şansını önceki deneyimlere kıyasla artırabileceği öngörülmektedir. Dış aktörlerle dış dengeleri yönetme kapasitesi ve dış desteğin kullanılması, yeni Suriye rejiminin sürekliliğinde temel bir faktör oluşturmaktadır. Bunun yanı sıra, bu dış desteğin iç politikada ekonomik ve genel güvenlik dosyalarının yönetilmesi ve meşruiyetin güçlendirilmesi amacıyla kullanılabilme kapasitesinin de önem taşıdığı değerlendirilmektedir.

Tezin amacı, geçiş sürecinin başarısını veya başarısızlığını kendi başına yargılamak değil; dış müdahale faktörüne ek olarak meşruiyet, referans, vatandaşlık, katılım ve etkinlik olmak üzere altı karşılaştırmalı eksen üzerinden İslamcıların bu süreçteki performansını ve bu performansın geçiş süreci üzerindeki etkisini ölçmektir.

Çalışmanın önemi iki noktada yatmaktadır. Birincisi, üzerinden henüz iki yıl bile geçmemiş, hâlen etkileşim ve oluşum aşamasında olan, siyaset uzmanlarını şaşırtan ve Esad

rejiminin bölgesel ve uluslararası düzeyde yeniden meşrulaştırılmasına yönelik beklentileri altüst eden güncel bir konuyu ele almasıdır. Esad sonrası Suriye, uzmanların analizlerini yeniden gözden geçirdiği modern bir siyasi laboratuvar hâline gelmiştir. Önceki çalışmalar Mısır ve Tunus'taki İslamcı iktidar deneyimlerine odaklanırken, Suriye deneyiminin yeniliği ve özgünlüğü, onu incelemek ve önceki deneyimlerle karşılaştırmak için teşvik edici yeni bir alan oluşturmaktadır.

İkincisi, çalışmada ele alınan vakaların Arap dünyasıyla sınırlı olması nedeniyle, Türkçe ve İngilizce kaynakların yanı sıra ağırlıklı olarak Arapça kaynaklara: gazetelere, akademik dergilere, Arap dünyasında aktif olan araştırma merkezlerine, kitaplara ve resmî haber sitelerine dayanılması tercih edilmiştir. Bu durumun, Arap dünyasında dolaşımda olan entelektüel ve siyasi tartışmaların bir kısmının Türk akademik literatürüne aktarılmasına katkıda bulunabileceği ve okuyucuya bu dönüşümlerin yaşandığı ortamdan, yani Arap dünyasından, ortaya çıkan görüş ve yaklaşımları tanıma imkânı sunabileceği düşünülmektedir.

Tezde, Arap bölgesindeki siyasal İslam'ın ve İslami hareketlerin tarihini dikey (kronolojik) bir anlatımla ele almak amacıyla tarihsel yöntem; önceki deneyimleri ile mevcut Suriye iktidar deneyimini yatay bir perspektifle sunmak amacıyla betimsel yöntem; bu deneyimleri yukarıda belirtilen beş eksen ve dış müdahale faktörü olmak üzere altı karşılaştırmalı unsur üzerinden analiz edip değerlendirmek amacıyla ise karşılaştırmalı yöntem kullanılmıştır.

Bu karşılaştırmanın doğası gereği eş zamanlı olmadığına dikkat çekmek gerekir. Mısır ve Tunus iktidar deneyimleri 2011-2014 dönemini kapsarken, Suriye iktidar deneyimi henüz devam etmektedir. Çalışma, Esad rejiminin düştüğü 8 Aralık 2024 tarihinden Halk Meclisinin ilk oturumunun yapıldığı 12 Temmuz 2026 tarihine kadar olan dönemi kapsamaktadır. Bu nedenle, söz konusu altı unsur, İslamcı aktörlerin her bir vakadaki performansını aynı tarihlerde değil, geçiş sürecinin benzer aşamalarında karşılaştırmayı sağlayan sabit bir analitik çerçeve olarak kullanılmaktadır.

Tez, giriş ve sonuç bölümleriyle birlikte üç ana bölümden oluşmaktadır. Birinci Bölüm, teorik ve tarihsel çerçeveyi ele almakta; Arap devletinin doğuşu ve özellikleri, Arap milliyetçiliğinin yükselişi ve düşüşü, 1967 sonrası İslamcıların yükselişi, İslamcılar ve Terminoloji Sorunsalı başlığı altında temel kavramların açıklanması, İslam ve siyaset ilişkisi,

siyasal İslam'ın ortaya çıkışı, Mısır'daki İhvan, Tunus'taki Nahda Hareketi ve cihatçı Selefilik üzerinden Arap Baharı'nın anlamı ile geçiş sürecindeki iktidar krizini ele almaktadır.

İkinci Bölüm, Mısır ve Tunus vakalarını, Nahda ve İhvan'ın iktidar deneyimlerini sunarak ve değerlendirerek incelemektedir. Üçüncü Bölüm ise, Esad rejiminin düştüğü 8 Aralık 2024'ten Halk Meclisinin ilk oturumunun yapıldığı 12 Temmuz 2026'ya kadar olan Suriye iktidar deneyimine ayrılmıştır. Bu bölümde, bağımsızlıktan bu yana Suriye'nin tarihsel arka planı, Suriye devrimi, HTŞ'nin dönüşümleri ve İdlib yönetim deneyimi, Saldırganlığı Caydırma Operasyonu ve Esad sonrası HTŞ'nin iktidar deneyimi ele alınmakta; bölüm, kapsamlı bir değerlendirme ve üç iktidar deneyimi arasında nihai bir karşılaştırma ile sona ermektedir.

Son olarak bu çalışmada, metin içi okuma akıcılığı ile kaynakça tutarlılığı arasındaki dengeyi en üst düzeyde korumak amacıyla bilinçli bir yazım disiplini gözetilmiştir. Bu doğrultuda, çalışmada kullanılan ağırlıklı olarak Arapça kaynaklara (kitaplar, akademik dergiler, araştırma merkezlerinin raporları, resmî haber siteleri ve elektronik belgeler) ait yazar isimleri; metin içi anlatımlarda, parantez içi kaynak göstermelerde ve tez sonundaki kaynakça listesinde birbiriyle harfi harfine birebir eşleşmesi adına tüm metin boyunca akademik transkripsiyonlu biçimleriyle (örneğin: Derrâcî, Abidîn, Şa'bân) kullanılmıştır. Ancak ilgili elektronik kaynaklarda veya akademik sitelerde yazar tarafından doğrudan İngilizce olarak sunulmuş isimler, uluslararası literatür standartlarına sadık kalınarak transkripsiyon işlemine tabi tutulmadan, yazarın beyan ettiği orijinal biçimiyle aktarılmıştır. Öte yandan, kaynakça listesinde yazar olarak yer almayan, yalnızca dönemin siyasi ve askerî gelişmeleri bağlamında tarihsel veya aktör düzeyinde adı geçen lider, devlet adamı, ekol veya topluluk isimleri ise okuma kolaylığı sunması ve metnin akıcılığını bozmaması açısından düz Türkçe yazım formatıyla (örneğin: eş-Şara, Esad, Mursi) aktarılmıştır. Böylece kaynakçada yer alan akademik literatür ile metin içindeki atıf ağları arasında kusursuz bir kuramsal ve biçimsel bütünlük sağlanmıştır.

2. KAVRAMSAL VE TARİHSEL ÇERÇEVE

2.1. Modern Arap Devleti

Bu çalışmada Arap devleti kavramı, sömürgecilik sonrası dönemde Arap dünyasında teşekkül eden, halk, otorite ve belirli bir coğrafyadan müteşekkil, egemenlik kurumlarına ve uluslararası meşruiyete sahip siyasi yapıları nitelemektedir. Batı menşeli bu model, Avrupa'dan diğer kıtalara yayılan bir siyasi sistemin kopyası niteliğindedir (Sıddîkî, 2008). Öte yandan, literatürde Arap vatanı olarak da adlandırılan Arap dünyası kavramı, Arapça konuşan ve Arap Birliği üyesi olan yirmi iki çağdaş Arap devletini kapsamaktadır. Kültürel homojenliği ve stratejik konumuyla temayüz eden bu ülkeler; batıda Atlas Okyanusu'ndan doğuda Hint Okyanusu'na, güneyde Afrika Boynuzu'ndan kuzeyde Türkiye sınırına kadar uzanan geniş bir coğrafyayı kaplamaktadır (Hilâl ve Karnî, 2002).

Arap literatüründe devlet kavramına ilişkin terminolojik bir ayrım mevcuttur. Özellikle Arap dünyasının doğu kısmını ifade eden Maşrık kökenli milliyetçiler, mevcut sınırların yapaylığını vurgulamak amacıyla bölgesel devlet (Ed-Devletü'l-Kutriyye) tabirini kullanırken; Kuzey Afrika'daki Arap ülkelerini kapsayan Mağrip düşünürleri ulusal devlet (Ed-Devletü'l-Vataniyye) kavramını tercih etmektedir. Bu çalışmada Arap devletlerinin ortak özelliklerine değinilirken hem bölgesel devlet hem ulusal devlet terimlerinin kullanılması uygun görülmüştür. SpeÎk bir devlet kastedildiğinde ise, ilgili devletin ismi doğrudan zikredilecektir.

2.1.1. Arap devleti: birlik ve parçalanmışlık diyalektiği

Arap devletinin teşekkül süreciyle ilgili literatürde iki temel yaklaşım öne çıkmaktadır. Birinci görüşe göre mevcut Arap devletleri, tarihsel ve coğrafi gerçekleri göz ardı eden yapay sömürgecilik ürünleridir (Korani, 2013). İkinci görüş ise Mısır, Fas, Umman ve Yemen gibi örneklerden hareketle birçok Arap devletinin sömürgecilik öncesine dayanan otantik kökleri olduğunu savunur; ancak Suriye, Filistin, Lübnan ve Ürdün gibi devletlerin sömürgecilik ürünü olduğu gerçeğini de yadsımaz (Bûşmâh, 2020).

Bu bağlamda Lübnanlı tarihçi İlya Harik, Arap coğrafyasının homojen olmayan karmaşık bir yapı arz ettiğini belirtir. Harik, bölgedeki siyasi örgütlenmeleri meşruiyetin kaynağına ve yönetim biçimine göre geleneksel liderlikler, dinî yönetimler, dinî cemaat yönetimleri, bürokratik seçkinci yönetimler ve sömürge sınırlarıyla belirlenen devletler olmak üzere beş farklı kategoride tasnif etmektedir (Harik, 1985).

Söz konusu yaklaşımları sentezleyen Sa'deddîn İbrâhîm ise meseleyi birlik ve parçalanmışlık diyalektiği çerçevesinde ele almayı önererek farklı bir bakış açısı sunmaktadır.

İbrâhîm'e göre Arap tarihi, statik bir yapıdan ziyade, birlik ile parçalanmışlık, iç dinamikler ile dış müdahaleler, birleştirici büyük gelenekler (İslam, dil) ile ayrıştırıcı küçük gelenekler (mezhepler, etnisiteler) ve idealizm (maneviyat) ile realizm (maddiyat) arasındaki sürekli gerilimin ve etkileşimin bir ürünüdür (İbrâhîm, 1988).

İbrâhîm, bu perspektifle Arap devletlerini oluşum süreçlerine göre üç gruba ayırır: İlk grup, Mısır ve Fas gibi tarihsel derinliği olan ve sınırları büyük ölçüde korunan devletler; ikinci grup, Suriye, Lübnan, Ürdün ve Irak gibi Birinci Dünya Savaşı sonrası sömürgeci güçlerce sınırları yeniden çizilen veya birleştirilen devletler; üçüncü grup ise Suudi Arabistan ve Körfez ülkeleri gibi doğrudan işgale uğramasa da sınırları ve rejimleri dış müdahalelerle şekillenen devletlerdir (İbrâhîm, 1988).

Özetle, Arap devletlerinin sınırları son iki yüzyıl boyunca, özellikle de iki dünya savaşı arası dönemde sömürgeci tecrübeyle girilen doğrudan ve dolaylı etkileşimin bir ürünüdür. Ancak sömürgeciliğin tüm bu devletleri sadece parçalayarak yarattığını söylemek zor bir iddiadır. Zira sömürgecilik, Arap dünyasını kendi çıkarlarına uygun şekilde yeniden düzenlemiş, kimi zaman bölmüş, kimi zaman ise çıkarları gerektirdiğinde toprakları birleştirmiştir. Bu durum, sömürgecilik öncesinde de Arap dünyasında siyasi parçalanmışlığın sadece genel düzeyde değil, bölgesel ve yerel düzeyde de hâkim bir norm olduğunu göstermektedir (İbrâhîm, 1988).

Bu diyalektik, özellikle 20. Yüzyılın ikinci yarısında Pan-Arabist (Kavmî) düşünceye hâkim olmuştur. Arap devletlerinin tarihsel olarak birleşik olmadığı gerçeğine ve yerel çeşitliliklerin kabul edilmesine rağmen, bu düşünceyi benimseyenlerin çoğu birleşik Arap devleti fikrinden vazgeçmemiştir. İkinci Dünya Savaşı sonrasında Suriye, Mısır ve Irak gibi ülkelerdeki siyasi rejimlere egemen olan Arap milliyetçiliği düşüncesine ve bu ideoloji adına hüküm süren askerî rejimlerin hâkimiyetinde Arap devletinin nasıl şekillendiğine ve toplumla ilişkisine bir göz atmak gerekmektedir.

2.1.2. Modern arap devletinin doğuşu

Modern Arap devletinin teşekkül süreci, Birinci Dünya Savaşı esnasında bölge halklarının iradesi dışında imzalanan ve antlaşmalar kaosu olarak nitelendirilebilecek çelişkili mutabakatların gölgesinde şekillenmiştir. Sömürgeci güçlerin menfaatleri ekseninde gerçekleşen bu paylaşım, günümüze dek varlığını sürdüren çarpık devlet yapılarını doğurmuştur (Affân, 2018).

Sürecin ilk halkası, Şerif Hüseyin ile McMahon arasındaki Hüseyin-McMahon Yazışmaları'dır. McMahon, İttihatçıların politikalarından rahatsız olan Arapları yanına çekmek amacıyla Hicaz Emiri olan Şerif Hüseyin'e, Osmanlı'ya karşı isyan etmesi karşılığında, bazı istisnalar dışında Irak, Suriye ve Hicaz'ı kapsayan bağımsız bir Arap devleti vaat etmiştir. Ancak eş zamanlı olarak yürütülen gizli Sykes-Picot Antlaşması, bölgeyi İngiliz ve Fransız nüfuz alanlarına bölerek bu vaadi boşa çıkarmıştır. Antlaşma'ya göre Suriye kıyıları ve Lübnan Fransa'ya, Bağdat ve Basra ise İngiltere'ye bırakılmış; iç kesimlerde ise himaye altında bir Arap devleti öngörülmüştür (Tarbîn, 1987).

Tabloyu daha da karmaşıklaştıran üçüncü gelişme, İngiltere'nin Filistin'de bir Yahudi yurdu kurulmasını taahhüt ettiği 1917 tarihli Balfour Deklarasyonu'dur. Savaş sonrasında toplanan San Remo (1920) ve Lozan (1923) konferansları neticesinde Arap coğrafyası resmen parçalanmış ve manda yönetimleri altına girmiştir. Mısır, Irak, Ürdün ve Filistin İngiliz mandasına; Suriye, Lübnan ve Mağrip ülkeleri ise Fransız mandasına/himayesine bırakılmıştır (Selvik ve Stenslie, 2011).

Bu süreçte Suriye Kongresinin Faysal'ı kral ilan etmesi ve Irak'ın bağımsızlık girişimi gibi yerel irade beyanları sert bir şekilde bastırılmıştır (Musa, 1986). Sömürge yönetimleri, Fransa'nın cumhuriyetçi, İngiltere'nin ise monarşik geleneklerini yansıtan idari yapılar kurmuş; ancak her iki modelde de gerçek iktidarı ellerinde tutmuşlardır (Arı, 2004).

Sömürgeci güçler, toplumsal meşruiyet devşirmek ve ekonomik sömürüyü (pamuk, ipek vb.) en üst düzeye çıkarmak amacıyla yerel eşraf, ayan ve toprak ağalarıyla iş birliğine gitmişlerdir. Bu komprador sınıfların sosyal imtiyazları korunurken, siyasi yetkileri kısıtlanmış ve sömürge idaresinin birer aracına dönüştürülmüştür (Affân, 2018). Buna mukabil, Arap dünyasında sömürgeciliğe karşı çok katmanlı bir direniş hattı örülmüştür. Suriye'de 1925, Mısır'da 1919, Irak'ta 1920 ve Cezayir'de yürütülen silahlı mücadeleler; Vafd (Mısır), İstiklal (Fas) ve Yeni Düstur (Tunus) gibi partilerin yürüttüğü siyasi mücadeleyle iç içe geçmiştir. Bu direniş hareketleri, bağımsızlık yolunda silahlı çatışmadan sivil itaatsizliğe kadar geniş bir yelpazede mücadele vermiştir (Tarbîn, 1987).

2.1.3. Bağımsızlık sonrası arap devleti

Roger Owen, Arap devletlerinin bağımsızlık kazanımını, küresel güç dengelerindeki değişimlere paralel ilerleyen, kademeli bir tarihsel akış olarak değerlendirmektedir. İki dünya savaşı arası dönemde Mısır (1922) ve Irak'ın (1932) elde ettiği şeklî egemenlikle filizlenen bu süreç, İngiltere ve Fransa'nın gerileyip Amerika Birleşik Devletleri'nin (ABD) küresel bir

aktör olarak sahneye çıkmasıyla hız kazanmış; 1940'larda Maşrık, 1950'lerde ise Mağrip ülkelerine yayılmıştır. Nihayetinde 1960'larda Cezayir'in ve İngiliz hegemonyasından kurtulan Körfez ülkelerinin de katılımıyla bu tarihsel döngü tamamlanmıştır (Owen, 2004).

Sömürge yönetiminden ulusal rejimlere geçiş kolay veya tutarlı olmamıştır. Bazı bağımsızlıklar, yabancı askerî varlığı uzun süre meşrulaştıran antlaşmalarla kısıtlanmıştır. İngiliz kuvvetleri Mısır'ı 1954'te, Fransız kuvvetleri ise Lübnan ve Suriye'yi 1946 yılında tamamen terk etmiştir. Bazı durumlarda ise sömürgeci güç, devleti yönetecek kurumsal bir yapı bırakmadan çekilmiştir. Bunun en bariz örneği, İngiltere'nin 1947'de Filistin'den çekilerek Arapları, İsrail devletini ilan etme kapasitesine sahip Siyonist hareket karşısında etkili bir idari yapıdan yoksun bırakmasıdır (Affân, 2018).

Yeni kurulan rejimlerin yönetim biçimi sömürgeci mirasla şekillenmiş; İngiliz nüfuzundaki ülkeler (Mısır, Irak, Ürdün) krallık, Fransız mandasındaki ülkeler (Suriye, Cezayir, Tunus) ise cumhuriyet modelini benimsemiştir (İbrâhîm, 1988).

Gassan Selâme'nin *Liberal An* olarak tanımladığı bağımsızlığın ilk evresi, parlamentoların kurulduğu, Mısır'da Vafd ve Fas'ta İstiklal Partisi gibi oluşumların öne çıktığı kısa süreli bir demokratik deneyime sahne olmuştur. Ancak 1948'de İsrail karşısında alınan yenilgi, siyasi bölünmüşlük ve halkın refah taleplerinin karşılanamaması bu deneyimi hızla sona erdirmiştir (İbrâhîm, 1988).

Liberal deneyimin başarısızlığı, askerî kurumun siyaset sahnesine hâkim olmasıyla sonuçlanmıştır. Egemenliğin sembolü olarak aşırı büyüyen ve kaynakları tüketen orduların siyasete müdahalesi, Suriye'de 1949'da başlayan ve 1970'e kadar devam eden darbelerle belirginleşmiş; Mısır'da 1952'de Hür Subaylar tarafından Kral Faruk'un devrilmesiyle yeni bir aşamaya ulaşmış; Irak'ta ise Abdülkerim Kasım'ın 1958'de krallığı devirmesiyle askerî yönetim kurulmuş ve bu süreç 1968'de Irak Baas Partisinin iktidarı ele geçirmesine kadar devam etmiştir. Bu süreç, zamanla Suriye'de Hafız Esad, Irak'ta Saddam Hüseyin ve Mısır'da Cemal Abdünnasır örneklerinde görüldüğü üzere *tek parti* ve *tek adam* diktatörlüklerine evrilmiştir (Arı, 2004). Tunus'ta bağımsızlık sonrası Cumhurbaşkanı Habib Burgiba, tek parti diktatörlüğüne dayalı otoriter bir sistem kurmuş; iktidarın 1987'de bir darbeyle General Zeynel Abidin Bin Ali'ye geçmesiyle aynı statüko devam etmiştir (Adil, 2011). Cezayir'de ordu perde arkasındaki asıl aktör konumunu korurken; Lübnan ise ulusal mutabakat sayesinde Maruniler, Dürziler, Sünniler ve Şiiler arasındaki güç paylaşımına dayalı, istisnai ancak

kırılgan bir mezhepsel demokrasi modeli kurmuş; fakat bu hassas denge ülkeyi daha sonra uzun süreli bir iç savaşa sürüklemiştir (Kurubaş, 2016).

Sudan da birçok askerî darbeye sahne olarak cumhuriyetle yönetilmeye devam etmiş; Kuzey Yemen ise 1962 askeri darbesiyle cumhuriyete dönüşmüştür. Öte yandan Ürdün ve Fas'ta siyasi ve parti hayatı kısıtlanıp baskı altına alınarak monarşik düzen korunmuştur. Körfez ülkeleri, bağımsızlık öncesinde veya sonrasında nadir ve asgari durumlar hariç siyasi çoğulculukla tanışmamış; mutlak veya anayasal monarşiler olarak varlıklarını sürdürmüşlerdir (İbrahim, 1988).

Rejimler, içişleri bakanlıkları ve istihbarat servisleri aracılığıyla toplumu tam bir denetim altına almıştır (Diamond, 2010). Yasama ve yargıdan bağımsız hareket eden bu güvenlik devleti sivil toplumu boğmuş, sendika ve partileri rejimin uzantısı haline getirmiş; Suriye örneğinde olduğu gibi ülkeyi açık hava hapishanesine çevirmiştir (İbrahim, 1988). Muhalefet ise ya hapishanelere atılmış ya sürgüne gönderilmiş ya da Suriye (1980'lar) ve Cezayir (1990'lar) örneklerinde olduğu gibi kanlı bir şekilde bastırılmıştır (Kurubaş, 2016).

Görünürde seçimlerin ve parlamentoların varlığı, bu rejimlerin demokratik olduğu anlamına gelmemektedir. Mısır'da Hüsnü Mübarek'in %90'lık seçim zaferlerinin de gösterdiği üzere, bu kurumlar meşruiyet açığını örtmek için kullanılan birer dekordan ibarettir. Monarşiler ise modernleşme ve demokrasiye geçiş vaatlerini kullanarak, güvenlik bürokrasisi ve geleneksel sadakat ağları üzerinden iktidarlarını tahkim eden sessiz bir darbe süreci yürütmüşlerdir (İbrahim, 1988).

Ekonomik düzlemde devlet, ilişkilerin şekillendirilmesinde başat aktör olmuştur. Devlet bu rolü, ya baskı araçlarıyla dolaylı yoldan ya da mali gücünü kullanarak bizzat üretici konumuna geçerek doğrudan oynamıştır. Özellikle sosyalist rejimlerdeki millileştirmeler ve Körfez ülkelerindeki petrol tekeli, ekonomiyi domine eden devasa bir kamu sektörü yaratmıştır. Bu yapı, devlete istihdam ve geçim kaynakları üzerinde tekel gücü vererek toplumsal kontrolü artırsa da, zamanla hantallaşarak devletin sırtında ağır bir idari ve siyasi yüke dönüşmüştür (Farah, 1986). Neticede Arap ekonomileri üretimden kopuk rantier yapılara evrilirken; yolsuzluk, bürokrasi ve gelir adaletsizliği derinleşmiştir (El-Yûsuf, 2011). Zengin ve yoksul kesimler arasındaki uçurumun büyümesi ve nüfus artışı, toplumsal kutuplaşmayı keskinleştirmiş; bu durum sosyal adalet ve siyasi katılım sorunlarını tetikleyerek ulusal devletin yapısal krizini tüm çıplaklığıyla gözler önüne sermiştir (Dâher, 1991).

Uluslararası düzeyde Arap devletleri, Soğuk Savaş boyunca Amerikan ve Sovyet kutupları arasında bir rekabet sahası olmuştur. Sovyetler Birliği'nin dağılmasının ardından bölgede Amerikan rolünün genişlemesi için uygun bir ortam oluşsa da, sonraki aşamada Rusya Federasyonu Arap dünyasındaki nüfuzunu yeniden güçlendirmiştir. Suriye Baba ve Oğul Esad gibi devletler tarihsel olarak Sovyetler Birliği ve ardından Rusya ile ilişki kurarken; diğer birçok Arap devleti ABD ve Batılı güçlerle yakın stratejik ilişkiler geliştirmiştir. Bu durum, Arap devletinin dışa bağımlılığını derinleştirmiş; ekonomik, mali, güvenlik ve askerî boyutlar kazanan bu ilişki tam anlamıyla yapısal bir bağımlılığa dönüşmüştür (Buayta, 2023).

Ulusal entegrasyondaki bu başarısızlık, Arap devletlerinin halkın sisteme ve siyasi hayata yeterli katılımını sağlamasına engel olmuştur. Siyasi alanda halktan kopuk bir yönetim anlayışını benimseyen devlet, halk adına her türlü ekonomik ve sosyal kalkınmanın öncü gücü gibi davranmış; dahası sosyalizm, milliyetçilik veya İslam temelinde şekillendirilen ve popülist bir nitelik kazandırılan ideolojilerle nüfusun farklı kesimlerini nötralize etmeye veya kontrol altına almaya çalışmıştır. Dolayısıyla Arap dünyasında sivil bürokrasi ve siyaset, halkın sisteme katılım aracı olmaktan ziyade, halkın taleplerini düzenleme ve sisteme entegre etme aracı olarak hizmet etmiştir. Tunus'ta Yeni Düstur, Irak ve Suriye'de Baas, Cezayir'de Ulusal Kurtuluş Cephesi gibi kitle partileri; ya halkı kontrol etmek için devletin nüfuzunu artırmaya ya da Fas'ta olduğu gibi kaynakların elitler arasında patronaja dayalı dağılımını güvence altına alan yapıyı korumaya çalışmıştır (Anderson, 1987).

Tüm bunlar meşruiyet meselesini en sorunlu alanlardan biri haline getirmiştir. Yönetici rejimlerin meşruiyeti, halkın desteği ve benimsemesi açısından düşük seviyelerde kalmıştır. Zaman zaman yapılan referandum ve seçimler, sonuçların önceden belli olması ve yapılış şekli nedeniyle ciddiye alınmamaktadır. Bu durum, rejimleri meşruiyet açığını başka yollarla telafi etmeye itmiştir: iktidar rakiplerine karşı halkın korkularını kışkırtmak, alternatifleri felaket olarak göstermek, başarısız örnekleri hatırlatmak ve muhalifleri sindirmek, tasfiye etmek veya terörize etmek için baskıya başvurmak; iktidarda kalmak amacıyla var olmayan krizler yaratmak veya mevcut krizlerden yararlanmak suretiyle kriz çıkarma politikası uygulanmıştır (İbrahim, 1988). Bütün bunlar sadece rejimlerin meşruiyetini sarsmakla kalmamış, ulusal devletin meşruiyetinin de sorgulanmasına yol açmıştır (Hilâl, 2025). Devlet, yerini şahsa, ideolojiye, dine/mezhebe veya aşirete bırakırken, sadakat etnik ve ideolojik temellere kaymıştır. Bu anlamda Arap dünyasındaki devlet elitleri dahi devlet dışı ideolojilere sadakat duyarak onlara hizmet etmiştir (Anderson, 1987).

Arap düşüncesi de mevcut devlete yeterince ilgi göstermemiş; birleşik İslam toplumu veya birleşik Arap toplumu ütopyası etrafında dönüp durmuştur. Bu durum, Arap veya İslam birliğini gerçekleştiremediği gibi, çağdaş Arap toplumunda devletin meşruiyetinin zayıflamasına neden olmuştur (El-Arvi, 2011). Buna karşın, çöküş beklentilerinin aksine, Arap devletlerinin Arap Baharı sırasındaki krizlerden sonra bile varlığını sürdürdüğü inkâr edilemez. Krallıklar bir yana, cumhuriyetlerde bile bazı rejimler Tunus, Yemen ve Sudan'da 20, Mısır'da 30, Libya'da 40 ve Suriye'de 50 yıldan fazla hüküm sürmüştür (El-Esedi ve Eş-Şebbut, 2018). Bu durum, dayatılan gerçekliğin bir sonucu olarak bu halklarda bir ulusal duygu yaratmıştır. Ancak bu duygunun kırılganlığı ülkeden ülkeye değişmektedir. Krallıkla yönetilen devletlerin daha istikrarlı ve güvenli olduğu, ekonomi, eğitim ve sağlık alanında azımsanmayacak başarılar elde ettiği görülürken; cumhuriyet rejimlerinin çoğu iç çatışmalara ve gerilimlere maruz kalmıştır. Lübnan (1975), Cezayir (1991), Irak, Sudan, Yemen ve Libya örneklerinde olduğu gibi, bu çatışmalar bazen bitmek bilmeyen iç savaşlara dönüşmüştür (Ed-Dayka, 2015). Bu tablo, ifade ve basın özgürlüğünü yok eden, hukuku askıya alan, fikrî ve siyasi denetim dayatan, iktidarın doğal el değişimine izin vermeyen ve liderlik mevkilerini liyakat ve şeffaflıktan yoksun elitlere teslim eden bu rejimlerin gölgesinde yaşanan krizlerin derinliğini göstermektedir (El-Esedi ve Eş-Şebbut, 2018).

Sonuç olarak Arap devletleri, toplumlarıyla büyük bir kopuş ve meşruiyet krizi içinde yaşamış; ulusal devlet, Arap düşüncesinde Arap milliyetçiliğinin ideolojik mirasçısı olmayı başaramamıştır (Es-Savvani, 2003). Bu başarısızlığın en önemli yansımalarından biri, özellikle Maşrık ülkelerinde, birlikçi düşüncenin ulusal devlet anlayışının yerleşmesinin önüne geçmeye devam etmesidir. Bu durum, söz konusu devletleri ifade etmek için bölgesel devlet kavramının kullanılmaya devam etmesinde de kendini göstermektedir. Bu kavramın kullanımı, söz konusu devletlerin kendi sınırlarıyla sınırlı siyasi yapılar olarak görülmeye devam ettiğini ve Arap dünyasının daha geniş bir birlik projesinin nihai çerçevesi olarak kabul edilmediğini yansıtmaktadır. Genelde Arap ulusal devleti, özelde ise Maşrık devleti, geleceğe yönelik sürekli bir geçiş aşaması olarak görülmeye devam etmiştir. Ancak bu devlet, birlikçi Arap veya İslam projesini hayata geçirmekte başarısız olunca, kendini askerî rejimlerin dayattığı siyasi gerçekçilik rotasında bulmuştur. Bu süreç nihayetinde, Arap devletlerinin kendilerini yeniden inşa etmek ve krizleriyle yüzleşmek üzere yeni bir geçiş aşamasına girdiği Arap Baharı ayaklanmalarına yol açmıştır (Ed-Dayka, 2015).

2.2. Arap Milliyetçiliği

Arap milliyetçiliği düşüncesinin özü, *Arap ümmetinin birliği* ilkesine dayanır; bu düşünce, Atlantik Okyanusu'ndan Hint Okyanusu'na kadar uzanan coğrafyadaki halkların özünde ayrı devletler değil, tarihsel kökleri olan tek bir ümmet olduğunu savunur. Dil, tarih ve kültür gibi güçlü ortak bağlar üzerine inşa edilen bu kimlik anlayışı, yapay sınırları reddederek bu manevi ve kültürel birlikteliği, somut ve kapsamlı bir siyasi birliğe (Vahdet) dönüştürmeyi nihai hedef olarak belirlemektedir (Es-Savvânî, 2003).

2.2.1. Arap milliyetçiliğinin doğuşu

Arap milliyetçiliği, Arap entelektüel literatüründe Rönesans Dönemi (Asru'n-Nahda) veya iki kavram arasındaki anlam farkına dikkat çeken bazı teorisyenlerce Reform Dönemi (Asru'l-Islah) olarak adlandırılan aynı düşünsel iklimden ortaya çıkmıştır (Et-Tâhirî, 2021). 18. yüzyılın sonlarında Napolyon'un Mısır seferiyle ve 1839'da Cezayir'in işgal edilmesiyle başlayan bu hareket, 20. yüzyılın başlarına kadar sürmüştür (Somuncuoğlu, 2015). Albert Hourani'ye göre 19. yüzyılın ilk yarısı, Avrupa modernitesine ve kurumlarına yönelik bir uyanış anı; ikinci yarısı ise Arap gerçekliğini ıslah etmek amacıyla Avrupa'dan gerekli fikirlerin iktibas edildiği bir eylem anıdır (Hourani, 1968). Başlangıçta Arap kültürünün yeniden keşfedilmesi üzerinden şekillenen bu hareket, bazılarınca toplumsal bilinci inşa etmeyi hedefleyen kültürel bir hamle olarak değerlendirilmiştir. Bu süreçte tercüme faaliyetleri aracılığıyla modern Avrupa'nın başarılı yönlerinin özümsenmesi, sosyo-ekonomik koşulların aşılması ve Batı üstünlüğünün nedenlerinin anlaşılması amaçlanmıştır (Somuncuoğlu, 2015). Bu süreç, Osmanlı İmparatorluğu'nun zayıflama dönemine denk gelmiş; iç çöküşe ve Avrupa hegemonyasına karşı bir cevap niteliği taşımıştır. İmparatorluk bünyesindeki reform hareketleriyle paralel ilerleyen bu arayış, Arap kimliğini ihya etmeyi ve moderniteyi yakalamayı hedeflemiştir (Sharabi, 1988). Milliyetçi düşünce Osmanlı ile olan asırlık dinî bağlar nedeniyle Müslüman Araplar arasında gecikmeli bir seyir izlerken, Fransız İhtilali'nin ulus-devlet fikrinden ve misyoner okullarının faaliyetlerinden etkilenen Suriye ve Lübnan Hristiyanları arasında daha erken gelişmiştir (Baktaya, 2009).

Arap milliyetçiliğinin düşünsel çerçevesinin oluşumuna katkı sağlayan bu aydınlardan Nasif el-Yazıcı, Arapları birleştirici bir unsur olarak Arap diline, edebiyatına, belâgatına ve nahvine odaklanmış; edebiyatı Osmanlı yönetiminden kurtuluşun bir aracı olarak kullanmaya çalışmıştır. Oğlu İbrahim el-Yazıcı ise ulusal kurtuluş çağrısını ilk dillendiren isim olmuştur (Soy, 2004). Necib Azuri, Arapların Osmanlı idaresinden kurtulması gerektiğini savunarak,

Mezopotamya'dan Süveyş Kanalı'na, Doğu Akdeniz'den Umman'a kadar uzanan bağımsız bir Arap devleti kurulması fikrini ortaya atmıştır (Hourani, 1968).

Bununla birlikte, Avrupa modernitesinin tezahürleri Müslüman Araplar üzerinde de etkili olmuştur. Mısır'da idari, askerî ve iktisadi pek çok reform gerçekleştirerek özerk bir yönetim kurmayı başaran Kavalalı Mehmed Ali Paşa döneminde, İslam ile Avrupa'nın gelişimsel yönlerini sentezleme girişimleri görülmüştür (El-Eyyûbî, 2020). Bu isimlerden biri olan ve Ezher kökenli olup Fransa'da eğitim gören Rifa'a et-Tahtavi, orada tecrübe ettiği değerlerden, moderniteden ve sosyo-politik organizasyondan etkilenmiştir. vatanseverlik gibi kavramları Arap dünyasına taşıyarak gelecekteki Arap milliyetçisi hareketin temellerini atmış ve Müslümanlarda toprağa aidiyet duygusunun siyasallaşmasına katkıda bulunmuştur. Benzer şekilde, Fransa dönüşünde Tunus'ta Şura Meclisini kurup başkanlığını üstlenen Hayreddin Paşa, Avrupa tarzı reformları gündeme getirmiştir. Adil olsun veya olmasın, tek adam yönetiminin yozlaşma ve geri kalmışlığın sebebi olduğunu ileri sürmüştür (Hourani, 1968).

Osmanlı ile olan güçlü dinî bağlar sebebiyle, milliyetçi fikirlerin Müslüman Araplar nezdinde net bir siyasi kimliğe bürünmesi, ancak İkinci Meşrutiyet'in ilanı ve Türk milliyetçiliğini benimseyerek Araplara karşı Türkleştirme politikaları güden İttihat ve Terakki Cemiyetinin iktidara gelmesinden sonra mümkün olmuştur (Gökçe, 2019).

Düşünsel düzlemden örgütsel faaliyete geçiş, 19. yüzyılın sonları ile 20. yüzyılın başlarında ortaya çıkan Arap cemiyetleriyle belirginlik kazanmıştır. 1908'de kurulan Osmanlı-Arap Kardeşliği Cemiyeti gibi oluşumlar, Arapların kültürel ve siyasi taleplerinin dile getirilmesinde rol oynarken, 1912'de Kahire'de kurulan Osmanlı Adem-i Merkeziyet Cemiyeti, adem-i merkeziyet ve idari reform taleplerini siyasi bir çerçevede savunmuştur. Bu yöndeki talepler, 1913'te Paris'te düzenlenen Arap Kongresinde daha geniş bir siyasi ve uluslararası zemine taşınmış; Arapçanın eğitim ve idari alanlarda kullanımının güçlendirilmesi, yerel idarelerin yetkilerinin artırılması ve Arap vilayetlerinin yönetimine ilişkin reformlar gibi talepler gündeme getirilmiştir (Bilgenoğlu, 2007).

Birinci Dünya Savaşı ve 1916'da Şerif Hüseyin'in Osmanlı İmparatorluğu'na karşı başlattığı isyan, kopuş sürecinin dönüm noktasıdır. Ancak Ernest Dawn'a göre, İslami sadakat nedeniyle bu isyan Arap halkından sınırlı destek görmüştür (Dawn, 1998). Benzer şekilde Abdurrahman Eş-Şehbender, isyanın siyasi organizasyondan yoksun ve ilkel olduğunu belirtmiştir (Eş-Şehbender, 2019).

Özetle, Arap milliyetçiliğinin ortaya çıkışı üç temel faktörün etkisiyle şekillenen karmaşık bir süreçtir: başlangıçta 19. yüzyılda Arapların Batı ile karşılaşması sonucunda Avrupa fikirlerinden etkilenmesi, ardından Osmanlı merkeziyetçiliği ve nihayetinde Türkleştirme politikalarıdır. Bu faktörler, Arapları başlangıçta Osmanlı İmparatorluğu'nun mevcut yapısı içinde belirli bir özerklik talep etmeye itmiştir. Ancak bu talep zamanla, imparatorluktan ayrılmayı hedefleyen siyasi bir harekete ve nihayetinde tam siyasi bağımsızlık talebine dönüşmüştür.

2.2.2. Birinci dünya savaşı'ndan 1967'ye arap milliyetçiliği

Birinci Dünya Savaşı sonrasında Arap devletlerinin sınırlarının sömürgeci güçler tarafından çizilmesi, Arap milliyetçilerinin ulusal devlet modelini yapay ve gayrimeşru görmelerine neden olmuştur (Es-Savvânî, 2003). Fas'ta Atlas Okyanusu kıyılarından Yemen'de Hint Okyanusu'na kadar uzanan halkları dil, tarih ve kültür ortaklığı temelinde birleştirmeyi hedefleyen Arap ümmeti kavramı, tek bir Arap devleti kurmayı amaçlayan Arap milliyetçi düşüncesinin merkezinde yer almıştır (Bensa'îd, 1987).

Sati el-Husri, laik bir Arap Birliği çağrısında bulunarak dil ve tarih birliğini ümmetin temeli saymış ve devlet ile ümmet arasındaki organik bağın birleşik bir devleti zorunlu kıldığını savunmuştur (Yâsîn, 1980). Konstantin Zurayk ise ulusal bilinç kavramıyla bu düşünceyi sistematize etmiş; kalkınma için ulusal bir felsefe ve inanç sistemine ihtiyaç olduğunu vurgulamıştır. Zurayk'a göre Batı'nın modernizmini anlamak ve İslam'ın kültürel mirasını korumak, milliyetçi uyanışın ön koşuludur (Zurayk, 1939). Benzer şekilde Abdullah el-Alâylî, milliyetçiliğin kitleleri harekete geçiren yeni bir sosyal akideye dönüşmesi gerektiğini savunmuştur (El-Alâylî, 1996).

1940'larda Mîşel Eflak öncülüğünde kurulan Baas Partisi, fikrini merkeze alarak Arap birliğini, özgürlüğü ve sosyalizmi (vahdet, hürriyet, iştirakiyye) hedeflemiştir. Eflak, yazılarının çoğunda Arap ruhunun yeniden diriltilmesi ve çağın gereklerine göre yeniden inşa edilmesi gerekliliğine işaret etmiştir. Ayrıca parçalanmış Arap ümmetinin, insan onurunun ve adaletin yeniden tesis edildiği doğal bir yapıya dönüştürülmesi gerektiğine inanmıştır (Eş-Şüveyrî, 2002).

1950'ler ve 1960'larda Cemal Abdünnasır'ın liderliğindeki Mısır ve Baas rejimlerinin yükselişiyle milliyetçi ideoloji iktidara taşınmış, ancak birliği sağlamakta başarısız olmuştur. 1958'deki Mısır-Suriye birleşmesi ve 1961'deki kopuş hareketin teorik ve pratik krizini derinleştirmiştir (El-Bîtâr, 1982).

Baas Partisi, Mısır ile birliğin gerçekleşmesinde sivil destekçileri ve ordu içindeki sempatizanları aracılığıyla kilit rol oynamıştır. Ancak Abdünnasır'ın siyasi partilerin feshedilmesi şartını kabul ederek kendini fesheden Baas Partisi, Abdünnasır'ın Suriye'deki güvenlik odaklı politikaları nedeniyle hayal kırıklığına uğramıştır (Dîb, 2012). Parti içinde Nasırcılığı destekleyenler ile Abdünnasır'ın Baas'ın nüfuzunu kırmaya çalıştığını düşünenler arasında çatışmalar yaşanmış; bu süreç 1963'te Baas'ın Suriye'de iktidara gelmesiyle sonuçlanan darbeye giden yolu açmıştır. Ancak bu kez de partinin kurucuları ile partiyi daha radikal bir çizgiye çeken Askerî Komite arasında güç mücadelesi başlamış ve 1966 darbesiyle Askerî Komite partiyi tamamen ele geçirmiştir (Eş-Şüveyrî, 2002). Söz konusu başarısız deneyimlerin ardından yaşanan bu büyük kırılma, 1967 Savaşı'nda çok daha belirgin bir hâl almıştır. Bu dönemde Arap milliyetçi düşüncesi, hayalî birleşik devlet ütopyasına hapsolduğu için mevcut ulusal devlet gerçeğini analiz etmekte yetersiz kalmıştır (El-Câbirî, 1988). Selâme'nin belirttiği gibi, Arap milliyetçiliği ne kapsayıcı birliği kurabilmiş ne de düşman gördüğü ve adlandırdığı bölgesel devleti ortadan kaldırabilmiştir (Selâme, 1989).

2.2.3. 1967 sonrası arap milliyetçiliği

Arap milliyetçi düşüncesinin bölgesel devlet algısını değiştiren üç temel faktörden söz edilebilir: Birincisi, milliyetçi rejimlerin meşruiyet krizini derinleştiren 1967 Yenilgisi'dir (En-Neksa). Bu yenilgi, birlik sloganının sadece iktidarı pekiştirmek için kullanıldığını göstermiştir (Abdülcebbâr, 1995). Bu durum, özellikle Abdünnasır'ın 1970'teki ölümünden sonra Arap milliyetçiliğinin Arap politikaları üzerindeki kontrolünü kaybetmesine yol açmıştır (Es-Savvânî, 2003).

İkincisi, petrol zenginliğinin güçlendirdiği bölgeselcilik anlayışıdır. Körfez ülkeleri, sahip oldukları petrol gelirleri sayesinde devletin varlığını ekonomik başarı ve refah üzerinden meşrulaştırırken, Arap birliğini kendi siyasi ve ekonomik çıkarları açısından bir tehdit olarak algılamıştır (Abdülfâdıl, 1979). Üçüncüsü ise eleştirel modernist akımın çıkmasıdır. Sadık Celal el-Azm ve Ali Esber (Adonis) gibi aydınlar, yenilginin sorumluluğunu geleneksel İslam ve milliyetçilik düşüncesine yüklemişlerdir (El-Azm, 1969).

Bu faktörlerin etkisiyle milliyetçi düşünce, kendini dayatan ulusal devlet gerçeğiyle yüzleşmek zorunda kalmıştır. Bu bağlamda, bölgesel devletlerin bizzat kendisinin bir birleşme örneği olduğu görülmektedir. Suriye ve Irak gibi merkezî devletlerin kurulması, sömürgeci bir dayatma olmaktan öte, Arap toplumlarının yüzyıllardır muzdarip olduğu toplumsal parçalanmışlığı sonlandırma adına atılmış tarihsel bir adımdır (El-Ensârî, 1994). Selâme ise

kurumsal bir soruna işaret eder, ona göre birleşik devlet kurumsal bir nitelikten yoksundur ve Arap gerçekliğiyle çelişmektedir. Ayrıca mevcut devletlerin kendilerine has bir iç mantığa sahip olduğuna, aksi takdirde çoktan çökmüş olacaklarına inanır. Bu durum, söz konusu iç mantığın kabul edilmesi veya aşılmasından korkulması gerektiği anlamına gelmez; ancak bu kurumsal işleyiş, birlikçilerin tezlerinden daha güçlüdür ve bu yüzden şu ana kadar ayakta kalmaktadır. Birlikçiler bu yapısal dinamiği çözecek bir yaklaşım sunmadıkça mevcut durum devam edecektir. Bu mantığın tamamen reddedilmesi ise onunla yüzleşmedeki başarısızlığın bir kanıtıdır (Selâme, 1989).

Bu şekilde birçok Arap yazar, devlet sistemi ile Arap birliği hedefi arasında tam bir çelişki olmadığı görüşüne varmıştır. Avrupa entegrasyonu deneyimi, Arap düşüncesine daha pragmatik bir yaklaşım sunmuş; Avrupa'nın yüksek entegrasyon seviyelerini koruyabilmesi gerçeği, Arap düşünürleri birliği sadece siyasi bir formda gören geleneksel milliyetçi görüşlerin doğruluğunu sorgulamaya itmiştir (Es-Savvânî, 2003).

Teorik tartışmalar sürerken, pratikte Tunus'ta Bin Ali, Suriye'de Esad ve Mısır'da Mübarek örneklerinde görüldüğü üzere, diktatörlükler kök salmıştır. Bu rejimler, vatandaşlığı esas alan ulusal devlet kurumları yerine, iktidar tekelini koruyan otokratik güvenlik aygıtları inşa etmişlerdir. Milliyetçiliğin güç kaybetmesiyle ortaya çıkan bu ideolojik boşluğu ise, 1970'lerden itibaren yükselişe geçen ve Arap Baharı'nda ana alternatif hâline gelen İslamcı akımlar doldurmuştur (İmâd, 2013).

2.3. Arap Dünyasında İslamcılar

Bu çalışmada İslamcılar kavramı ile Arap dünyası genelinde, dinin önemine ve hem bireysel hem de kolektif düzeyde değişim sürecindeki rolüne olan inançlarından yola çıkarak siyasi gerçekliği değiştirmeyi amaçlayan aktörler kastedilmektedir. Çalışma, özellikle Arap Baharı sürecinde siyasi rejimlerin devrildiği Arap ülkelerinde iktidara gelen ve geçiş süreçlerini yöneten İslamcı hareketlere odaklanmaktadır. Bu hareketler, Mısır'da Müslüman Kardeşler (İhvan), Tunus'ta Nahda Hareketi ve Suriye'de Heyet Tahrir eş-Şam (HTŞ)'dir.

2.3.1. İslamcılar ve terminoloji sorunsalı

İslamcı aktörleri ve onların siyasal yönelimlerini inceleyen akademik çalışmaların karşılaştığı en belirgin metodolojik sorunlardan biri, bu olguyu tanımlamak için kullanılan terimlerin çeşitliliğidir. Literatürdeki bu kavramsal çeşitlilik, incelenen hareketlerin sınırlarının belirlenmesi ve analiz edilmesi açısından zaman zaman belirsizliklere yol açabilmektedir. Bu nedenle, söz konusu kavramsal belirsizliği gidermek ve tezin kuramsal

zeminini netleştirmek amacıyla, çalışma kapsamında doğrudan kullanılan İslamcı hareket, siyasal İslam ve Selefilik gibi temel terimler açıklanmaktadır. Bu terimlerin kavramsal sınırlarının belirlenmesinin ardından, kuramsal çerçevenin tamamlanması amacıyla İslam dininin doğası ile siyaset arasındaki yapısal ilişki ele alınmakta ve bu ilişkinin modern dönemdeki yansıması olarak siyasal İslam'ın Arap dünyasındaki tarihsel ortaya çıkışı incelenmektedir.

2.3.1.1. İslamcı hareketler

Kavramsal çerçevede bu başlığın tercih edilmesinin temel sebebi, incelenen yapıların literatürde hem dinî-toplumsal bem de ideolojik-siyasal yönleriyle tanımlanmasıdır. Bu bağlamda literatür incelendiğinde, söz konusu hareketlere yönelik iki temel tanım eğiliminin öne çıktığı görülmektedir. Birinci eğilim, hareketleri daha çok dinin öz değerlerine ve toplumsal davete dayandıran İslami kavramsallaştırması; ikinci eğilim ise doğrudan iktidar, devlet ve toplumsal dönüşüm odaklı İslamcı kavramsallaştırmasıdır.

Kavramın daha çok İslami yani dinî-toplumsal boyutuna odaklanan ilk yaklaşıma göre bu yapılar; doğrudan İslam dininin inanç, ahlak ve fıkhi esaslarına dayanan, temel gayesi tebliğ, eğitim ve bireysel/toplumsal ahlaki arınma olan kolektif çabalardır. Hareketlerin kendi entelektüel liderleri ve teorisyenleri, yürüttükleri faaliyeti modern bir ideolojiden ziyade dinin aslına dönüş çabası olarak gördüklerinden, kendi öz-tanımlamalarında sıklıkla bu İslami yönü vurgularlar. Nitekim İslami hareket mensupları, kendi eylemlerini pasif bir temenni veya sadece teorik bir davet alanı olarak görmemekte; aksine eğitim, tebliğ ve sosyal faaliyetler yoluyla toplumsal gerçekliği örgütlü ve kolektif bir şekilde etkileme ve değiştirme çabası olarak nitelendirerek kavramın eylemsel boyutunu öne çıkarmaktadırlar (El-Ensârî, 2004). Benzer şekilde Râşid el-Gannûşî de hareketi, vaaz ve irşaddan başlayarak eğitim, sağlık ve sosyal hizmetlere kadar uzanan geniş bir toplumsal yelpazeyi kapsayan "kapsamlı bir yönelim" olarak tanımlar (El-Gannûşî, 2000).

Buna karşın, kavramın İslamcı yani sosyo-politik ve iktidar odaklı boyutuna odaklanan ikinci eğilim ise bu hareketlerin modern dönemin sömürgecilik ve ulus-devlet krizlerine karşı doğmuş ideolojik yapılar olduğunu savunur. Bu perspektife göre söz konusu yapılar; İslam'ı sadece inanç boyutuyla değil, kurumsal bir devlet modeli ve alternatif bir siyasal sistem (Şeriatın tatbiki) olarak kurguladıkları için İslamcı veya sosyo-politik hareketler olarak nitelenmelidir. Bu bağlamda Rifat Seyyid Ahmed hareketi, bir grup insanın mevcut sosyal ve siyasi düzeni kısmen veya tamamen değiştirmek amacıyla bilinçli ve sürekli

bir şekilde yürüttüğü kolektif bir faaliyet olarak tanımlar. Ahmed'e göre bu yapılar, başlangıçta daha gevşek ve örgütsüz bir formdayken zamanla belirli bir hedefe kilitlenerek doğrudan mevcut siyasi otoriteyi değiştirmeye yönelen örgütlü bir yapıya dönüşürler (Es-Sedmî, 2014). Hamdi Abdülaziz ise bu dönüşümün kodlarını üç gösterge üzerinden kurumsallaştırır: davet, hareket ve örgütlenme. Bu yaklaşıma göre bireysel düzeydeki dinî davet, kolektif bir davranışa dönüştüğünde harekete evrilir. Ardından bu hareket, söz konusu daveti bir devlet ve siyasi sistem çerçevesinde somutlaştırmayı hedefleyen kurumsal bir eyleme dönüştüğünde, toplumsal tabandan neşet eden açık siyasi bir nitelik kazanır (Sâlimî, 2004).

Tek bir tanım altında özetlemek gerekirse; İslamcı hareketler, İslam'ın hayatın her alanını kapsadığına ve modern çağın krizlerine uygun yapısal çözümler sunduğuna inanan, siyasi ve sosyal düzeni bu ilkeler doğrultusunda değiştirerek İslam'ı tatbik etmek için çalışan yapılardır. Bünyelerinde barındırdıkları dinî-toplumsal (İslami) köklere rağmen, hedefledikleri dönüştürücü vizyon sebebiyle bu yapılar, geleneksel dinî cemaatlerden daha örgütlü, kurumsal ve disiplinli olmalarıyla ayrılırlar. Hem toplumsal değişimi hem de kurumsal iktidarı hedefledikleri için çağdaş literatürde "sosyo-politik hareketler" olarak kabul edilirler (Ahmed, 1998). Söz konusu hareketlerin sınıflandırılması araştırmacıların ölçütlerine göre değişmekte olup; ılımlı ve radikal, barışçıl ve devrimci, geleneksel Selefi ve cihatçı Selefi gibi çeşitli yapısal türlere ayrılmaktadır.

2.3.1.2. Siyasal islam

Siyasal İslam, İslamcı hareketlerin doğrudan devlet yönetimi, iktidar ve kurumsal siyaset alanındaki iddialarını ve faaliyetlerini niteleyen işlevsel bir terimdir. Kavram, temel programlarında ve vizyon belgelerinde açık siyasi hedeflere yer vermeleri bakımından, kendilerini salt kültürel veya tebliğ eksenli olarak tanımlayan diğer dinî yapılardan ayrılan hareketleri ifade etmektedir (Sâlimî, 2022). Bu bağlamda siyasal İslam; İslam'ı bütüncül bir yaşam nizamı olarak gören inançsal umdelerden hareketle yapısal bir siyasi değişimi hedefleyen, şeriatı uygulamayı ve bir İslam devleti kurmayı amaçlayan hareket ve partilerin faaliyetlerini ifade etmek üzere modern siyasi literatürde kavramsallaştırılmıştır. Siyaset bilimi literatüründe bu terim, özellikle 1990'lardan itibaren yoğun bir şekilde tartışılmaya başlanmış, 11 Eylül 2001 olaylarının ardından ise küresel ölçekte en çok başvurulan analiz araçlarından biri hâline gelmiştir (Es-Sedmî, 2014).

Akademik literatürde siyasal İslam olgusu, sıklıkla bir ideoloji olarak İslamcılık (İslamizm) kavramayla iç içe geçmiş bir şekilde ele alınmaktadır. Nitekim Asef Bayat'a göre bu olgu; dinî bir devlet, şeriat yönetimi ve ahlaki kanunlerin kamusal alana dayatılması yoluyla İslami bir düzen kurmayı ve Müslüman toplumları bütüncül ideolojik toplumlara dönüştürmeyi hedefleyen bir fikir ve hareketler manzumesidir (Bayat, 2016). Benzer bir kavramsallaştırmaya başvuran Olivier Roy da siyasal İslam'ı, İslam'ı bütüncül bir siyasi ideoloji olarak kodlayan ve toplumun yapısal olarak İslamlaşmasının yalnızca bireysel ahlakla değil, ancak şeriatın uygulanması ve kurumsal bir İslam devletinin inşa edilmesiyle mümkün olacağını savunan aktörlerin vizyonu olarak tanımlar (Roy, 2004). Dolayısıyla siyasal İslam, İslami miras ile modern devlet inşası arasında bağ kuran, *Nübüvvet ve Hulefâ-yi Râşidîn* dönemine dair idealize edilmiş bir siyasal okumayı çağdaş dünyaya taşımayı hedefleyen bir düşünce biçimidir (Cermûnî, 2018).

Diğer taraftan bazı araştırmacılar siyasal İslam'ı, özellikle 1970'lerden itibaren modern seküler ve milliyetçi modellerin başarısızlığının ardından Arap dünyasını etkisi altına alan ve toplumları radikal bir modele göre yeniden şekillendirmeye çalışan bir olgu olarak okumaktadır. Bu eleştirel yaklaşıma göre kavram, özellikle iktidara ulaşmak veya mevcut rejimleri yıkmak amacıyla silahlı şiddete ve devrimci yöntemlere başvuran radikal akımlarla özdeşleştirilerek tehlikeli bir fenomen olarak da sunulmuştur (İsmâil, 1993). Buna karşın siyasal İslam kavramsallaştırması, Yûsuf el-Karadâvî ve Muhammed Amâra gibi bazı önde gelen entelektüeller tarafından kategorik olarak reddedilmektedir. El-Karadâvî'ye göre bu terim, İslam dünyasını bölmek amacıyla Batı menşeli bir perspektif tarafından üretilmiştir; zira İslam, Kur'an ve Sünnet temelinde bütündür ve birden fazla İslam türü mevcut değildir (El-Karadâvî, 2001). Benzer şekilde Amâra da bu isimlendirmenin İslam'ın geniş inanç, ahlak ve medeniyet boyutunu dışlayarak dini yalnızca dar bir siyaset parantezine indirgediğini savunarak kavrama karşı çıkmaktadır (Amâra, 2003).

2.3.1.3. Selefilik

Selefilik kavramı, bizzat Selefilerin bile kendi aralarında tanımlanması konusunda ihtilafa düştüğü, kapsamı geniş ve esnek bir kavramdır. Arapçada Selefilik terimi "selef" köküne dayanmakta olup, "selef" kelimesi "önceki" veya "önden gelen" anlamına gelmektedir. Selefilik ise temel olarak, İslam'ın ilk dönemlerinde yaşayan nesilleri ve onların dinî anlayışını referans alan bir düşünce ve yaklaşımı ifade etmektedir (Ebû Rummân, 2013). Dinî anlamda kullanıldığında, dinin hükümlerini, yasalarını ve uygulamalarını anlamanın en

saf ve doğru yüzünü temsil ettiği düşüncesiyle İslam'ın ilk asırları kastedilmektedir (Cüdân, 1997).

El-Karadâvî bu kavramı "köklere ve asıllara dönüş" olarak tanımlamıştır. Ancak el-Karadâvî, asıllara dönüşten kastın, dini ilk asırlarda yaşayan ve İslam'ı en iyi şekilde temsil edenlerin anladığı şekilde anlamak olduğuna işaret etmiştir. El-Karadâvî, Selefilik ile yenilenme arasında bir çelişki görmemiştir; çünkü ona göre gerçek Selefilik ancak yenilikçi olabilir ve gerçek tecdid de ancak asıllara ve temel kaidelere dayanarak Selefi olabilir. Dolayısıyla ona göre Selefiliğin ruhu tecdittir (El-Karadâvî, 1997).

Siyasi düşünce literatüründe ise araştırmacılar Selefiliği, İslami mirası ihya etmeye çağırarak, İslam'ın saf imajını/özünü yeniden kazanmaya çalışarak, onu tarihsel süreçte kendisine eklenen bidat, adet, şirk ve hurafe gibi uygulamalardan arındırarak ve otantik İslami ahlaki değerleri kökleştirerek ilmî durgunluk, siyasi çöküş ve sömürgeci tahakküm durumundan çıkmayı amaçlayan reformist bir hareket olarak görmüşlerdir (Abdurrahmân, 1997).

Selefiliğin tanımlanmasındaki ihtilaf, sadece sosyal bilim araştırmacılarıyla sınırlı kalmayıp bizzat Selefi söylem içerisinde de ortaya çıkmıştır. Selefiliği temsil ettiğini ve Ehl-i Hadîs olarak bilinen Fırka-i Nâciye'nin (Kurtuluşa Eren Fırka) meşru ifadesi olduğunu öne süren çeşitli akımlar arasında, bu fırkanın meşru temsilcisinin kim olduğu ve kimin bu geleneğin devamını temsil ettiği konusunda tartışmalar yaşanmaktadır (Ebû Rummân, 2013). Selefilerin kendilerini tanımlamalarındaki bu farklılık, inanç bağlamında birçok ortak noktaya sahip olmalarına rağmen, siyasete yönelik tutumları bakımından Selefiliğin farklı ekollere ve akımlara ayrışmasına yol açmıştır. Bu alanda uzmanlaşmış Ürdünlü araştırmacı Muhammed Ebû Rummân, *Selefiler ve Arap Baharı* adlı kitabında, siyasi faaliyete yönelik tutumları bakımından dört temel ideolojik Selefi akım arasında şu şekilde bir ayrım yapmıştır (Ebû Rummân, 2013) :

Birinci eğilim, geleneksel, ilmî ve davet odaklı muhafazakâr çizgidir. Bu çizgi, davet ve eğitime özel önem verirken siyasi katılımı reddeder. Akidevi ve ilmî alanların düzeltilmesine, birey ile toplumun ıslahına ve sapkın olarak gördüğü inanç ve fikirlere karşı eleştirel reddiyeler kaleme alınmasına odaklanır. Ayrıca demokrasi, seçimler ve parti kurma gibi siyasi katılım araçlarını dinen meşru kabul etmez. Mısır'daki Selefi Davet (ed-Da'vetü's-Selefiyye), bu akımın başlıca örneklerinden biridir.

İkinci eğilim, siyasi olarak birinci çizginin sağında yer alır. Siyasi yaklaşımı, günümüzde devlet başkanı anlamına gelen Ulül-Emr'e itaat ilkesine ve siyasi muhalefetin reddedilmesine dayanır. İslamcı hareketlere ve diğer siyasi muhalefete karşı hükümetlerin yanında yer alma tutumunu benimser. Suudi Arabistan'daki Medhaliler (El-Medâhile) bu akıma örnektir.

Üçüncü eğilim, tam karşı tarafta yer alan cihatçı Selefiliktir. Yaklaşımı, çağdaş Arap hükümetlerini tekfir etmeye ve radikal ile silahlı değişimi benimsemeye dayanır. Bu akımın söylemini, el-Kaide ağı ve ondan türeyen, cihat adı altında silahlı eylemi benimseyen gruplar oluşturmaktadır.

Dördüncü eğilim, ortada yer alan bir akımdır. Bir yanda Selefi inanç ve dinî fikirler ile diğer yanda örgütlü ve hatta siyasi eylemi birleştiren bir Selefi akımdır. Siyasi reformlara ve değişimin barışçıl yollarla gerçekleştirilmesine inanır. Bu akımın grupları, siyasi faaliyetin ve muhalefetin meşruiyeti ile iç çatışmaların yönetiminde silahlı seçeneğin reddedilmesi konularında hemfikirdir. Suudi Arabistan'daki Sahva (Uyanış) akımı buna örnektir.

Bu dört eğilim çağdaş Selefi gerçekliğin temel akımlarını oluştursa da, bu gerçeklikteki akışkanlık, iç içe geçmişlik ve çok sayıdaki alt dal nedeniyle Selefiliği belirli ve kesin bir çerçeveye indirgemek zordur. Bu durum, Selefilik içerisinde bazı noktalarda uzlaşan, bazı noktalarda ise ayrışan alt ve iç yaklaşımların daha belirgin olduğu parçalı bir manzara ortaya çıkarmaktadır. Bununla birlikte, en sağdan en sola kadar tüm Selefilerin din ile siyaset arasındaki iç içe geçmişlik ve etkileşim konusunda hemfikir oldukları söylenebilir. Şeriatın uygulanmasını ve İslam devletinin kurulmasını, tevhidin özünde yer alan ve Yüce Allah'ın ulûhiyet sıfatlarının, yani onun yasama hakkının kabul edilmesi anlamına gelen inançsal bir mesele olarak görürler. Bu durum, bazılarının demokrasi, seçimler ve partileri İslam'a yabancı ve onunla çelişen Batılı bir ürün olarak görmesi, diğer bazı Selefi akımların ise söz konusu araçları İslam'ın hükümleriyle ve Allah'ın yasama hakkının kabul edilmesiyle çelişmeyecek şekilde kısmi veya şartlı olarak kabul etmesi bağlamında, bu araçlara yönelik mesafeli tutumlarını açıklamaktadır (Ebû Rummân, 2013).

2.3.2. İslam ve siyaset

Siyaset, insanların günlük yaşamının olağan bir parçası hâline gelmekle birlikte, sınırları net çizilemeyen, tanımlanması zor ve karmaşık bir olgudur. Andrew Heywood siyaseti, insanların hayatlarını düzenleyen genel kuralları oluşturmak, korumak ve değiştirmek amacıyla yürüttükleri faaliyetler olarak tanımlar. Bu tasavvura göre siyaset,

çatışma ve iş birliğini aynı anda barındıran karmaşık bir ilişki ağıdır. Çatışma, bireylerin ve grupların tabi olacakları kurallar konusundaki görüş ayrılıklarından doğarken, iş birliği, bu kuralların uygulanmasını, sürekliliğini ve içeriğinin belirlenmesini sağlamak için bir zorunluluk hâline gelir. Bu bağlamda siyaset, toplumsal yaşamı düzenleyen ve iktidar ile toplum arasındaki ilişkinin doğasını belirleyen temel bir çerçeve oluşturur (Heywood, 2014).

Bu çerçevede İslam, birey ve toplum hayatını değerler, normlar ve pratikler bütünüyle düzenleyen dinî sistemlerden biridir. Arapça "s-l-m" kökünden türeyen ve teslimiyet, barış gibi anlamlara gelen İslam kelimesi, dinî terminolojide Allah'ın iradesine teslim olmayı ifade eder. Aynı kökten gelen Müslüman kelimesi de bu iradeye boyun eğen kişiyi tanımlar (Selmân, 2012). Diğer dinler gibi İslam da insan hayatını düzenleyen ahlaki ve sosyal bir sistem ortaya koymuştur. Ancak İslam'ı diğerlerinden ayıran temel özellik, din ve siyaset arasında kurduğu ilişkinin doğasıdır. İslam bu ilişkiyi, siyasi-dinî topluluğu ifade eden ümmet, Kur'an ve Sünnet'ten beslenen hukuki çerçeveyi oluşturan şeriat, siyasi organizasyonu ve vekâleti temsil eden hilafet ve dinin savunulması veya Allah yolunda mücadeleyi ifade eden cihat gibi kavram ve kurumlar geliştirerek tesis etmiştir (Türk, 2018).

Bu bağlamda bazı düşünürler, İslami sistemi Kur'an'dan istinbat edilen felsefi temellere dayalı değer odaklı bir sistem olarak tasvir ederek devlet kurma zorunluluğunu temellendirmektedir. Bu temellerin başında, insanı yeryüzünü imar ve idare etmesi için yaratıcının vekili kılan ve onu doğası gereği devredilemez doğal haklara sahip siyasi bir varlık hâline getiren istihlaf ilkesi gelmektedir. İkincisi, insanı yaratılmışlar hiyerarşisinin en tepesine yerleştiren ve onu diğerlerinden ayıran tekrim ilkesidir. Üçüncüsü ise, insanın herhangi bir beşere kutsiyet atfetmesini ve körü körüne itaat etmesini engelleyerek, kutsamayı yalnızca yaratıcıya has kılan tevhid ilkesidir. Bu temellere dayanan düşünürler, yaratıcının Kur'an ve Sünnet'teki emirleriyle uyumlu bir İslami sistemin ve siyasi otoritenin varlığının zorunlu olduğu sonucuna varmaktadırlar (Eş-Şankītî, 2018).

İslam ve siyaset arasındaki bu ilişki, öncelikle Kur'an ve hadislerdeki dinî metinlere, ardından yönetim biçimi ve doğasına ilişkin fıkıh, içtihat ve tecdit literatürüne başvurularak sürekli kanıtlanmaya çalışılmaktadır (El-Eyyûbî, 2020). Buna, Hz. Muhammed'in (s.a.v.) Medine'de kurduğu toplumun referans gösterilmesi eşlik etmektedir. Zira Hz. Peygamber'in rolü sadece dinî tebliğle sınırlı kalmamış, Medine'de toplumun siyasi işlerini yönetmeyi ve örgütlemeyi de kapsamıştır. Bu da dinî temellere dayalı siyasi bir yapının doğmasına yol açmıştır. Ayrıca Hulefâ-i Râşidîn dönemine ve o dönemdeki Sahabe tatbikatına da sıkça atıf yapılmaktadı (Hamû, 2024).

İslamcılar, Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra Osmanlı İmparatorluğu'na bağlı toprakların İngiltere ve Fransa tarafından işgal edilip yapay devletlere bölünmesi, bu bölgelerde Batılılaşma politikalarının izlenmesi ve ardından 1924'te hilafet makamının ilga edilmesiyle birlikte, bu ilişkiyi kanıtlama ihtiyacı hissetmişlerdir (Fuller, 2006). Bu dönemde, din ile siyaset arasında bir ilişki olmadığını savunan bazı yazılar ortaya çıkmıştır. Bunların en önemlisi, Mısırlı kadı Ali Abdurrâzık'ın *İslam ve Yönetim İlkeleri* adlı kitabıdır. Abdurrâzık bu eserinde, hilafetin İslami bir sistem olmadığını, Hz. Muhammed'in liderliğinin siyasi değil sadece dinî bir liderlik olduğunu iddia etmeye çalışmıştır. İslam'da siyasi bir sistemin varlığına işaret eden herhangi bir dinî metnin bulunmadığını öne süren yazar, Hulefâ-i Râşidîn dönemindeki hilafetin, dinî bir temeli olmayan, kuruluşunda dinin rol oynadığı ancak yönetim işlerine müdahale etmediği Arap devletini korumak için Sahabe tarafından icat edilen siyasi bir makam olduğunu savunmuştur (Abdurrâzık, 2012).

Abdurrâzık'ın görüşleri, din ve siyaset arasında günümüze kadar devam eden uzun bir fikrî tartışmanın kapısını aralamıştır. Onlarca düşünür ona reddiye yazmıştır. Bunlardan biri olan Ziyaeddin er-Rayyis, Abdurrâzık'ın iddiasının aksine İslam'ın Müslümanlara bir siyasi sistem kurmalarını farz kıldığını, ancak bu sistemin zaman ve mekânın gereklerine uyum sağlaması için şeklini belirlemediğini savunur (Er-Rayyis, 1973).

Muhammed Yusuf Mûsâ da mantıksal bir çıkarımla İslami bir sistemin gerekliliğini savunur. Ona göre, devletin temel unsurlarına sahip olan herhangi bir insan topluluğunun, aralarında kargaşanın yayılmaması için işlerini yönetecek bir yönetici seçmesi vâciptir. Bu mantık Müslümanlar için de geçerlidir. Şeriatta buna dair bir hüküm olmasa bile, şeriatla çelişmeyen akıl yoluyla bu sonuca ulaşılabilir. Mûsâ, İslami sistemin, sınırları kesin olarak çizilmemiş olsa da, gayesi dini korumak ve dünya işlerini ahiret maslahatlarına uygun olarak yönetmek olan bir sistem olduğu sonucuna varır (Mûsâ, t.y.).

Muhammed Selim el-Avvâ ise İslami siyasi sistemin ayrıntılarının belirlenmemesini, şeriatın esnekliğiyle açıklar. Ona göre şeriat, siyasi alanda genel ve esnek hükümler ile geniş ilkeler ortaya koymuştur. Bunların en önemlileri adalet, şura, eşitlik, özgürlük, muhalefetin varlığı ve siyasi çoğulculuğa zemin hazırlayan iyiliği emretmek ve kötülükten menetmek ilkesidi. Şeriat, ayrıntılı düzenlemeleri ve özel meseleleri beşerî içtihada bırakmıştır. Eğer siyasi sistemin şekli önceden belirlenmiş olsaydı, bu sistem yalnızca o dönem veya birkaç nesil için geçerli olurdu. Bu nedenle Hz. Peygamber, şura mekanizmasının nasıl uygulanacağını, kendi maslahatlarına göre belirlemeleri için bilinçli olarak Müslümanlara bırakmıştır (El-Avvâ, 2006). El-Avvâ'ya göre, Sahabenin İslami sistemin kendi dönemindeki

diğer sistemlerden farkını kavradığı, Hulefâ-i Râşidîn döneminde açıkça görülmektedir. Bu nedenle el-Avvâ, günümüz Müslümanlarının, İslam devletindeki siyasi otoritenin işlevi ve siyasi ilişkilerin doğası hakkında kabul edilebilir bir İslami tasavvur oluşturmak için İslami sistemin genel kaidelerinden yararlanmaları gerektiğini savunur. Dolayısıyla şura mekanizmalarının çeşitlenmesinde bir sorun görmez; asıl olan, ümmetin yöneticisini seçme hakkını kaybetmemesidir. Nitekim Sahabe, Peygamber'in vefatından sonra maslahatın gerektirdiği şekilde şura mekanizmasını şekillendirme konusunda esneklik göstermiştir (El-Avvâ, 2006).

Abbas el-Akkâd, *İslam'da Demokrasi* adlı kitabında şura ilkesini gerçek demokrasi olarak nitelendirmiş ve buna "insanî demokrasi" adını vermiştir. El-Akkâd, bunu eski ve yeni diğer demokrasilere kıyasla en iyi model olarak kabul etmiştir (El-Akkâd, 2005). Ayrıca bazı çağdaş Arap düşünürler, mekanizmaları belirlenmemiş bir ilke ve değer olan şura ile, bu değerin seçimler ve kuvvetler ayrılığı ilkesi yoluyla uygulanmasını sağlayan bir mekanizma ve araç olan demokrasiyi bağdaştırmaya çalışmıştır (El-Kudaymî, 2012a). Bu uyumlulaştırma çabaları, İslamcıların demokrasinin felsefi içeriğini ne ölçüde özümsedikleri ve eğer yalnızca prosedürel mekanizma yeterliyse, liberal boyutu hâlâ sorunlu görülen demokrasi yerine neden alternatif mekanizmalar veya isimlendirmeler geliştirilmediği gibi birçok soruyu gündeme getirmiştir.

Bu ilke (şura) süreklilik arz etmemiş, işlevsizleştirilmiş ve sadece kısa bir süre uygulanabilmiştir. Hz. Muâviye ve Hz. Ali arasında patlak veren ihtilaf, Emevilerin bu ilkeye darbe yapmasına ve yönetimi krallık sistemine benzer veraset (saltanat) sistemine dönüştürmesine yol açmıştır (Er-Rayyis, t.y.). Tarihçi Hüseyin Mûnis, bu konuda İslam fıkıhçılarını suçlamakta ve yöneticiye meşruiyet kazandırıp şura ilkesinden taviz verdikleri için onları şiddetle eleştirmektedir. Mûnis, Hariciler fırkasını, zorla ve gasp yoluyla yönetimi reddedip Allah'ın hükmüne ve şuraya bağlı kaldıkları için eski İslami çizgiye sadık kalan grup olarak görmektedir. Ayrıca Medine Vesikası'nı analiz eden Mûnis, İslam devletinin aslında federal bir devlet olduğu, ancak siyasi düşünceyi geliştirmek yerine yöneticiye itaati teorileştirmekle meşgul olan İslam fıkıhçılarının bunu kavrayamadığı sonucuna varmaktadır (Mûnis, 1993).

Muhammed Muhtâr eş-Şankîtî, *İslam Medeniyetinde Anayasal Kriz: Büyük Fitneden Arap Baharına* adlı kitabında, İslam medeniyetinde şura ilkesinin işlevsizleştirilmesine ve istibdadın kökleşmesine neden olan iki süreci açıklar. Birincisi, İslam fıkıhçılarının ilke ile zorla dayatılan gerçeklik arasında sıkışıp kalmalarıdır. Fıkıhçılar, Sıffin Savaşı'ndakine benzer

iç savaşlardan kaçınmak için gerçekliğe meyletmeyi ve ilkeden taviz vermeyi seçmişlerdir. Bu durum, İslam fıkhının görünüşte siyasi istibdadı meşrulaştıran bir fıkıh gibi görünmesine yol açmış; birlik kefesi, meşruiyet kefesine ağır basmıştır. İkincisi ise, daha sonra yerleşen ve Sasani İmparatorluğu başta olmak üzere çevre imparatorluklardan etkilenme sonucu ortaya çıkan süreçtir. Bu etki, bazı âlimlerin istibdadı ve yöneticiye körü körüne itaati dinî ve ahlaki olarak meşrulaştırmasına neden olmuştur (Eş-Şankîtî, 2018).

Buna karşılık Nezîh el-Eyyûbî, Emevilerin yönetimlerini meşrulaştırmak amacıyla *ilahî irade* kavramını kullandıklarını ve bu kavramı dinî bir otoriteye dönüştürmede başarılı olduklarını savunur (El-Eyyûbî, 2020). El-Eyyûbî'ye göre daha sonraki dönemde, Abbasi döneminin ikinci yarısında birçok devletçiğin ortaya çıkmasıyla siyasi birliğin sağlanması zorlaşınca, odak noktası birlikten, ideolojik birliğin temeli sıfatıyla toplum içinde şeriatın uygulanmasına kaymıştır. Bu durum, iktidarı ele geçirmek için çıkabilecek savaşlar nedeniyle şeriatın tamamen uygulanamaz hâle gelmesi korkusundan kaynaklanmıştır. Daha sonra ise odak noktası şeriattan toprakların korunmasına ve dış işgalden savunulmasına kaymıştır. Zamanla otorite mutlak bir siyasi iktidara dönüşmüş; bazı fıkıhçılar tarafından yöneticiye yönelik sergilenen bu taviz, körü körüne itaat ile dinî ve ahlaki bir gerekçelendirme hâlini almıştır (El-Eyyûbî, 2020).

İslami sistem, fıkıhçıların ve âlimlerin fitne ve savaş endişesi nedeniyle 19. yüzyıla kadar bu şekilde devam etmiştir. Bu durum, istibdat yönetimlerine daimi bir boyun eğmeye yol açmış; devletin yok olacağı korkusuyla her türlü siyasi reform girişiminin reddedilmesini, böylece istibdadın pekişmesini ve güçlenmesini kolaylaştırmıştır. İslam tarihi boyunca bazı silahlı hareketler ortaya çıkmışsa da bunlar ya başarısız olmuş ya da Arap Yarımadası'ndaki Suudi devletini destekleyen Vehhabi Hareketi ve Libya'daki Senusi Hareketi örneklerinde olduğu gibi, devirdikleri yönetime benzer bir yönetime dönüşmüşlerdir (Ebû Rummân, 2010).

19. yüzyıl, Osmanlı imparatorluğu gölgesinde başarıya ulaşamayan reform girişimlerine tanık olmuştur. Bu süreçte Cemaleddîn el-Afgani, içtihat kapısını açarak, ümmeti dış sömürgeden ve iç istibdattan kurtarmaya çağırarak ve İslam ülkelerini İttihad-ı İslam adı altında birleştirmeyi savunarak devrimci projesini sunmuştur (El-Avvâ, 2006). Afgani'nin çabaları değişimi gerçekleştirmede başarılı olamamış; Sultan İkinci Abdülhamid'i meşruti sistemi yerleştirmeye ikna etme girişimleri sonuçsuz kalmıştır (Amâra, 1988).

Ancak Afgani, öğrencisi Muhammed Abduh'un eliyle islah okulunun doğuşuna giden yolu açmıştır. Abduh, siyasi değişimin tabandan, yani eğitim ve öğretim yoluyla dinî

reformdan, aklın ve nefsin geleneklerden, hurafelerden ve vehimlerden kurtarılmasından ve dinin doğru anlaşılmasından başlaması gerektiğine inanarak hocası Afgani'den ayrılmış ve siyasi eyleme karşı mesafeli bir tutum takınmıştır (Amâra, 2006).

Benzer şekilde Abduh'un öğrencisi Reşid Rızâ da, anayasal aşamaya ulaşmanın ve şurayı kullanmanın, toplumu siyasi reform aşamasına hazırlayacak bir geçiş evresini gerektirdiğini savunmuştur. Rızâ, reform sürecini yürütecek, denetleyecek ve gerekirse halkı buna zorlayacak işlevsel bir gereklilik olarak ıslahatçı bir liderin varlığında bir sakınca görmemiştir (Rızâ, 1901). Abduh ve Rızâ'nın dinî reform fikirleri, Avrupa deneyiminden etkilenmiştir. Öyle ki Abduh, düşüncenin ve aklın taklit bağından, nefislerin ise acizlikten kurtarılmasını ve dinin selef yöntemine göre anlaşılmasını, bilimsel ve endüstriyel devrimin bir ön koşulu olarak görmüştür. Aynı şekilde Rızâ da, endüstriyel gelişimin dinî ve ahlaki yükselişe dayandığını savunmuştur. Sonuç olarak her ikisi de, eğitim ve terbiye yoluyla sağlanacak dinî reformun kalkınmaya ve ekonominin canlanmasına temel oluşturacağı, bunun da siyasi değişimi üstlenecek olan orta ve alt sınıflarda siyasi ve ekonomik çıkarlarla bağlantılı bir bilincin doğmasına yol açacağı kanaatine varmışlardır (Ebû Rummân, 2010).

Birinci Dünya Savaşı sonrasındaki siyasi dönüşümler, Rızâ'nın önceki görüşlerinden uzaklaşmasına neden olmuş; Rızâ, ıslahatçı akımdan Hasan el-Bennâ tarafından kurulan hareketçi akıma geçiş aşamasını temsil etmeye başlamış ve siyasal İslam hareketlerinin doğuşuna zemin hazırlamıştır (El-Mîlâd, 2004).

2.3.3. Arap dünyasında siyasal islam'ın ortaya çıkışı

Arap dünyasında siyasal İslam'ın ortaya çıkışı, Birinci Dünya Savaşı sonrasında yaşanan gelişmelere bir tepki olarak gerçekleşmiştir. Bu dönemde Arap dünyası dış nüfuz bölgelerine ayrılmış, bölgesel devlet mantığı dayatılmış, Batılılaşma politikaları uygulanmış ve Arap milliyetçiliği akımı yükselişe geçmiştir. Buna ek olarak, Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucusu Mustafa Kemal Atatürk tarafından 1924 yılında hilafet ilga edilmiş ve 1926'da toplanan Dünya İslam Kongresi, hilafeti geri getirme girişiminde başarısız olmuştur (El-Eyyûbî, 2020).

Bu olaylar ve gelişmeler, İslami denklemin tersine dönmesine yol açmış; geçmişte olduğu gibi yönetime siyasi meşruiyet kazandırmak yerine, İslam'ın kapsamı ve zaman-mekân açısından geçerliliği üzerine tartışmaların başladığı yeni bir gerçeklik ortaya çıkmıştır. Bu durum, yeni düzene meydan okumayı, İslami bir düzen kurmayı ve kapsayıcı tasavvurlara

göre hilafeti yeniden tesis etmeyi hedefleyen siyasal İslam hareketlerinin ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır (Eş-Şeybânî, 2006).

İlk örgütlü siyasal İslam hareketleri, 1928 yılında Müslüman Kardeşler Cemaatini (İhvan) kuran Hasan el-Bennâ'nın eliyle ortaya çıkmıştır (Ebû Acûr, 2025). Cemaat, İngiliz siyasetine bir tepki olarak ve İslam kimliğini korumak amacıyla doğmuş; çeşitli vilayetlerde birçok şube açarak toplumun her kesiminden çok sayıda bireyi bünyesine katmayı başarmış, hatta Mısır ordusu içinde dahi sempatizan unsurlar edinmiştir (El-Alkîm, 1997). Mısır dışına da yayılan İhvan cemaati, Arap dünyasındaki birçok İslamcı hareketin kendisinden türediği bir ana hareket hâline gelmiş ve siyasi hareketliliğin şekillenmesine katkıda bulunmuştur. Öyle ki bugün Arap dünyasında siyasal İslamcı düşünce taşıyan hemen herkes, İhvan ile herhangi bir doğrudan örgütsel veya düşünsel bağı bulunmasa dahi, bu hareketle ilişkilendirilmektedir (Es-Sâlim, 2025).

İhvan, Arap devletlerinin bağımsızlıklarını kazanmalarından önce, bölgedeki tek etkin İslamcı hareket olarak varlığını sürdürmüştür. Örgütsel yapısını ve fikrî oluşumunu büyük ölçüde kurucusu el-Bennâ'ya dayandırmıştır. El-Bennâ, cemaatin temellerini sağlamlaştırmayı başarmış ve onu, davet faaliyetleri ile barışçıl siyasi katılım yoluyla iktidara gelmeyi, İslam'a ilişkin kapsayıcı vizyonunu hayata geçirmeyi ve nihayetinde İslam devleti ve düzenini kurmayı hedefleyen kapsamlı bir İslamcı hareket olarak şekillendirmiştir (El-Hüseynî, 1952).

El-Bennâ'nın 1949'da suikasta uğramasının ardından İhvan, Hür Subaylar ile birlikte 1952 Darbesi'ne katılmıştır. Ancak tüm siyasi partilerin kapatılmasının ardından İhvan, Abdünnasır rejimiyle çatışmaya girmiştir. Bu çatışma sonucunda cemaatin lider kadrosu ve üyelerinin çoğu tutuklanmış, bazıları idam edilmiş veya sürgüne gönderilmiştir (Ebû Rummân, 2010). Mısır'da İslamcıların maruz kaldığı hapishane çilesi, amaçlarına ulaşmak için şiddeti ve silahlı mücadeleyi benimseyen radikal hareketlerin doğuşuna zemin hazırlamıştır. Nitekim bu hareketler 1960'lardan itibaren Mısır'da görülmeye başlanmıştır (Es-Sâlim, 2025).

1970'lerden itibaren İslamcı hareketler, araştırmacıların çeşitli siyasi, ekonomik ve sosyal faktörlere bağladığı bir yükselişe geçmiştir. Bu faktörlerin başında, Arap milliyetçiliği söyleminin başarısızlığını ortaya koyan ve siyasal İslam'ı bir alternatif olarak öne çıkaran 1967'deki İsrail yenilgisi gelmektedir. İkinci olarak, ekonomik, kalkınma ve sosyal alanlardaki başarısızlıklar, kentlerdeki krizlerin derinleşmesi, işsizlik, yoksulluk ve Arap rejimlerinin otoriterleşmesi etkili olmuştur. Ayrıca İslamcı hareketlerin orta ve alt sınıftan

gençler üzerinde oluşturduğu ideolojik ve dinî çekim gücü de önemli bir faktördür (El-Annânî, 2018).

Bu faktörler, ılımlı ve radikal tüm yönelimleriyle İslamcı hareketlerin Arap dünyasında aktif hâle gelmesine ve yükselmesine katkıda bulunmuştur. Sosyalist partilere karşı bir denge unsuru oluşturmak isteyen Enver Sedat döneminde hapishanelerden serbest bırakılan İslamcılar, saflarını yeniden düzenlemeye başlamış ve oluşan özgürlük alanlarını değerlendirmişlerdir (En-Nefîsî, 2014). Sedat'ın 1981'de suikasta uğraması ve Suriye'de İhvan'ın Esad rejimiyle çatışması, ki bu Abdünnasır'la yaşanan çatışmadan sonra İslamcı harekete vurulan ikinci büyük darbeydi, bazı İslamcı hareketleri eleştirel bir özeleştiri sürecine itmiştir. Bu süreç, gerçekliğin değişimini ve yeni şartları kavramayı, yeni nesnel koşullarla bütünleşmeyi ve dengeyi sağlamayı, idealizmden uzaklaşıp realizme yaklaşmayı, aşırılığı reddedip vasata (merkeze/ılımlılığa) yönelmeyi amaçlamıştır (Ahmed, 2001).

1980'lerin başında başlayan bu aşamada, İslamcı hareketler içinde yenilenme ve modernleşme çağrısı yapan etkin bir akım ortaya çıkmıştır. Bu müracaatlar, ötek ile ilişkiler, çoğulculuk, siyasi katılım, demokrasi ve şeriatın uygulanması gibi konularda önceki yönelimlerden farklı değişkenlerin ve yolların kabul edilmesini sağlamıştır (Et-Türâbî ve El-Gannûşî, 1984). Bu çalışmalar, eleştiri ve özeleştiri kavramının bilincini derinleştirmeye, temellendirmeye ve olgunlaştırmaya katkıda bulunmuştur. Ancak bu hareketler içindeki dönüşüm ve değişim yönelimleri tek tip olmamış; hareketin olgunluk düzeyine, fikrî yapısına, planına ve gücüne göre hareketten harekete farklılık göstermiştir (Ahmed, 2001).

İslamcı hareketin dönüşümü ve değişimi, bağımsızlık sonrası dönemde Arap dünyasındaki fikrî akımlar arasında hâkim olan kopuş, dışlama ve reddetme ilişkisinin aksine ötekine açılma, kabullenme ve diğer fikrî akımlarla buluşup diyalog kurma şeklinde tecelli etmiştir (El-Bişrî, 1998). Bu durum, İslamcı ve milliyetçi akımların girişimiyle düzenlenen birçok ortak sempozyum ve konferansta görülmüştür. Amaç, ortak paydalar aramak, diyalog ve iş birliği için sağlam bir zemin oluşturmak ve İslami ve Arap stratejik meselelerine hizmet edecek şekilde çabaları birleştirmekti (Ahmed, 2001). Bu iş birliği ayrıca, Mısır'da olduğu gibi parlamento seçimlerine katılım sürecinde laik, sol ve sosyalist eğilimli akımlar ve partilerle siyasi ittifaklar kurulması yoluyla da kendini göstermiştir (El-Eyyûbî, 2020).

Bu hareketlerin söyleminde demokrasiye yönelik de önemli bir değişim gözlemlenmektedir. Daha önceki mutlak ret tavrından farklı olarak, daha dengeli söylemler ortaya çıkmıştır. Demokrasi, İslamcı söylemde farklı tarihsel, felsefi, siyasi ve dilsel anlama

ve analiz biçimleriyle giderek daha fazla gündeme gelmeye başlamıştır. Bu durum, İslamcıların siyasi vizyonunda ve siyasi düşüncesinde bir değişimi ortaya koymuştur. Demokrasi artık temel bir tartışma ve diyalog konusu hâline gelmiş; birçok İslamcı hareket ve düşünür bu konuda bir görüş bildirmek durumunda kalmış ve birçok hareket nezdinde demokrasinin bileşenlerinden biri olan siyasi çoğulculuk kabul görmüştür (Fuller, 2006).

Tunus'taki İslamcı hareketin lideri el-Gannûşî, demokrasiyi şurayı uygulamanın en iyi aracı olarak görmüş; hatta daha da ileri giderek Müslüman ülkelerde İslamcıların katılımı olmadan demokrasinin mümkün olamayacağını ve İslamcıların dışlanması veya seçimlerde rekabetten men edilmesi durumunda demokrasinin iflas etmiş sayılacağını savunmuştur (El-Gannûşî, 2000). Fas ve Mısır'da olduğu gibi birçok Arap İslamcı hareketi, siyasi reformda demokrasi yolunu benimseyip siyasi sürece, belediye ve parlamento seçimlerine katılırken, Arap rejimleriyle yüzleşmek için cihat adı altında şiddeti benimseyen daha radikal ve katı İslamcı hareketler de ortaya çıkmıştır. Diğer yandan Hizb-ut Tahrîr gibi, siyasi eylemi ve demokrasiyi reddeden, kimisi değişimin aracı olarak silahlı mücadeleyi, kimisi de köklü barışçıl değişimi benimseyen farklı bir yol izleyen hareketler de görülmüştür (Ebû Rummân, 2010).

Bazı İslamcı hareketler, kazandıkları esnekliği ve değişimi yansıtan önemli adımlar atarak, siyasi gerekçeler ve maslahatın dayattığı zorunluluklar nedeniyle İslami unvanlarından vazgeçmiş ve bunu hareketlerinin isminden çıkarmışlardır. Kendini Nahda Hareketi olarak adlandıran Tunus'taki İslami Yöneliş Hareketi bunlardan biridir (Ahmed, 2001). Ayrıca İslamcı hareketler, iktidardaki rejimlerin siyasi katılımı kısıtlaması nedeniyle tabandan yürütülen sivil faaliyetlere yönelmiş; toplum içinde, üniversitelerde, sendikalarda, hayır kurumlarında ve vakıflarda faaliyetlerini yoğunlaştırmıştır. Eğitim ve sağlık gibi alanlarda sundukları kapsamlı hizmet programları sayesinde geniş bir halk desteği kazanarak geniş bir toplumsal taban oluşturmayı başarmışlardır (Fuller, 2006).

Tüm bunlar, bazı İslamcı hareketlerin düşüncesinde önemli bir değişime işaret etmektedir. Bu değişim, siyasi dönüşümü gerçekleştirme ve iktidarı etkileme yönteminde kendini göstermiştir. Hareketler, devrimcilikten, ötekini reddetmekten ve demokrasi düşmanlığından; siyasi çoğulculuğu kabule, demokrasiye açılmaya ve seçimlere katılmak amacıyla siyasi partiler kurmaya doğru bir geçiş yapmıştır.

2.3.3.1. Mısır'da müslüman kardeşler

Birçok kaynağa göre İhvan, 1928 yılında Hasan el-Bennâ tarafından kurulmuştur; ancak el-Karadâvî, kitaplarından birinde ihvan'ın doğru kuruluş tarihinin 1929 olduğuna işaret etmektedir (El-Karadâvî, 2013).

Cemaat, Genel Mürşid Hasan el-Bennâ'nın da aralarında bulunduğu yedi kişilik bir grupla oluşmaya başlamış, ardından doğrudan halkla temas kurarak genişlemiştir (Es-Saîd, 1977). El-Bennâ, siyasi partilerin iç insicamı bozduğuna ve zararlı olduğuna inandığı için parti yerine, tasavvur edilen İslam toplumunun birliğine atıfta bulunan dinî yükü nedeniyle cemaat ismini seçmiştir (Hüveydî, 1993).

Hasan el-Bennâ, Halîl el-Annânî'nin *Cemaat Paradigması* olarak adlandırdığı yapıyı kurmuştur. Bu yapı, sosyal ve örgütsel cemaatin yönlerini birbirine bağlayan, görevleri, ideolojiyi, hedefleri ve stratejiyi harmanlayan, disiplin ve kenetlenme kültürünün yerleşmesini sağlayan bir değerler ve normlar sistemi üretmiştir (El-Annânî, 2018).

Abdullah en-Nefîsî, Hasan el-Bennâ dönemini üç aşamaya ayırmaktadır (En-Nefîsî, 2014):

Birinci Aşama (1928-1938): Cemaatin inşa edildiği, örgütlendiği, konferanslar, dersler ve dergiler yoluyla hedeflerinin tanıtıldığı, siyasi katılımdan uzak durularak hayır işleri ve sosyal çalışmalarla meşgul olunan aşamadır. El-Bennâ bu aşamada, cemaatin hiyerarşik yapısını ve örgütsel iskeletini çizen sağlam bir sistem kurmuştur. Bu yapı dikey olarak sırasıyla: Aile (usre), şube, bölge (mıntaka), idari büro, genel şura meclisi, irşad bürosu ve genel mürşitteen oluşurken yatay olarak çeşitli uzmanlık alanlarına göre kısımlar, komiteler ve birimlere ayrılmıştır. Ayrıca El-Bennâ, ideolojik yetiştirme ve telkine dayalı bir üyelik sistemi kurmuş; ahlak, iyi şöhret, sağlam davranış, itaat, emirleri uygulama ve disiplin gibi üyelik şartlarını ve derecelerini belirlemiştir. Bu durum, cemaatin ideolojisi ve hedefleriyle sıkı sıkıya bağlı, çözülmesi zor bir örgütsel yapının ortaya çıkmasını sağlamıştır (el-Annânî, 2018).

İkinci Aşama (1938-1945): Mısır rejiminin ve İngilizlerin İkinci Dünya Savaşı ile meşgul olduğu bu dönemde cemaat, örgütsel ve idari yapısını tamamlamaya, sosyal tabanını güçlendirmeye ve hem içeride hem dışarıda iletişim kanalları kurmaya odaklanmıştır (En-Nefîsî, 2014).

Üçüncü Aşama (1945-1949): Bu aşamada el-Bennâ, İslam dünyasıyla iletişim kurmak için bir birim geliştirmiş; bu ağ Suriye, Ürdün ve Yemen'i kapsayacak şekilde genişlemiştir.

1948 yılında Hac mevsiminde Mekke'de konferansını düzenleyen Uluslararası Müslüman Kardeşler Örgütü kurulmuştur (El-Mûsallî, 2005). Bu dönemde cemaat güçlü bir sosyal güç olarak öne çıkmıştır. Ayrıca İngilizlerle savaşmak gerekçesiyle kurulan ve cemaatin silahlı kanadı olan *özel birim* görünür hâle gelmiştir. Bu birim, İsrail'e karşı 1948 Savaşı'na katılmış, İngilizlere ve bazı Mısırlı yetkililere karşı eylemler gerçekleştirmiştir. Bu eylemler, 1949 yılında el-Bennâ'nın suikasta uğramasına neden olmuştur (Es-Sâlim, 2025).

El-Bennâ hayatı boyunca, *İslam çözümdür* sloganı toplum hayatının her alanına dokunan kapsamlı bir İslam tasavvuru sunarak toplumda İslami fikri yeniden canlandırmaya çalışmıştır (El-Bennâ, 2002). Risalelerinde siyasi, sosyal ve ekonomik reform programları ile Müslüman toplumun günlük yaşamına dair her konuyu ele almıştır (El-Bennâ, 2002). El-Bennâ, cemaatin hedeflerini, İslam ülkelerini sömürgecilikten kurtararak, İslami siyasi, sosyal ve ekonomik sistemler kurarak ve nihayetinde şeriatı uygulayan birleşik bir İslam devleti inşa ederek insanlığı İslam daveti yoluyla hayra ulaştırmak olarak belirlemiştir (El-Bennâ, 2002). El-Bennâ'ya göre hilafet, İslam devletinin nihai şeklidir. Dolayısıyla devlet, onun için hilafeti kurmak şeklindeki akidevi bir hedefe ulaşmanın aracıdır. O, bu yönetimde hükümetin, yöneticinin sorumluluğuna, ümmetin birliğine ve iradesine saygıya dayandığını savunurken, iç insicamı bozduğu gerekçesiyle siyasi partilerin varlığını reddetmiştir (Beşindî, 2023).

El-Bennâ'nın suikasta uğramasının ardından, yeni mürşidin seçimini gecikten özel birimin aşırı büyümesi ve tahakkümü nedeniyle cemaat bir kargaşa dönemine girmiştir. 1940'larda Mısır toplumunun siyasi ve sosyal hattını çizmede başat rol oynayan cemaat, 1952 Darbesi'ne katılmasına rağmen sonrasında Abdünnasır rejimiyle çatışmaya girmiştir. 1950'ler boyunca maruz kaldığı tutuklamalar ve *hapishane mihneti* olarak bilinen baskılar, cemaatin rolünün gerilemesine neden olmuştur (En-Nefîsî, 2014).

Abdünnasır rejimiyle yaşanan çatışma ve yüzleşme, 1960'larda cemaatin en önemli isimlerinden biri olan Seyyid Kutub'un fikirlerinde bir dönüşüme yol açmıştır. Kutub, Mısır rejimiyle mücadelede şiddeti benimseyen radikal hareketlerin entelektüel kuluçka merkezini oluşturmuştur (El-Eyyûbî, 2020). Seyyid Kutub'un düşüncesi *hâkimiyet* kavramı etrafında şekillenmiştir. Bu kavram, yeryüzünde Allah'ın hükmünün uygulanması, insanların koyduğu hüküm, yasa ve kanunların reddedilmesi anlamına gelir (Kutub, 1983). Hâkimiyet kavramından yola çıkan Kutub, dünyayı, toplumu ve siyasi sistemi sınıflandıran karşıt ikilikler kurmuştur: İslam ve cahiliye, iman ve küfür, hak ve batıl, hayır ve şer, Allah'ın hâkimiyeti ve beşerin/tağutun hâkimiyeti. Ona göre, bir tarafın bekası ancak diğerinin yok edilmesiyle mümkündür ve aralarında uzlaşı yolu yoktur (Hanefî, 1989). Bu nedenle Kutub,

Müslüman cemaatin çatışmaya ve yüzleşmeye hazırlanmaktan başka seçeneği olmadığını, bunun kaçınılmaz olduğunu savunur. Zira Allah'ın emriyle hükmetmeyen ve şeriatını uygulamayan mevcut rejimlerin cahili varlığı ile egemenliğin ve hâkimiyetin sadece Allah'a ait olduğu alternatif İslami varlık arasında bir arada yaşama imkânsızdır (A'râb, 2000). Böylece Kutub, Nübüvvet ve Hulefâ-i Râşidîn dönemindeki İslam toplumunun ideal modelini çağırarak toplumu İslami temeller üzerinde yeniden tanımlamaya ve şekillendirmeye çalışmıştır (El-Eyyûbî, 2020).

İhvan, 1970'lerde Sedat döneminde bir toparlanma süreci yaşamıştır. Sedat, Nasırcı ve sosyalist akımları dengelemek amacıyla İslamcılara siyasi bir özgürlük alanı sağlamış; bu da onların Mısır'da ve diğer Arap ülkelerinde saflarını yeniden düzenlemelerine imkân tanımıştır (Ebû Rummân, 2010). Camp David Antlaşması'nın imzalanmasından sonra ihvan'ın Sedat'a yönelik eleştirilerini artırması, yüzlercesinin tutuklanmasına ve takibata uğramasına yol açmıştır. Sedat'ın 1981'de öldürülmesinin ardından Mübarek, siyasi muhalefetten kaçınmaları karşılığında toplumsal alanda faaliyet göstermelerine izin vermiştir (Beşindî, 2023). Bunun üzerine İhvan, muhalefet partileriyle ittifaklar kurmuş; 1984 seçimlerine katılarak 8'i cemaat üyesi olmak üzere 58 sandalye kazanmıştır. 1987 seçimlerinde ise İslami İttifak'a liderlik ederek 38 sandalye elde etmişlerdir. Mevcut siyasi alanı iyi değerlendiren İhvan, özellikle 1992 depremi sırasındaki performanslarının hükümetin performansını gölgede bırakmasıyla, 1995 yılına kadar rejime karşı güçlü bir muhalefet odağı olarak öne çıkmıştır. Bu durum rejimi harekete geçirmiş, yüzlerce üyenin tutuklandığı bir baskı dönemi başlamış ve bu durum 1995 seçimlerine yansıyarak sadece bir sandalye kazanabilmelerine neden olmuştur (Beşindî, 2023).

İhvan, siyasi marjları kullanmanın yanı sıra, sosyal hizmetler sunarak, meslek sendikaları ve öğrenci birliklerinde varlıklarını yoğunlaştırarak halk tabanlarını genişletmiş ve toplumsal alanı da değerlendirmiştir. Ancak Mübarek rejiminin özellikle 1990'larda baskılarını artırması, birçok liderin tutuklanıp askerî mahkemelerde yargılanması nedeniyle bu etki sınırlı kalmıştır. Bu on yılda İhvan, kendi içinde reformcular ve muhafazakârlar arasında bölünmelere tanık olmuştur (Al-Annânî, 2018).

2000 yılından sonra İhvan, devlet-toplum ilişkisi, katılım ve siyasi çoğulculuk konularındaki siyasi reform söylemini geliştirmiştir. Demokrasi, seçimlerin kabulü ve ulusal güçlerle birlikte devlet çerçevesinde çalışma konusunda daha net bir tavır almıştır. Bu durum, liberal ve laik siyasi güçlerle ittifak kurmaları ve 2004 yılında onlarla birlikte sivil ve demokratik bir devlet talebiyle siyasi reform girişimini başlatmaları ve diğer siyasi güçlerle

Reform ve Değişim İçin Ulusal İttifak'ı kurmalarıyla görünür hâle gelmiştir (Beşindî, 2023). Mübarek'in beşinci kez aday olmasına karşı gösteri çağrılarıyla söylemlerini sertleştirmişler; bu gerilim, gerginliğin düşürülmesi karşılığında bazı tutukluların serbest bırakılması ve 2005 parlamento seçimlerine katılmalarına izin verilmesiyle sonuçlanmıştır. Bağımsız adaylarla katıldıkları bu seçimlerde 88 sandalye kazanmışlardır (Tammâm, 2012). İhvan, 2007 yılında siyasi parti programının ilk taslağını sunmuştur. Bu taslak, partinin ilkelerini, devlet ve siyasi sistem biçimini, eğitim, kalkınma, ekonomi politikası, sosyal adalet ve kültürel kalkınma vizyonlarını içermesine rağmen, anayasal kısıtlamalar nedeniyle parti ruhsatı alamamıştır (Es-Sedmî, 2014). Ancak 2010 yılında, seçimlere katılımlarını engellemek amacıyla birçok cemaat lideri ve üyesi tutuklanmıştır (Nassar, 2017).

Mısır'da İhvan'ın başlattığı reform girişimlerine rağmen, bu girişimlerde yer alan demokrasiyi kabul beyanlarının ciddiyeti ve İslamcıların devlet-toplum tasavvuru ile modern liberal-bireysel demokrasi kavramları arasındaki uyuşmazlığın yaratabileceği kafa karışıklığı konusunda bazı şüpheler varlığını korumuştur (Ebû Rummân, 2010). Ayrıca İhvan, kadınlar, azınlıklar ve devlet başkanlığını üstlenme meselelerinde nihai bir tutum belirleyememiş; devlet başkanlığı hariç haklarını tanıyan muhafazakâr bir taraf ile bunda bir engel görmeyen diğer bir taraf arasında bölünmüşlerdir (Beşindî, 2023).

İhvan 2011 sonrasında siyasi sahnenin ön planına çıkmış ve Mübarek rejiminin düşmesinin ardından geçiş sürecini yönetme konusunda gerçek bir sınava tabi tutulmuştur. Bu konu, İkinci Bölüm'de ele alınacaktır.

2.3.3.2. Tunus'ta nahda hareketi

Tunus'taki İslamcı hareket, siyasi olgunluğa ulaşana kadar üç aşamalı, kademeli bir gelişim süreci geçirmiştir. Birinci Aşama: 1970'li yıllarda el-Cemaatü'l-İslamiyye kurulmasıyla başlamıştır (Şûbekî, 2016). Cemaat başlangıçta İhvan'ın ve özellikle Kutub'un düşüncesinden etkilenmiş; bu durum, kuruluş aşamasında topluma yönelik yargılarda akidevi boyutun baskın olmasına neden olmuştur (Bârût, 1994). Zira o dönemde Burgiba liderliğindeki Tunus rejimi, seküler ve Batılılaşmacı bir politika izliyordu. Kişisel Statü Kanunu'nun sekülerleştirilmesi, dini vakıfların kapatılması, Zeytune Üniversitesi ve diğer İslami okulların etkisinin sınırlandırılması, oruç gibi dinî ibadetlerin öneminin azaltılması gibi uygulamalar; İslamcıların bu politikanın İslami ve Arap kimliğini yok etmeyi, Tunus toplumunu Arap-İslam çevresinden izole etmeyi ve değerlerinden koparmayı amaçladığını düşünmelerine yol açmıştır Bu nedenle cemaatin kurucuları, kimlik meselesini

güçlendirmeye ve kamusal alanda İslam'ı yeniden canlandırmaya odaklanmışlardır (El-Gannûşî, 2001). El-Gannûşî'ye göre rejimin bu politikası, modernleşme bahanesiyle iktidarı tekeline alan, topluma yabancılaşmış seçkin bir zümre ile üzerinde istibdat uygulanan ve siyasi olarak marjinalize edilen toplumsal bir çoğunluk yaratmıştır. Bu durum toplum ile devlet arasında bir uçurum oluşturmuş, devlet ikna kabiliyetini yitirmiş bir baskı aygıtına dönüşmüştür. Tunus'un İslami ve Arap kimliğini yeniden kazanması gerektiğini vurgulayan İslamcı hareketin söyleminde somutlaşan alternatif çözümlerin sunulması, zorunlu hâle gelmiştir (El-Gannûşî, 1992).

Cemaatin bu söylemi, bir yandan sol ve komünist akımlarla, diğer yandan toplumdan kopuk olduklarını ve krizlere çözüm üretecek bir dinî eğitim sunamadıklarını düşündüğü geleneksel İslamcılarla çatışmasına neden olmuştur. Özellikle üniversitelerde gençlik ve öğrenci çevrelerinde belirginleşen bu çatışmalar ve hareketin söyleminin gerçekliğin sorunlarıyla çelişerek yabancı kalması, 1970'lerin sonunda hareketi eleştirel müracaatlar yapmaya zorlamıştır (El-Gannûşî, 2001).

1978'deki işçi ayaklanması ve ardından 1979 İran İslam Devrimi, hareketin çatışmanın sadece inanç-küfür eksenindeki akidevi boyuttan ibaret olmadığını; sosyal, ekonomik ve insanî boyutlarının da bulunduğunu fark etmesini sağlamıştır. Çok partili sistemin yasallaşmasıyla birlikte hareket, İslami referanslı bir siyasi parti kurma fırsatı bulmuştur (El-Cem'âvî, 2013). Böylece başlayan özeleştiri ve hareketin fikir ve söylemini gözden geçirme süreci, 1981 yılında İslami Yöneliş Hareketi'nin doğuşuna zemin hazırlamıştır. Cezayirli düşünür Malik bin Nebi'den ve Sudan'daki İslamcı hareket deneyiminden etkilenilen bu dönem, Tunus İslamcı hareketinin ikinci aşamasını başlatmıştır (Beşindî, 2023).

Hareket, kurucu bildirisinde, siyasi bir aktör olarak yasal zeminde çalışmayı arzuladığını, demokrasiye bağlı olduğunu, şiddeti reddettiğini ve kanun çerçevesinde siyasi ve partisel çoğulculuğu kabul ettiğini ilan etmiştir. Kendini İslam'ın tek sözcüsü değil, siyasi taraflardan biri olarak sunmuştur (Mecelletü'l-Va'y, t.y.). El-Gannûşî'ye göre hareket, siyasi partilerin ve çoğulculuğun önemine kanaat getirmiş; İhvan'ın en büyük hatasının Müslümanları temsil etme tekelini ellerinde tutmaları ve siyasi çoğulculuğu reddetmeleri olduğunu fark etmiştir. Ayrıca Kutub'un demokrasiyi reddeden fikirlerini eleştirmiştir (El-Gannûşî, 2001). Bu nedenle hareket, sosyal ve siyasi meydan okumalarla etkileşime girmiş; tüm Tunusluların dinle dürüst ve sorumlu bir ilişki kurma hakkını kabul etmiştir. Aynı zamanda, hareketin kimliğini, stratejik yönelimlerini ve konjonktürel duruşlarını belirleyen

siyasi, ekonomik ve sosyal tercihleri oluşturacak kapsamlı bir İslam tasavvurunu benimseme hakkını saklı tutmuş ve iktidarı tek başına ele geçirmeyi reddetmiştir (Mecelletü'l-Va'y, t.y.).

Hareket, komitelerini Tunus şehirlerine yaymış, meslek sendikaları ve öğrenci birlikleri içindeki çalışmalarını yoğunlaştırmış; yoksulluk ve işsizlik gibi sosyal meseleleri sahiplenmiş ve kadının çalışma hayatındaki rolünün önemini vurgulayarak katılımını genişletmiştir (El-Gannûşî, 2001). Hızla Tunus siyasi hayatında önemli bir güce dönüşen hareket, takibat ve baskıya maruz kalmıştır. Lideri el-Gannûşî, kuruluşundan bir ay sonra yasadışı örgüt kurma suçlamasıyla tutuklanmış ve 10 yıl hapse mahkûm edilmiştir. Ancak 1984 Ayaklanması'nın ardından cumhurbaşkanlığı affıyla üç yıl sonra serbest bırakılmıştır (Şûbekî, 2016). Buna rağmen hareketin faaliyetleri kısıtlanmaya devam etmiş; aylarca süren protestoların yaşandığı 1987 yılında Burgiba rejiminin siyasi güçlere yönelik başlattığı kampanya sonucu el-Gannûşî ve birçok üye tekrar tutuklanmıştır (El-Eyyûbî, 2020). Bu süreç, nihayetinde General Bin Ali'nin Burgiba'ya karşı darbe yapmasıyla sonuçlanmıştır. Bin Ali, yabancı bir güçle (İran) iş birliği suçlamasıyla müebbet hapse mahkûm edilen el-Gannûşî'yi, İslamcı hareketle girdiği müzakereler sonucunda serbest bırakmıştır (El-Mûsallî, 2005).

Bin Ali, meşruiyet kazanmak amacıyla 1989 seçimlerini ilan etmiş ve İslamcı hareketin katılımına izin vermiştir. Buna karşılık hareket, 1989 yılında adını Nahda Hareketi olarak değiştirme kararı alarak üçüncü Aşamayı başlatmıştır (Beşindî, 2023). Bu aşamada hareket, İslami sıfatından vazgeçerek, sorunsalını sivil toplumun temellerini atmak, siyasi çoğulculuğu ve iktidarın barışçıl el değişimini kabul etmek olarak belirleyen sivil bir harekete dönüşmüştür. Öyle ki Nahda, seküler bir parti görünümüne bürünmüş; diğer partilerle birlikte tüm siyasi ve sosyal talepleri dikkate alarak Millî Misak'ı imzalamış, İslam devleti kurma ve şeriatı uygulama sloganlarından vazgeçmiştir (El-Gannûşî, 2001). El-Gannûşî bu dönüşümü, Nahda'nın siyasi rekabete İslam devleti kurmak için değil, özgürlükleri gerçekleştirmek için girdiğini, sorunun şeriatın veya dinî kanunların yokluğu değil, temelden bir hukuk devletinin yokluğu olduğunu belirterek açıklamıştır (Bârût, 1994).

Nahda 1989 seçimlerinde yarışmış ve beklenmedik sonuçlar elde etmiştir. Ancak rejim, iktidar partisinin bölgelerin çoğunu kazandığını ilan etmiş, Nahda'yı seçimlere hile karıştırmakla suçlamış ve Bin Ali'nin başkanlığını duyurmuştur (Beşindî, 2023). 1991 yılında Nahda ile rejim arasındaki protestolar şiddet olaylarına dönüşmüş, yüzlerce kişi tutuklanmıştır. 1992'de yaklaşık 300 üye, cumhurbaşkanına suikast girişimi, rejimi devirmeye teşebbüs, güvenlik birimlerine sızmak için gizli bir örgüt kurmak ve yasadışı silah bulundurmak suçlamalarıyla yargılanmıştır (Esposito vd., 2019). Bu süreç, birçok üyenin

hapsedilmesi, diğerlerinin yurt dışına kaçması ve Nahda'nın seçimlere katılımının yasaklanmasıyla sonuçlanmıştır (El-Mûsallî, 2005). Nahda, 1996 Konferansı'nda rejimle çatışmayı bırakma kararı almış, devrimci çözümleri reddederek esnekliğe yönelmiştir (El-Cem'âvî, 2013). 2001 Konferansı'nda diyaloğu vurgulamış ve 2005 yılında muhalefetin ana unsurlarıyla birlikte Diyalog Komitesi'ne katılmıştır. Özgürlükler, kadın-erkek eşitliği ve iktidarın el değiştirmesi gibi konularda diğer muhalefet partileriyle anlaştığı 18 Ekim Belgesi'ni yayınlayarak Tunus siyasi sahnesinde yeniden önemli bir rol oynama imkânı bulmuştur (Şûbekî, 2016).

Nahda lideri El-Gannûşî, fikirler üzerindeki en büyük etkiye sahip olmaya devam etmiş; demokrasinin halkların kendi kaderini tayin etmesi ve istedikleri yönetim biçimini seçmesi için en iyi ve en ideal yol olduğunu, İslamcı hareketin halkın önündeki seçenekler arasında diğerleriyle eşit olması gerektiğini vurgulamayı sürdürmüştür (El-Gannûşî, 2000). Nahda'nın benimsediği bu söylem, hareketin programında İslami bir yönetim sistemi kurmayı hedeflememesi konusundaki ciddiyeti, nihayetinde İslamcı bir hareket olan yapısının seküler söylemiyle ne kadar uyumlu olduğu, seçimleri kazanması hâlinde iktidarın barışçıl devrini ne kadar garanti edeceği, iktidara geldikten sonra sivil toplumda siyasi çoğulculuk ilkesini gelecekte ne kadar kabul edeceği ve İslam'ın veya toplumun sözcüsü olmadığına dair tasavvurunu ne kadar koruyabileceği hakkında birçok soruyu gündeme getirmiştir.

2.3.3.3. Cihatçı selefilik

Cihatçı Selefilik, diğer Selefi eğilimler arasında en etkili akımlardan biridir. Cihatçı Selefliğin en önde gelen teorisyenlerinden biri olan Ebû Muhammed el-Makdisî bu akımı, kapsamlı bir şekilde tevhide davet ile aynı zamanda bu uğurda cihad etmeyi birleştiren bir akım veya şeriatı uygulamayan Arap hükümetlerini kastederek, tağutlara karşı cihat yoluyla tevhidi gerçekleştirmeye çalışan bir akım olarak tanımlamıştır (Ebû Rummân, 2013).

Tağutlara karşı cihat ve tevhid fikri, Kutub'un Müslüman toplumları, kendi perspektifine göre, gerçek İslam'dan uzaklaştıkları gerekçesiyle cahiliye olarak nitelemesiyle yakından bağlantılıdır. Kutub'a göre İslam'a dönüşün tek yolu, beşeri yönetimi ve pozitif (seküler) kanunları ifade eden tağutu reddetmek ve onun yerine şeriatla temsil edilen Allah'ın hükmünü ikame etmektir. Bu dönüşümün, cahiliye toplumunun içinden çıkarak cahili sistem ve yapılarla yüzleşmeye girişen öncü bir *Müslüman seçkinler grubu* eliyle gerçekleşeceği öngörülmektedir (Kutub, 1983). Kutub'un *yüzleşme* kavramı da, onun düşüncelerinden etkilenen bazı çevreler tarafından İslam'daki cihat kavramıyla ilişkilendirilmiştir. Her ne kadar

İslam fıkhında cihadın meşruiyeti, türleri, biçimleri ve sebepleri konusunda ayrıntılı tartışmalar bulunsa da, kavramın terimsel anlamı yaygın biçimde Allah'ın yolunda savaşmak şeklinde anlaşılmıştır (Es-Sâlim, 2025). Nitekim Kutub, cihadın, insanları İslam'a zorlamak için değil, toplumda Allah'ın şeriatını hâkim kılmak, İslam akidesini ve şeriatı korumak ve Müslüman toplumu muhafaza etmek amacıyla farz kılındığı görüşündedir (Kutub, 2003).

Cihatçı Selefilik, hâkimiyet, cahiliye, şeriatın uygulanması ve cahiliyeden Müslüman topluma dönüş kavramlarından yola çıkarak Mısır'daki siyasi rejimene karşı cihad ilan etmek için gerekli motivasyon ve gerekçeleri türetmiştir. Böylece İhvan'dan ayrılan bazı İslamcı hareketler ortaya çıkmıştır. Bunlar arasında 1969'da kurulan Tekfir ve Hicret Cemaati ve 1978'de kurulan, 1981 yılında Cumhurbaşkanı Enver Sedat suikastını gerçekleştiren İslamcı Cihat Cemaati bulunmaktadır (El-Eyyûbî, 2020). Benzer gruplar 1970'ler ve 80'ler boyunca Suriye, Lübnan, Fas, Cezayir, Ürdün, Filistin ve Sudan'da da ortaya çıkmıştır (El-Mûsallî, 2005).

Bu eğilimin tasavvuru iki temel üzerine kuruludur: Birincisi, *hâkimiyet* ve İslam şeriatının tatbiki. Bu hareketler, şeriatı uygulamayan ve günümüz Arap devletlerinde olduğu gibi beşeri anayasaları tatbik eden siyasi rejimleri kâfir olarak görmekte ve değiştirilmesi gerektiğine inanmaktadır. İkincisi, *cihat*. Bu eğilim, siyasi durumları değiştirmenin ve İslam devleti kurma hedefine ulaşmanın tek yolunun, mevcut siyasi rejimlerle savaşıp onları devirecek silahlı cihatçı hareketler kurmaktan geçtiğini savunmaktadır (Farac, t.y.).

Kâfir rejimlere karşı cihadın gerekliliği konusunda bir uzlaşı olsa da bu akımın teorisyenleri arasında uygun şartların takdiri konusunda görüş ayrılıkları mevcuttur. Bazılarına göre imkânların yetersiz olduğu durumlarda, siyasi ve dinî fikirlerin yayılmasına, bireysel ve toplu davet yoluyla takipçi ve destekçi kazanmaya odaklanılmalı, bireyler cihad ilan etmek ve harekete geçmek için uygun koşulların oluşacağı zamana hazırlanmalıdır (Ebû Rummân, 2010). Buna göre bu akım iki temel fikirde ortaklaşır: Dinin siyasetten ayrılamayacağına iman etmek ve mümkünse şeriatın acilen ve güç kullanarak uygulanması gerekliliğidir (El-Eyyûbî, 2020). Bu akım, mevcut rejimler gölgesinde belediye seçimleri veya idari görevler düzeyinde dahi olsa her türlü siyasi katılımı reddeder; zira bunu rejimlere yardım etmek, desteklemek ve meşruiyetlerini pekiştirmek olarak görür. Ayrıca demokrasiyi, hüküm ve yasama halkını sadece Allah'a has kılan tevhid inancıyla çelişen bir küfür sistemi olarak değerlendirir (El-Filistînî, 1999). El-Makdisî'ye göre demokrasi, insanların, Müslümanların başvurması caiz olmayan yasa ve anayasalar koymasına izin verir ve Allah'ın

hükmü olan İslam'a aykırıdır (El-Makdisî, t.y.). Ebû Katâde el-Filistînî, yasama seçimlerine iştirak etmeyi reddetmekte ve bunu küfür olarak nitelendirmektedir (El-Filistînî, 1999).

Ayrıca *yakın düşman* (Arap rejimleri) ve *uzak düşman* (ABD ve Batı) meselesi öne çıkmış; akımın teorisyenleri öncelik sıralamasında ihtilafa düşmüştür (Ebû Rummân, 2013). Kimisi, el-Filistînî gibi, temkin sağlanana ve sonraki aşamalara hazırlık yapılana kadar önceliğin yakın düşmanı vurmak olduğunu savunmuştur (El-Filistînî, 1999). Eymen ez-Zevahiri gibileri ise her iki aşama için de hazırlık yapmanın gerekliliğini ihmal etmemekle birlikte, uzak düşmanı vurmaya daha fazla odaklanılması gerektiğini vurgulamıştır (Ebû Rummân, 2010).

Çatışma yönetimi ve küresel cihat konusunda birçok tasavvur ortaya çıkmıştır. Bunlardan biri, Ebû Bekir Nâcî'nin ortaya koyduğu *Vahşetin Yönetimi* (İdaretü't-Tevahhuş) teorisidir. Nâcî'ye göre bu, iki aşama arasındaki bir süreçtir: Birincisi, yerel cihatçı grupların dünyanın çeşitli yerlerinde olduğu gibi askerî ve nitelikli darbeler indirdiği yıpratma aşaması; ikincisi ise İslam devletinin kurulduğu temkin aşamasıdır. Nâcî, Sovyetler Birliği'nin çöküşüyle uluslararası toplumun bir kaos durumundan geçtiğini ve bunu başka devletlerin çöküşünün izleyeceğini düşünmektedir. Cihatçı gruplar bu kaosu, vahşetin yönetimi aşamasında güvenli bölgeler veya kontrol ettikleri alanlar oluşturmak, buraları yönetmek, şeriatı uygulamak ve korumak için kullanacaktır. Daha sonra bu gruplar kendi aralarında yardımlaşacak, tecrübe alışverişinde bulunacak, düşmana ve ona sadık hükümetlere birden fazla yerde darbeler indirerek güçlerini dağıtacak ve nihayetinde düşmanı yenerek temkin aşamasına ulaşacaktır (Nâcî, 2014). Nâcî, zayıf ve güçlü yönleri bilmek için farklı ülkelerdeki siyasi oyunun kurallarına dair siyasi bilinç, siyasi hedeflere ulaşmayı sağlayan askerî eylem ve medya rolü olmak üzere üç noktayı vurgulayarak dikkate alınması gereken şartları, üslupları ve yöntemleri ayrıntılandırmaktadır (Nâcî, 2014).

1988'de Afganistan'da el-Kaide örgütünün kurulmasından sonra, bu örgüt ve dünyadaki bağlantılı gruplar, Cihatçı Selefi akımın en belirgin hareketsel tezahürü hâline gelmiştir. Cihatçı Selefi fikirler, 1998'de Yahudilere ve Haçlılara Karşı Küresel Cihat Cephesi'nin kurulmasıyla daha organize ve küresel bir imaj kazanmıştır (Ebû Rummân, 2010). 11 Eylül olaylarıyla birlikte ABD, Afganistan'daki el-Kaide merkezini yok etse de örgüt kendini merkeziyetsiz bir şekilde yeniden yapılandırmayı başarmış ve Arap dünyasında ona bağlı yeni gruplar ortaya çıkmıştır. 2003'teki Irak işgalinden sonra Irak bir çekim ve cihatçılar devşirme merkezine dönüşmüş; Körfez ülkeleri, Ürdün, Lübnan, Mısır, Fas ve Cezayir'de el-Kaide odakları zemin bulmaya başlamıştır (Ebû Rummân, 2010).

Bu akım, IŞİD (DAEŞ) olarak bilinen Irak ve Şam İslam Devleti örgütünün ortaya çıkışıyla radikalleşmesinin ve savrulmalarının zirvesine ulaşmıştır. Örgüt 2006'dan beri Irak'ta Irak İslam Devleti adıyla mevcuttu (Es-Sâlim, 2025). Daha sonra Irak ve Şam İslam Devleti'ne dönüşmüş; Irak ve Suriye'de geniş alanları ele geçirdikten ve Fas, Yemen, Mısır, Libya, Suudi Arabistan, Cezayir ve diğer ülkelerdeki birçok grubun katılımını sağladıktan sonra 2014 ortalarında hilafet devletinin kurulduğunu ilan etmiştir (Lister, 2016). IŞİD, söyleminde daha radikal, davranışlarında daha şiddet yanlısı bir politika izlemiş; kan dökme konusunda hiçbir sınır tanımamış ve gerçekleştirdiği infaz ve cinayetleri görüntüleyerek şiddetin propagandasını yapan yeni bir medya modeli sunmuştur. Öyle ki el-Kaide de dahil olmak üzere diğer cihatçı hareketler ve örgütler tarafından dışlanmış; birçok eyleminin ve davranışının onaylanmadığı ve kabul edilmediği ilan edilmiştir. IŞİD, kendini küresel cihadın liderliğine en layık taraf olarak görmüş ve dünyadaki Selefi cihadın liderliği konusunda el-Kaide ile rekabete girmiştir (Es-Sâlim, 2025). Bu çatışma Suriye'de, el-Kaide'nin Suriye kolu olan Nusra Cephesi ile bariz bir şekilde yaşanmıştır.

2.4. Arap Baharı ve İktidar Krizi

İkinci Dünya Savaşı'nın sona ermesi ve bağımsızlık dalgalarının başlamasından bu yana Arap dünyası, iç dengelerini ve bölgesel ve uluslararası ilişkilerini yeniden şekillendiren dönüm noktalarından geçmiştir. Arap Baharı devrimleri, modern Arap tarihindeki en önemli dönüm noktalarından biri olarak öne çıkmıştır. Bu süreç, esas itibarıyla iki dalga hâlinde gelişmiştir: ilki, 2010 yılının sonlarında Tunus'ta başlayarak kısa sürede Mısır, Libya, Yemen, Suriye ve Bahreyn'e yayılan dalga; ikincisi ise 2018 sonu ve 2019 boyunca Sudan, Cezayir, Irak ve Lübnan'da yeniden canlanan dalgadır. Bu dalgalar, Arap dünyasında devlet ile toplum arasındaki derin yapısal krizi yansıtmış; rejimlerin yapısında ve iç güç dengelerinde köklü değişiklikler yaratmış, bölgesel ittifakların ve güç dengelerinin yeniden şekillenmesine zemin hazırlamıştır (Heykel, 2021).

2.4.1. Arap baharı: kavram ve nedenler

Siyasi literatürde bahar teriminin kullanımı, 1848'de Avrupa'da patlak veren devrimlerle başlamış ve 20. yüzyılda 1968 Prag Baharı ayaklanmasıyla ilişkilendirilmiştir (El-Esedî ve Eş-Şebbût, 2018). 2011'den itibaren ortaya çıkan Arap Baharı kavramı ise, Arap dünyasını kasıp kavuran geniş çaplı halk protestoları ve ayaklanmalar silsilesini ifade etmektedir. Bu sürecin ilk kıvılcımı, 2010 yılının sonlarında Tunus'un Sidi Buzid kentinde, seyyar satıcı Muhammed Buazizi'nin maruz kaldığı aşağılanmayı ve el arabasına el

konulmasını protesto etmek amacıyla kendini ateşe vermesiyle çakılmıştır. Bu olay, Tunus kentlerinde protestoların alevlenmesine neden olmuş ve 23 yıllık iktidarın ardından 14 Ocak 2011'de Cumhurbaşkanı Bin Ali'nin devrilmesiyle sonuçlanmıştır (El-Mârînî, 2015). Devrim ateşi hızla Mısır'a sıçramış ve 18 gün süren barışçıl oturma eylemlerinin ardından 11 Şubat 2011'de Cumhurbaşkanı Mübarek'in iktidarını devirmiştir (Şâhîn, 2013). Süreç daha sonra diğer ülkelere farklı şekillerde yayılmış; bazı rejimler devrilirken, bazı ülkeler silahlı iç çatışmalara sürüklenmiş, bazıları ise patlamayı önlemek adına anayasal ve reformist adımlar atmakla yetinmiştir (Abdülgaffâr, 2016).

Bu olay, Arap bölgesinde yaşananların kavramsal olarak nasıl tanımlanacağı konusunda siyasi ve akademik çevrelerde geniş çaplı bir tartışma yaratmıştır: Bunlar birer devrim mi, halk ayaklanması mı, yoksa dış güçler tarafından yönlendirilen komplolar mıydı? Bazı araştırmacılar, yaşanan halk hareketlerinin, temelde siyasi otorite yapısında ve mevcut sosyal düzende köklü bir değişim fikrine dayanan devrim kavramının terminolojik anlamını karşılamadığını savunmaktadır. Bu görüşe göre, yaşananlar yalnızca zirvedeki liderlerin değişmesine yol açmış, Fransız, Amerikan veya Bolşevik devrimlerinde olduğu gibi rejimlerin yapısında köklü değişiklikler yaratmamıştır (Er-Rebbâhî, 2013).

Buna karşın ikinci bir görüş, özellikle Tunus ve Mısır'da yaşananların gerçek anlamda devrimler olduğunu savunmaktadır. Bu görüş, söz konusu hareketlerin onlarca yıl iktidarda kalan köhne rejimlerin liderlerini fiilen devirdiği ve tamamen veya kısmen yeni yönetim sistemlerinin temellerini attığı gerçeğine dayanmaktadır (Ferhât vd., 2014). İranlı sosyolog Asef Bayat da devrimi anlamak ve başarısını ya da başarısızlığını belirlemek için yalnızca zirveye odaklanan ve devlet ile seçkinler düzeyindeki etkileşimleri analiz eden geleneksel düşüncenin yetersiz olduğunu savunur. Bayat, özellikle Mısır, Tunus ve Yemen'de yaşananları incelerken, toplumsal tabana, toplumun alt katmanlarındaki etkileşimlere ve bunların sıradan insanların günlük yaşamlarında, bilinçlerinde, ilişkilerinde ve beklentilerinde yarattığı derin dönüşümlere odaklanır. Bayat'a göre bu devrimleri öne çıkaran şey, alt ve orta sınıflar arasında yayılan devrimci ruh hâli ile değişim arzusudur. Bu durum, gençler ve yoksullar gibi ötekileştirilmiş gruplar arasında önemli sosyal ve kültürel dönüşümler yaratmış; günlük yaşamda eylem, protesto ve örgütlenmenin yeni biçimleri ortaya çıkmıştır (Bayat, 2023a).

Bayat, net hatları olan birleşik bir örgütün, siyasi liderlerin veya belirgin bir ideolojinin yokluğunda yatay olarak örgütlenen, barışçıl niteliğe ve toplumun tüm kesimlerinin yoğun katılımına sahip bu ayaklanmaları Reformcu Devrim olarak adlandırmaktadır. Bayat'a göre bu devrimler, mevcut rejimleri kendilerini reform etmeye

zorlamayı amaçlayan ve sonuçta yönetsel bir iktidarı ele geçirmeden rejimleri gitmeye mecbur bırakan toplumsal hareketlerdir. Ancak bu durum, iyi örgütlenmiş siyasi ve askerî grupların siyaset sahnesine çıkmasına kapı aralarken, devrimin ve gerçek değişimin mimarlarının kenarda kalmasına yol açmıştır (Bayat, 2023b).

Üçüncü bir görüş ise bu ayaklanmaların nedenlerini dış faktörlere bağlamakta ve süreci Komplo Teorisi ve Yaratıcı Kaos kavramlarıyla açıklamaktadır (Heykel, 2021). Naya Mustafâ, bu görüşü, Arap ülkelerindeki gerçekliği ve yaşanan derin yapısal krizleri görmezden geldiği, diktatörlük rejimlerini hatalarından arındırdığı, Arap halklarının iradesini ve failliğini yok saydığı ve protestolara katılan milyonlarca insanı bir komplonun ortaklarına indirgediği gerekçesiyle eleştirmektedir. Ona göre bu yaklaşım, Arap dünyasında "ya dış tehditlere karşı korunmak için istibdat, ya da dış komploların, aşırı siyasal İslam'ın ve istikrarsızlığın tuzağına düşmek" şeklindeki ikilemi dayatan otoriter rejimlerin politikalarıyla örtüşmektedir (Mustafâ, 2014). Ancak Mustafâ, Arap devrimleri dış komplolarla patlak vermemiş olsa da, bu süreçteki dış müdahalelerin çok boyutlu, çeşitli araçlara sahip ve belirgin olduğunu da vurgulamaktadır. Bu dış müdahaleler, kısıtlama, engelleme ve kontrol altına alma gibi stratejilerle durumdan duruma farklılık göstermiştir (Mustafâ, 2014).

Çeşitli görüşler ve yaklaşımlar göz önüne alındığında, tüm Arap ülkelerinde yaşanan halk hareketleri için genelleştirici kavramlar kullanmanın hatalı olacağı söylenebilir. Mısır, Tunus, Cezayir ve Sudan'da rejim liderlerini deviren barışçıl hareketler ile Suriye, Libya ve Yemen'in iç savaşlara sürüklendiği süreçler birbirinden farklıdır. Aynı şekilde, bu durum Fas, Ürdün ve Bahreyn gibi ülkelerde yaşanan ve rejimin yapısında köklü değişikliklere yol açmayan sınırlı hareketlerden de ayrılmaktadır. Ancak yolların daha sonra ayrılmasına ve farklılaşmasına rağmen, bu hareketlerin ortak özellikleri bulunmaktadır. Bu hareketler, siyasi veya askerî bir liderliğin yönlendirmesi olmaksızın halk tabanından spontane bir şekilde ortaya çıkmış, başlangıçta sistemde reform, özgürlük, demokrasi ve sosyal adalet talepleriyle başlayan süreç, hızla rejimin devrilmesi talebine evrilmiştir (El-Kudaymî, 2012b).

Rejimlerin düştüğü ülkelere bakıldığında, bu devrimlerin tesadüfen ortaya çıkmadığı, iç içe geçmiş ve birikmiş derin yapısal krizlerin kaçınılmaz bir sonucu olduğu görülmektedir. Siyasi düzeyde bölge, kronik bir durgunluktan ve demokratik dönüşüm ufkunun tıkanmasından muzdaripti; rejimler iktidarı tekelleştirmiş, seçimlere hile karıştırarak ve özgürlükleri bastırarak çoğulculuğun içini boşaltmıştı. Resmî söylem ile gerçeklik arasındaki güven uçurumu derinleşmiş, bazı rejimlerin mutlak bireysel yönetimi ve siyasi iktidarın babadan oğula devrini (Mısır, Yemen, Libya ve Suriye'de) kurumsallaştırma çabaları

meşruiyetin çökmesine neden olmuş ve halklarda içeriden reformun imkânsız olduğu inancını doğurmuştur (Heykel, 2021).

Ekonomik ve sosyal düzeyde ise, çarpık kalkınma politikaları keskin bir çelişki yaratmıştır. Bazı ülkeler yüksek ekonomik büyüme oranlarına ve Gayri Safi Yurt İçi Hasıla (GSYH) artışına ulaşırken, iktidara yakın oligarşi bu büyümenin meyvelerini tekelleştirmiş, bu da sosyal adaletin yok olmasına ve mali/idari yolsuzluğun yaygınlaşmasına yol açmıştır. Bu dengesizlik karşısında toplumun büyük çoğunluğu yoksulluğun, küresel pazara bağımlılığın ve düşük yaşam standartlarının pençesine terk edilmiştir (El-Mârînî, 2015). Nüfusun üçte birini oluşturan gençler arasındaki demografik patlama bu krizi daha da derinleştirmiştir. Bu kesim, eğitim sisteminin çökmesi ve ezbere dayalı hâle gelmesi, 2009 yılında işsizlik oranlarının %11,9 olan küresel ortalamanın iki katını aşarak %24 gibi rekor seviyelere ulaşmasıyla çok katmanlı bir ötekileştirmeyle karşı karşıya kalmış, bu da gençleri değişim arayan öfkeli bir demografik kütleye dönüştürmüştür (Thomas vd., 2012).

Bu birikimler bağlamında, iletişim ve yeni medya devrimi, kitleleri harekete geçirmede ve organize etmede belirleyici bir faktör olmuştur. Sosyal medya platformları (Facebook ve Twitter gibi), devletin bilgi üzerindeki tekeline son veren, korku ve sansür duvarını yıkan özgür bir alan sağlamış; fikir alışverişini ve protesto eylemlerinin koordinasyonunu kolaylaştırmıştır. Bu iç dinamikler, aynı zamanda göz ardı edilemeyecek dış faktörlerle de birleşmiştir. 11 Eylül saldırıları ve Irak'ın işgalinden sonra ABD'nin bölgedeki baskı ve müdahaleleri ile bölgesel güçlerin artan nüfuzu, Arap devlet sistemindeki kırılganlığı ve kutuplaşmayı daha da derinleştirmiştir (El-Esedî ve Eş-Şebbût, 2018).

Bu öncül tıkanıklık, öncü niteliğindeki protesto hareketlerini (Mısır'daki Kefaya ve 6 Nisan, Tunus'taki 18 Ekim Heyeti ve Suriye'deki Şam Deklarasyonu gibi) ortaya çıkarmıştır. O dönemdeki doğrudan etkileri sınırlı olsa da, bu hareketler iktidara karşı artan bir cesareti yansıtmış ve yayılma hızıyla dikkat çeken Arap Baharı devrimlerinin patlaması için zemin hazırlamıştır (Şâhîn, 2013).

Sonuç olarak Arap Baharı tesadüfen gelmemiştir ve devrimleri yaratan şey Buazizi'nin bedeninin yanması değildir; Timur Kuran'ın belirttiği gibi, uygun fiziksel şartlar altında küçük bir kıvılcımın büyük bir yangına dönüşebilmesi gibi, elverişli psikolojik ve toplumsal zeminlerde tek bir hoşnutsuzluk olayı da devrimci bir ayaklanmayı tetikleyebilir (Kuran, 1989).

2.4.2. İktidar krizi ve geçiş süreci

Bu çalışma, iktidar krizi kavramı ile İslamcıların Arap Baharı dönemi sonrasındaki deneyimlerinin ardından, iç, dış ve öznel birçok faktörün etkisiyle iktidarda kalma konusundaki başarısızlıklarını ifade etmektedir. Bu bağlamda iktidar krizi, İslamcı aktörlerin devlet aygıtı üzerinde kurumsal bir hegemonya tesis edememeleri; sahnedeki laik, sivil ve rakip siyasi aktörlerin yanı sıra devlet kurumlarıyla yaşanan yapısal çatışmalar; bazı iç ve dış politika meselelerini yönetmede yetersiz kalmaları ve nihayetinde iktidarda tutunma kapasitelerini kaybetmeleri durumunu ifade etmektedir.

Burada şu hususu hatırlatmak gerekir ki, bu çalışmanın amacı geçiş sürecinin başarısını veya başarısızlığını kanıtlamak değil, Suriye'deki Yeni yönetimin davranışlarını, yani Esad rejiminin çöküş anından Halk Meclisinin ilk oturumunun yapıldığı tarihe kadar geçen sürede analiz etmek ve İslamcıların Arap ülkelerindeki önceki iktidar deneyimlerindeki performanslarıyla karşılaştırarak bu süreci yönetme konusundaki başarı potansiyelini öngörmektir. Ancak tüm bu deneyimlerin istisnai geçiş süreçleri bağlamında gerçekleşmiş olması, bu dönemlerdeki analiz ve karşılaştırma sürecinin işleyiş biçimini belirleyecek kavramsal bir çerçeve oluşturulması ihtiyacını doğurmuştur.

Geçiş süreci kavramı, 1980'lerden bu yana karşılaştırmalı siyaset alanındaki temel kavramlardan birini oluşturmaktadır (Abdülhay, 2017). Bu kavram iki şekil almaktadır: Birincisi, istikrarlı devletlerde iktidarın barışçıl el değişimi mekanizmalarıyla ilgili olan geleneksel şekildir; ikincisi ise siyasi istikrar durumlarına kıyasla yeterince ilgi görmeyen devrim sonrası aşamayla ilgilidir (İsmâil, 2014). Bu eksiklikten yola çıkan Bayat, geleneksel geçiş çalışmalarındaki analitik çerçevenin Arap Baharı ülkelerindeki dönüşümleri açıklamakta yetersiz kaldığını savunmaktadır. Bunun nedeni, geleneksel geçiş teorilerinin öncelikle, siyasi elitler tarafından siyasi sözleşmeler ve anlaşmalar yoluyla tepeden bir geçişin yaşandığı, barışçıl ve devrimci olmayan deneyimlerde otoriter rejimden demokrasiye dönüşüm sürecine odaklanmasıdır (Bayat, 2023b).

Arap devrimlerini, özellikle Mısır ve Tunus'taki devrimleri betimlerken Bayat, bu devrimlerin sosyal bilimlerde bilinen ve siyasi muhalif elitlerin müzakere, reform ve değişim sürecinde temel bir rol oynadığı devrimci değişim kalıplarına, yani reformist değişim, isyan ve ayaklanma, rejimin çökmesi gibi unsurlara benzemediğini savunmaktadır. Aksine Bayat, Arap devrimlerini *Reformcu Devrim* olarak adlandırdığı melez bir isimle nitelendirmiştir. Çünkü bu hareketler, hızlı olan, tabandan filizlenen, mevcut rejimleri kendilerini reform

etmeye zorlamak amacıyla meydanları dolduran ve devrimi yönlendirecek karizmatik bir liderin veya siyasi elitlerin bulunmadığı sosyal devrimler şeklinde tecelli etmiştir. Zira meydanlarda ve alanlarda toplumsal güç devrimcilerin elindeyken yönetsel otoriteden yoksundular; bu durum, rejimlerin liderleri gittikten sonra geçiş sürecinin birçok çelişki, risk, engel ve belirsizlikten geçmesine yol açmıştır (Bayat, 2023b).

Üç vakaya bakıldığında, Bayat'ın betimlemesinin Mısır ve Tunus devrimleri için geçerli olduğu söylenebilir. Ancak Suriye devrimi farklı bir seyir izlemiştir. Suriye'nin kuzeyinde bulunan İslami askerî aktörlerin liderliğindeki silahlı muhalefet, rejimi çok taraflı bir silahlı çatışma sonucunda devirmiştir. Bu durum, Mısır ve Tunus devrimleri ile Suriye devrimi arasındaki dönüşümün doğasında bir farklılık yaratmıştır.

Amacın, Suriye'deki iktidar deneyiminde demokratik bir dönüşüme öncülük edip etmediklerine bakılmaksızın İslamcıların iktidarda kalma kapasitelerini test etmek olması ve üç vakadaki değişim biçiminin farklılığından kaynaklanan kafa karışıklığını önlemek adına, çalışma, üç iktidar deneyimini karşılaştırmak için Seyfeddîn Abdülfettâh İsmâil'in geçiş süreçlerini aşmak için belirlediği beş zorluğa dayanmaktadır.

İsmâil, geçiş sürecini şu şekilde tanımlamaktadır: Uzun süren istenmeyen bir durumun ardından gelen, değişimin ve dönüşümün öngörülmesi bağlamında değiştirilmesi arzulanan, kendi verileri ve yakın-uzak hedefleriyle olayın kendisinin belirlediği kurallara göre farklı taraflar arasındaki etkileşimin karşısında daha açık, çoğulcu ve katılımcı demokratik bir sistemle temsil edilen arzu edilen bir duruma ulaşmayı hedefleyen geçici veya istisnai bir durumdur (İsmâil, 2014).

Bu zorluklar şunlardır: Birincisi, meşruiyetin tesisi, meşruiyetin türünün (uzlaşmacı, devrimci veya seçimsel) belirlenmesi ve pekiştirilmesidir. İkincisi, referansın belirlenmesi, geçiş haritasını ve geçiş sürecini yönetecek ilkeler ve yasaları belirleyecek geçiş araçlarının ve kurumlarının inşa edilmesidir. Üçüncüsü, katılım, karar alma, politika oluşturma ve atamalarda çoğulculuğa, katılımcılığa ve diyaloğa saygı gösterilmesidir. Dördüncüsü, vatandaşlık, sahadaki aktif ve etkili tarafların birbirleriyle olan ilişkisi ve bunun çıkarlar, kimlik ve ulusal birlik üzerindeki etkisidir. Son olarak etkinlik, geçiş dönemi adaleti, yaşam koşulları, ekonomi ve hizmetlerdeki iyileşme şeklinde yansıyan çeşitli dosyalarda kendini göstermesidir (İsmâil, 2014). Bu çalışma, Suriye ve Mısır'daki dış faktörün öneminden hareketle, dış politikayı da ayrı bir zorluk olarak ele alacaktır.

Zorluklar arasında meşruiyet, en önemlisi olarak öne çıkmaktadır; bunun nedeni yalnızca tesis edilmesi ve türünün belirlenmesi gerekliliği değil, aynı zamanda beklenti ve hedeflerin yükseldiği geçiş süreçlerinde meşruiyetin korunması ve tükenmemesinin, diğer zorlukların aşılması kapasitesine bağlı olmasıdır. Bu da net bir geçiş haritası çizilmesiyle başlar; tüm tarafların birbirine açılması, ulusal uzlaşının sağlanması, anlaşmazlıkların ulusal çıkarla uyumlu bir şekilde çözülmesi ve yaşam koşulları, ekonomi, hizmetler ile adaletin sağlanmasına ilişkin hükümet dosyalarının yönetilmesiyle devam eder. Son olarak, geçiş sürecinin istikrarını ve başarısını destekleyecek şekilde dış dosyanın yönetilmesine kadar uzanır.

Bu tanım ve İsmâil'in belirlediği zorluklardan hareketle, her bir vakanın kendi özgünlüğünü korumasıyla birlikte üç iktidar deneyimini karşılaştırmanın mümkün olacağı düşünülmektedir.

3. MISIR İLE TUNUS'TAKİ İSLAMCILARIN İKTİDAR DENEYİMLERİ

Arap Baharı, Arap dünyasında siyasal İslam tarihinin en önemli dönüm noktalarından biri olmuştur. Bu süreçte İslamcı hareketler, Bin Ali ve Mübarek'in iktidardan ayrılmasının ardından siyasi sahnenin merkezine yerleşmiştir. Ancak Mısır ve Tunus'taki iki deneyimin başarısızlığa uğramasından sonra, siyasal İslam'ın geleceği ve hatta sonu hakkında tartışmalar gündeme gelmiştir (Ebû Haniyye, 2018). Buna rağmen, daha sonra Suriye'de İslamcıların iktidara ulaşmasıyla yeni bir deneyim başlamıştır. Bu çerçevede, Suriye örneğine geçmeden önce, Arap Baharı sürecinde Mısır ve Tunus'taki İslamcıların performansını ve geçiş sürecini yönetirken karşılaştıkları zorlukları ele almak gerekmektedir. Bu inceleme, daha sonra Suriye'deki İslamcıların yeni deneyiminde karşı karşıya kaldıkları sorunlarla karşılaştırma yapabilmek için analitik bir zemin oluşturacaktır.

3.1. İslamcılar ve Arap Baharı

Arap devrimlerindeki İslami sahne, devrimci harekete katılan İslamcı yelpazenin çeşitliliğine bağlı olarak farklılık göstermiştir. Bu süreç, İhvan'dan geleneksel ve cihatçı Selefi hareketlere kadar uzanan çeşitli İslamcı hareketleri kapsamıştır (İmâd, 2013).

İslami sahnedeki bu çeşitlilik, farklı eğilimlere sahip İslamcıların Arap devrimlerine yönelik tutumlarında da kendini göstermiştir. Bu tutumlar, Mısır'daki İhvan örneğinde olduğu gibi karar vermede tereddüt, yavaşlama ve kademeli katılım ile Mısır'daki geleneksel Selefilik ve Fas'taki Adalet ve Kalkınma Partisi örneklerinde görüldüğü gibi resmî olarak katılmeyi reddetme arasında değişiklik göstermiştir. Öte yandan, Tunus'taki Nahda gibi devrimci barışçıl harekete katılmayı, desteklemeyi ve teşvik etmeyi seçenler veya daha sonra Libya ve Suriye'de olduğu gibi silahlı eyleme katılanlar da olmuştur (Et-Telîdî, 2012).

Bazı rejimlerin çökmesi ve çeşitli Arap ülkelerinde geçiş süreçlerinin başlamasının ardından İslamcılar, siyasi denklemin ana ve etkili bir aktörü hâline gelmişlerdir. Mısır ve Tunus'ta olduğu gibi seçimler yoluyla veya Suriye'de olduğu gibi askerî güç yoluyla birden fazla Arap ülkesinde ilk kez iktidara gelmeyi başarmışlardır. Bu durum, bazı analist ve araştırmacıların Arap Baharı isimlendirmesini *İslam Baharı* olarak değiştirmesine yol açmıştır (Karnî, 2014). İslamcıların bu yükselişi, söz konusu İslam Baharı'nın tüm Arap dünyasına yayılarak Arap sisteminin milliyetçi referansını kaybedeceği ve Arap olmayan İslam ülkelerinin de katılımıyla sınır ötesi bir siyasal İslam referansı temelinde yeniden inşa edileceği yönünde bazı korkuları tetiklemiştir. Bu korkular, Haziran 2014'te Suriye ve Irak

topraklarında hilafet ilan eden IŞİD örgütü aracılığıyla cihatçı Selefiliğin yükselişe geçtiği dönemde daha da pekişmiştir (Heykel, 2021).

Ayrıca bazı laik partiler ve güçler, Arap Baharı sonrası İslamcıların yükselişini olumsuz bir gösterge ve kendi ifadeleriyle patlak vermesinde İslamcıların temel bir rol oynamadığı spontane halk devrimlerinin seyrinde felaket boyutunda bir sapma veya devrimin kaçırılması olarak değerlendirmiştir. Bu durum, laik devlet, özgürlükler, şeriatın uygulanması ve azınlıklar konusunda endişelere yol açmıştır (Bradley, 2013). Çelişkili olan durum ise bazı kesimlerin Arap devrimlerinin Arap siyasi elitlerinin veya güçlerinin kontrolü altında olmadığını unutarak bu iddiayı ortaya atmasıdır. Bir yandan İslamcıların devrimin patlak vermesinde hiçbir rolü yoktu iddiasında bulunarak devrimi adeta kendileri başlatmış gibi bir izlenim yaratırken, diğer yandan bazı laik partilerin kimi ülkelerde tek ve iktidar parti statüsünde olduğu gerçeğini göz ardı etmekte ve İslamcıların bu devrimlerde oynadığı temel rolü kabul etmeyi reddetmektedirler (Karnî, 2014).

İslamcıların siyaset sahnesinde öne çıkmalarına katkıda bulunan birkaç faktör ve neden bulunmaktadır. Bunların ilki, diğer liberal, solcu ve milliyetçi partilerle karşılaştırıldığında sahip oldukları yüksek örgütsel kapasite ve üyeler arasındaki son derece güçlü ideolojik bağlılıktır (Ferhât vd., 2014).

İkinci olarak, liberal veya milliyetçi-sol partilerin taşıdığı entelektüel projelerin başarısız olması veya bunları benimseyen diktatörlük rejimleri tarafından başarısızlığa uğratılmasıdır. Nitekim Roy'un da işaret ettiği gibi, milliyetçi sosyalizm, Esed ve Saddam Hüseyin rejimleri altında Suriye ve Irak'ta Baas diktatörlüğüne dönüşmüş, Arap milliyetçiliği fikri henüz manevi lideri Abdünnasır ölmeden gücünü yitirmiş ve Tunus ile diğer ülkelerde laiklik, ekonomiyi liberalleştirme çabalarının daha fazla siyasi özgürlükle eş zamanlı yürütülmemesi nedeniyle hükümet yolsuzluğuna ve çarpık bir siyasi modele evrilmiştir. Bu nedenle Arap halklarının önünde, seçim yapma fırsatı bulduklarında İslamcılık (İslamizm) dışında deneyebilecekleri büyük bir entelektüel proje kalmamıştır (Fikrî, 2013).

Üçüncü olarak, siyasal İslam hareketlerinin gerek sendikal faaliyetler gerekse parlamento seçimlerine katılım yoluyla mevcut kısıtlı alanlardan elde ettikleri deneyim, onların siyasi oyunun kurallarını öğrenmelerine yardımcı olmuştur. Bu durum, onların siyasi açılım ortamından en iyi şekilde yararlanmalarını, kamusal alandaki nüfuz ve etkilerini genişletmelerini ve çeşitli güçler, partiler, sendikalar, dernekler ve sivil toplum kuruluşlarıyla ilişkiler kurmalarını sağlamıştır (Abdülgaffâr, 2016). Buna ek olarak, İslamcı hareketlerin

büyük mali kaynaklara sahip olması, krizlerde ve doğal afetlerde yardım ve kurtarma çalışmaları yürütmesi, hayır kurumlarına ve faaliyetlerine katkıda bulunması, onları birçok Arap ülkesinde sosyal hizmet yapısına derinlemesine entegre etmiştir. Bu hareketler, afet ve kriz anlarında devletin yokluğunu kısmen telafi etmiş, bu da söz konusu hareketler için büyük bir halk desteği yaratmıştır (Karnî, 2014).

Özetle, siyasal İslam hareketlerinin çeşitliliği ve iktidara geliş biçimlerindeki farklılıklar, Afganistan, Sudan, İran ve Türkiye'de 1980'lerden günümüze uzanan deneyimler ışığında, özellikle Arap Baharı sonrasında yaşanan yükselişin ardından İslamcıların iktidardaki politikalarının nasıl olacağı sorusunu gündeme getirmiştir (İtrîsî, 2020).

3.2. Tunus'ta İktidar Deneyimi

3.2.1. Devrim öncesi tunus

1956'da bağımsızlığını kazanmasından bu yana Tunus, Arap coğrafyasında bir istisna oluşturmuştur. Modern devletin inşası, katı laik ve Batılı bir modernleşme projesi benimseyen Cumhurbaşkanı Burgiba liderliğinde başlamıştır. Burgiba bu proje aracılığıyla, Arap ve İslam kimliği unsurlarını marjinalleştirerek Tunus toplumunu yeniden şekillendirmeye çalışmıştır (Esposito vd., 2019). Burgiba, kamusal alanı tekelleştirerek tek partiye dayalı ve her türlü çoğulculuğu reddeden otokratik bir yönetim sistemi kurmuştur. Yaşının ilerlemesi, sağlığının bozulması ve döneminin sonlarına doğru sosyo-ekonomik krizlerin derinleşmesiyle birlikte, 7 Kasım 1987'de Bin Ali'nin öncülük ettiği ve sistemin içinden gelen kansız bir darbe ile değişim yaşanmıştır (Abdülgaffâr, 2016).

Bin Ali, aynı otoriter yapıyı çok daha şiddetli ve sıkı bir biçimde yeniden üreterek Tunus'u tam anlamıyla bir güvenlik ve polis devletine dönüştürmüştür (İlyâs, 2018). Bin Ali rejimi, İçişleri Bakanlığının yetkilerinin aşırı genişletilmesine, yüz binlerce güvenlik görevlisinin ve iktidardaki Demokratik Anayasal Birlik Partisi mensuplarının toplumu gözetlemek, muhalifleri tasfiye etmek ve bastırmak için kullanılmasına dayanıyordu. Özellikle 1990'ların başında tutuklama, işkence ve sürgün gibi acımasız kökünü kazıma kampanyalarına maruz kalan Nahda gibi siyasal İslam hareketleri bu baskılardan en çok nasibini alanlar olmuştur (Esposito vd., 2019). Özgürlükleri güvence altına alan bir anayasanın varlığına rağmen Bin Ali, bu anayasanın içini boşaltmış, sahte bir demokrasi ve şekli bir çok partililik yaratarak iktidarda kalışını süresiz hâle getirmek için anayasayı değiştirme imkânı bulmuştur (Şûbekî, 2016).

Ekonomik ve sosyal düzeyde, uluslararası finans kurumlarının övgüyle bahsettiği istikrar ve büyüme oranları vitrininin ardında çarpık bir gerçeklik ve keskin bir kutuplaşma gizliydi. Servet, ayrıcalıklar ve kamu yatırımları %80 oranında kıyı kentlerinde yoğunlaşırken, iç ve güney vilayetleri yüksek yoksulluk, ihmalkârlık ve yetersiz kalkınmadan muzdaripti (Es-Sağîr, 2013). Bin Ali ve kayınpederinin Trabelsi ailesinin Tunus ekonomisinin kilit noktalarını ele geçirerek kamu kurumlarını kendi çıkarları doğrultusunda özelleştirmeleri ve şantaj/adam kayırma yöntemleriyle ülkenin kaynaklarını tekelleştiren bir mafyaya dönüşmeleriyle birlikte bu yapısal dengesizlik ve benzeri görülmemiş yolsuzluk daha da derinleşmiştir (El-Esedî ve Eş-Şebbût, 2018).

Siyasi dışlanma ve bölgesel eşitsizliklerin birikmesi, genç nüfustaki demografik şişkinlik, özellikle üniversite mezunları arasında artan işsizlik oranları ve başarısız kalkınma politikalarıyla birleşerek patlamaya hazır bir karışım oluşturmuştur (Şûbekî, 2016). Demokratik ifade kanallarının tıkanması, güvenlik güçlerinin acımasız baskısı ve iktidar ailesinin yolsuzluklarına duyulan öfkenin birikmesi karşısında, 2008'de Gafsa kentindeki maden bölgesi ayaklanması ve 2010'da Libya sınırındaki Bin Gardan ayaklanması gibi sistemin yüzüne patlayan bazı itiraz sesleri yükselmiştir (Es-Sağîr, 2013).

3.2.2. 17 aralık devrimi

Tunus devrimi, genç Muhammed Buazizi'nin maruz kaldığı aşağılanmayı ve üzerinde çalıştığı seyyar sebze arabasına el konulmasını protesto etmek amacıyla 17 Aralık 2010'da valilik binası önünde kendini ateşe vermesinin ardından Sidi Bu Zeyd kentinde başlamıştır (Abdülgaffâr, 2016). Bin Ali rejiminin otoriter ve baskıcı politikaları, Tunus'taki yaşamın her alanına nüfuz eden güvenlikçi zihniyet, güvenlik güçlerinin hayatın en ince ayrıntılarına müdahale etmesi, medya ve basın üzerinde uygulanan sıkı sansür, özgürlüklerin kısıtlanması ve iktidar partisinin 23 yıl boyunca tekelinde tuttuğu siyasi yaşamdaki durgunluk devrime zemin hazırlamıştır (Şûbekî, 2016). Buna ek olarak, sosyal adaletin yokluğu, ekonomik ve mali yolsuzluklar nedeniyle artan yoksulluk, Bin Ali'nin akrabaları ve eşi tarafından temsil edilen bir azınlığın ülkenin zenginliklerini ele geçirmesi, yatırımların %80'inin doğu sahilindeki illerde yoğunlaşması nedeniyle iç bölgelerin ihmal edilmesi ve merkez ile çevre arasında büyük bir uçurumun oluşması etkili olmuştur. Nüfusun %43'ünü oluşturan 15-39 yaş arası gençlerin oranındaki artış ve bu kesimdeki işsizlik oranının, genel işsizliğin %14 olduğu 2010 yılında %37'ye ulaşması, ayrıca dışa bağımlılık politikaları, ulusal kimliğin eritilmesi ve tüketim kültürünün benimsetilmesi gibi faktörler, Tunus halkını psikolojik ve sosyolojik olarak o patlama anına hazırlamıştır (El-Esedî ve Eş-Şebbût, 2018).

Buazizi'nin ölümünün ardından protestolar tırmanmış ve gösteriler komşu bölgelere yayılmıştır. Rejimin olayları kontrol altına almadaki başarısızlığı, medyaya karartma uygulaması ve göstericilerin haberleşmek için cep telefonu ve internet kullanmasını engellemek amacıyla bazı platformları yasaklaması tepkileri daha da büyütmüştür. 14 Ocak 2011'de on binlerce göstericinin şehir merkezindeki Burgiba Caddesi'ni doldurarak rejim Bin Ali'nin gidişini talep etmesi, Tunus devrimi tarihinde tarihî ve belirleyici bir an olmuştur (Es-Sağîr, 2013).

Tunus ordusunun müdahale etmeyi reddettiği süreçte güvenlik güçleri ile iktidar partisi milislerinin müdahalesi sonucu 330 kişinin öldürülüp 700 kişinin yaralanmasının ardından, 14 Ocak Cuma akşamı Tunus Devlet Televizyonu üzerinden Cumhurbaşkanı Bin Ali'nin ülkeden kaçtığı duyurulmuştur (Abdülgaffâr, 2016). Yerine başbakan geçmiş, ertesi gün ise Anayasa Konseyi, Anayasa'nın 57. maddesine dayanarak meclis başkanının geçici cumhurbaşkanı olarak görevlendirildiğini açıklamıştır (Esposito vd., 2019). Gösterilerin devam etmesi, eski rejimle bağlantılı valilerin istifasına, iktidardaki Demokratik Anayasal Birlik Partisinin ve gizli polis de dahil olmak üzere devletin güvenlik aygıtının feshine yol açmış ve Kurucu Meclis seçimlerinin tarihi 24 Temmuz 2011 olarak belirlenmiştir (Owen, 2016).

3.2.2.1. Nahda hareketinin devrime yönelik tutumu

Tunus rejimi tarafından art arda yirmi yıl boyunca siyasi olarak kökünden kazınma politikalarına maruz kalan Nahda, olayların gidişatına hızla tepki vermiştir. Buazizi olayının ertesi günü bir bildiri yayımlayarak olayı kınamış, yaşananları ülkedeki tırmanan krizin bir parçası olarak değerlendirmiştir. Tunus'taki tüm siyasi güçleri giderek artan sosyal ve siyasi krizler etrafında ulusal bir diyaloğa çağırmış ve durdurulmadığı takdirde ülkeyi yakıp kavuracak olan bu kötüye gidiş konusunda uyarılarda bulunmuştur (Bişâre, 2012).

Bunun ardından Nahda çeşitli yollar izlemiştir. İlk olarak, siyasi reformu dayatmak amacıyla Tunus ayaklanmasını desteklemek için diğer siyasi güçlerle birlikte hareket etme çağrısında bulunmuş ve göstericilere yönelik şiddet kullanımını kınamıştır. İkinci olarak, Tunus rejiminin suçlamalarını çürütmeye İslamcı öcüsü ile radikal ve Selefi tehlike söylemlerini araçsallaştıran siyasi ve medya söylemindeki çelişkileri ifşa etmeye çalışmıştır. Üçüncü olarak, siyasi güçlerin kendi konumlarını iyileştirmek ve siyasi reformları dayatmak için oynayabilecekleri rolleri netleştirmeye çalışmıştır. Hareketin siyasi değerlendirmeleri,

demokratik geçiş sürecinin ana hatlarını konuşma noktasına kadar ulaşmıştır (Et-Telîdî, 2012).

3.2.3. Devrim sonrası

Bin Ali'nin gidişinin ilanıyla birlikte Tunus, yönetilmesi zor ve karmaşık dinamikler barındıran yeni bir siyasi geçiş evresine girmiştir. Bu dönemin ürettiği ideolojik kutuplaşma, siyasi ve toplumsal seçkinler arasındaki çatışmayı artırmış; demokratik dönüşümü yönetebilecek kapasiteye sahip kurumların inşa edilmesi gibi büyük bir meydan okumayı beraberinde getirmiştir.

Geçiş süreci, eski elitlerin iktidara dönmesini engellemek amacıyla 28 siyasi gücün katılımıyla 14 Ocak İttifakının kurulmasıyla başlamıştır (Beşindî, 2023). Siyasi eylemi sokaktan kurumsal ve disiplinli bir çerçeveye taşımak ile şiddet ve kaosa sürüklenmeyi önlemek amacıyla 18 Şubat'ta Devrimin Hedeflerini Gerçekleştirme Yüksek Kurulu (Yüksek Kurul) kurulmuştur (Abdulmevlâ, 2025). İslamcılardan aşırı sola kadar uzanan çeşitli siyasi ve sivil akımlar arasındaki ilk bir arada yaşama deneyimini temsil eden bu Kurul, adeta bir *devrim parlamentosu* rolü üstlenmesi bakımından büyük bir önem taşımıştır (El-Haddâd, 2014).

Bu Yüksek Kurul, aralarında yurt dışından dönen kadroları ve lideri el-Gannûşî'nin ülkeye gelişi ve 1 Mart 2011'de yasal izin almasıyla siyaset sahnesinin ana aktörlerinden biri haline gelen Nahda'nın da bulunduğu siyasi güçler arasında ideolojik ve siyasi bir kutuplaşma arenasına dönüşmüştür (Beşindî, 2023). Tunus kentlerinde hızla yayılarak teşkilat yapılarını yeniden düzenleyen Nahda, ilkelerine bağlılığını, çeşitliliğe ve farklılık hakkına saygısını, İslam üzerinde herhangi bir vesayeti reddettiğini ilan etmiştir. Demokratik geçişi sağlamak, devrimin ilkelerini somutlaştırmak ve taleplerini yerine getirmek için ortak çalışmaya bağlılığını vurgulayarak, siyasi güçlere ve topluma olumlu mesajlar vermiştir (El-Cem'âvî, 2013).

Yüksek Kurul içindeki anlaşmazlıklar çeşitli dönüm noktalarında gün yüzünü çıkmıştır. Bunlardan biri seçim tarihinin ertelenmesi meselesiydi. Nahda, başlangıçta örgütsel gerekçelerin yetersizliğini öne sürerek seçimlerin 24 Temmuz'dan sonbahara ertelenmesini reddetmiş ve Yüksek Kurulun tutumunu sert bir dille eleştirmiştir. Ancak Nahda, daha sonra ulusal çıkarı ön planda tuttuğunu açıklayarak seçimlerin 23 Ekim 2011'e ertelenmesini kabul etmiştir. Buna paralel olarak Nahda, bazı siyasi güçlerin seçimlerle eş zamanlı olarak, Kurucu Meclisin yetkilerini sınırlandıracak yönlendirici ilkeler içeren bir referandum dayatma

girişimlerini de eski rejim kalıntılarının önderlik ettiği bir komplo olarak değerlendirip karşı çıkmıştır (Et-Telîdî, 2012).

Nahda, Haziran 2011'de Yüksek Kuruldan çekilmiştir. Bu çekilmenin iki temel nedeni bulunmaktaydı: Birincisi, Nahda'nın Kurulun görevinin yalnızca Seçim Kanunu'nu hazırlamakla sınırlı olduğu ve bu kanunun onaylanmasıyla görevinin sona erdiği yönündeki tutumuydu. İkinci neden ise, Nahda'nın, siyasi güçler arasında ortak bir belge olarak hazırlanıp onaylanmaya çalışılan cumhuriyet sözleşmesi taslağını reddetmesiydi; çünkü bu metin, İsrail ile normalleşmeyi suç sayan bir hüküm içermiyordu (El-Haddâd, 2014).

Nahda, 15 Eylül'de Yüksek Kurulda temsil edilen partilerle birlikte demokratik geçişe yönelik ortak bir mutabakat metni imzalamıştır (El-Cezire Net, 2011). Bu belge, seçimlerin 23 Ekim 2011'de yapılmasını yönelik kesin bir taahhüdü, yarışan tarafların davranış kurallarına saygı göstermesini ve ibadethaneler ile idari ve eğitim kurumlarının siyasi propagandadan uzak tutulmasını içermekteydi. Belge ayrıca, Kurucu Meclisin görev süresinin en fazla bir yılı aşmamasını, seçilir seçilmez geçici yetki düzenlemesini (mini anayasa) hazırlamasını ve geçici bir hükümet kurmakla görevlendirilecek yeni bir cumhurbaşkanı seçmesini şart koşuyordu (Es-Seyf, 2014).

Seçimler yaklaşırken Nahda, *Özgürlük, Adalet ve Kalkınma İçin Tunus* başlığı altında seçim beyannamesini sunmuştur (Şûbekî, 2016). Nahda, Tunus vatandaşının geçim sıkıntılarına odaklanarak bunları iyileştirme sözü vermiş; İslami yönetim, şeriatın uygulanması, Batı karşıtlığı veya katı ideolojik dogmalara bağlılık gibi söylemlerden kaçınmıştır. Öyle ki, beyannamedeki 365 madde arasında İslam'a yalnızca birkaç noktada atıfta bulunulmuş; İslam, devletin dini, kimliğin temeli, dayanışma, sosyal adalet ve yolsuzlukla mücadelenin kaynağı olarak değerlendirilmiştir (İlyâs, 2018). Buna ek olarak Nahda, Seçim kampanyaları sırasında lideri el-Gannûşî ve kızı Sümeyye'nin ifadeleriyle hareket, İslam şeriatını uygulama niyetinde olmadığını ve kimseye belirli bir yaşam tarzı veya düşünce biçimi dayatmaya çalışmadığını açıkça belirtmiştir. Ayrıca İslam'ı, Tunus'un kimliği, kültürü ve siyasetinin tek yönlendirici veya belirleyici gücü olarak değil, bu alanların unsurlarından biri olarak gördüğünü ifade etmiştir (Esposito vd., 2019). El-Gannûşî ayrıca, Nahda'nın Kurucu Mecliste çoğunluğu kazanması halinde, yeni bir toplumsal sözleşme inşa etme vizyonuyla uyumlu olarak devrim sonrası hükümeti devralacak bir koalisyon kuracağını duyurmuştur. Bu vizyon, vatandaşların hak ve özgürlüklerini korurken katılımcılık ve siyasi çoğulculuğa dayanmayı, Tunus'un kalkınması, büyümesi ve refahı için çaba göstermeyi esas alıyordu (İmâd, 2013).

Ülkenin 1956'da bağımsızlığını kazanmasından bu yana ilk, aynı zamanda Arap Baharı'nın başlangıcından bu yana Arap dünyasındaki ilk özgür seçimler 23 Ekim'de yapılmıştır. Tunus Kurucu Meclisi seçimleri, Nahda'nın sandalyelerin çoğunluğunu kazanmasıyla sonuçlanmıştır. Nahda, 217 sandalyenin 89'unu alarak 29 sandalye kazanan ikinci partiye büyük bir fark atmıştır (Owen, 2016).

Bu yükseliş birçok faktörle açıklanabilir. Bunların en önemlisi siyasi mağduriyet sermayesidir. Nahda, Tunus halkının kolektif hafızasında Burgiba ve Bin Ali dönemlerinde kökünden kazınma, baskı, kısıtlama, sürgün ve tutuklama kampanyalarından en çok zarar gören örgüt olarak yer edinmiş ve bu durum ona büyük bir popülarite kazandırmıştır. Örgütsel güç, çeşitli şehirlerde teşkilat yapılarını hızla yeniden inşa etmesi ve seçim anını iyi değerlendirmesi de başarısında önemli rol oynamıştır. Bunun yanı sıra, yoğun iletişim yoluyla seçim kampanyalarının başarılı bir şekilde yürütülmesi, sunulan programların içeriği ve Nahda'nın hem içeriye hem de dışarıya güvence mesajları veren ılımlı siyasi söylemi başarının diğer önemli unsurları olmuştur (Et-Telîdî, 2012).

Yeni anayasanın yazımı tamamlanana kadar, Aralık 2011'de Kamu Erklerinin Geçici Düzeni Kanunu onaylanmıştır. Bu kanun, Kurucu Meclisi egemen güç olarak kabul etmiş ve ona geniş yetkiler tanımıştır. Bu yasa uyarınca Meclis, temel görevi yeni anayasayı hazırlamak ve demokratik geçiş aşamasını tesis etmek olan bir kurultay olmaktan çıkıp hükümetin performansını denetleyen, yetkilerini belirleyen, ona güvenoyu veren veya güvenoyunu geri çeken, cumhurbaşkanlığı makamını denetleyen ve yasama faaliyetlerini yürüten bir parlamentoya dönüşmüştür. Böylece Meclis, yasama ve yürütme yetkilerini fiilen kendi çatısı altında toplamıştır (Es-Seyf, 2014).

3.2.3.1. Birinci troyka dönemi

Kurucu Mecliste sandalyelerin çoğunluğunu kazanmasının ardından Nahda, ilk koalisyon hükümetini kurma görevini üstlenmiştir. Mecliste güçlü başka İslamcı partilerin bulunmaması nedeniyle hükümette kendisine ortaklar aramış ve ideolojik ve entelektüel açıdan kendisinden farklı olan iki partiyle ittifak kurma yoluna gitmiştir (Zâyid, 2023). Bu partiler, genel başkanı Munsif el-Merzuki'nin cumhurbaşkanı seçildiği Cumhuriyet için Kongre Partisi ile genel başkanı Mustafa Bin Cafer'in meclis başkanı seçildiği Emek ve Özgürlük için Demokratik Forum Partisidir. Nahda'nın öncülüğünde bu üç partinin oluşturduğu koalisyon, 24 Aralık 2011'de Nahda'dan Hammadi el-Cibali'nin başbakanlık görevine gelmesiyle *Troyka* olarak adlandırılmıştır (Baraka, 2025).

Bu üçlü arasındaki ittifak, entelektüel veya ideolojik bir yakınlaşmanın sonucu değildir. Dolayısıyla görüşlerin, fikrî referansların veya uyumlu siyasi ve ekonomik programların ortaklığına dayanan bir ittifak olarak değerlendirilmemelidir. Aksine bu durum, seçim sonuçlarının ortaya çıkardığı siyasi zorunluluğun bir sonucu olmuş ve ittifakı, parlamenter bir ittifaktan ziyade dönemsel ve pragmatik bir hükümet koalisyonuna dönüştürmüştür (İmâd, 2013). Pragmatik bir nitelik taşıyan bu ittifak, katılımcılığı ve siyasi çoğulculuğu imkânsız gören bazı diğer İslamcı hareketlerle karşılaştırıldığında Nahda'nın daha dışa açık ve dönüşüm geçirmiş bir siyasi anlayışa sahip olduğunu göstermektedir. Bu yaklaşım, hareketin düşünsel literatürüyle de çelişmemektedir. Nitekim hareketin önde gelen teorisyenlerinden el-Gannûşî, *İslam Devletinde Kamusal Özgürlükler* adlı eserinde, *zaruret* ilkesi ve maslahat-mefsedet dengesi çerçevesinde, İslam'a zarar vermeyecek şekilde çoğulcu bir yönetim oluşturmak amacıyla İslamcı olmayan partilerle ortaklık kurulmasında sakınca bulunmadığını belirtmektedir (El-Gannûşî, 1993).

Nahda, koalisyon hükümeti içinde bakanlıkların dağılımını gerçekleştirirken yaklaşık iki ay süren uzun bir süreç yaşamıştır. Kurucu Meclisten güvenoyu aldıktan sonra Troyka hükümeti Aralık 2011'de görevine başlamıştır (El-Cem'âvî, 2013). Nahda, hükümetteki temsilcilerini belirlerken liyakat ve idari deneyimden ziyade aidiyet ve sadakat kriterlerini esas almış ve egemenlik bakanlıklarını elinde tutmuştur (İlyâs, 2018). Bu durum, hükümetin *titreyen eller politikası* olarak nitelendirilen yaklaşımı nedeniyle eleştirilmesine yol açmıştır (El-Cem'âvî, 2018). Bazı gözlemcilere göre Nahda, siyasi ortaklarıyla birlikte iktidarı devraldığı ilk altı ay boyunca yolsuzluk dosyalarının açılması, hesap sorma ve uzlaşmayı gerektiren geçiş dönemi adaletinin işletilmesi konusunda kesin ve nihai kararlar almakta tereddütlü görünmüştür (Abdulmevlâ, 2025). Eski rejimin ve yolsuzluğun sembol isimlerinin devlet dairelerinde hâlâ varlığını sürdürmesi, acil dosyaları çözmede siyasi ve idari tecrübeleri yetersiz kalan bazı yeni bakanların performansındaki zayıflıkla birleşmiştir. Bu durum, Nahda'nın seçim programında verdiği sözleri yerine getirme kapasitesi konusunda şüpheler doğurmuştur (Zâyid, 2023).

Hükümetin çalışmalarındaki bocalama ve kafa karışıklığını gösteren göstergelerden biri, Libyalı siyasetçi el-Bağdadi el-Mahmudi'nin cumhurbaşkanının bilgisi dışında Libya'ya teslim edilmesi olayı olmuştur (Boubekeur, 2016). Başbakan el-Cibali ile Cumhurbaşkanı el-Merzuki arasında yetki sınırlarının belirlenmesi ve Libyalı siyasetçinin mevcut koşullarda teslim edilmesinin hukuka uygunluğu konusunda açık bir çatışma yaşanmıştır. Bu olayın ardından el-Merzuki, yetkilerinin azaltılarak yalnızca imza atma işlevine indirgendiği ve

önemli kararlarda kendisine danışılmadığı gerekçesiyle bir hafta süren bir iş bırakma eylemi ilan etmiştir. El-Cibali'den güvenoyunun çekilmesi için bir girişimde bulunulmuş, ancak Nahda'nın Meclisteki çoğunluğu nedeniyle bu girişim başarısız olmuştur (Es-Seyf, 2014). Benzer şekilde Nahda'nın ortaklarına danışmadan valileri ve bazı kamu kurumlarının genel müdürlerini tek başına ataması, koalisyon ortaklarının eleştirilerine yol açmıştır. Bazı milletvekilleri partilerinden istifa ederek başka partilere katılmış, el-Merzuki ise Nahda'nın politikalarına yönelik eleştirilerinin dozunu artırmıştır (Fennî, 2018).

Kurucu Meclisin kuruluşunun üzerinden bir yıl geçmesine rağmen anayasa yazımının tamamlanamaması, muhalefet partilerinin hükümeti siyasi, ekonomik ve güvenlik alanlarında başarısızlıkla, anayasanın hazırlanmasına ilişkin taahhüdünü yerine getirememekle ve Bağımsız Yüksek Seçim Kurulu ile Yüksek Yargı Konseyinin oluşturulmasında yavaş davranmakla suçlamasına neden olmuştur (Et-Tâyib, 2013). Bu durum, bazı partilerin 23 Ekim 2012 itibarıyla seçim meşruiyetinin sona erdiğini savunarak Kurucu Meclisin feshedilmesini ve meşruiyetini uzlaşıdan alacak teknokrat bir hükümetin kurulmasını talep etmesine yol açmıştır (Boubekeur, 2016). Ancak hükümet, seçim meşruiyetine bağlı kalarak bu talebi reddetmiş ve Kurucu Meclisin anayasal görevlerini tamamlayana kadar çalışmalarını sürdürmesinde ısrar etmiştir. Bu durum, hükümet ile muhalefet arasındaki krizi daha da derinleştirmiştir (Es-Seyf, 2014).

Bu dönemde ülkede hükümetin performansını olumsuz etkileyen şiddet ve vandalizm eylemlerinde de artış yaşanmıştır. Bunların en belirgin örnekleri, Selefilerin bazı merkezlere, mağazalara ve sinemalara yönelik saldırıları ile laik güçlerle yaşadıkları çatışmalar olmuştur (Ben Khelifa, 2021). Güvenlik durumundaki bozulma, Demokrat Yurtseverler akımının lideri solcu aktivist Şükrü Beliyd'in 6 Şubat 2013'te suikasta uğramasıyla zirveye ulaşmıştır (Abdülgaffâr, 2016). Bu olaylar, laikler ile İslamcılar arasındaki gerilimleri daha da derinleştirmiştir (İmâd, 2013).

Artan siyasi ve güvenlik krizini yatıştırmak amacıyla el-Cibali, bağımsız bir teknokrat hükümeti kurma girişiminde bulunmuş, ancak bu girişim, seçim meşruiyetine yönelik bir darbe olarak değerlendiren Nahda'nın desteğini alamadığı için başarısız olmuştur (Boubekeur, 2016). El-Cibali'nin istifasının ardından 15 Mart 2013'te Nahda'dan Ali el-Urayyidi hükümeti kurmakla görevlendirilmiş ve böylece Troyka yönetiminin ikinci aşaması başlamıştır (İlyâs, 2018).

3.2.3.2. İkinci troyka dönemi

El-Cibali'nin istifasının ardından görevi devralan Nahda'dan el-Urayyidi, Troyka koalisyonunu korumaya çalışmıştır. Laik muhalefetin kritik devlet kurumlarına siyasi olmayan teknokratların atanması yönündeki taleplerine rağmen hükümet, Beliyd suikastı öncesinde var olan partilerden oluşturulmuştur (Esposito vd., 2019).

Selefilerin kışkırttığı bazı şiddet eylemlerini ve isyanları kontrol altına alamaması nedeniyle Nahda'ya yönelik eleştiriler ve anlaşmazlıklar artmış; hatta bazı çevrelerde Nahda ile Selefiler arasında özdeşlik kurulmaya başlanmıştır (Ben Khelifa, 2021). Siyasi ve güvenlik açısından çalkantılı ortamın devam etmesi ve siyasi taraflar arasındaki çekişmeler, Nida Tunus Partisinin 4 Temmuz'da ulusal figürler ve uzmanlardan oluşan bir ulusal kurtuluş hükümeti kurulmasını önermesine yol açmıştır. Ancak siyasi kriz, bir diğer muhalif lider olan Halk Akımı lideri Muhammed el-Brahmi'nin 25 Temmuz 2013'te suikasta uğramasıyla daha da ağırlaşmıştır (Abdülgaffâr, 2016).

Bunun ardından Kurucu Meclisteki 60 milletvekili istifa etmiş ve Meclis Başkanı Bin Cafer, müttefiklerine danışmadan Meclis çalışmalarını askıya almıştır. Bu durum, iktidar koalisyonu içindeki gerilimi daha da artırmıştır (Beşindî, 2023). Buna paralel olarak, güvenlik ve istikrarı sağlama konusundaki başarısızlığı nedeniyle hükümete karşı protestolar tırmanmıştır. Her iki suikastla ilgili soruşturmalar henüz kesin sonuç vermemişken medya Nahda'yı suçlamaya başlamıştır (Şûbekî, 2016). Mısır'da İslamcıların iktidardan uzaklaştırılmasıyla eş zamanlı olarak Tunus'ta da hükümeti düşürmeye yönelik gösteri çağrıları yapılmıştır (Boubekeur, 2016). Kamusal alandaki kutuplaşma giderek artarken, kurulan Ulusal Kurtuluş Cephesi taleplerin çıtasını Kurucu Meclisin feshedilmesini, hükümetin görevden alınmasını ve 23 Ekim 2011 seçimlerinden doğan tüm kurumların lağvedilmesini talep etmiştir (İlyâs, 2018).

Bu koşullar altında Tunus Genel İşçi Sendikası, Tunus Sanayi ve Ticaret Sendikası, Tunus İnsan Hakları Savunma Ligi ve Ulusal Avukatlar Barosundan oluşan Dörtlü, ulusal diyalog çağrısında bulunmuştur (Rüdeysî, 2014). Nahda'nın da dâhil olduğu siyasi güçler bu çağrıya yanıt vermiş ve 5 Kasım 2013'te imzalanan bir yol haritası üzerinde uzlaşmaya varılmıştır. Yol haritası, Kurucu Meclisin çalışmalarını tamamlamasını, Bağımsız Yüksek Seçim Kurulu üyelerinin en fazla bir hafta içinde seçilmesini, Seçim Kanunu'nun en fazla iki hafta içinde çıkarılmasını, seçim tarihlerinin en geç iki hafta içinde belirlenmesini, bağımsız teknokratlardan oluşan yeni bir hükümetin kurulmasını ve diyaloğun sürdürülmesini

öngörmüştür (Beşindî, 2023). Bunun üzerine Kurucu Meclis, seçimler ve referandumla ilgili temel yasayı çıkarmış ve seçim sürecini denetleyecek Bağımsız Yüksek Seçim Kurulu üyeleri seçilmiştir. Demokratik geçiş sürecini tamamlamak amacıyla yasama seçimlerinin tarihi 26 Ekim 2014, cumhurbaşkanlığı seçimlerinin tarihi ise 23 Kasım 2014 olarak belirlenmiştir (Es-Seyf, 2014).

Ulusal Diyalog sürecinde Nahda, siyasi gerilimi düşürmek, ulusal birliği korumak ve demokratik deneyimin çökmesini önlemek amacıyla hükümetteki rolünden feragat etmeyi kabul etmiştir (Zâyid, 2023). Nahda liderleri yaptıkları birçok açıklamada, demokratik deneyimi korumanın kişisel ve partisel çıkarlardan daha önemli olduğunu ve Tunus'u güvenli bir limana taşıyacak olanın bu tavizler olduğunu vurgulamışlardır (Esposito vd., 2019). 14 Aralık 2013'te teknokrat hükümetin başına Mehdi Cuma seçilmiştir. Kurucu Mecliste en büyük temsile sahip olmasına rağmen Nahda yeni hükümette yer almamıştır. Bu durum, hareketin iktidarın barışçıl devri ilkesini ve uzlaşıya dayalı ulusal meşruiyet anlayışını seçim meşruiyetinin önüne koyduğunu göstermesi bakımından önem taşımaktadır (El-Cem'âvî, 2018).

Siyasi olarak izole edilmekten çekinen Nahda, parlamento seçimlerine katılmaya karar vermiştir (Şûbekî, 2016). Ancak iktidar deneyimindeki performansı sandıktaki varlığına olumsuz yansımıştır. Parlamento seçimleri, Nida Tunus partisinin 217 sandalyeli parlamentoda 85 sandalye kazanarak birinci olduğu yeni bir siyasi tablo ortaya çıkarmıştır. Nahda ise oyların %27'sini alarak ikinci sıraya gerilemiş ve 2011 seçimlerinde kazandığı 89 sandalyeye kıyasla parlamentodaki temsilini 69 sandalyeye düşürmüştür (El-Cem'âvî, 2018).

Bu dönemin ardından Nahda tek başına iktidara geri dönememiş; rakiplerinin kendisini dışlamaya çalıştığı bir siyasi ortamda parlamento ve hükümet içerisindeki varlığını sürdürme mücadelesi vermiştir. 2 Şubat 2015 tarihinde Başbakan, Nahda üyelerinin de yer aldığı yeni bir hükümetin kurulduğunu açıklamıştır (Ben Khelifa, 2021). Ancak Nahda'ya yalnızca bir bakanlık verilmiş ve bu durum partinin parlamentodaki temsil gücüyle orantısız kalmıştır. Buna rağmen Nahda, esnek bir tutum sergileyerek parlamentodaki güven oylamasında hükümete destek vermiştir (Şûbekî, 2016).

Nahda, 2019 seçimlerinde birinci parti olmasına rağmen düşüşünü sürdürerek yalnızca 52 sandalye kazanabilmiştir. Cumhurbaşkanlığı seçimlerinde adayı ikinci tura kalamamış ve hükümeti kurmak üzere önerdiği başbakan adayı parlamentodan güvenoyu alamamıştır. Buna

rağmen Nahda, meclis başkanlığını elde ederek siyasi etkisini kısmen korumayı başarmıştır (Beşindî, 2023).

2019-2022 dönemi, parlamento, başbakan ve cumhurbaşkanlığı arasında çatışmalara ve tarafların birbirlerinin yetki alanlarına müdahale ettiği yönündeki karşılıklı suçlamalara sahne olmuştur (Mes'ad, 2020). Nahda'nın parlamento içerisinde ittifaklar kurma ve hükümet üzerindeki etkisini sürdürme çabalarının devam ettiği bu süreçte, kötüleşen ekonomik koşullar nedeniyle ortaya çıkan halk protestolarından yararlanan Cumhurbaşkanı Kays Saîd, parlamentonun çalışmalarını dondurarak hükümeti görevden almıştır. Bunu 2021'de parlamentonun feshedilmesi ve siyasi sistemi parlamenter sistemden başkanlık sistemine dönüştüren yeni anayasanın kabul edilmesi izlemiştir (Beşindî, 2023). Bu gelişmeler, Nahda'nın siyasi sahneden büyük ölçüde dışlanmasına yol açmış; hareket adli kovuşturmalara ve tutuklamalara maruz kalmıştır. Eski Başbakan el-Cibali ile Nahda lideri el-Gannûşî 2023'te tutuklanmış; el-Gannûşî iç güvenliğe komplo kurmak suçundan 14 yıl hapis cezasına çarptırılmış ve bu ceza 2026'da 20 yıla çıkarılmıştır (Maghreb Intelligence, 2026).

3.2.3.3. Nahda ve eski rejim ağları

Nahda Hareketi, devrimden sonra Troyka koalisyonu çerçevesinde seçilmiş ilk hükümetin liderliğini üstlendiğinde boş bir siyasi alanla değil, bürokratik, güvenlik ve yargı yapısı büyük ölçüde Bin Ali dönemindeki hâlini koruyan bir devlet aygıtıyla karşı karşıyaydı. Nitekim hareketin önde gelen isimleri, daha sonra bu aygıtın nasıl işlediğine dair yeterli bilgiye sahip olmadan iktidara geldiklerini itiraf etmişlerdir. Zira kırk yıl boyunca muhalefette kalmış ve güvenlik takibine maruz kalmış; devleti etkin bir şekilde yönetmek için gerekli kaynaklara, ağlara, idari ve teknik tecrübeye sahip olamamışlardır (Meddeb, 2019).

Bu gerçeklik, Troykanın feshedilen Bin Ali partisinin kadrolarına yönelik tutumunda da kendini göstermiştir. Eski rejimin sembol isimlerinin siyasi ve idari hayattan dışlanması vaadi, başlangıçta koalisyon tabanının kenetlenmesinin temel dayanaklarından biri olsa da bu tutum pratikte kademeli olarak gerilemiş; bu durum koalisyonu oluşturan üç partiye yönelik sert eleştirilere yol açmıştır (Belhaj Salah, 2014). Aynı zamanda, Nahda yönetiminin bir kısmı, hareketin hem resmî hem de gayriresmî iktidar mekanizmalarına tam entegrasyonunu sağlamak amacıyla Bin Ali döneminden miras kalan iş adamları, medya, yargı ve güvenlik ağlarını kendi lehine kullanmaya yönelik paralel bir yol izlemiştir. Bu eğilim, yeni idari atamaların önemli bir bölümünün harekete yakın isimlere tahsis edildiği yönünde Nahda'ya yöneltilen suçlamalarda somutlaşmıştır (Boubekeur, 2016).

Bir yandan eski rejimin ağlarını tasfiye etmeye, diğer yandan bunları hareketin lehine kullanmaya yönelik bu ikili yaklaşım, Nahda'nın devlet mekanizmaları üzerinde fiilî bir kontrol sağlamasıyla sonuçlanmamıştır. Aksine, idari, güvenlik ve yargı aygıtlarında gerçekleştirilecek her türlü köklü reform girişimine karşı miras kalan baskı grupları ve güç odakları tarafından sürekli bir direniş ortaya çıkmıştır. Bu durum, pratikte Troyka hükümetinin seçimlerden elde ettiği meşruiyeti etkili bir yönetim kapasitesine dönüştürme imkânını sınırlandırmıştır (Meddeb, 2019).

Bu baskılar 2013 krizi sırasında zirveye ulaşmıştır. Siyasi suikastlar ve tırmanan halk protestoları, geçiş sürecinde adeta bir felce yol açmış; Nahda ve muhalifleri arasında güvenlik ve ekonomik durumdaki kötüleşmenin sorumluluğuna ilişkin karşılıklı suçlamalar ortaya çıkmıştır. Bu tıkanıklık, kesin bir çatışmayla değil, sivil toplum kuruluşlarının öncülük ettiği bir müzakere süreciyle aşılmıştır. Bu süreç, Ocak 2014'te kabul edilen Anayasa'nın hazırlanma sürecinin tamamlanması karşılığında, Troyka'nın iktidarı partilerden bağımsız bir teknokrat hükümetine gönüllü olarak devretmesini öngören bir uzlaşmayla sonuçlanmıştır (BTI Project, 2026).

Böylece Nahda, doğrudan iktidarda kaldığı dönemi (2011-2014), eski rejimden miras kalan idari, ekonomik ve güvenlik ağlarıyla fiilî bir kopuş gerçekleştiremeden tamamlamıştır. Hareket, bu ağları ne tasfiye edebilmiş ne de tamamen kendi otoritesi altına alabilmiştir. Aksine, yapısal özü itibarıyla tam denetiminin dışında kalan bir devlet aygıtı karşısında fiilî yetkisinin sınırlarıyla yüzleşerek bu deneyimden çıkmıştır. Bu durum, hareketin doğrudan iktidardan ayrılmasının ardından da devam etmiş; nitekim hareket, 2014 seçimlerinden sonra eski rejim elitlerinin büyük ölçüde siyasi bir uzantısını temsil eden Nida Tunus Partisi ile birlikte bir koalisyon hükümetinde yer almak üzere yeniden iktidara ortak olmuştur (McCarthy, 2019).

Özetle Nahda deneyimi, İslamcıların iktidarda karşılaştıkları en önemli yapısal kısıtlamalardan birinin, devlet aygıtının içinden kaynaklanabilecek her türlü köklü değişim projesine direnebilen veya bunu sınırlandırabilen fiilî bir paralel aygıt olarak eski rejimin kurum ve ağlarının varlığını sürdürmesiyle bağlantılı olduğunu ortaya koymaktadır

3.2.3.4. Anayasanın yazım süreci

Kamu Erklerinin Geçici Düzeni Kanunu çerçevesinde, Nahda'nın da içinde bulunduğu siyasi taraflar arasında varılan mutabakat uyarınca Kurucu Meclis, ülkenin yeni anayasasını bir yıl içinde hazırlamakla yükümlü kılınmıştır. Nahda, Meclisteki çoğunluğu temsil etmesine

rağmen, anayasa yazım sürecini uzlaşıya dayalı bir çerçevede yürütmeyi tercih etmiş; bu doğrultuda anayasal meseleleri, farklı partilerden 20'şer üyenin katılımıyla oluşturulan 6 komisyona paylaştırmıştır (El-Cem'âvî, 2013).

En büyük zorluk, tüm tarafları memnun edecek uzlaşıya dayalı bir anayasanın şekillendirilmesinde yatmaktaydı. Bu durum Nahda'yı, bir yanda kendi içindeki muhafazakâr ve Selefi üyelerin, diğer yanda ise solcu, liberal ve laik partiler ile güçlerin baskısı altında bırakmış ve onu birçok taviz vermeye zorlamıştır (Beşindî, 2023). Nahda ile hükümet ortakları ve genel olarak anayasa yazım komisyonlarına katılan siyasi taraflar arasında yaşanan sert tartışmalar ve anlaşmazlıklar ile komisyonlara katılan tarafların çok çeşitli siyasi arka planlara sahip olması, anayasa yazım görevinin tamamlanmasının iki yıla uzamasına yol açmıştır (Esposito vd., 2019).

Anayasa komisyonlarındaki anlaşmazlıklar, esas olarak anayasanın birinci maddesi çerçevesinde devletin kimliği, yönetim sistemi, özgürlükler ve kadın hakları gibi konular etrafında yoğunlaşmıştır (Es-Seyf, 2014). Özellikle, İslam şeriatının anayasanın temel kaynağı olarak kabul edilmesini savunanlar ile buna karşı çıkanlar arasında derin görüş ayrılıkları ortaya çıkmıştır. Bu durum, Kurucu Meclis sürecinde sol partiler ile Nahda içindeki Selefi üyeler arasında gerilimlere yol açmış; topluma da yansıyarak laik kesim ile İslamcı eğilimler arasında bir kutuplaşma doğurmuştur. Ancak nihayetinde Nahda, toplumsal uzlaşıyı sağlamak amacıyla anayasada şeriat ifadesine yer verilmemesini kabul etmiş; buna karşılık İslam, devletin dinidir şeklindeki maddenin hem ülkenin İslami kimliğini hem de sivil ve demokratik yapısını koruduğunu savunmuştur (Fennî, 2018).

Yönetim sisteminin niteliği konusunda da ciddi görüş ayrılıkları yaşanmıştır. Nahda, tek adam yönetimine dönüşü engellemek ve çoğulcu yapıyı korumak amacıyla parlamenter sistemi savunmuş; bunu iktidarın seçimler yoluyla el değiştirmesini sağlayan en uygun model olarak değerlendirmiştir (El-Cem'âvî, 2013). Buna karşılık muhalefet, Nahda'nın seçimlerde elde ettiği çoğunluğu kullanarak iktidarı tekelleştirmeye çalıştığını ileri sürmüştür. Bu durum, hükümetteki müttefiklerinden Cumhuriyet için Kongre Partisinin başkanlık sistemini savunmuştur (Fennî, 2018). Nida Tunus partisi, cumhurbaşkanlığı ile başbakanlık yetkilerinin dengelendiği karma bir yarı başkanlık sistemi önermiştir. Sonuç olarak, o dönemde yaşanan suikastlar ve zorlu güvenlik koşullarının yarattığı baskı altında Nahda'nın da kabul etmesiyle, Tunus için bu yarı başkanlık sistemi modeli benimsenmiştir (Şûbekî, 2016).

Kadın hakları meselesinde de anlaşmazlık şiddetlenmiştir. Liberaller, kadın ve erkek arasında hak ve görevlerde mutlak eşitliğin anayasada güvence altına alınmasını talep etmiş ve Nahda'nın kadın-erkek ilişkisinin mutlak eşitlik değil, tamamlayıcılık ilişkisi olduğu yönündeki görüşünü reddetmiştir. Ancak sivil toplum kuruluşları, laik partiler ve feminist hareketler Nahda'nın bu önerisini sert bir şekilde reddetmiş; bunu kadınlar ve erkekler arasında ayrımcılığı pekiştiren bir adım olarak görerek dernekler ve partilerle iş birliği içinde protesto yürüyüşleri düzenlemişlerdir. Bu baskılar sonucunda Nahda, nihai metinde eşitlik kavramını kabul etmek zorunda kalmıştır (El-Haddâd, 2014).

Ayrıca, Nahda milletvekillerinden oluşan bir grubun kutsallara hakaretin suç sayılması yönündeki çağrısı da bir başka anlaşmazlık konusu olmuştur. Muhalefet, ifade özgürlüğünün sınırlarını daralttığı ve siyasi baskı aracı olarak kullanılabileceği gerekçesiyle bu maddeyi reddetmiştir. Nahda üyeleri başlarda bu maddede ısrarcı olsalar da, hukuk uzmanlarıyla yapılan bir dizi görüşmenin ardından anayasaların ceza hukuku belirleme veya suç ihdas etme yeri olmadığı gerekçesiyle tutumlarını değiştirmişlerdir (Beşindî, 2023).

Uzun süren tartışmaların ardından, iki yılı aşkın müzakerelerin ürünü olan yeni anayasa taslağı, Kurucu Meclis içinde ve dışında yürütülen geniş katılımlı çalışmalar sonucunda şekillenmiştir. Hazırlanan metin, Meclis üyeleri tarafından bir ay boyunca maddeler hâlinde tartışılıp oylanmış ve 26 Ocak 2014 tarihinde ezici bir çoğunlukla kabul edilmiştir (Esposito vd., 2019).

3.2.3.5. Ekonomik durum

Nahda, devrim sonrası Tunus'un karşılaştığı ekonomik ve sosyal zorlukların farkına vararak, 2011 seçim beyannamesinde bu sorunlara dikkat çekmiştir. Özellikle işsizlik, yolsuzluk, yoksulluk, dış finansman sıkıntısı ve artan kamu harcamalarının bütçe üzerindeki baskıları vurgulanmıştır. Hareket, sosyal adaleti sağlamayı, yoksullukla mücadele etmeyi, orta sınıfı güçlendirmeyi, altyapıyı geliştirmeyi, tarımı desteklemeyi, üretimi çeşitlendirmeyi ve ekonomik ortaklıkları genişletmeyi hedeflediğini belirtmiştir (Şûbekî, 2016).

Yeni hükümet, devrimin yol açtığı olumsuz ekonomik koşullar nedeniyle ciddi zorluklarla karşı karşıya kalmıştır. Bu süreçte, ülkenin en önemli döviz kaynaklarından biri olan turizm sektöründe gerileme yaşanmış; doğrudan yabancı yatırımlar %20 oranında azalmış ve 80'den fazla şirket ülkeyi terk etmiştir. İşsizlik oranı %14'ten %17'ye yükselirken, bütçe ve cari açıkta da artış gözlenmiştir. Ayrıca kredi notunun düşmesi, likidite sıkıntısını

derinleştirmiş ve dış finansman maliyetlerini artırmıştır (Achy, 2011). Bu tablo, Nahda'nın ekonomik programında yer alan vaatleri hayata geçirmesini önemli ölçüde zorlaştırmıştır.

Birinci Troyka döneminde hükümet, Dünya Bankası ve Uluslararası Para Fonu (IMF) gibi küresel finans kuruluşlarıyla yapılmış önceki anlaşma ve sözleşmelerle eli kolu bağlanmış bir devlet yapısıyla karşılaşmış; bu durum hareket alanını oldukça daraltmıştır. Buna Bin Ali döneminden devralınan ağır miras da eklenince, zayıf bütçe ve çok sayıda istihdam yaratılmasına izin vermeyen yatırım çekme zorlukları nedeniyle ekonomik koşullar daha da kötüleşmiştir (İmâd, 2013). Genel göstergeler büyük bir dalgalanma ve istikrarsızlığa işaret etmiştir: Ağustos 2012'de enflasyon oranı %5,6'ya, aynı dönemde ticaret açığı %5,8'e ulaşmış ve GSYH 2012'nin ilk çeyreğinde %2,2 oranında küçülmüştür. Siyasi istikrarsızlık nedeniyle turizm gelirleri ve yatırımlar 2011'e kıyasla ciddi oranda düşmüş; sürekli devam eden oturma eylemleri ve grevler nedeniyle ülkeyi terk eden yabancı şirket sayısı 200'e yükselmiştir. İşsizlik oranı 2012'nin ilk çeyreğinde %18,1'e çıkmıştır. İkinci ve üçüncü çeyrekte bazı göstergelerde görülen hafif iyileşmelere rağmen, bu iyileşmenin Tunus vatandaşının somut sosyal gerçekliği üzerindeki yansıması çok zayıf kalmıştır. İşsizlerin ihtiyaçlarını karşılamak için istihdam talebi en öne çıkan gündem maddesi olmaya devam etmiş, özellikle kalkınmadan mahrum bırakılmış iç bölgelerde bu manzara hâkimiyetini sürdürmüştür (Et-Tâyib, 2013).

İkinci Troyka döneminde, Haziran 2013'e kadar turizm sektöründe 2012'ye kıyasla %3,4 oranında bir artış kaydedilerek bir canlanma yaşanmasına rağmen, ülkede meydana gelen şiddet olayları ve siyasi istikrarsızlık, aynı yılın ikinci yarısında turizme olan talebin düşmesine yol açmıştır. Ayrıca gıda fiyatları art arda iki kez yükselmiş, yoksulluk çemberi genişleyerek nüfusun %24'ünü kapsar hâle gelmiştir. Bununla birlikte, ötekileştirilmiş bölgelerde tamamlanan projelerin oranı 2013 yılı boyunca %11'i geçememiştir (Es-Seyf, 2014).

Nahda, hükümetten ayrıldığında bazı ekonomik göstergelerde sınırlı iyileşmeler yaşanmış olsa da vaatlerini tam olarak yerine getirememiştir. GSYH büyümesi %0,8'den %2,7'ye yükselmiş, işsizlik %18'den %15,3'e düşmüş ve doğrudan yabancı yatırımlar artmıştır; ancak bu büyüme sürdürülebilir olmamış ve yeterli istihdam yaratamamıştır. Aynı dönemde bütçe açığı 2013'te GSYH'nin %6,8'ine ulaşarak hükümeti borçlanmaya yöneltmiştir. Kötüleşen ekonomik koşullar, Nahda'ya yönelik eleştirileri artırmış ve ülkede protesto ile grevlerin yaygınlaşmasına neden olmuştur (Şûbekî, 2016).

Bin Ali'nin ağır mirası ve iktidar süresinin kısalığına ek olarak birçok uzman, Nahda'nın ekonomik zorluklarla başa çıkamamasını birkaç nedene bağlamaktadır. Bunların en önemlisi, iktidardaki Troyka döneminde siyasi işleri yönetenlerin uzun vadeli stratejik bir ekonomik vizyondan yoksun olmaları, hızlı çözümlere bel bağlamaları ve Tunus halkına ne kalkınma alternatifleri ne de somut bir ekonomik değişim yaratabilecek projeler sunabilmeleridir (Et-Tâyib, 2013).

3.2.3.6. Selefilerin etkisi

Çağdaş Tunus bağlamında Selefilik, Nahda'nın sağında yer alan geniş bir birey ve hareket yelpazesini ifade etmektedir. Bazı benzerlikler bulunmasına rağmen, Selefilerin inançları, İslam'ı yorumlayışları ve din-devlet ilişkisine yaklaşımları genellikle Nahda'dan farklılık göstermektedir. Ayrıca, Selefilerin kendi içlerinde de birçok farklılık ve ayrılık mevcuttur (Esposito vd., 2019).

Tunus'taki Selefiler genel olarak iki gruba ayrılmaktadır. Birincisi, şiddet içermeyen, barışçıl bir İslam'a çağıran, diyalog odaklı bir davet misyonuna sahip olan, siyasete müdahale etmeyen ve Arap Baharı sonrası fikirlerini değiştirip siyasi hayata katılan geleneksel Selefiliktir. İkincisi ise, tekfirci bir düşünceye sahip olan, şiddet eylemlerini benimseyen, mevcut rejimleri gayrimeşru gören, şeriatın uygulanması ve güç kullanılarak bir İslam devletinin kurulması çağrısında bulunan cihatçı Selefiliktir (El-Cem'âvî, 2013).

Cihatçı Selefilik, Tunus'taki geçiş sürecinde siyasi güçler arasındaki etkileşimlerin ortasında olumsuz bir rol oynamıştır. Örneğin, Mayıs 2012'de aranan bazı Selefi unsurların tutuklanmasının ardından Cendûbe kentindeki Devlet Güvenlik Müdürlüğüne saldırmışlardır. Bu durum, Nahda'nın muhalifleri tarafından ağır eleştirilere maruz kalmasına neden olmuş; hareket, onların eylemlerine göz yummakla ve Tunus toplumundaki şiddet eylemlerine siyasi bir kılıf sağlamakla suçlanmıştır (Es-Seyf, 2014).

Selefilerle mücadelenin hoşgörüyle değil, güvenlik araçlarıyla olması gerektiğini savunan muhaliflerin aksine Nahda, diyalog ve kapsayıcılık yolunu seçmiştir. Nahda, yasal izinler vererek onları meşru siyasete dâhil etmenin, yasalar çerçevesinde kamusal alana entegre olmalarını ve şiddetten uzaklaşmalarını sağlayacağını savunmuştur. Bu amaçla temaslar kurmuş ve onları potansiyel birer müttefik olarak değerlendirmiştir. Nitekim iktidardaki ilk yılında 3 siyasi Selefi parti ile çok sayıda Selefi hayır kurumuna resmî izin verilmiştir (El-Cem'âvî, 2013).

Bu serbestî ortamı, Selefilerin yüzlerce caminin kontrolünü ele geçirmesine zemin hazırlamıştır. Birçoğu şeriatın anayasanın temeli olmasını talep etmiş, İslam'a yönelik bir tehdit veya İslamcı pratiklere ve kültüre bir saldırı olarak gördükleri durumlara karşı defalarca protestolar düzenlemiş ve birçok genci saflarına katmayı başarmışlardır (Esposito vd., 2019). Selefi faaliyetlerin artması ve buna karşılık laik kesimin gösterdiği tepkiyle birlikte, peçe ve karma eğitim gibi konular yüzünden üniversitelerde iki taraf arasında birçok çatışma yaşanmıştır. Ayrıca Selefiler, bazı içki satılan yerlere, başkent Tunus'taki bir sanat galerisine ve başka bir yerdeki güzel sanatlar mağazasına saldırmış; Sufi türbelerine saldırıp tahrip etmiş ve bazı mahallelerde halka ahlaki kısıtlamalar dayatmaya çalışmışlardır (Beşindî, 2023).

14 Eylül 2012'de ABD Büyükelçiliğine yapılan saldırı, ABD ile ilişkilere zarar verme noktasına gelen ve hükümetin Selefilere yönelik tutumunu değiştiren bir dönüm noktası olmuş; bu olayın ardından onlarca Selefi tutuklanmıştır (El-Haddâd, 2014). Muhalefet liderlerinden Beliyd ve ardından Brahmi'nin suikasta kurban gitmesiyle durum daha da kriz hâlini almış ve İslamcılara yönelik sert eleştiri dalgaları başlamıştır. Özellikle Tunus ordusunun Cezayir sınırında bulunan bir nöbet noktasına düzenlenen ve 8 askerin ölümüyle sonuçlanan saldırı, siyasi kargaşa ve protestoları tırmandırmıştır (Şûbekî, 2016).

Bazı eleştirmenler ve muhalifler, bu güvenlik zafiyetini Nahda ile Selefileri eşitlemek, protestoları tırmandırmak ve Nahda'nın tehlikeli bir güvenlik sorunu hâline gelen bu duruma son vermek istemediği propagandasını yapmak için kullanmışlardır. Bu durum, 2014 seçimleri öncesinde Nahda'yı, Selefilerin kontrolüne geçen camileri geri almak için kararlı bir şekilde harekete geçmeye zorlamıştır. Bunun üzerine, daha önce el-Kaide saflarında savaşmış bazı liderler, İslam'ı ihlal eden politikalar uygulamakla suçladıkları Nahda hükümetine karşı savaş açma tehdidinde bulunmuşlardır (Esposito vd., 2019).

Özetle, Selefilerin yürüttükleri faaliyetler, Nahda'nın iktidar sürecinde siyaseten yıpranmasının ve kamuoyu nezdinde olumsuz etkilenmesinin başlıca sebeplerinden biri hâline gelmiştir.

3.2.3.7. Dış politika

Tunus devrimi sürecinde yaşanan siyasi dönüşüme yönelik uluslararası ve bölgesel tepkiler belirgin farklılıklar göstermiştir. Bazı küresel güçler siyasi değişimi memnuniyetle karşılayarak bu süreci demokrasi ve istikrarın pekişmesi için önemli bir fırsat olarak değerlendirirken, diğerleri devrimsel dönüşümlerin sonuçlarına yönelik çekinceleri nedeniyle sürece temkinli ve mesafeli yaklaşmışlardır (Abdulmevlâ, 2025). Uluslararası alandaki bu

parçalı ve kırılgan konjonktür karşısında, iç sahada siyasi rekabetin zirvesine yerleşerek Troyka hükümetinin kurulmasına öncülük eden Nahda, hem bölgesel hem de küresel aktörlerle sakin ve dengeli ilişkiler geliştirmeye dayalı proaktif bir dış politika izlemeye çalışmıştır.

ABD ile ilişkiler bağlamında Nahda, meşruiyetini sağlamlaştırmak için Batı'nın tanınmasını ve desteğini kazanmanın önemini idrak etmiştir. ABD düzeyinde hareket, Washington'ın o dönemde ılımlı siyasal İslam hareketlerine açılma arzusunu değerlendirmiş ve ilişkilerde güvenli bir rota izleyerek, kendini Türkiye deneyimine benzer, demokrasiyi destekleyen İslamcı bir model olarak sunmaya çalışmıştır (Abdülhalîm, 2012).

Avrupa düzeyinde ise, başlangıçtaki kafa karışıklığına (özellikle Fransa'nın son günlerinde Bin Ali rejimini destekleyen tutumuna) rağmen Nahda, Tunus'un önceki tüm antlaşma ve sözleşmelerine saygı duyacağı konusunda Avrupa ülkelerine hızla güvence vermiştir. Ancak Tunus'ta artan güvenlik tehditleri ve siyasi suikastlar, terörizmin ve yasadışı göçün yansımalarından korkan Avrupa'nın, ülkeyi çöküşün eşiğinden kurtarmak ve Ulusal Diyalog sürecini başarıya ulaştırmak için diplomatik ağırlığıyla Nahda ve muhalefete baskı yapmasına neden olmuştur (Şûbekî, 2016).

Türkiye ile ilişkiler bağlamında, Türkiye, Tunus'taki geçiş sürecini ekonomik ve siyasi olarak destekleyen ilk ülkelerden biri olmuş; Tunus turizm sektörünü desteklemek amacıyla dönemin Dışişleri Bakanı Ahmet Davutoğlu'nu ve turizm sektörü temsilcilerini gönderen ilk ülkeler arasında yer almıştır (Es-Sercânî, 2012). Türkiye modeli, Nahda Hareketi için bir ilham kaynağı oluşturmuş; el-Gannûşî ile Türk liderliği arasındaki iyi kişisel ilişkilerden yararlanarak bu modelden faydalanmaya ve onu rehber edinmeye çalışmıştır. Ancak Nahda'nın iktidar süresinin kısalığı ve iç zorlukların boyutu, Türkiye modelinin kopyalanmasını engellemiş; hatta Nahda'nın ülke içinden kararlarını dışarıya ipotek etmekle suçlanarak eleştirilmesine yol açmıştır (Şûbekî, 2016).

Arap dünyası düzeyinde, Katar, Tunus deneyimini mali ve medya bağlamında desteklemiş; Tunus'a 1 milyar dolar değerinde kredi sağlamış ve Tunus hükümetiyle petrol ve doğalgaz alanında 10 anlaşma imzalamıştır. Ayrıca Suudi Arabistan, Suudi Kalkınma Fonu aracılığıyla toplam 220 milyon dolar değerinde uygun koşullu üç kalkınma kredisi anlaşması sunmuştur (El-esedî ve Eş-Şebbût, 2018).

Komşu ülkeler düzeyinde, özellikle Libya'daki güvenlik boşluğu ve devlet otoritesinin zayıflaması, sınır güvenliği, kaçakçılık ve ekonomik istikrarsızlık gibi sorunlar üzerinden

Tunus'u doğrudan etkilemiştir (Şûbekî, 2016). Cezayir ile ilişkiler ise başlangıçta karşılıklı temkin ve mesafe ile şekillenmiş; ancak artan terör tehdidi ve bölgesel istikrarsızlık, iki ülkeyi güvenlik iş birliğini güçlendirmeye zorlamıştır (El-Hannâşî, 2014).

Diğer yandan, bölgesel gelişmeler Nahda'nın iç politika tercihlerini doğrudan etkilemiştir. Mısır'da Cumhurbaşkanı Muhammed Mursi'nin devrilmesi, hareket üzerinde ciddi bir baskı oluşturmuş ve benzer bir senaryonun Tunus'ta yaşanabileceği endişesiyle Nahda'yı daha uzlaşmacı bir tutum benimsemeye itmiştir. Bu durum, nihayetinde hükümetin teknokrat bir kabineye devredilmesiyle sonuçlanmıştır (Şûbekî, 2016).

Kısacası, Tunus'un bölgedeki aktif çatışma alanlarından uzak coğrafi konumu nedeniyle dış faktörlerin, Nahda'nın iktidar deneyiminin sona ermesinde belirleyici bir rol oynamadığı söylenebilir. Bu aktörlerin etkisi daha çok dönemsel tepkilerle ve Ulusal Diyalog sürecinin başarısını destekleyen kısmi katkılarla sınırlı kalmıştır. Buna karşılık, Mısır'da meydana gelen siyasi kırılma ve İslamcı yönetimi deviren askerî darbe, Nahda'nın siyasi tercihleri üzerinde çok daha güçlü bir etki yaratmıştır. Mısır'daki bu dönüşüm, Nahda'yı stratejik olarak daha fazla siyasi taviz vermeye, Ulusal Diyalog sürecine proaktif olarak katılmaya ve diğer laik güçlerle uzlaşma arayışına girmeye doğrudan sevk etmiştir (Abdülfettâh, 2014).

3.2.3.8. Davet ve siyaset ikilemi

Bu mesele, genel olarak İslamcı hareketlerin, özelde ise İhvan'ın fikrî ve ideolojik yapısının değişmezlerinden biridir. Onların bakış açısına göre din ile siyaset arasında bir ayrım yoktur; çünkü İslam bir yaşam biçimidir. İslamcı hareketler, dinden yola çıkarak İslam toplumlarının sorunlarını çözmek amacıyla kurulmuştur (El-Cûrşî, 2021).

Nahda, başlangıçta dinî ve davet odaklı bir hareket olarak ortaya çıkmış, ancak zamanla siyasi faaliyet alanı, davet faaliyetlerinin aleyhine olacak şekilde giderek genişlemiştir. Burgiba ve Bin Ali dönemlerinde hareket, özellikle kuruluş ve ortaya çıkış aşamalarında davetçi kimliğine sıkı sıkıya bağlı kalmış; bildirilerinde en belirgin görevlerinden birinin Tunus'un İslami şahsiyetini ihya etmek ve Batılılaşmanın etkileriyle mücadele etmek olduğunu vurgulamıştır. Bu, hareketin İslami Yöneliş (El-İtticâhü'l-İslâmî) olarak benimsediği söylemdi. Siyasi meseleleri faaliyetlerinde öne çıkarmanın önemini kavramasına ve 1989'da adını İslami Yöneliş Hareketi'nden Nahda Hareketine değiştirmesine rağmen, dine davet ile siyaset yapmayı bir arada yürütmeye devam etmiştir (El-Cem'âvî, 2018).

Devrimden ve Nahda'nın iktidara ortak olmasından sonra hareketin lider kadrosu, dinî/davetçi liderler ile pragmatik siyasi liderler olarak ikiye bölünmüştür. Bu durum, hareketin önüne büyük bir zorluk çıkarmıştır: Davet ve din yönünden uzaklaşması davetçi üyelerini kaybetme tehlikesi taşırken; diğer yandan dinî ve davetçi yöne sıkı sıkıya bağlı kalması, İslamcı olmayan diğer akımların endişelerini tetikleyecekti (Şûbekî, 2016).

Siyasi liderlerin hareketin politikaları üzerinde kontrol sağlamasıyla siyasi yönü öne çıkarma eğilimi artmıştır. Bu durum, son derece sivil olan, ideolojik konular içermeyen ve İslam devleti kurulmasına dair hiçbir ifade barındırmayan seçim beyannamesinde açıkça kendini göstermiştir (El-Haddâd, 2014). Ayrıca hareket, birinci derece kadrolarını camilerde hutbe vermekten ve imamlık yapmaktan uzaklaştırmış; kendisini İslam adına konuşan dinî bir otorite hâline getirecek her türlü eylemden kaçınmıştır. Ancak, sivil bir parti olmak için harcadığı tüm bu çabalara rağmen, iki alan (din ve siyaset) arasındaki kafa karışıklığı daha az da olsa devam etmiştir. Bu durum bazen bazı liderlerin açıklamalarında ortaya çıkmış, hareketin muhalifleri tarafından eleştirilmesine ve seçimler sırasında iktidarı elde etmek için dinî araçsallaştırmakla suçlanmasına neden olmuştur (El-Cûrşî, 2021).

Nihayetinde hareket, Mayıs 2016'da düzenlenen 10. Kongresinde davet çalışmalarından tamamen vazgeçerek siyasi faaliyetlere odaklanma yönünde bir eğilime girmiştir. El-.Gannûşî, hareketin tamamen siyasi çalışmalara odaklanan, devlet temelinde reformlar konusunda uzmanlaşan bir siyasi partiye dönüştüğünü, diğer alanları ise sivil topluma ve partilerden bağımsız dernekler aracılığıyla bu meseleleri ele alacak yapılara bıraktığını ifade etmiştir (Yıldırım, 2017).

3.2.4. Değerlendirme

Nahda'nın 1970'lerdeki kuruluşundan 2011'in sonunda iktidara gelişine kadar geçirdiği entelektüel evrim, geçiş sürecinde izlediği politikaya yansımıştır. İdeolojik katılıktan uzaklaşan hareket, esnekliği ve siyasi sahneyle etkileşim kurma kapasitesi sayesinde 2022 yılına kadar siyaset sahnesindeki varlığını sürdürmeyi başarmıştır (Beşindî, 2023). Muhaliflerinin beklentilerinin aksine Nahda, tutumunu hızla belirlemiş, katılımcı bir hükümet kurma vaadini tutarak güvenilirliğini kanıtlamış ve kendisiyle fikrî ve ideolojik olarak anlaşmazlık içinde olan laik partilerle koalisyona girmiştir. Anayasanın yazım sürecinde büyük bir esneklik göstermiş, Selefileri kapsayarak onları siyasi hayata entegre etmeye çalışmıştır (El-Annânî, 2016). Ancak ekonomik ve güvenlik krizlerinin boyutu, koalisyon içindeki anlaşmazlıklar ve hareket içindeki bölünmeler, Nahda'nın bu sorunları kontrol altına

alma kapasitesini aşmıştır. Bu durum, nihayetinde onu sandık meşruiyetinden vazgeçmeye ve ulusal güçlerle uzlaşmayı tercih etmeye zorlamış; hükümetten çekilmesiyle sonuçlanan ulusal diyaloğun ardından popülaritesi ve parlamentodaki gücü azalmış, sonunda 2022'de siyaset sahnesinden tamamen dışlanmıştır (Beşindî, 2023).

Nahda'nın geçiş sürecindeki performansı, iktidardan çekildiği ana kadar, çalışmanın belirlediği altı zorluk çerçevesinde şu şekilde değerlendirilebilir

3.2.4.1. Meşruiyet

Nahda, meşruiyetini diğer siyasi partilerle rekabet ettiği ve parlamentoda çoğunluğu elde ederek hükümeti kurma hakkını kazandığı bir seçim süreci aracılığıyla elde etmiştir. Bu zafer şaşırtıcı değildi; zira Nahda, toplumun tabanına en yakın, en örgütlü ve disiplinli taraf olagelmiştir. Bin Ali'nin gidişinin ardından yurt dışındaki kadrolarının dönmesiyle birlikte faaliyetlerini Tunus'un dört bir yanında hızla ve geniş çapta yeniden canlandırması bunun bir göstergesidir. Buna, Burgiba ve Bin Ali rejimleri altında yirmi yılı aşkın süre maruz kaldığı baskı, tutuklama, sürgün ve güvenlik takibi nedeniyle taşıdığı mağduriyet sermayesi de eklenmelidir. Tüm bunlar, özellikle seçim kampanyasında sunduğu vaatler ve beklentileri yükseltmesiyle ona büyük bir halk desteği kazandırmıştır. Siyasi bir parti olarak görünmeye çalışsa da hareketin arka planıyla bağlantılı olan ve bazı mensuplarının söylemlerinde kendini gösteren dinî boyut da göz ardı edilemez

3.2.4.2. Referans

Bin Ali'nin gidişi ve anayasanın askıya alınmasının ardından, seçimler yapılana kadar parlamento rolünü üstlenen ve temel görevi seçim kanununu hazırlamak olan Devrimin Hedeflerini Gerçekleştirme Yüksek Kurulu oluşturulmuştur. Nahda da bu kurula katılan siyasi güçlerden biriydi. Ancak bazı partilerin bu Kurul üzerinde vesayet kurma çabaları neticesinde Nahda, Kurulun yetkilerini aşarak seçilmiş bir meclisin çıkarması gereken yasalar ve mevzuatlar çıkardığını savunarak itiraz etmiş ve seçim kanununun hazırlanmasının ardından Kuruldan çekilmiştir. Daha sonra Nahda, seçimlerden sonraki bir yıl içinde anayasanın yazımının tamamlanması başta olmak üzere çeşitli ilkeler üzerinde siyasi güçlerle uzlaşmaya varmıştır. Kurucu Meclis seçimlerinin ardından Nahda'nın sandalyelerin çoğunluğunu kazanmasıyla, Meclisi yeni bir anayasa yazılana kadar kendisinin efendisi konumuna getiren Kamu Erklerinin Geçici Düzeni Kanunu (Geçici Anayasa veya Küçük Anayasa olarak da bilinir) onaylanmıştır (El-Cûrşî, 2021).

Seçimlerin üzerinden bir yıl geçmesine rağmen Nahda ve Kurucu Meclisteki diğer güçler anayasanın yazımını tamamlayamamıştır. Kanunda Meclisin çalışmalarının süresini kısıtlayan herhangi bir madde bulunmamasına ve Meclisin görevini tamamlayana kadar çalışmaya devam edeceği belirtilmesine rağmen, bazi kesimler bir yılın dolmasıyla Meclisin ve hükümetin meşruiyetinin sona erdiğini savunarak yeni seçim çağrısında bulunmuştur. Nahda ve müttefikleri ise Geçici Kanun'un referans alınmasında ısrar ederek bu talebi reddetmiştir. Buna karşılık anayasa yazım süreci, siyasi taraflar arasında ortaya çıkan anlaşmazlıklar nedeniyle iki yıl sürmüştür. Bu süreçte bazı kesimler, Nahda'nın özellikle şeriatın yasama kaynağı olması, kadın-erkek ilişkisinin niteliği, çok eşlilik ve özel özgürlükler gibi dinî hassasiyeti olan konularda ideolojik tutumlarında ısrarcı olacağını beklerken, Nahda peş peşe tavizler vererek herkesi şaşırtmış ve bazı görüşlerinden esneklikle geri adım atmıştır. Bu durum, onu hem kendi içindeki katı kanadın hem de dışarıdan gelen güçlerin baskı ve eleştirilerine maruz bırakmıştır (El-Annânî, 2016).

3.2.4.3. Katılım

Nahda, çoğulculuk konusunu 1980'lerde çözüme kavuşturmuş olup, bu durum Bin Ali sonrası geçiş sürecindeki politikalarında açıkça görülmüştür. Hazırlıklı olmasına rağmen seçimlerin temmuz ayından sonbahara ertelenmesini kabul etmesi, diğer partilere saflarını düzenleme, ruhsat işlemlerini tamamlama ve seçimlere daha hazırlıklı girme fırsatı tanımıştır. Hareketin dışa açılma ve katılım arzusu, el-Gannûşî'nin devrim sonrası Tunus hükümetini yönetecek bir koalisyon kuracaklarını baştan ilan etmesiyle söylemlerine de yansımıştır. Bu, vatandaşların hak ve özgürlüklerini korurken katılımcılık ve siyasi çoğulculuğa dayanan yeni bir toplumsal sözleşme inşa etme vizyonuyla uyumluydu (İmâd, 2013).

Kurucu Mecliste çoğunluğu kazandıktan sonra Nahda, kendisiyle fikrî ve ideolojik açıdan farklı görüşlere sahip diğer partilerle bir koalisyon hükümeti kurmuştur. Bu katılım geçici/dönemsel olmasına ve koalisyon içinde birçok anlaşmazlık barındırmasına rağmen Nahda'nın hükümetteki temel bakanlıkları ve üst düzey atamaları tekelleştirmesi gibi, siyasi sahnede kritik bir adım olmuştur. Başbakan ile cumhurbaşkanı arasındaki yetkilerin belirlenmesindeki belirsizlik ve Nahda'ya bağlı başbakanın bazı politikaları, hükümetin ve Kurucu Meclisin işleyişini olumsuz etkilemiş, koalisyon partileri içinde ve Nahda'nın kendi içinde bölünme ve istifalara yol açmıştır. Hatta bu durum, cumhurbaşkanının bazen görevini askıya almasına ve Nahda'yı eleştirmesine neden olmuştur (El-Cem'âvî, 2013).

Bu koalisyonun göreceli başarısızlığına veya geçici ve zorunlu doğasına rağmen, Nahda'nın kendisiyle ideolojik ve siyasi açıdan uzlaşmadığı partilerle iktidarı paylaşmayı kabul etmesi, Nahda'nın siyasi katılıma ve çoğulculuğa açıklığının somut bir göstergesi olmuştur.

3.2.4.4. Vatandaşlık

Bin Ali'nin gidişinin ardından yurt dışından dönen siyasi güçlerin sayısındaki artışla birlikte bu taraflar arasında kutuplaşmaların yaşanması doğaldı. Ancak bu kutuplaşma zaman zaman sokağa taşsa da en azından Nahda'nın iktidarı döneminde siyasi sürecin sınırları içinde kalmıştır. Çoğu siyasi güç, Tunus'u tehlikeli yollara sürükleyebilecek veya o dönemde otokratik yönetime geri döndürebilecek başka yöntemlere başvurmak yerine uzlaşı ve diyaloğu tercih etmiştir. Geçiş kurumlarının kurulmasından anayasanın yazımındaki yavaşlığa ve hükümetin performansındaki aksaklıklara kadar uzanan süreçte, Mısır'daki İhvan'ın kaderini tekrarlatmak isteyen bazı muhalif güçlerin ortaya çıkmasıyla Nahda, siyasi güçlerle Ulusal Diyalogu yürüten sivil güçlerin çağrısına yanıt vermeyi tercih etmiştir. Nahda, ideolojik katılık sergilememeyi, demokratik sürecin devamı karşılığında hükümetten çekilmeyi ve sandık meşruiyetinden vazgeçmeyi seçmiştir. İktidara geri dönemese ve daha sonra 2022'de güvenlik soruşturmalarına maruz kalıp tasfiye edilene kadar bocalasa da bu adım onu siyaset sahnesinde tutmuştur (Beşindî, 2023).

3.2.4.5. Etkinlik

Nahda'nın iktidar deneyiminde en fazla zorlandığı alanlardan biri, hükümetin etkinliği olmuştur. Hareketin sahip olduğu uyum sağlama kapasitesi ve esneklik, vatandaşların bireysel davranışlarına müdahale etmemesi, rakiplerinin parti faaliyetlerini engellememesi ve anayasa yazımı sırasında verdiği tavizler, yıllarca süren baskının ardından tarihinde ilk kez devlet yönetimi sorumluluğunu üstlendiği ve diktatörlük ile yolsuzluğun on yıllarca devam ettiği istisnai koşullarda yeterli olmamıştır. Ekonomik, siyasi, toplumsal ve güvenlik krizleri, muhalefette olmak ile iktidarda olmak arasındaki farkı ortaya koymuş; kamu işlerini yönetme konusundaki deneyim eksikliği, yaşam koşullarının iyileştirilmesi talebiyle artan protestoların, siyasi suikastların ve ordu kışlaları ile ABD Büyükelçiliğine yönelik saldırılara varan şiddet eylemlerinin (El-Haddâd, 2014), ayrıca sendikal baskıların, grevlerin ve oturma eylemlerinin damgasını vurduğu kritik bir geçiş sürecinde hükümet performansını olumsuz etkilemiştir.

Nahda, fiyat artışlarını sınırlandırma, vatandaşların satın alma gücündeki gerilemeyi durdurma ve işsiz sayısındaki artışı önleme konusunda işlevsel çözümler bulmakta başarısız olmuştur. Buna ek olarak, anayasada şeriata yer verilmesini reddetmesinin ardından kendisini eleştiren ve bir kısmı geçiş sürecini baltalamakla tehdit eden şiddet eylemlerine yönelen Selefilere yönelik politikasında da başarısız olmuştur. Aynı şekilde Nahda, geçiş dönemi adaleti sürecini etkinleştirme konusunda gereken düzeyde yanıt verememiş; hesap sormaktan ziyade uzlaşıyı öne çıkarma eğiliminde olmuştur. Verdiği çok sayıda taviz de toplumsal tabanını olumsuz etkilemiş ve birçok üyesinin hareketten ayrılarak daha küçük partilere katılmasına yol açmıştır (El-Cem'âvî, 2018).

Bununla birlikte Nahda'nın etkinliği açısından karşılaştığı önemli yapısal sınırlılıklardan biri, eski rejimden devralınan ağların ve devlet içerisindeki yerleşik çıkar ilişkilerinin varlığını sürdürmesi olmuştur. Bürokrasi, güvenlik aygıtı ve ekonomik çevrelerde etkisini koruyan bu yapıların dönüştürülmesi veya etkisinin sınırlandırılması konusunda Nahda yeterli başarı gösterememiştir. Hareketin bu ağlarla kapsamlı bir mücadeleye girmek yerine zamanla uzlaşma ve birlikte yaşama siyasetine yönelmesi, kısa vadede siyasi istikrarın korunmasına katkı sağlasa da devlet aygıtının dönüşümünü ve reformların uygulanmasını sınırlayan faktörlerden biri olmuştur (Ben khelifa, 2021).

3.2.4.6. Dış faktör

Nahda, dengeli bir dış söylem üretmeye, ABD ile sakin ve istikrarlı ilişkiler kurmaya ve kendisini ılımlı bir model olarak sunmaya çalışmıştır (Abdülhalîm, 2012). Ayrıca Körfez ülkelerine açılım sağlamış, Türkiye ile ilişkileri geliştirip iyileştirmiş; Türkiye ve Tunus'taki iktidar partilerinin liderleri arasındaki ilişkilerden yararlanarak, el-Gannûşî'nin başarılı ve ilham verici bir model olarak gördüğü Adalet ve Kalkınma Partisi iktidarı dönemindeki Türkiye deneyiminden faydalanmaya çalışmıştır (Es-Sercânî, 2012). Uluslararası tutumlar, Nahda'ya karşı temkinli, gözlemci ve destekleyici konumlar arasında çeşitlilik göstermiş, geçiş sürecinin seyrini değiştirecek büyük bir etkiye sahip olmamış; Tunus, bölgesel güçlerin siyasi sürece nüfuz etme girişimlerine rağmen büyük ölçüde uluslararası rekabetin dışında kalmıştır (Mâdî, 2020).

Genel olarak istikrar arzusu ve Ulusal Diyaloğa destek ön plandaydı. o dönemde Libya'daki istikrarsız durumun ekonomik koşulların kötüleşmesinde olumsuz bir rol oynadığı söylenebilirken, Cezayir ve Fransa, Tunus'ta olası bir krizin göç dalgalarına yol açmasını önlemek amacıyla Ulusal Diyalog taraflarını sürecin başarıya ulaşması yönünde baskı altına

almıştır (Şûbekî, 2016). Bu bağlamda komşu ülkelerdeki dönüşümler Nahda'nın kararını etkilemiş; Mısır'da İhvan'a karşı gerçekleştirilen askerî darbe, Nahda'yı hükümetten çekilmeye iten nedenlerden biri olmuştur (Şûbekî, 2016).

Özetle, Nahda'nın seçimler yoluyla iktidara yükselmesine ve seçim meşruiyeti kazanmasına rağmen, bu meşruiyeti koruma konusunda yaşadığı sarsıntılar dikkat çekicidir. Diğer siyasi aktörlerle çeşitli konulardaki etkileşiminde büyük bir esneklik göstermesine ve çoğulculuğa ve katılıma açılmasına rağmen, bu esneklik ve açılım yeterli olmamıştır. Zira hükümet performansının zayıflığı, seçim vaatlerini yerine getirememesi, yaşam koşullarını iyileştirememesi ve suikastlara ve Tunus ordusu karargâhlarına yönelik saldırılara varacak ölçüde güvenlik ortamını kontrol edememesi, Nahda'nın meşruiyetini zayıflatmıştır. Bu durum, kamuoyunu Nahda'ya karşı kışkırtan bir medya kampanyasıyla birleşmiş ve Mısır'daki İhvan senaryosunu tekrarlamaya çalışan muhalif aktörlerin baskısıyla Nahda'yı, diyalog yoluyla uzlaşıya dayalı bir meşruiyeti kabul etmeye ve seçim meşruiyetinden vazgeçmeye zorlamıştır.

3.3. Mısır'da İktidar Deneyimi

3.3.1. Devrim öncesi mısır

Modern Mısır'ın siyasi yapısı, Abdünnasır ve Sedat dönemlerinde şekillenen siyasal miras üzerine inşa edilmiş; ancak en uzun süren Mübarek dönemi, bu yapının otoriter niteliğini daha da pekiştirmiştir. Bu dönemde siyasi katılımın sınırlandırılması, muhalefet üzerindeki baskı ve devlet kurumlarının iktidarın devamlılığını güvence altına alacak şekilde yapılandırılması, Mısır'da kökleşmiş bir otoriter yönetim modelinin oluşmasına zemin hazırlamıştır (Esposito vd., 2019). Nitekim Ulusal Demokrat Parti, devlet kurumları ve parlamento üzerinde hegemonya kurmuş ve 2002 yılında Cemal Mübarek'in muhtemel bir varis olarak öne çıkmasıyla siyasi hayatı büyük ölçüde tekelleştirmiştir (Şâhîn, 2013). Mübarek, iktidarının temellerini sağlamlaştırmak için 1981'den beri uygulanan ve güvenlik güçlerine muhalifleri bastırmak ile keyfi tutuklamalar yapmak için mutlak yetkiler veren Olağanüstü Hâl Kanunu'na dayanmıştır. Rejim, demokratik bir vitrin ve kısıtlı bir çok partililik benimsemesine rağmen, siyasi hayatı sistematik olarak çoraklaştırmıştır (Abdülgaffâr, 2016). Bu baskıdan en büyük payı siyasal İslam hareketleri, özellikle de resmî parti faaliyetlerinden men edilen ve liderleri sürekli güvenlik operasyonlarına maruz kalan İhvan almıştır (Esposito vd., 2019).

Ekonomik düzeyde Mübarek rejimi, neoliberal dışa açılma politikalarını benimsemiştir. Bazı yıllarda yüksek ekonomik büyüme oranlarına ulaşılmış olsa da bu büyüme, Mısırlıların büyük çoğunluğuna yansımayan çarpık bir büyüme olmuştur (Mâdî, 2020). Özelleştirme politikaları, servet ile iktidar arasında bir izdivaca yol açmış; bu durum, Mübarek'in oğlu Cemal ile müttefik olan ve devletin kaynakları üzerinde hegemonya kuran oligarşik bir iş insanı sınıfının yükselişinde kendini göstermiştir (Şâhîn, 2013). Bu duruma, devletin işgücü piyasasına yeni girenleri istihdam edecek iş fırsatları sağlama konusundaki yetersizliği eşlik etmiş, bu da işsizlik ve sosyal adalet eksikliğinden muzdarip, hayal kırıklığına uğramış genç mezunlar nesli yaratmıştır (El-Mârînî, 2015).

Değişim ufkunun tıkanması ve Mübarek'in iktidarı oğluna devretme projesinin varlığını doğrulayan işaretlerin ortaya çıkması, korku duvarının yıkılmasına yol açmış; 2004 yılında Kefaya gibi gayriresmî protesto hareketleri sokaklarda şekillenmeye başlamıştır (Mâdî, 2020). Güvenlik güçlerinin ihlallerinin tırmanması ve 2010 sonlarındaki parlamento seçimlerinde iktidar partisinin sandalyelerin %97'sini kazanarak eşi benzeri görülmemiş bir şekilde hile yapması, bazı işçi protestolarının patlak vermesine ve değişim talep eden yeni hareketlerin oluşmasına yol açmıştır (Şâhîn, 2013). 2010 yılı sonunda Tunus devrimi patlak verdiğinde, Mısır nüfusunun %40'ı yoksulluk sınırının altında yaşamakta ve kişi başına günlük yaklaşık 2 dolara eşdeğer bir millî gelirle hayatta kalmaya çalışmaktaydı (Abdülgaffâr, 2016)

3.3.2. 25 ocak devrimi

Tunus devrimi Mısırlılar için bir ilham kaynağı olmuştur; zira Bin Ali'nin iktidardan ayrılması Mısırlılara değişimin imkânsız olmadığını kanıtlamıştır. Bu olay, Mısır'daki 6 Nisan, Kefaya ve diğer gençlik hareketlerini, Tunus'taki manzarayı andıran barışçıl bir ayaklanma planlamak üzere sosyal medya platformlarını kullanmaya teşvik etmiştir. Bu hareketler, Ulusal Polis Günü'ne denk gelen 25 Ocak tarihini, başkent Kahire'deki Tahrir Meydanı'nda kitlesel gösteriler başlatmak için bir tarih olarak belirleme konusunda anlaşmışlardır (El-Esedî ve Eş-Şebbût, 2018). Tıpkı Tunus devrimi gibi, Mısır devrimi de tesadüfen veya sebepsiz yere patlak vermemiştir. Devrime yol açan nedenleri uzun uzun açıklamak yerine, Tahrir Meydanı'ndaki gösterilere katılan Mısırlı bir gencin taşıdığı pankarta yazdıklarıyla özetlemek mümkündür. Bu genç, pankartında ironik bir dille Mübarek'in icraatlarını şu şekilde sıralamıştır: "Yolsuzluk, olağanüstü hâl kanunu, mahkeme kararlarının uygulanmaması, başarısız eğitim ve sağlık sistem, kanserojen gıdalar, adam kayırmacılık, yoksulluk, seçimlerde hile" (El-Kudaymî, 2012b)

Mısır devrimi, geniş bir halk tabanına sahip olmasıyla öne çıkmış; laikler, İslamcılar, gençler, yaşlılar, kadınlar, Müslümanlar ve Hristiyanların yanı sıra yoksul, orta ve zengin sınıfların da desteğini almıştır. Protestolarda özgürlük, sosyal adalet ve insan onuruna yakışır yaşam sloganları yükseltilmiştir (Esposito vd., 2019). Protestoların ivme kazanması ve diğer şehirlere yayılmasıyla birlikte rejim, şiddet ve tutuklamalara başvurmuş; bu durum birçok kişinin ölmesine ve yaralanmasına yol açmıştır. Bunun üzerine talepler, rejimin düşmesi ve Mübarek'in gidişi yönünde evrilmeye başlamıştır (Mâdî, 2020). Mübarek'in art arda üç konuşma yaparak yeniden cumhurbaşkanlığına aday olmayacağı ve anayasal değişiklikler yapacağı gibi birçok taviz vermeyi taahhüt etmesine rağmen, Tahrir Meydanı'nda toplanan, muhalefet partilerinin kontrolü veya siyasi elitlerin yönetimi ve yönlendirmesi altında olmayan milyonlarca gösterici, rejimin düşmesi talebinde ısrar etmiştir (El-Kudaymî, 2012b).

Mısır ordusunun müdahale etmeyi ve göstericileri bastırmayı reddetmesi ve Silahlı Kuvvetler Yüksek Konseyinin (SKYK) ordunun tarafsızlığını koruduğunu ve durumu gözlemlediğini açıklamasıyla birlikte Mübarek, 30 yıllık iktidarının ardından 11 Şubat 2011'de cumhurbaşkanlığından çekilme ve iktidarı SKYK'ye devretme kararı almıştır (Abdülgaffâr, 2016).

3.3.2.1. İhvan'ın devrime yönelik tutumu

Sosyal medyada 25 Ocak'ta gösteri yapılması yönünde yayılan çağrılarının yapıldığı süreçte İhvan, ortamı yatıştırmaya ve istikrarı desteklemeye çalışmıştır. Bu doğrultuda 19 Ocak 2011 tarihinde bir bildiri yayımlayarak Mısır halkının içinde bulunduğu kriz hâlindeki siyasi ve ekonomik durumun sorumluluğunu Mısır rejimine yüklemiştir. Halktaki öfke birikimini kontrol altına almak ve Mısır'ı Tunus'takine benzer bir devrimden uzak tutmak amacıyla, özgürlükler, yolsuzlukla mücadele, parlamentonun feshedilmesi, şeffaf seçimlerin yapılması, olağanüstü hâlin kaldırılması, bazı anayasa maddelerinde değişiklik yapılması ve ekonomik reform gibi konularda acil on talep belirlemişlerdir. Bildiride, rejimin bu talepleri reddetmekte ısrar etmesinin, onun açısından siyasi bir intihar anlamına geldiği vurgulanmıştır (İhvan Online, 2011). Rejimin baskılarının en büyük mağdurları olmalarına rağmen, 25 Ocak'ın değişimin başlangıç anı olarak ilan edilmesine yönelik İhvan'ın tutumları ciddi bir tereddüt ve bocalama içermiştir. İhvan'ın resmî kanallarından yapılan sözlü açıklamalarda, eylem çağrısının elektronik platformlardan yapıldığı ve tüm Mısır vatandaşlarına yönelik olduğu gerekçesiyle resmî katılıma çekince konulmuştur. Ancak aynı zamanda, gençlik oluşumlarının ve teşkilat üyelerinin gösterilere katılmasının engellenmeyeceği belirtilmiştir (Et-Telîdî, 2012).

İhvan, ortamı yatıştırmak amacıyla rejimin öne sürdükleri taleplere yanıt vermesinin gerekliliğini yeniden vurgulamış; 26 Ocak'ta yayımladıkları başka bir bildiride, meşruiyetini teyit ettikleri gösterilerin bir parçası olacaklarını duyurmuşlardır. Nitekim 28 Ocak'ta Öfke Cuması olarak adlandırılan eylemlere katılmış ve güçlü teşkilat yapıları sayesinde çok sayıda destekçilerini seferber etmeyi başarmışlardır (Şâhîn, 2013). Göstericilerin taleplerinin çıtası yükselmesine rağmen, İhvan'ın 29 Ocak Cumartesi günü yayımladığı bildirideki taleplerinin sınırı, önceki reform çerçevesinde kalmış; rejimin ve cumhurbaşkanının düşürülmesinden hiç bahsedilmeksizin sadece iktidardaki Ulusal Parti mensubu olmayan üyelerden oluşan geçici bir hükümetin kurulması gerekliliği eklenmiştir (El-Esedî ve Eş-Şebbût, 2018).

Mısır'ın yaşamakta olduğu siyasi dönüşümün boyutunu ve meydanlardaki devrimci manzaranın doğasını değerlendirmedeki bu tereddüt ve bocalama, İhvan'ın Cumhurbaşkanı Yardımcısı Ömer Süleyman'ın 4 Şubat'taki diyalog davetini kabul etmesinde ve gelecekte kendilerine bir rol garanti eden düzenlemeleri zımnen onaylamasında bir kez daha açıkça ortaya çıkmıştır. Ancak bazı üyelerinin ve gençlerinin protestoları üzerine bu tutumdan geri adım almıştır (Habîb, 2013).

Bazı uzmanlar, devrime katılımdaki bu tereddüt ve bocalamayı, baskı görme korkusuna, devrimin başarısız olma ihtimaline ve özellikle önceki tüm dönemlerde lider kadrolarına yönelik tutuklamaların hiç durmadığı göz önüne alındığında, intikam almak için geri dönecek olan rejimin elinde yeniden bir kurbana dönüşme endişesine bağlamaktadır (İtrîsî, 2020). Cemaatin devrimin başlarındaki tutum ve bildirilerine yönelik bu gözlem, İhvan kadrolarının ve gençlerinin daha sonra çok büyük kitleler hâlinde gösterilere katıldığı ve Mısır rejiminin destekçileriyle şiddetli çatışmaların yaşandığı 2 Şubat'taki Deve Olayı başta olmak üzere, devrimin korunmasında İhvan'ın temel bir rol oynadığı gerçeğiyle çelişmemektedir (El-Kudaymî, 2012b).

3.3.3. Askerî konsey dönemi

Mübarek'in gidişinin ardından Mısır siyaset sahnesinde üç ana aktör öne çıkmıştır: ordu, İslamcılar ve liberal-sol güçler. Bunun yanında, Mübarek'in gidişiyle birlikte rolü ve etkisi azalan devrimci gençler de siyasi süreçte yer almıştır (Karnî, 2014). Diğer aktörler çeşitli alt gruplardan oluşurken, Mısır ordusu siyasi sürece tek bir blok olarak dâhil olmuş ve bu niteliğini korumuştur. Ordu, Mübarek'in anayasaya aykırı biçimde iktidarı, anayasada öngörüldüğü üzere Parlamento Başkanı'na veya Anayasa Mahkemesi Başkanı'na devretmek yerine orduya devrettiğini açıklamıştır (Mâdî, 2020).

SKYK, 12 Şubat'ta, iktidarın halk tarafından seçilmiş sivil bir hükümete devredilmesini güvence altına almak için geçiş sürecini yöneteceğini duyurmuştur (Abdülgaffâr, 2016). 13 Şubat'ta SKYK bir anayasa bildirgesi yayımlayarak parlamentoyu feshettiğini, 1971 Anayasası'nı askıya aldığını ve seçimlerin yapılmasına ve yeni bir anayasanın yazılmasına zemin hazırlamak amacıyla anayasanın bazı maddelerini değiştirmek üzere bir komisyon kurulduğunu ilan etmiştir (El-Esedî ve Eş-Şebbût, 2018). Anayasa değişiklikleri meselesi, anayasanın zaten askıya alınmış olması nedeniyle meşruiyeti konusunda tartışmalara yol açmış ve siyasi güçler arasında kutuplaşmanın ve çatışmanın başlangıcını oluşturmuştur. Siyasi güçler iki kampa bölünmüştür: Liberaller ve solcular, İslamcıların parlamentoyu ele geçirmesinden endişe ettikleri için anayasanın yazımına öncelik verilmesini ve seçimlerin ertelenmesini tercih ederken, İslamcılar, seçimlerin ertelenmesinin askerî kurumun iktidardaki kontrolünü artırma fırsatı yaratacağı gerekçesiyle önce parlamento seçimlerinin yapılmasında ve ardından anayasa yazımına geçilmesinde ısrar etmiştir (Beşindî, 2023). 19 Mart'ta, değiştirilen 11 madde üzerinde bir halk referandumu yapılmıştır. Bu değişikliklerin en önemlileri: 6 ay içinde seçimlerin yapılması, seçimlerin yargı gözetiminde yapılması ve parlamento seçimlerinden sonra, üyeleri seçilmiş parlamento tarafından belirlenecek yeni bir anayasa yazım komisyonunun kurulmasıdır. Katılımcıların %77'si bu değişiklikleri onaylamıştır (Fikrî, 2013).

Bu dönemin ardından İhvan, Hürriyet ve Adalet Partisini kurma çalışmalarına başlamış ve Haziran 2011'de resmî kuruluş iznini almıştır (Et-Telîdî, 2012). Aynı bağlamda İhvan, parlamentoda sandalyelerin çoğunluğu için aday olmayacaklarına ve cumhurbaşkanlığına aday göstermeyeceklerine dair taahhütlerde bulunmuştur (El-Annânî, 2018).

Mart ve Temmuz 2011 arasındaki bu dönem, ulusal diyaloglar gerçekleştirmeye yönelik birçok girişime sahne olmuştur. Bunların en belirgini, İhvan'ın çağrısıyla gerçekleşen ve siyasi ile sivil güçlerin ve partilerin çoğunun katıldığı diyalog olmuştur. Bu diyalog sonucunda, erkenden arzu edilen birçok uzlaşıyı sağlamaya yaklaşan Demokratik İttifak belgesi ortaya çıkmıştır; ancak daha sonra çekilmeler ve yeniden gün yüzüne çıkan anlaşmazlıklar nedeniyle başarısız olmuştur (Mâdî, 2020).

Seçimler yaklaşırken İhvan, verdikleri sözden dönerek parlamento sandalyelerinin yarısı için yarışacaklarını açıklamıştır (Beşindî, 2023). Parlamentonun birinci kanadı olan Halk Meclisi seçimlerinde İslamcılar, 498 sandalyenin 351'ini kazanarak Meclisteki sandalyelerin %70,4'ünü elde etmiştir. Bunun 218'ini birinci sırayı alan Hürriyet ve Adalet

Partisi alırken, Selefi Nur Partisi 108 sandalyeyle ikinci sıraya yerleşmiş, her iki partiyle ittifak yapanlar ise 25 sandalye kazanmıştır (Et-Telîdî, 2012). Parlamentonun ikinci kanadı olan Şura Meclisi seçimleri ise 29 Ocak-22 Şubat 2012 tarihleri arasında gerçekleştirilmiştir. Seçilen 180 sandalye üzerinden yapılan sonuçlara göre Hürriyet ve Adalet Partisi ve müttefikleri 106, Selefi Nur Partisi ise 45 sandalye kazanmış; böylece İslamcılar seçilmiş sandalyelerin yaklaşık %84'ünü elde ederek büyük bir çoğunluk sağlamıştır (Inter-Parliamentary Union, 2012).

Haziran 2012'de, cumhurbaşkanlığı seçimlerinin bitmesinden hemen önce, iktidardaki SKYK, Yüksek Anayasa Mahkemesinin kararını uygulayarak parlamentoyu resmen feshettiğini duyurmuştur (Karnî, 2014). Mahkeme, seçimlerin anayasaya aykırı olduğu tespit edilen yasal düzenlemelere dayanılarak yapıldığını, bu nedenle parlamentonun seçildiği andan itibaren hükümsüz olduğunu ve hukuken var olmadığını teyit etmiştir. Bu durum, siyasi güçler ile İhvan arasındaki anlaşmazlıkları şiddetlendirmiş ve bir yanda İslamcılar ile diğer yanda SKYK ve yargı arasındaki ilişkileri germiştir (Nassar, 2017).

Siyasi güçler arasındaki bu çalkantılı siyasi ortamın gölgesinde İhvan, verdikleri taahhüdün aksine Muhammed Mursi'yi cumhurbaşkanlığı makamına aday gösterme kararı almıştır (Habîb, 2013). Bu kararı, eski rejime bağlı güçlerin devrime karşı çalışmaya başlaması, diğer tarafların hareketin hükümeti kurmasını engellemek için sorunlar yaratması ve SKYK'nin, yürütme gücünü parlamentodaki çoğunluğun sahibi olan başbakanın eline veren parlamenter sistem modelini benimseme fikrini reddetmesi gibi gerekçelerle savunmuştur (Mâdî, 2020). Bu gerekçelerin arka planında bizzat cemaatin kendisiyle ilgili birçok neden de bulunmaktaydı. Bunlar arasında: İrşad Makamı üyelerinden Abdülmünim Ebu'l-Futuh'un cemaatin kararına aykırı olarak cumhurbaşkanlığına aday olma niyetini açıklaması, onun ihraç edilmesi kararının cemaat tabanında yarattığı etki ve Selefi hareketlerin seçimlere katılma kararıyla birlikte, İhvan'ın seçim rekabetinden kaçınması hâlinde cemaat içindeki muhafazakâr kanadın bölüneceğine ilişkin endişelerin ortaya çıkması yer almıştır (Habîb, 2013).

Liberal ve sol partiler, İhvan'ın taahhüdünden geri adım atmasını iktidarı tekelleştirmeye yönelik bir strateji olarak değerlendirmiştir. Hatta Selefi Nur Partisi bile bu karara karşı çıkmıştı. Bu karar, ordunun ve liberal güçlerin yakınlaşmasına yol açmıştır. Dolayısıyla İhvan, muhalefeti kendisine karşı birleştirmeyi başarmış, müttefiklerini düşmana dönüştürmüş, liberaller ve solcularla uzlaşmaya daha az önem vererek Selefilerin oylarını

güvence altına almaya odaklanmıştır. Ancak buna rağmen Selefiler, seçimlerin ilk turunda Mursi'yi desteklememiştir (Beşindî, 2023).

Mursi, İslam şeriatının kapsayıcı ve ılımlı anlayışından yola çıkan Nahda Projesi'ni seçim beyannamesi olarak taşıyarak seçim yarışına girmiştir. Bu projede İslami referans ve kimliğe vurgu yapılmış, demokratik bir yönetim sisteminin benimseneceği belirtilmiştir. Projenin uygulanması için üç düzey belirlenmiştir: Birincisi, İslam'ın ilke ve değerlerinden yola çıkan değerler ve entelektüel düzey; ikincisi, 2025 yılına kadar projenin stratejik hedeflerine ulaşmak için yedi farklı alanı kapsayan bir dizi kalkınma planından oluşan stratejik düzey; üçüncüsü ise operasyonel ve yürütme düzeyidir (Salmî, 2012). Buna ek olarak Mursi, ilk 100 gün içinde Mısır toplumunun muzdarip olduğu elektrik, temizlik, ekmek, yakıt ve trafik sorunlarının çözümüne yönelik taahhütlerde bulunmuştur (Habîb, 2013).

Cumhurbaşkanlığı seçimleri iki turda gerçekleştirilmiştir. İlk tur 23-24 Mayıs 2012 tarihlerinde, ikinci tur ise 16-17 Haziran tarihlerinde yapılmıştır. İkinci turun sonucunda, Hürriyet ve Adalet Partisinin adayı Mursi oyların %51,73'ünü alarak, %48,27 oy alan bağımsız rakibi Ahmet Şefik'e karşı kazanmıştır (Nassar, 2017). Bu kazanç, Mursi'nin çeşitli taraflara ulusal ortaklığa bağlı kalacağı, dışlama yapmayacağı ve iktidarı tekeline almayacağı yönünde taahhütler ve sözler vermesinin ardından siyasi ve sivil güçlerin ikinci turda onu destekleme konusunda uzlaşmasıyla elde edilmiştir (Abdülgaffâr, 2016).

Cumhurbaşkanlığı seçimlerinin ikinci turunun başlamasından saatler önce SKYK, kendisine yasama yetkisi veren ve cumhurbaşkanının savunma ve ulusal güvenlik işlerini kontrol etmesini engelleyen tamamlayıcı bir anayasa bildirgesi yayımlamıştır (Esposito vd., 2019). Bu durum, SKYK'nin, İslamcıların gerek parlamento gerekse cumhurbaşkanlığı seçimlerinde elde ettiği sonuçların ardından demokrasiyi koruma kisvesi altında, demokratik dönüşümleri engelleyen yumuşak bir askerî darbe gerçekleştirme girişimine işaret etmektedir (Mâdî, 2020).

3.3.4. İhvan dönemi

Mısır cumhurbaşkanlığı seçimlerinin nihai sonuçlarının açıklanması ve Mursi'nin kazanmasının ardından, bu sonuçlara yönelik tepkiler farklılık göstermiştir. Bir yanda bazı kesimler, Mursi'nin seçilmesini ve sandık yoluyla iktidara gelmesini Mısır devrimi için bir zafer olarak değerlendirmiştir. Diğer yanda ise bazı kesimler, siyaset sahnesindeki kaos, istikrarsızlık ve muhalif siyasi güçler arasındaki güven eksikliğinin, muhalefetin yeni rejime

duyduğu güveni sarstığını ve sandıktan çıkmış olmasına rağmen Mursi'nin geçiş sürecini yönetme kapasitesinden şüphe duyduklarını ifade etmişlerdir (En-Neccâb, 2019).

Mursi, başkanlık ekibini açıkladığında, hükümetin başına bağımsız ulusal bir figürün geçeceği ve başkanlık ekibi ile hükümetin tüm ulusal akımları kapsayacağı yönündeki seçim vaatlerini yerine getirmemiştir (Mâdî, 2020). Başkanlık ekibi 21 üyeden oluşmasına ve bünyesinde 3 kadın ile 2 Hristiyan bulunmasına rağmen, Hürriyet ve Adalet Partisi mensupları tarafından domine edilmiştir (Esposito vd., 2019).

Mursi, Ağustos 2012'de Başbakan Hişam Kandil başkanlığında yeni hükümeti kurmuştur (Anadolu Ajansı, 2014). Yeni hükümet, 35 bakandan oluşmuş; büyük çoğunluğu teknokratlardan meydana gelirken, İhvan'ın siyasi kanadı olan Hürriyet ve Adalet Partisi 5 bakanlık elde etmiştir. Öte yandan, askerî kurumun siyasi ağırlığı devam etmiş; özellikle Savunma ve İçişleri gibi kritik bakanlıklar üzerindeki etkisini korumuştur (Abdülmün'im, 2012). Bununla birlikte, Selefi Nur Partisi kendisine sunulan Çevre Bakanlığını reddederek hükümete katılmamıştır (Sky News Arabia, 2012). Daha sonraki dönemde hükümette gerçekleştirilen değişikliklerle Hürriyet ve Adalet Partisine mensup bakanların sayısı artmış ve Mayıs 2013'te gerçekleştirilen kabine değişikliği sonrasında 9'a ulaşmıştır (MTV, 2013).

Ayrıca İhvan mensubu yeni valilerin atanması, İhvan'ı, devlet dairelerini kendi üyeleriyle doldurarak ve diğer kesimleri ötekileştirme pahasına kadrolarına makamlar tahsis ederek devleti İhvanlaştırma çabası içinde olmakla suçlayan eleştirileri artırmıştır (Beşindî, 2023). Ekonomik sorunlar, artan halk protestoları ve devlet kurumlarının cumhurbaşkanı ile iş birliği yapmamasının yanı sıra, güvenlik sorunu derinleşmiş ve bizzat polis teşkilatı içinde protestolar patlak vermiştir. Kutuplaşma, İslamcı akım içinde bile Mursi'yi destekleyenler ve ona karşı çıkanlar olarak kendini göstermiştir. Mursi'nin diğer güçlerin katılımı olmaksızın büyük meseleleri tek başına çözmeye çalışması ve çatışmaya girdiği yargı ile ordu kurumlarının nüfuzu karşısında sergilediği tek taraflı yaklaşım belirginleşmiştir (Mâdî, 2020).

3.3.4.1. Ordu ve yargı ile çatışma

Mursi iktidara geldiğinde, parlamentonun feshedilmiş olması ve bir anayasanın bulunmaması nedeniyle fiilî güç SKYK ve Yüksek Anayasa Mahkemesinin elindeydi. Bu durum, Mursi'yi bir yanda ordu, diğer yanda yargı ile bir çatışmanın içine sürüklemiştir (Beşindî, 2023). Mursi, 8 Temmuz'da Anayasa Mahkemesinin kararına meydan okuyarak, yeni seçimler yapılana kadar parlamentoyu yeniden aktif hâle getiren bir kararname yayımlamıştır (Habîb, 2013). Bu kararname, Yüksek Anayasa Mahkemesini söz konusu

kararnamenin anayasaya aykırı olduğuna ve yok hükmünde sayılmasına karar vermeye itmiştir (En-Neccâb, 2019).

5 Ağustos'ta Mısır ordusunun Kuzey Sina'da silahlı bir saldırıya uğraması sonucu 16 Mısır askeri hayatını kaybetmiş, 7'si ise yaralanmıştır (Habîb, 2013). Mursi bu saldırıyı, askerî kurumun siyasi iktidarla olan ilişkisini sonlandırmak ve siyasi yaşam üzerindeki etkisini sınırlamak için bir fırsat olarak kullanmıştır. Devrimin hedeflerini tamamlama gerekçesiyle, genelkurmay başkanı ve SKYK başkanı gibi üst düzey komutanları emekliye sevk etmiştir. Ayrıca 70 subayı görevden almış ve yerlerine, aralarında Silahlı Kuvvetler Komutanı ve Savunma Bakanı olarak atadığı General Abdülfettah es-Sisi'nin de bulunduğu yeni isimler getirmiştir (Beşindî, 2023).

22 Kasım 2012'de Mursi, önceki bildirgeyi iptal eden ve kendisine yargının ve devlet kurumlarının denetimini aşan geniş yetkiler tanıyan yeni bir anayasa bildirgesi yayımlamıştır (Anadolu Ajansı, 2014). Bu bildirgeyle cumhurbaşkanlığı kararlarını nihai ve hiçbir merci tarafından itiraz edilemez hâle getirmiş, başsavcıyı görevden almış, kendisine her türlü denetim ve otoriteden muaf bir dokunulmazlık sağlamış ve feshedilmesini önlemek amacıyla anayasayı yazmakla görevli Kurucu Meclise yargısal dokunulmazlık vermiştir (İtrîsî, 2020). Mursi, bu uygulamaların yasama gücünü korumak ve yargının yeni anayasanın geçişini engellemesini önlemek için gerekli olduğuna inansa da, aldığı bu tek taraflı kararlar ters tepmiş ve geniş çaplı bir muhalefete yol açmıştır (Esposito vd., 2019).

Bu kararlar, anayasa bildirgesi hakkında kendilerine danışılmadığı ve bilgilendirilmedikleri gerekçesiyle Mursi'nin 8 danışmanının ve yardımcısının istifa etmesine neden olmuştur (Beşindî, 2023). Liberal ve sol partiler Mursi'yi, Mısır'ı İslam hukukuyla yönetilen otoriter bir devlete dönüştürmekle suçlamışlardır. İki taraf arasındaki kutuplaşma ileri seviyelere ulaşmış; her iki taraf da destekçilerini seferber etmek ve güç gösterisi yapmak için sokağa inmiştir. Bu durum, şiddetli olaylara yol açmış; Anayasa Mahkemesi, İhvan destekçileri tarafından kuşatılırken, anayasa bildirgesinin iptalini isteyenler Cumhurbaşkanlığı Sarayı önünde gösteri yapmış ve yaşanan çatışmalar sonucunda birçok kişi hayatını kaybetmiştir (Mâdî, 2020). Daha sonra Mursi, İslamcıların çoğunlukta olduğu Kurucu Meclisi feshedilmekten korumak amacıyla çıkardığı bu tartışmalı anayasa bildirgesinden geri adım atmıştır (Şelata, 2017).

3.3.4.2. 2012 anayasası

İslamcıların çoğunluğu elde ettiği parlamento seçimlerinin ardından, Hürriyet ve Adalet Partisi anayasayı hazırlamak üzere, 75'i İslamcı kanattan oluşan 100 kişilik bir Kurucu Meclis listesi belirlemiştir. Bu durumu parlamentodaki çoğunluklarıyla gerekçelendirmişlerdir; ancak bu tutum, üyelerin yaklaşık üçte birinin süreci boykot etmesine yol açmıştır (Beşindî, 2023). Liberaller, İslamcıların kendi görüşlerini herkese dayatmak için çoğunluklarını kullanmaya çalıştıklarını savunarak Mısır toplumundaki çeşitli kesimlerin orantılı bir şekilde temsil edilmesini talep etmişlerdir. Selefiler ise temsiliyetin adil olması ve sokaktaki güçlerin ağırlıklarıyla orantılı olması gerektiği gerekçesiyle bu çağrıyı reddetmiş ve liberallerin yaptıklarını *azınlık diktatörlüğü* olarak nitelendirmişlerdir (Ebû Rummân, 2013).

Şiddetli kutuplaşmanın ve çeşitli taraflar arasında güven eksikliğinin hâkim olduğu bir ortamda, İdare Mahkemesi Nisan 2012'de söz konusu Kurucu Meclisin kuruluş kararını durdurma yönünde hüküm vermiştir. Ardından 13 Haziran 2012'de İslamcılar ile diğer güçler arasında yarı yarıya oluşturulan yeni bir Kurucu Meclis kurulmuş ve bu Meclis anayasa yazımını 30 Kasım 2012'de tamamlamıştır (Şelâta, 2017). Buna rağmen, Hürriyet ve Adalet Partisi ile Nur Partisinin oylamalarda basit çoğunluk sistemine bağlı kalınmasında ısrar etmesi, diğer siyasi partilerin ise karar yeter sayısı için üçte iki çoğunluk aranmasını talep etmesi nedeniyle anlaşmazlıklar yeniden alevlenmiştir. Nihayetinde, uzlaşı sağlanamaması üzerine aralarında dinî kurumların temsilcilerinin de bulunduğu çeşitli kesimlerden 57 üye Kurucu Meclisten istifa ederek çekilmiştir (Karnî, 2014). İdare Mahkemesinin, yeni Kurucu Meclisin feshedilmesi talebiyle açılan davaları Yüksek Anayasa Mahkemesine sevk ettiği bir dönemde, Kurucu Meclis, bazı güçlerin oturumları boykot etmesine rağmen 30 Kasım 2012'de çalışmalarını tamamlamıştır. Zira Cumhurbaşkanı Mursi, 22 Kasım'da yayımladığı anayasa bildirgesiyle Kurucu Meclise dokunulmazlık kazandırmıştı (İtrîsî, 2020).

Liberal ve solcu partiler, hareketler ve güçlerin büyük çoğunluğu, anayasa bildirgesini düşürmek amacıyla Ulusal Kurtuluş Cephesini kurmuştur (Mâdî, 2020). Siyasi durumun kötüleşmesi üzerine Mursi, 6 Aralık'ta siyasi güçleri anayasa konusunda diyaloğa çağırmıştır (Anadolu Ajansı, 2014). Bu diyalog, Mursi'nin anayasa bildirgesinden geri adım atması ancak anayasa referandumu tarihini sabit tutmasıyla sonuçlanmıştır. Bu durum, Kurtuluş Cephesinin destekçilerini referanduma katılmaya ve anayasa taslağına karşı oy kullanmaya çağırmasına neden olmuştur (Mâdî, 2020).

Kurucu meclis, anayasa taslağını İslamcı olmayan partilerin yokluğunda oylamıştır. Ardından bu taslak, birçok yargıcın referandum sürecini denetlemeyi boykot etmesine rağmen 15 ve 22 Aralık tarihlerinde iki tur hâlinde referanduma sunulmuştur. Anayasa, oy kullananların %36'sının ret oyuna karşılık, %63 oyla kabul edilerek yürürlüğe girmiştir (Fikrî, 2013).

3.3.4.3. İhvan'ın düşüşü

25 Ocak Devrimi'nin ikinci yıldönümünde İhvan kutlamalara katılmazken, bu kutlamalar bazıları tarafından Mursi'nin istifasını talep eden protestolara dönüşmüştür. Bu durum, bazı siyasi partilerin ittifakıyla kurulan Ulusal Kurtuluş Cephesi üyelerinin ulusal kurtuluş hükümetinin kurulması, geçersiz saydıkları anayasayı değiştirmek üzere yargıçlardan oluşan bir komisyonun oluşturulması ve Mursi'nin atadığı başsavcının görevden alınması gibi öne sürdükleri bazı şartların yerine getirilmemesi hâlinde 2013 yazında yapılması planlanan parlamento seçimlerini boykot etmekle tehdit etmelerine yol açmıştır (Esposito vd., 2019).

2013'te Mursi, parlamento seçimlerinin nisan ayında yapılması çağrısında bulunmuştur. Ancak Anayasa Mahkemesi bir kez daha devreye girerek planlanan seçimleri iptal etmiştir (Esposito vd., 2019). Nisan ayının sonlarına doğru, imza toplayarak erken cumhurbaşkanlığı seçimlerinin yapılmasını talep eden Temerrüd adında yeni bir muhalefet hareketi ortaya çıkmıştır (Beşindî, 2023). Bu muhalefet kampanyası hızla genişleyerek ordu, polis, yargı ve bürokrasi gibi derin devlet unsurlarının yanı sıra Mübarek döneminden kalan kamu medyasını, bazı liberal ve sol partileri, Selefi Nur Partisini ve bazı Müslüman ve Hristiyan dinî şahsiyetleri kapsayan 30 Haziran İttifakını oluşturmuştur (Mâdî, 2020).

Temerrüd Hareketi, Mursi'nin istifasını talep etmek için 30 Haziran'da gösteri çağrısında bulunmuştur (Beşindî, 2023). Bu çağrı karşısında İhvan iki yol izlemiştir: Birincisi, inkâr ve olayları küçümseme politikası; ikincisi ise Mursi'nin meşru devlet başkanı (Veliyyü'l-Emr*)* olduğunu ve ona karşı isyan etmenin kabul edilemez olduğunu vurgulayan dinî bir yaklaşımdır (Şelâta, 2017).

Milyonlarca gösterici devasa protestolarla sokaklara dökülerek Tahrir Meydanı'nda toplanmıştır. Gösterilerin başlamasından sonraki 5 saat içinde kabine üyesi 5 bakan istifa etmiştir. Bunun üzerine daha önce bizzat Mursi tarafından atanan Savunma Bakanı es-Sisi, cumhurbaşkanına siyasi güçlerle uzlaşmaya varması için 48 saatlik bir ültimatom vermiş, aksi takdirde ertesi gün ordunun müdahale edeceğini açıklamıştır (İsmâil, 2014). Mursi bu ültimatomu ve istifayı reddetmiş; meşruiyete bağlı olduğunu ilan ederek halkı demokrasiyi

desteklemeye ve seçim sonuçlarına saygı duymaya çağırmıştır. Ayrıca bir koalisyon hükümeti ve anayasa maddelerini gözden geçirecek bir komisyon kurma sözü vererek bazı tavizler sunmuştur (Beşindî, 2023). Ancak 3 Temmuz'da es-Sisi, dinî semboller, bazı siyasi, İslamcı ve sivil güçlerin liderleri ile tanınmış şahsiyetlerin de katıldığı bir görüntülü açıklama yaparak 2012 Anayasası'nın askıya alındığını, Mursi'nin görevden alındığını ve Anayasa Mahkemesi Başkanı Adli Mansur'un geçici cumhurbaşkanı olarak atandığını ilan etmiştir (Esposito vd., 2019).

Mursi'nin görevden uzaklaştırılmasının ardından, kendisinin göreve iadesini talep eden gösteriler tırmanmış ve eylemciler meşruiyeti desteklemek amacıyla Rabia ve Nahda m0eydanlarında toplanmıştır. Ancak ordu ve güvenlik güçleri, oturma eylemlerine şiddet kullanarak müdahale etmiş; bu sert müdahale binlerce kişinin hayatını kaybetmesine, yaralanmasına ve kitlesel tutuklamalara yol açmıştır. Nihayetinde meydanlardaki oturma eylemleri, ordu güçlerinin müdahalesiyle zorla dağıtılmıştır (Mâdî, 2020).

Mursi'yi iktidardan uzaklaştıran bu darbe, çeşitli çevrelerden farklı tepkiler almıştır. Afrika Birliği, anayasaya aykırı güç kullanımını yasaklayan kurallarını gerekçe göstererek Mısır'ın üyeliğini askıya almıştır. ABD ise seçilmiş Mursi hükümetinin devrilmesini askerî darbe olarak adlandırmaktan kaçınmış, Avrupa Birliği (AB) de darbeyi kınamakta tereddüt etmiştir (Esposito vd., 2019). Hatta bazı haber raporları, Mısır hükümeti ile Obama yönetimi arasında 5 üst düzey görüşme gerçekleştirildiğini belirtmiştir (El-Haddâd, 2014).

Bu süreç, İhvan'ın devletle girdiği çatışmada büyük kayıplar vermesiyle sonuçlanmıştır. Sokaklarda ve meydanlarda binlerce kişinin ölümü ve tutuklanmasıyla sonuçlanan güvenlik güçleriyle yaşanan çatışmalara ek olarak, hükümet, Aralık 2013'te İhvan'ı terör örgütü ilan etmiştir (Mâdî, 2020). Ayrıca, İhvan'a mensup olmak veya onları desteklemek suçlamasıyla 1055 hayır ve dinî derneğin varlıkları dondurulmuştur. Daha sonra Yüksek İdare Mahkemesi, İhvan'ın siyasi kolu olan Hürriyet ve Adalet Partisi00ni feshetmiş ve Ağustos 2014'te partinin varlıklarına el koymuştur (İtrîsî, 2020). Baskı kampanyası, İhvan'ın örgütsel kapasitesine ağır bir darbe indirmiştir: Binlercesi hapishanelere atılmış, lider üyelerin mal varlıklarına el konulmuş ve iç iletişim hatları felç edilmiştir. Öyle ki, cemaatin yönetimi, genç kadroların sert ve ani tepkileri üzerinde etkin bir kontrol sağlama imkânını kaybetmiştir (Nassar, 2017).

Ocak 2014'te yeni anayasanın onaylanmasının ardından es-Sisi, aynı yılın Mayıs ayında Mısır cumhurbaşkanı olarak seçilmiştir. 2015 yılında, devrik cumhurbaşkanı Mursi ve

100'den fazla kişi hakkında idam kararı verilmiş; eski cumhurbaşkanı Mübarek ise beraat etmiştir. İhvan ise içsel bir bocalama, bölünme, dağılma ve bazılarının şiddete meyletmesi durumuyla karşı karşıya kalmıştır (Esposito vd., 2019)

3.3.4.4. Ekonomik ve güvenlik durum

Mursi, cumhurbaşkanlığı seçim sürecinde seçim beyannamesi çerçevesinde çeşitli ekonomik vaatlerde bulunmuş; bunun yanı sıra, iktidarının ilk 100 günü içinde yakıt, elektrik, trafik, temizlik ve ekmek krizlerine ilişkin birçok sorunu çözüme kavuşturacağı yönünde taahhütler vermiştir (El-Cemel, 2019). Ancak Mursi'nin iktidara gelmesinin ardından ekonomik sorunlar çözülmek yerine daha da derinleşmiştir. Nitekim bu süreçte yakıt ve elektrik krizlerinin daha da kötüleştiği görülmüştür. Elektrik açığı, bazı elektrik santrallerinde yaşanan güvenlik sorunları nedeniyle %25'e ulaşmıştır. Yakıt krizi ise piyasanın ihtiyacının normal tüketim oranlarını aşması, büyük çaplı kaçakçılık faaliyetleri ve bunların kontrol edilememesi nedeniyle daha da derinleşmiştir. Bu durum, çeşitli temel tüketim mallarının, gıda ürünlerinin ve ulaşım fiyatlarının artmasına ve büyük şehirlerde trafik krizlerinin yaşanmasına yol açmıştır (El-Lebbân ve Mahmûd, 2016).

Ekonomik göstergeler de Mursi hükümetinin taahhütlerini yerine getiremediğini ortaya koymuştur. Yabancı ve Arap yatırımları en düşük seviyelerine gerilemiş, turizm gelirleri düşmüş ve yerel para birimi dolar karşısında değer kaybetmiştir (Karnî, 2014). Bu durum, fiyatlarda büyük bir artışa, alt ve orta sınıfların satın alma gücünün zayıflamasına yol açmış, yoksulluk sorununu daha da derinleştirerek satın alma gücünü eritmiştir. Enflasyon oranı 2013'ün başlarında %8,7'ye ulaşarak 2010'dan bu yana en yüksek seviyesini görmüş ve Mursi döneminin sonunda %9'luk rekor bir seviyeye ulaşarak pahalılık dalgası devam etmiştir. Dış döviz rezervleri ise Mursi göreve geldiğinde 15,5 milyar dolar iken, Ocak 2013'te 13,6 milyar dolara gerilemiştir. Mayıs 2013'te rezervler yeniden 16 milyar dolara yükselse de, bunun nedeni ekonomideki gerçek bir canlanma değil, Mısır'a yapılan dış yardımlar olmuştur (El-Lebbân ve Mahmûd, 2016).

Ayrıca, işsizlik oranları 2012'nin üçüncü çeyreğinde %12,5 iken 2013'ün ilk çeyreğinde %13,2'ye yükselmiştir (El-Ğaytânî, 2013). Mısır'ın kredi notu, siyasi gerilimlerin ve iç çalkantıların şiddetlenmesi nedeniyle 2012-2013 yılları arasında iki kez düşürülmüş; bu durum iç ve dış borçlanma maliyetlerini artırmıştır. Bütçe açığı tırmanmış, yerel kamu borcunun oranı GSYH'nin %82'sine, dış borç ise 40 milyar dolara ulaşmıştır (El-Cezire Net, 2018).

Güvenlik boyutunda ise Mursi'nin iktidarı boyunca karşı karşıya kaldığı çeşitli krizler, siyasi ve toplumsal istikrarsızlık alanlarında yoğunlaşmıştır. Mısır Ekonomik ve Sosyal Haklar Merkezi'ne bağlı Wiki Thawra adlı belgeleme girişimi, Mursi'nin iktidarda olduğu 1 Temmuz 2012 ile 3 Temmuz 2013 tarihleri arasında 470 kişinin şiddet nedeniyle hayatını kaybettiğini belgelemiştir (Wiki Thawra, 2013). 5 Ağustos 2012'de Kuzey Sina'nın Refah bölgesinde Mısır ordusuna ait bir sınır muhafız noktasına silahlı kişilerce düzenlenen saldırı sonucu 16 Mısır askerinin öldürülmesi; Hz. Muhammed'e hakaret içeren bir filme öfkelenen göstericilerin ABD Büyükelçiliğine saldırması sonucu bir kişinin hayatını kaybetmesi ve 227 kişinin yaralanması; Mursi'nin 22 Kasım'da yayımladığı anayasa bildirgesinin ardından çeşitli şehirlerde Hürriyet ve Adalet Partisi merkezlerine yönelik saldırılar ve binaların ateşe verilmesiyle ortaya çıkan güvenlik gerilimleri yer almaktadır (Ed-Desûkî, 2013). Buna ek olarak, Asyut'ta meydana gelen, onlarca çocuğun ölümüyle sonuçlanan ve Ulaştırma Bakanı ile Demiryolları Kurumu Başkanı'nın istifasına yol açan tren kazası krizi de yaşanmıştır (Habîb, 2013).

Mursi ayrıca, Ocak 2013'ün sonlarında Port Said kentinde meydana gelen olaylar zemininde Süveyş Kanalı şehirlerinde olağanüstü hâl ilan etmek ve sokağa çıkma yasağı uygulamak zorunda kalmıştır. Bu olaylar, önceki şiddet olaylarına karışan sanıklar hakkında verilen idam kararlarının ardından patlak vermiş ve sivil itaatsizlik tehditleri ortaya çıkmıştır (Anadolu Ajansı, 2014). Bu durum, uluslararası ticaret açısından stratejik öneme sahip Süveyş Kanalı'nın güvenliğinin tehlikeye girebileceği yönündeki endişeleri artırmıştır. Buna paralel olarak, Mısır devriminin yıldönümü kutlamaları sırasında Mursi'ye karşı patlak veren ve 25 Aralık ile 7 Şubat 2013 tarihleri arasında gerçekleşen protestolarda 57'den fazla kişi hayatını kaybetmiş, 140 kişi de yaralanmıştır (Karnî, 2014).

3.3.4.5. Mursi'nin dış politikası

Mısır dış politikası son yarım yüzyılda köklü değişikliklere sahne olmuştur. Abdünnasır'ın ölümüyle Mısır'ın yönelimleri ve Arap milliyetçiliği vizyonunun değişmesinin ardından Sedat, ülkenin yönünü Batı'ya çevirmiş ve ABD ile uzun vadeli stratejik bir ortaklık kurmuştur. Ardından Mübarek de aynı politikayı sürdürmüş; rejimin güvenliğine ve iç istikrara odaklanmıştır. Ancak döneminin devrim öncesi yıllarında, çeşitli toplumsal, ekonomik, yerel baskılar ile siyasi durgunluk ve bölgesel-uluslararası dinamiklerin değişimi nedeniyle Mısır'ın rolü gerilemiştir (Abdel Ghafar, 2022).

25 Ocak Devrimi'nin ve Mübarek'in gidişinin ardından, siyasal İslam'ın en büyük hareketlerinden birine mensup bir cumhurbaşkanının iktidara gelmesi, dış dünyaya birçok güvence mesajı verilmesini gerektirmiştir. Nitekim Mursi bunu ilk konuşmasında ortaya koymuş; dış ilişkiler düzeyinde sakin ve dengeli bir söylem benimseyerek, özellikle devletin imzaladığı antlaşmalarla ilgili olarak Mısır'ın antlaşmalarına saygı duyacağını, tüm devletlerle karşılıklı saygı ilkesi çerçevesinde ilişkiler yürüteceğini ve diğer devletlerin iç işlerine müdahale etmeyeceğini, aynı şekilde hiçbir koşulda başka devletlerin Mısır'ın iç işlerine müdahale etmesini kabul etmeyeceğini vurgulamıştır (Alarabiya, 2012).

Mursi ayrıca, modern devlete ve demokrasiye ilişkin olumlu tutumunu uluslararası topluma göstermeye ve kendisinin ve hükümetinin çağın ruhunu kavrayan, modern, anayasal, demokratik bir ulusal devlet kurma taahhüdünü ilan etmeye özen göstermiş; özellikle İran'ın, Tunus ve Mısır'daki siyasal İslam hareketlerinin yükselişini kendi İslam Devrimi'nin bir uzantısı olarak tanıtmak için istismar etmesi karşısında, İran modelinin benimsendiği yönündeki endişeleri gidermeye çalışmıştır (Hasaneyn, 2020).

Mursi, ideolojik öncelikler ile pragmatik çıkarlar arasında bir denge gözeterek iki temel unsur arasında manevra yapmaya çalışmıştır: Birincisi: Mısır'ın uluslararası yükümlülüklerinin, ekonomik krizlerinin ve Dışişleri Bakanlığı ile istihbarat teşkilatı gibi egemenlik kurumlarının yerleşik geleneklerinin dayattığı devlet mantığıdır. İkincisi ise: Mısır'ın öncü rolünü yeniden kazanmasını, Batı vesayetini reddetmesini ve uluslararası platformlarda İslami kimliği teyit etmesini arzulayan İhvan'ın ideolojik tahayyülüdür. Bu ikilem, Mursi'nin söylemlerinde Batı hegemonyasına meydan okuyan sembolik ifadelerle kendini göstermiştir. Mursi, Birleşmiş Milletler (BM) Genel Kurulundaki konuşmasında kasıtlı olarak dinî referanslar kullanmış, uluslararası çifte standartları eleştirmiş ve Güvenlik Konseyinin reforme edilmesini talep etmiştir. Bu yaklaşım, uluslararası arenada İslami söylemi meşrulaştırmaya, Batı hegemonyasının tekeline meydan okumaya ve İslami sembolleri gericilik ya da aşırılıkla ilişkilendiren basmakalıp imajı kırmaya yönelik bir girişim niteliğindeydi (Hasaneyn, 2020). Bu çaba, Mursi'nin iktidarının başında gerçekleştirdiği ve Çin, Hindistan, Brezilya ile Rusya'yı kapsayan yoğun dış gezilerle stratejik seçenekleri çeşitlendirme ve Batı'ya bağımlılığı azaltma girişimine dönüşmüştür (Nassar, 2017).

Arap dünyası düzeyinde Mursi, bu ülkelerin Arap Baharı devrimlerine yönelik muhalefetinden kaynaklanan zorluklara rağmen Mısır'ın Arap ilişkilerindeki geleneksel çizgisini korumuştur. Mursi'nin hedefleri, bazı Körfez rejimlerinin siyasal İslam hareketlerinin

yükselişine ilişkin tedirginliğiyle çatışmıştır. Suudi Arabistan'ı güven vermek amacıyla ilk dış ziyaret durağı olarak seçmesine rağmen, bazı ekonomik anlaşmaların imzalanmasına karşın ilişkiler soğuk kalmaya devam etmiştir (İtrîsî, 2020). Birleşik Arap Emirlikleri (BAE) ile ilişkiler ise kaygı, gerilim ve soğukluk ile karakterize olmuş; BAE'nin İhvan'a karşı benimsediği olumsuz tutum nedeniyle iki ülke arasında üst düzey resmî ziyaretler gerçekleşmemiştir (Sky News Arabia, 2016). Buna mukabil Katar, yeni Mısır rejiminin en büyük destekçilerinden biri olmuştur (Nassar, 2017).

Suriye konusunda Mursi, siyasi bir çözüme ulaşmak amacıyla Suudi Arabistan, İran, Türkiye ve Mısır'ı bir araya getiren dörtlü bir komite kurma girişiminde bulunmuştur (Nâfî, 2012). Esad rejimiyle diplomatik ilişkilerin tamamen kesildiğini ilan ederek kararlı bir tutum benimsemiş; bir yandan İran'da düzenlenen Bağlantısızlar Hareketi Zirvesindeki katılımını, İran'ın müttefiki Esad rejimine sert eleştiriler yöneltmek için kullanarak kendini Sünni eksenin savunucusu olarak göstermiş (Şelâta, 2017), diğer yandan da Suriye'ye Yardım İçin Meşru Hak ve Reform Heyeti konferansında muhalefete desteğini açıklamıştır. Ancak sonradan ortaya çıktığı üzere bu karar, Suriye rejimiyle gerginliğin Mısır'ın iç meselelerine zarar verebileceğini öneren raporlar sunan Dışişleri Bakanlığı ve Genel İstihbarat Teşkilatı'na danışılmadan alınmıştır (İtrîsî, 2020). Ayrıca Mursi'nin huzurunda Suriye'ye yönelik cihat çağrıları yapılması, bunun kendisi tarafından teşvik edildiği ve İhvan'ın tutumuyla ve onların Suriye kanadıyla ilişkisiyle bağlantılı olduğu şeklinde değerlendirilmesine yol açmıştır (Şelâta, 2017).

Bölgesel ve uluslararası düzeyde Mursi, ABD ile sakin bir politika benimsemiş, Mısır'ın tüm uluslararası, bölgesel ve ikili yükümlülüklerine saygı duyacağı konusunda güvence vererek onunla çatışmaya girmekten kaçınmış ve özellikle hassas bölgesel dosyaların yönetiminde iletişim kanallarını açık tutmaya çalışmıştır. Buna karşılık, bu dönemde Mısır'a yönelik Amerikan politikası belirsizlik, tereddüt, ihtiyat ve kararlarını netleştirip açık tutumlar almaktaki isteksizlikle karakterize olmuştur (Ğıttâs, 2013). Buna karşılık Mursi, Mısır cumhurbaşkanlarının Arap dünyası dışındaki ilk ziyaretlerini geleneksel olarak ABD'ye yapma teamülünü yıkmış ve göreve seçilmesinden iki ay sonra Çin'e resmî bir ziyaret gerçekleştirmiştir. Bu stratejik hamlenin birincil amacı, devrim sonrası sarsılan Mısır ekonomisine doğrudan yatırım ve finansal kaynak sağlamaktı (Ebu'l-Alâ, 2012).

Aynı doğrultuda Mursi, İsrail ile imzalanan Camp David dâhil olmak üzere Mısır'ın taraf olduğu uluslararası antlaşma ve sözleşmelere bağlılığını teyit etmiştir (İtrîsî, 2020). Ancak Kasım 2012'deki Gazze saldırısının ardından Mısır, Mübarek dönemindeki tutumunun

aksine, tehdit tonu taşıyan sert bir konuşma yaparak gerilimi artıran bir tavır sergilemiştir. Bunu, Mısır'ın BM temsilcisinin saldırıyı görüşmek üzere Güvenlik Konseyini acil toplantıya çağırması, İsrail büyükelçisine protesto notası verilmesi ve Arap dışişleri bakanlarının acil toplantıya çağrılması gibi. bir dizi adımla desteklemiş; ayrıca başbakanın başkanlığında üst düzey bir heyeti Gazze'ye göndermiştir (Şelâta, 2017). Mısır, müzakerelerin yönetiminde ve Hamas'ı, ablukanın hafifletilmesi karşılığında Gazze Şeridi'nden roket saldırılarını durdurmaya ikna etmede de büyük bir rol oynamıştır (Habîb, 2013)

İran ile ilişkiler konusunda, 1979'dan bu yana süregelen kopukluğun ardından iki taraf arasındaki ilişkileri iyileştirme arzusunun dile getirilmesine rağmen, iki ülke arasındaki ilişki olağan diplomatik temsil sınırları içinde kalmış, geliştirilmemiş ve ileri düzeylere ulaşmamıştır. Ancak Mursi'nin İran'ı Suriye'ye ilişkin diplomatik girişiminin gündemine dâhil etme kararı, İhvan döneminde Mısır'ın İran'ı izole etme politikasıyla çelişen bir yaklaşım izlemeye hazır olduğunun bir göstergesiydi (Sa'b, 2021).

Buna karşılık Türkiye ile ilişkiler siyasi, askerî ve ekonomik düzeylerde emsalsiz bir yakınlaşmaya sahne olmuştur. Türkiye modeli, yeni Mısır yönetimi için bir çekim unsuru oluşturmuş; rejim, Türkiye'de Orta Doğu'daki en yakın müttefikini bulmuş ve özellikle Gazze saldırısı ile Suriye devrimine yönelik tutumlar gibi bölgesel meselelerde iki tarafın konumlarının örtüşmesi nedeniyle onunla çeşitli alanlarda stratejik ortaklıklar kurmaya çalışmıştır (Es-Seyyid ve Sellâm, 2023).

Afrika kıtası düzeyinde, Mursi'nin uzun bir aradan sonra Addis Ababa'daki Afrika Zirvesi'ne katılarak Afrika'ya açılma girişimlerine rağmen, diğer dosyalara odaklanılması ve iç siyasi istikrarsızlık olumlu gelişmelerin önünü kesmiştir. Etiyopya'nın Nahda Barajı'nı inşa edeceğini duyurması; Mursi'nin bu ulusal güvenlik meselesini ele alma biçimi ve konuyu görüşmek üzere düzenlenen istişare toplantısının canlı yayınlanması nedeniyle iç siyasi bir krize dönüşmüştür (Habîb, 2013). Selefi akımların sahneye çıkarak Etiyopya'ya karşı cihat çağrısında bulunması ise krizi daha da derinleştirmiş, Mısırlı müzakerecilerin konumunu zayıflatmış ve devleti kurumsal bir kargaşa içinde göstermiştir (Şelâta, 2017).

Mali'deki gelişmeler karşısındaki tutum konusunda da Mısır Dışişleri Bakanlığı ile Cumhurbaşkanlığı kurumu arasında bir görüş ayrılığı ortaya çıkmıştır; silahlı İslamcı grupların hükümeti devirip ülkeyi kontrol altına almasının ardından, önceki hükümetin talebi üzerine gerçekleşen Fransız askerî müdahalesine karşı Cumhurbaşkanlığı bu silahlı grupları tanımaya ve Fransız müdahalesini eleştirmeye yönelik bir eğilim göstermiştir. Bu durum,

Dışişleri Bakanı'nın Mursi ile ayrışmasına ve Fransız müdahalesinin meşru bir hükümetin talebi sonucu gerçekleştiği için meşru olduğunu, Fransa'nın politikasına yönelik herhangi bir eleştirinin Mısır-Fransa ilişkilerinde gerilime yol açacağını vurgulamasına neden olmuştur (Abdülhakîm, 2019).

Mursi'nin bu dış politik faaliyetine, iç siyasi istikrarsızlık ve siyasi güçler arasındaki kutuplaşma eşlik etmiş; bu süreç ordunun müdahalesiyle ve İhvan iktidarının sona ermesiyle sonuçlanmıştır (Karnî, 2014). Birçok analiz, Mursi'nin izlediği dış politikaların, özellikle Türkiye ile yakınlaşmasının, Çin ile ekonomik ilişkileri geliştirme girişimlerinin, Hamas'a ve Suriye muhalefetine verdiği desteğin, Amerikan yönetiminin tutumu üzerinde büyük bir etkiye sahip olduğuna ve yönetimin darbeye karşı olumsuz bir tutum almamasında rol oynadığına işaret etmektedir (Ali, 2019). Mevcut Cumhurbaşkanı es-Sisi'nin bizzat kendi ağzından yaptığı birçok açıklama, 30 Haziran öncesi ve sonrasındaki tüm hareketlerin ABD'nin bilgisi ve koordinasyonuyla gerçekleştirildiğini teyit etmiştir. Ayrıca Mursi'nin cumhurbaşkanlığı seçimlerindeki rakibi Ahmet Şefik'in, BAE'den ve ABD Büyükelçiliği ile koordineli olarak İhvan'a karşı mücadeledeki rolünden bahseden açıklamaları da bulunmaktadır (Mâdî, 2020).

3.3.4.6. Cemaat ile parti arasındaki ilişki

İhvan cemaati, ilk dönemlerinden itibaren dinî davet ile siyasi faaliyeti iç içe yürütmüştür (Nassar, 2017). Ancak 1980'lerin başlarından itibaren siyasi boyut daha belirgin hâle gelmiştir. Bu durum, cemaat içinde iki eğilimi karşı karşıya getirmiştir: Cemaatin siyasi partiye dönüşmesini el-Benna'nın çizgisinden sapma olarak gören, meşruiyetin rejimden değil dinden kaynaklandığını savunan muhafazakârlar ile cemaatin yasal çerçeve içinde bir siyasi partiye dönüşmesini ve uluslararası örgütlenmenin kültürel ve entelektüel bir çerçeveye çekilmesini isteyen daha ılımlı reformcular (Beşindî, 2023). Muhafazakâr kanadın baskın çıkması ve devletin ruhsat vermemesi nedeniyle siyasi parti kurma girişimleri başarısız olmuş; cemaat, resmî statüden yoksun ve gayriresmî bir yapı olarak varlığını sürdürmüştür. Buna rağmen üyeleri bağımsız adaylar olarak seçimlere katılmıştır. Bu doğrultuda cemaat, 2011 sonrasında seçim sisteminin değişmesiyle birlikte siyasi bir parti kurmuştur (Şelâta, 2017).

Bu kapsamda İhvan, tarihindeki ilk siyasi parti olan Hürriyet ve Adalet Partisini 30 Nisan 2011'de kurduğunu ilan etmiştir (Et-Telîdî, 2012). Ancak partinin kuruluşu, cemaat-parti ilişkisinin niteliği, partinin cemaatten ne ölçüde bağımsızlaşabileceği ve özellikle kurucu

üyelerin büyük çoğunluğunun cemaat mensubu olması nedeniyle dinî davet ile siyasi faaliyet arasındaki sınırın nasıl çizileceği konusunda tartışmalar doğurmuştur. Nitekim cemaatin Genel Şura Meclisi, İrşad Makamının onayıyla parti yönetiminin üst kademelerini doğrudan belirlemiş, kadroları sağlamış, teşkilat yapısını düzenlemiş ve faaliyetleri desteklemiştir (Nassar, 2017). Bu nedenle, parti yöneticilerinin mali ve idari bağımsızlık yönündeki açıklamalarına rağmen, fiilî uygulamalar cemaat ile parti arasında derin bir iç içe geçmişlik bulunduğunu göstermiştir. İnisiyatifleri geliştiren, eleştirilere yanıt veren ve parti içindeki sapmalarda hakem rolü üstlenen çoğu zaman doğrudan cemaatin kendisi olmuştur. Üst düzeyde biçimsel bir ayrım bulunsa da orta ve alt kademelerde böyle bir ayrışma gerçekleşmemiş; parti ile cemaat arasındaki ikilik fiilen devam etmiştir (Şelâta, 2017).

Cemaatin parti söylemi üzerindeki etkisi de açıkça görülmüştür. Parti kendisini sivil bir yapı olarak tanımlasa da programında dinî unsurlara geniş yer vermiş ve kuruluş bildirisinde kendisini cemaatin bir parçası olarak sunmuştur (Karnî, 2014). Mursi'nin aday gösterilmesi ve seçimi kazanmasının ardından ise cemaat içindeki muhafazakârlarla reformcular arasındaki mücadelede muhafazakâr kanat belirgin biçimde üstün gelmiştir (Beşindî, 2023).

Cumhurbaşkanı'nın kararlarındaki bağımsızlık meselesi de tartışmalı kalmış; özellikle 22 Kasım 2012'de yayımlanan Anayasa Bildirgesi, gerçek karar alıcının kim olduğu sorusunu gündeme taşımıştır (Karnî, 2014). Benzer şekilde, 30 Haziran sürecinde de partiden çok cemaat ön plana çıkmış; karşı kampanyayı yürüten ve eleştirilere yanıt veren esas aktör yine cemaatin kendisi olmuştur (Şelâta, 2017).

3.3.4.7. Selefi nur partisi

Selefilik, Mısır'da yirminci yüzyılın başlarında, varlığı İhvan'dan daha eskiye dayanan Ensarü's-Sünneti'l-Muhammediyye başta olmak üzere çeşitli dernekler aracılığıyla kendine yol bulmuştur (El-Kudaymî, 2012b). Daha sonra Mısır'daki Selefilik birçok farklı eğilime bölünmüştür. Bunların en öne çıkanı, İskenderiye merkezli Selefi Davet tarafından temsil edilen geleneksel Selefilik olmuştur. Faaliyetlerine 1970'lerde başlayan bu hareket, 1990'ların başından itibaren etkinliğini artırmış; kendi medya platformlarına, davet ve sosyal rollerine sahip olmuş ve demokrasiyi, siyasi katılımı ve seçimleri reddettiğini ilan etmiştir (Ebû Rummân, 2013). Bu Selefi hareket, siyaseti ve kamu işlerini görmezden gelen; bireysel inançlara, ahlaka, eğitime ve dinî davranışlardan sapma olarak gördüğü durumları düzeltmeye odaklanan, vaaz ve öğüt niteliği taşıyan basitleştirilmiş bir dindarlık sunmuştur. Bu durum

onu, uhrevi kurtuluş arayan yoksul sınıflar ile dünyevi çıkarlarıyla çelişmeyen ve kendilerine siyasi bir bedel ödetmeyen bir dindarlık arayan varlıklı sınıflar için güvenli bir sığınak hâline getirmiştir. Bu nedenle geleneksel Selefilik, iktidardaki rejimden örtülü bir himaye ve destek görmüştür; zira rejim, siyasete karışmayan, yöneticiye karşı isyanı haram kılan, ona itaati zorunlu kılan ve demokrasi ile seçimleri reddeden bu rahat dindarlığı faydalı bulmuştur (İmâd, 2013).

Selefi Davet'in 25 Ocak Devrimi'ne yönelik tutumu İhvan'ın tutumuyla benzerlik göstermiştir. Zira gösterilere katılmayı reddetmiş, tutumunu kademeli olarak sertleştirmiş ve gösterilerin birleşik bir liderliğinin olmaması nedeniyle kötü sonuçlar doğabileceği uyarısında bulunmuştur (El-Kudaymî, 2012b). Bazı Selefi şahsiyetlerin bireysel olarak gösterilere katılmasına rağmen, hareket bu katılımı resmî bir tutum olarak benimsemekten kaçınmış ve rejimin düşmesi sloganını açıkça benimsememiş, bunun yerine belirli reform talepleriyle sınırlı bir geçiş sürecini destekleyerek göstericileri yatıştırmaya çalışmıştır (Karnî, 2014).

Devrim sonrası dönem, bazı Selefilerin yörüngesinde ve siyasi faaliyetlerinde köklü bir dönüşüme neden olmuştur. Mısır siyaset sahnesi eşi görülmemiş bir şekilde açığa çıkmış, partiler arası rekabet alanı uygun hâle gelmiş ve nüfuza, iktidara ve karara giden yolun artık parlamentodan ve parti çalışmalarından geçmesi zorunlu hâle gelmiştir. Bu noktada Selefi akım, kendisini önceki tutumlarıyla çelişen bir siyasi ortamın içinde bulmuştur. Demokrasi, seçimler ve siyasi parti kurma gibi siyasi araçları reddeden önceki tüm teorileştirmeler, eskisine kıyasla katılım imkânının var olduğu bir ortamda Mısır'daki siyasi karar haritasından kesin bir şekilde dışlanmak anlamına gelecekti. Bu durum, Selefi hareketin, çeşitli siyasi aktörlerle siyasi ilişkiler kuran bir siyasi aktör olarak kendini yeniden tanımlamasını gerektirmiştir (El-Annânî, 2013). Siyasi katılıma yönelik bu yeni tutumlarını meşrulaştırırken, önceki tutumlarını meşrulaştırdıkları aynı fıkhi kurala dayanmışlardır: Maslahat ve mefsedetlerin tartılması (yarar-zarar dengesi). Ayrıca İslami kimliği korumak için zaruret ilkesine sığınmışlar ve önceki tutumlarının dinî bir haram kılmadan değil, siyasi partilerin ve seçimlerin o dönemde faydasız ve önceliksiz olduğuna dair inançlarından kaynaklandığını savunmuştur (Ebû Rummân, 2013). Ensarü's-Sünneti'l-Muhammediyye gibi bazı Selefi dernekler ve şahsiyetler parlamento seçimlerine katılmaya ve parti kurmaya şüpheyle yaklaşan önceki reddedici tutumlarında ısrar ederken, daha geniş kitlelere hitap eden Selefi dernekler ve şahsiyetler siyasi katılıma ve parti kurmaya karar vermişlerdir (El-Kudaymî, 2012b).

Selefilerin siyaset sahnesine doğrudan girişi, İhvan ile birlikte 19 Mart referandumunda anayasa değişikliklerini desteklemek için kitleleri harekete geçirmeleriyle belirginleşmiştir (Ebû Rummân, 2013). Selefilerin tutumundaki bu değişim, dinî alandan siyasi alana sıçrayarak, İslami kimliği ve referansı korumak için olumlu katılımı caiz kılan yeni fıkhi gerekçelerle desteklenen Nur Partisinin Selefi Davetin siyasi kolu olarak kurulmasıyla pratiğe dökülmüştür (El-Annânî, 2013).

Nur Partisinin kuruluşu, Asalet Partisi, Bina ve Kalkınma Partisi gibi diğer bazı Selefi partilerin de kurulmasının önünü açmıştır. Bu partiler, özellikle kimlik meselesi ve şeriatın yasamanın temel kaynağı olarak kabul edilmesi hususunda seçim beyannamelerinde Nur Partisi ile benzerlikler göstermiştir (Şelâta, 2017).

Öte yandan, bazı Selefi gruplar, hareketler ve ağlar gayriresmî bir çerçevede faaliyet göstermeyi tercih etmişlerdir. Gayriresmî Siyasal Selefilik olarak adlandırılan bu kesim, belirli bir örgütsel yapıya veya kuruma sahip olmayan, Selefi Cephe, Yeni Müslümanlar Koalisyonu ve Hazimun gibi Selefi gençlik topluluklarından oluşmakta olup Mısır devrimine ilk gününden itibaren katılmıştır (El-Annânî, 2013).

Seçimlere girmeye karar veren Selefi partiler (Nur, Asale ve Bina ve Kalkınma partileri) İslami İttifak adı verilen tek bir koalisyon çatısı altında birleşmişlerdir (Ebû Rummân, 2013). Nur Partisi siyasi programını açıklamış ve kitleleri harekete geçirirken iki temel unsura dayanmıştır: Birincisi, İslami ve Arap Kimliği'ni kırmızı çizgi olarak belirlemek, ikincisi ise yasamanın en üst referansı olarak İslam şeriatının uygulanmasıdır (İmâd, 2013).

Seçim sonuçları büyük bir sürpriz yaratmış; Selefiler, İhvan'ın ardından ikinci sıraya yerleşmişlerdir. Nur Partisi liderliğindeki Selefi İttifak, siyasi deneyiminin yeniliğine rağmen 498 sandalyenin yaklaşık 120'sini kazanmış, bunun 108'i Nur Partisi'ne gitmiştir (El-Kudaymî, 2012b). Bu yükseliş, onların propaganda konusundaki büyük kapasiteleriyle açıklanabilir. Mübarek döneminde dinî televizyon kanallarını kontrol etmeleri, birçok camide varlık göstermeleri, geniş çaplı hayır işlerine ve halk arasındaki sosyal faaliyetlere dâhil olmaları ile dinî söylemleri sayesinde alt ve orta sınıflar arasında oldukça popülerdiler ve toplumun geniş kesimleri üzerinde etkiliydiler (Esposito vd., 2019).

Parlamentoda, anayasa meselesi Selefiler için merkezi bir sorun hâline gelmiş ve anayasayı hazırlayacak Kurucu Meclisin nasıl oluşturulacağı ve oylama mekanizması konusunda liberallerle olan çatışmaları parlamentoda daha da şiddetlenmiştir (Ebû Rummân, 2013). Ayrıca İhvan ile Selefiler arasındaki manzara da birleşik değildi. Bir yanda Selefiler

ısrarla savundukları şeriatın uygulanması meselesine öncelik verirken, diğer yanda İhvan, şeriatın olası uygulamasından önce ekonomik ve sosyal sorunları çözmek istemiştir (İtrîsî, 2020).

Cumhurbaşkanlığı seçimleri yaklaşırken İhvan, seçimlerde İslamcı güçlerin desteğini kazanmak amacıyla bu güçlere açılmış ve İslami projeyi uygulama taahhüdünde bulunmuştur. Ancak buna rağmen Mursi, ilk turu geçemeyen bağımsız aday Abdülmünim Ebu'l-Futuh'u desteklemeyi tercih eden Nur Partisinin desteğini alamamıştır (Ebû Rummân, 2013). İkinci turda Nur Partisi, Şefik'e karşı Mursi'yi destekleme kararı almıştır. Ancak Nur Partisinin parlamentodaki en büyük ikinci parti olmasına rağmen, Mursi tarafından göz ardı edildiği görülmüştür. Nur Partisinin birçok yetkin isim ve kadroyu aday olarak sunmasına rağmen, Çevre Bakanlığına nispi ağırlığıyla orantısız bir şekilde sadece bir temsilci atanmış; bu da hükümete katılmamasına yol açmıştır (Sky News Arabia, 2012). Bu durum, daha önce üzerinde uzlaşılan tüm partileri temsil eden bir ulusal koalisyon hükümeti kurulması anlayışına aykırı bir şekilde gerçekleşmiştir (Şelâta, 2017). Mursi'nin Nur Partisi Başkanını cumhurbaşkanı yardımcısı olarak ataması ilişkilerde kısa süreli bir yumuşama sağlasa da, yürütme yetkilerinin büyük ölçüde İhvan kadrolarında toplanması ve buna bağlı olarak ortaya çıkan İhvanlaştırma tartışmaları, taraflar arasındaki gerilimin yeniden tırmanmasına yol açmıştır (İtrîsî, 2020).

Bu anlaşmazlıkların karşısında Selefiler, tüm renkleriyle anayasa referandumu sürecini desteklemiş ve İhvan'ın iktidardaki politikalarına yönelik itiraz ve eleştirilerine rağmen, Selefi Davet ve Nur Partisinin sembol isimlerini kampanyalarında kullanarak destekçilerini anayasayı kabul etme yönünde, yani evet oy kullanmaya çağırmıştır (Şelâta, 2017).

Cumhurbaşkanını düşürmek amacıyla gösteri çağrısında bulunan Temerrüd Hareketinin kurulmasının ardından, İhvan'ın Mursi'nin meşru bir cumhurbaşkanı olduğu ve ona karşı çıkmanın caiz olmadığı yönündeki ısrarı nedeniyle Selefiler arasında keskin görüş ayrılıkları ortaya çıkmış ve İslamcı kesimdeki parçalanma daha da artmıştır. Selefi Davet Hareketindeki bazı liderler Cumhurbaşkanı Mursi'nin meşruiyetini teyit edip ona isyan etmeyi haram kılarken, en önde gelen liderlerden biri, Mursi'nin meşru bir yönetici olmadığını; zira ona göre baştaki sözleşmenin, yani seçimin hilafet şartlarını taşımadığını iddia etme noktasına kadar gitmiştir (Şelâta, 2017)

Bu çatlaklar karşısında Nur Partisi, konumunu korumayı amaçlayan siyasi bir pragmatizm benimseme yoluna gitmiştir. Ulusal Kurtuluş Cephesi gibi laik ve sivil muhalefet

güçleriyle iletişim kanalları açarak kendini İhvan'dan ayrıştırmaya başlamıştır (İsmâil, 2014). Bu manevranın amacı, Şubat 2013'te siyasi tıkanıklıktan çıkmak için sunduğu girişim aracılığıyla, kendini ılımlı ve merkezci bir Selefi güç olarak sunmak ve tarafsız bir siyasi aktör olarak konumlandırmaktı. Selefi Davet bu hamleyle, içeride kendini İhvan'la rekabet edebilecek farklı bir varlık olarak kanıtlayarak onlara alternatif olarak öne sürmeye, dışarıda ise uluslararası toplumun önünde mevcut rejimin yerini alabilecek potansiyel bir alternatif olarak kendini göstermeye çalışmıştır. Bu durum, Nur Partisi ile diğer İslamcı güçler arasında, onun siyasal İslam projesinden saptığını düşünen ve hatta Nur Partisini Ulusal Kurtuluş Cephesi ile Temerrüd Hareketinin siyasi kolu olarak tanımlamaya varan bir krizi başlatmıştır (Şelâta, 2017).

Mursi'nin görevden alındığı bildirinin okunduğu sırada parti başkanının es-Sisi'nin yanında yer almasıyla Nur Partisi, ordunun İhvan'a karşı hareketine bir nevi meşruiyet kazandırmış ve İhvan'ın ordu ile laiklerin ittifak yaptığı yönündeki iddialarını zayıflatmıştır (Beşindî, 2023). Mısır sokaklarındaki keskin kutuplaşma karşısında alınan bu tutumun parti için ağır bir bedeli olmuş; Nur Partisi, Selefi Davet ve diğer Selefi güçler içinde örgütsel zayıflamaya, halk desteğinin erimesine ve çok sayıda istifa, bölünme ve itiraza yol açmıştır (İmâd, 2013).

Özetle, Selefilerin bu yeni siyasi tecrübesi göz önüne alındığında, Nur Partisinin üç temel sorunu olduğu söylenebilir. Bunlardan ilki, Selefilerin siyasi katılımına yön verecek ve hem fikrî düzeydeki tartışmalı meseleleri hem de parti tabanındaki belirsizlikleri giderecek tutarlı bir düşünsel çerçeve geliştirememesidir. İkincisi, kimlik meselesi etrafında şekillenen kutuplaşmanın tehlikesini kavrayamaması; aksine, İhvan'dan daha katı bir tutuma sarılarak onları da bu alana çekmesidir. Üçüncüsü ise partinin idari ve mali bakımdan Selefi Davetten bağımsızlaşamaması ve Selefi şeyhlerin parti üzerindeki hâkimiyetidir. Bu durum, parti içinde bölünmelere yol açmış, hem kutuplaşmanın daha da derinleşmesine neden olmuş hem de Mısır siyasal hayatında gerçek bir siyasi aktörün ortaya çıkma ihtimalini zayıflatmıştır (Mâdî, 2020).

3.3.5. Değerlendirme

25 Ocak Devrimi, İhvan'ın tarihinde yalnızca on yıllar süren dışlanma ve ötekileştirmenin ardından cemaatin gerçek anlamda sisteme entegre olmasına kapı araladığı için değil, aynı zamanda cemaati ilk kez iktidarda pratik bir sınavla karşı karşıya bıraktığı için de bir dönüm noktası olmuştur. Halil el-Annânî, İhvan'ın iktidara geliş anını, gerçekleşmeden

yıllar önce kimsenin hayal bile edemeyeceği "Neil Armstrong"un aya ayak basma anına benzetmiştir (El-Annânî, 2016). Ömrünün yarısından fazlasını yasadışı, yer altında ve kovuşturmalarla geçiren cemaat, en büyük arzusunun resmî olarak tanınmak, üyelerinin ve kadrolarının kısıtlama, baskı veya güvenlik takibatı olmaksızın özgürce çalışmasına izin verilmesi olduğu bir dönemde, muhalefet cephesinden iktidar piramidinin zirvesine taşınmıştır. Bu yükseliş, on yıllar süren istibdat ve siyasi hayatın çoraklaştırılmasının ardından gelen ve Mısır gibi büyük öneme sahip bir ülkede siyasi yaşamın aktörleri ve etkili güçleri arasında uzlaşıya dayalı kural ve temeller üzerinde yeniden inşa edilmesini gerektiren istisnai bir aşamada gerçekleşmiştir

İhvan, devrimin ilk günlerinden itibaren siyasi performansı etrafında geniş bir tartışma alanına girmiştir. Başlangıçta devrime karşı sergilediği kararsız ve bocalayan tutum, ortamı yatıştırma eğilimi, ardından protestolara resmî olarak Tahrir Meydanı'nda katılması ve aynı zamanda rejimin önerdiği diyalog davetini kabul etmesi, sonra geri adım atması ve nihayetinde geçiş sürecindeki siyasi performansına kadar uzanan bir süreç yaşanmıştır (İtrîsî, 2020).

Mübarek'in gidişinin ardından cemaat, cumhurbaşkanlığı makamına ve parlamentodaki sandalyelerin çoğunluğuna aday olmayacağını taahhüt ederek bir esneklik göstermiştir; ancak eski rejim sembollerinin geri döneceği korkusunu gerekçe göstererek bu vaatlerinden dönmesi, parlamentoda sandalyelerin çoğunluğunu elde etmesi ve cumhurbaşkanlığı makamını kazanmasıyla sonuçlanmıştır (Beşindî, 2023). Bu durum, devletin yönetimindeki politikalarına itiraz etmeleri nedeniyle İslamcılar da dâhil olmak üzere diğer taraflarla çatışmalara girmesine yol açmıştır. Sonuçta muhalefet cemaate karşı birleşmiş, Mursi'yi görevden alan, ardından İslamcıları ve tüm siyasi güçleri dışlayarak Mısır'ı diktatörlük yönetimine geri döndüren askerî kurumdan yardım isteyecek noktaya gelmiştir (Esposito vd., 2019).

Çalışmanın belirlediği altı zorluk (meydan okuma) çerçevesinde, Mübarek'in düşüşünden Mursi'nin görevden alınmasına kadar İhvan'ın geçiş sürecindeki performansı şu şekilde değerlendirilebilir:

3.3.5.1. Meşruiyet

Parlamentodaki sandalyelerin çoğunluğuna ve cumhurbaşkanlığına aday olmama vaatlerine rağmen İhvan, Mübarek'in gidişinin ardından seçimlerin yapılmasını hızlandırma seçeneğini benimsemiş ve sandığı meşruiyetin temeli olarak görmüştür. Vaatlerinden geri

dönen İhvan, diğer İslamcı güçlerle birlikte parlamento seçimlerinin hızlandırılmasını başarmış ve Selefi partilerin de katılımıyla sandalyelerin çoğunluğunu elde etmiştir. Aynı stratejiyi, kendi adayı Mursi'yi öne sürerek cumhurbaşkanlığı seçimlerinde de izlemiş; Mursi, ikinci turda kendisini destekleme kararı alan bazı güçlerin de yardımıyla rakibine karşı az bir farkla kazanabilmiştir. Bu şekilde İhvan, farklı yönelimlere sahip birçok partinin katıldığı bir seçim süreci aracılığıyla hem parlamentoda hem de cumhurbaşkanlığında seçim meşruiyeti kazanmış ve kendini bu meşruiyeti koruma sınavıyla karşı karşıya bırakmıştır.

3.3.5.2. Referans

Mübarek'in iktidarı SKYK'ye devretmesi, gidişinin ardından geçiş sürecini olumsuz etkilemiştir; zira SKYK, kendini geçiş sürecinin en üst referansı olarak dayatmaya çalışmıştır. Konsey, geçiş organları kurma arzusu göstermemiş; bunun yerine, geçiş haritasının net hatlarını belirlemekten ziyade, onu destekleyen ve reddeden siyasi partiler arasında bir tartışma, kutuplaşma ve anlaşmazlık noktasına dönüşen birçok anayasa bildirgesi yayımlamakla ve değiştirmekle yetinmiştir. İhvan, başlangıçta SKYK ile uzlaşmaya ve Konsey'i kendi yanına çekmeye çalışmış ve seçimlerin hızlandırılması konusunda başarılı olmuştur. Ancak SKYK'nin İslamcıların parlamentoda kontrolü ele geçirdiğini ve Mursi'nin cumhurbaşkanlığ seçimlerini kazanma ihtimalinin güçlendiğini görmesiyle, taraflar arasındaki uyum yerini çatışmaya bırakmıştır. Bu gelişme üzerine Konsey, kendi yetkilerini ve bağımsızlığını güçlendiren, buna karşılık cumhurbaşkanının bazı yetkilerini sınırlandıran bir anayasa değişikliği yayımlamıştır. Mursi ise seçimleri kazanmasının ardından, cumhurbaşkanının yetkilerini yeniden tesis eden yeni bir anayasa bildirgesi yayımlamış; bu adım, ordu ve yargı ile arasındaki anlaşmazlıkların daha da derinleşmesine yol açmıştır

Net bir referans belirlemedeki bu kafa karışıklığının anayasa yazım sürecine yansıması da kaçınılmazdı. Kurucu Meclisin oluşturulması, oylama mekanizmaları ve şeriatın uygulanması gibi meselelerde yaşanan anlaşmazlıklar, birçok konuda uzlaşı sağlanamaması nedeniyle onlarca üyenin Meclisten çekilmesine yol açmış; anayasa bu şartlar altında kabul edilip referanduma sunulmuş, yargı ise referandumu denetlemeyi boykot etmiştir.

Mısır'ın geçiş suresinin referansını belirlemede bir yokluk veya bocalama yaşadığı söylenebilir. Şubat 2011'den Mursi'nin görevden alınmasına kadar geçen sürede Mısır toplumu, İslamcılar ile laikler arasında eşi benzeri görülmemiş keskin bir kutuplaşma yaşamıştır. Anlaşmazlıklar sokaklarda kitlesel güç gösterilerine dönüşmüş, bazıları protestocular arasında şiddetli çatışmalara sahne olmuştur.

3.3.5.3. Vatandaşlık

İhvan'ın düzenlediği ulusal diyalog da dâhil olmak üzere birçok ulusal diyalog girişimine rağmen, bunların hiçbiri somut sonuçlara ve nihai uzlaşılara ulaşmayı başaramamıştır. Bunun nedeni geçiş sürecinin önceliklerinin belirlenmesindeki anlaşmazlıktır. Bu durum, sahnede etkili olan güçleri, devrimci değişim sürecinin doğasını ve gerekliliklerini idrak edemediklerini gösteren bir siyasi yörünge izlemeye itmiştir. İslamcıların seçimlerdeki yükselişini fark eden SKYK, kendi nüfuzunu korumaya ve ayrıcalıklarını pekiştirmeye çalışırken, siyasi güçler arasındaki bölünmeler, karşılıklı güven eksikliği nedeniyle daha da derinleşmiştir. Şüphe ve belirsizlik, güçlerin birbirlerine karşı hâkim yönelimi olmuştur; bu durum, İhvan'ın 25 Ocak'ta mı yoksa 28 Ocak'ta mı gösterilere katıldığı tartışmalarından başlayarak, liberal akımların laikliği dayatıp insanların başörtüsünü çıkarıp çıkarmayacağı veya İslamcıların şeriatı uygulayıp uygulamayacağı gibi tartışmalara kadar uzanmıştır. Bu tartışmalar, bir yanda tüm bu tarafları, diğer yanda da onlarla Mısır toplumu arasında üzerinde uzlaşılabilecek ortak bir toplumsal sözleşme bulunmadığını göstermiştir.

Bu bölünme İslamcı akımın içine de sıçramış; geçiş sürecini başarısızlıktan kurtaracak başarılı bir ulusal diyaloğu yönetmede başarısız olmasının ardından İhvan, kendini tüm siyasi, sivil ve dinî güçlerle çatışma hâlinde bulmuştur. Bu durum, söz konusu güçlerin çoğunun İhvan'a karşı birleşmesine ve SKYK'den yardım istemelerine yol açmıştır.

Bu şekilde, uzlaşı, diyalog ve kucaklama yerine her taraf ötekini iptal etmeye, dışlamaya ve denklemin dışına atmaya çalışmıştır. İslamcı safların içinde laikleri tekfir edip İslam dairesinden çıkaranlar olduğu gibi, laik safların içinde de eski rejimin kalıntılarına sığınacak kadar ileri giden ve devrilmiş istibdat ve yolsuzluk rejimlerini savunmayı kendine mubah gören kesimler olmuştur (Şelâta, 2017).

3.3.5.4. Katılım

İhvan'ın karşılaştığı en belirgin meydan okumalardan biri, siyasi katılım için geniş bir formül inşa etmekte başarısız olmasıdır. Cemaatin iktidara geldikten sonraki performansı, seçim meşruiyetini iktidarı kullanmak için yeterli bir temel olarak görme eğilimi göstermiş; buna karşılık Mısır sahnesindeki farklı güç ve akımlarla daha geniş bir siyasi uzlaşı inşa etme konusunda başarılı olamamıştır. Cemaat, devlet yönetimindeki ilk deneyiminde, sandık yoluyla elde edilen meşruiyetin mutlak bir siyasi yetki anlamına gelmediğini ve geçiş sürecinin yönetiminin -özellikle siyasi güçlerin çokluğu ve Mübarek'in gidişinden sonra

devletin karşılaştığı baskı ve zorlukların artması karşısında- daha büyük bir uzlaşı ve siyasi ortaklık gerektirdiğini idrak edememiştir.

Bu bağlamda Mursi, cumhurbaşkanlığı seçimlerinin ikinci turunda kendisini destekleyen ve rakibine küçük bir farkla galip gelmesinde önemli bir rol oynayan siyasi güçlere ve şahsiyetlere verdiği birçok taahhüdü yerine getirmeyi başaramamıştır. Bu taahhütlerin en belirginleri arasında koalisyon hükümeti kurulması, başbakanlığın bağımsız bir şahsiyete verilmesi ve cumhurbaşkanlığındaki katılımın genişletilmesi yer almaktaydı. Ancak hükümetin kuruluşu ve üst düzey makamların dağılımı, onu destekleyen siyasi güçlerin beklediği şekilde gerçekleşmemiştir. Bu durum, cumhurbaşkanlığının geçiş sürecinde katılımcı bir yaklaşımı benimseme konusundaki ciddiyetine dair şüpheleri artırmıştır (Mâdî, 2020).

Mursi'nin izlediği politikalar, aralarında bazı Selefi İslamcı güçlerin de bulunduğu birçok siyasi güç arasında endişe yaratmıştır; bu güçler, kendilerini siyasi sürece dâhil etme konusunda verilen önceki vaatlerden geri adım atıldığını düşünmüş ve Mursi'yi, parlamentodaki ağırlıklarına rağmen kendilerini ötekileştirmekle suçlamıştır. Aynı zamanda, cumhurbaşkanlığının karar almadaki bağımsızlığı ve cumhurbaşkanı danışmanları ile yardımcısının karar alma sürecine katılım derecesi meselesi de gündeme gelmiştir. Bu durum, Mursi'nin yayımladığı anayasa bildirgesiyle açıkça ortaya çıkmıştır. Bildirgenin yayımlanması ve ardından başkanlık ekibinde yaşanan itirazlar ve istifalar, cumhurbaşkanlığı içindeki karar alma mekanizmalarına ve kritik kararların alınmasında katılım çemberinin genişliğine dair sorular gündeme getirmiştir (Habîb, 2013)

Bu uygulamaların birikmesi, İhvan'ın siyasi katılım kavramına yönelik yönelimleri ve cemaati dinî-davetçi bir örgüt olarak siyasi partisinden ayırabilme kapasitesi konusundaki şüphelerin genişlemesine yol açmıştır. Buna ek olarak İrşad Makamının cumhurbaşkanlığı karar alma sürecindeki etkisine dair sorular da gündeme gelmiştir. Bu durum, bazı siyasi güçler nezdinde Mursi'nin kararlarını almada yeterli bağımsızlığa sahip olmadığı ve cumhurbaşkanlığının büyük ölçüde cemaat liderliğinin etkisi altında kaldığı izlenimini pekiştirmiştir. Bu da Mursi'nin tüm Mısırlıların cumhurbaşkanı rolünü üstlenmekten ziyade İhvan'ı ve onun siyasi projesini temsil etmeye daha yakın olduğu algısını beslemiştir (Karnî, 2014).

3.3.5.5. Etkinlik

Önceki meydan okumaların aşılamamasının doğal olarak çeşitli düzeylerde başarısızlıklar doğurması beklenirdi.

Birincisi, Devlet Yönetimi Eski rejimden kalma köklü ve nüfuzlu ağların kontrolü nedeniyle İhvan, Mübarek döneminden miras kalan devletin temel direklerine yaklaşmakta başarısız olmuştur. Bu durum, miras kalan sorunların yaratıcı çözümler bulunmaksızın daha da kötüleşmesine yol açmıştır (Şelâtâ, 2017). Devlet içindeki güç merkezlerini kontrol etme çabalarına rağmen, ordu, istihbarat, polis, yargı gibi kurumlardan ve Mübarek döneminde yetişip siyasi ve ekonomik olarak yolsuzluk kültürünü ve sistemini korumak için savaşan sembol isimlerden oluşan bürokratik aygıt nüfuz edilemez kalmış ve İhvan'ın bu kurumları ehlileştirme kapasitesini sınırlamıştır (En-Neccâb, 2019).

İkincisi, ekonomik ve güvenlik düzeyindeki başarısızlıktır. İhvan iktidara geldiğinde, devlet yönetiminin gereklerine uygun bir anlayış geliştirmek yerine, cemaatin toplumla ilişkilerinde alıştığı olağan mantıkla hareket etmeyi sürdürmüştür. Bu nedenle, kendisini hazırlıksız yakalayan sorumluluk ve zorlukların boyutu karşısında bir tür şokun yaşanması doğaldı. Bu durum, cemaatin bünyesinin halk nezdinde gerçek bir karşılık üretmeyen çeşitli toplumsal projelerde tüketilmesine yol açmıştır; zira insanlar artık cemaate devleti yöneten taraf olarak bakmakta ve beklentilerini bu temelde şekillendirmekteydi. Örneğin cemaat, toplumun artan beklentileri nedeniyle hizmet odaklı toplumsal faaliyeti neredeyse kendisine dayatılmış bulmuş; bu da bireylerin üzerindeki yükü artırmış, hizmet faaliyeti cemaatin çabasının ve zamanının büyük bölümünü yutmuş ve bu durum cemaatin davet ve toplumsal sermayesinden önemli bir bölümünü kaybetmesine yol açmıştır. Ayrıca partinin kurulmasından gerçek bir fayda sağlanamadığı görülmüş; cemaatin daha fazla sembol ismi ve kadrosu, özellikle taban ve bölge düzeylerinde parti çalışmasına yönlendirilmiştir. Keskin kutuplaşma ortamı nedeniyle bu simgeler, insanları yönlendirme kapasitelerinin ve şehir ile köylerindeki manevi değerlerinin büyük bir kısmını kaybetmiş; değerlendirilmeleri artık ekonomik alanda başarı elde edip etmediklerine bağlı hâle gelmiştir (Şelâta, 2017).

Güvenlik düzeyinde ise, Mursi'nin bir yıl süren iktidarı boyunca göstericiler arasındaki şiddet olayları, Müslümanlar ile Kıptiler arasındaki mezhepsel olaylar ve diğer olaylar sonucunda Mısır'da yaklaşık 470 kişi hayatını kaybetmiştir (Wiki Thawra, 2013).

3.3.5.6. Dış faktör

Mursi, dış politikası aracılığıyla birkaç hedefi gerçekleştirmeye çalışmıştır. Birincisi, siyasal İslam'a karşı olumsuz bir tutum sergileyen Arap ülkelerini, Mısır'ın bölgede bir İran modeli oluşturmayacağı konusunda güvence altına almaktır. İkincisi, uluslararası güçlere Mısır'ın tüm antlaşma ve yükümlülüklere bağlı kalacağı konusunda güvence vermektir. Üçüncüsü ise Mısır'ın bölgedeki öncü rolünü yeniden kazanmak ve bağımlılığa değil dengeye dayalı ilişkiler kurmaktır.

İzlediği bu politika ve ilişkileri çeşitlendirme çabası, onu Çin ile yakınlaşmaya, Mısır-Türkiye ilişkilerini geliştirmeye, Pakistan ile ilişkileri canlandırmaya çalışmaya, İran ile ilişkileri olağan protokol sınırları içinde tutmaya ve ABD ile sakin ilişkiler sürdürmeye yöneltmiştir. Buna karşılık, bazı bölgesel ve uluslararası güçlerin politikasına yönelik tutumlarını olumsuz etkileyen çeşitli adımlar atmıştır; bunlar arasında Esad rejimine karşı tutumu ve Suriye muhalefetine desteğini açıklaması yer almaktadır ki bu da onun Suriye'deki İhvan ile temas hâlinde olduğu izlenimini vermiştir. Mursi ayrıca, Suriye'ye yönelik cihat çağrılarının yükseldiği Suriye Devrimini Destekleme Konferansında bir Mısır cumhurbaşkanından çok İslamcı bir davetçi görüntüsü vererek ciddi bir hata işlemiştir. Bu durum Genel İstihbarat Teşkilatı ile orduyu kendisine karşı kışkırtmış ve Cumhurbaşkanlığı ile Dışişleri Bakanlığı arasında bir çelişki ortaya koymuştur (İtrîsî, 2020). Hamas ile İsrail arasındaki arabuluculuk dosyasında önemli bir rol oynamasına rağmen, 2012'deki Gazze saldırısının ardından Mısır'ın İsrail'e yönelik söylemini sertleştirmiştir.

Derinleşen siyasi ve toplumsal krizler ve ülkedeki kutuplaşmanın giderek artması, ABD'nin darbeye karşı tutumunun şekillenmesinde önemli bir zemin oluşturmuştur. Mısır ordusunun ABD'nin bölgedeki başlıca müttefiklerinden biri olması ve her yıl önemli miktarda mali ve lojistik destek alması, Washington açısından ordunun konumunu stratejik hâle getirmiştir. Bu nedenle ABD, darbeyi açıkça desteklemese de Mursi'nin iktidardan uzaklaştırılmasına karşı güçlü bir muhalefet sergilememiştir (Mâdî, 2020).

Sonuç olarak, İhvan'ın Mısır deneyiminin, kötü yönetim veya deneyim eksikliğinin ötesinde daha derin yapısal bir soruna işaret ettiği söylenebilir. Cemaat, seçim meşruiyetini kendi başına bir amaç ve iktidarı kullanmanın yeterli gerekçesi olarak ele almış; on yıllar süren otoriter rejimin ardından gelen hassas bir geçiş sürecinin, sandık sonuçlarının ötesinde daha büyük bir uzlaşı ve siyasi ortaklık gerektirdiğini idrak edememiştir. Buna karşılık Tunus'taki Nahda Hareketi, seçim meşruiyetini müzakereye açık ve gerektiğinde taviz

verilebilir bir sermaye olarak ele almış; anayasa yazımında şeriat maddesinden vazgeçmiş, hükümetten çekilmeyi kabul etmiş ve sandık meşruiyetini ulusal uzlaşı meşruiyetiyle takas etmeyi tercih etmiştir. İhvan ise seçim meşruiyetini iktidarı tekelleştirmenin yeterli gerekçesi olarak görmüş, anayasa bildirgeleriyle yetkilerini genişletmeye çalışmış, muhalif taraflarla uzlaşı yerine tek taraflı kararları tercih etmiş ve bu politika nihayetinde kendisine karşı birleşik bir muhalefet cephesinin oluşmasıyla sonuçlanmıştır.

Özetle, İhvan'ın meşruiyete dair sınırlı kavrayışı, hareket yönetiminden devlet yönetimine geçişe ilişkin net bir vizyondan yoksun olması ve zayıf yönetim performansı, deneyimin başarısızlığındaki en belirleyici etkenler arasında yer almıştır. Bununla birlikte, deneyimin başarısızlığını yalnızca İhvan'ın hataları ve zayıf yönetim performansıyla açıklamak mümkün değildir. Geçiş sürecinde muhalif siyasi güçlerin tutumu ve önceki rejimden miras kalan devlet kurumlarının müdahaleleri de sürecin istikrarsızlaşmasında ve nihai olarak başarısızlığa sürüklenmesinde etkili olmuştur.

4. 8 ARALIK 2024'Ten HALK MECLISININ TOPLANMASINA KADAR SURİYE'DE İKTİDAR DENEYİMİ

4.1. Suriye Tarihsel Arka Planı

Modern Suriye devletinin oluşum süreci, Birinci Dünya Savaşı'nın sona ermesi, sömürgeci güçler arasında imzalanan antlaşmalar ve Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkılmasının ardından 1919'dan itibaren şekillenmeye başlamıştır (El-Atâsî, 2015). Bölgeyi İngiltere ile paylaşan Fransa, aynı yıl toplanan Suriye Genel Kongresinin bağımsızlığını ilan etmesini ve Faysal'ı kral olarak atamasını tanımayı reddetmiş (Mûsâ, 1986); Faysal'a Fransız mandasını kabul etmesi yönünde bir ültimatom vermiş ve ardından Temmuz 1920'de Suriye'yi işgal etmiştir (El-Kiyâlî, 1997). Fransa, 1946 yılına kadar süren işgalin sonunda, İkinci Dünya Savaşı sonrasında uluslararası güçlerin baskısı altında Suriye'den çekilmek zorunda kalmıştır (El-Atâsî, 2015).

Bağımsızlıkla birlikte Suriye'nin yüz ölçümü yaklaşık 185.190 km²'ye ulaşmış; sınırları içinde çok sayıda dinî, etnik ve dilsel grubu barındırmıştır. Nüfusun yaklaşık %75'ini Sünniler oluştururken, onları %12-15 ile Aleviler (Nusayriler), %3 ile Dürziler takip etmiş; ayrıca İsmâilîler, küçük bir On İki İmam Şiası azınlığı, Yezidiler ve Yahudiler de yer almıştır. Hristiyanlar ise nüfusun yaklaşık %12'sini oluşturmuştur. Etnik açıdan bakıldığında Arap nüfusu Suriye toplumunun çoğunluğunu oluştururken, onları Kürtler, ardından Ermeniler, Türkmenler, Çerkesler ve Süryaniler izlemiştir (Dîb, 2012).

Orta sınıf elitlerinden oluşan ve Fransa'ya karşı yürütülen siyasi mücadeleye öncülük eden Ulusal Blok (El-Kutletü'l-Vataniyye), bağımsızlık sonrasında yanındaki birçok siyasi partiyle birlikte Suriye siyaset sahnesine yön vermiştir (Kilani, 2017). Bu blok dış baskılara maruz kalmış ve birlik adı altında (Ürdün, Irak, Suudi Arabistan, Mısır ile onların arkasındaki Sovyetler Birliği ve ABD gibi) çeşitli Arap ve uluslararası güçler tarafından kendi yörüngelerine çekilmek istenmiştir (Dîb, 2012). Bu çekişmeler, bloğun kanatlarının söz konusu ülkelerin projelerinden etkilenmesiyle Ulusal Bloğun dengesini bozmuş ve Ulusal Parti ile Halk Partisi olmak üzere ikiye bölünmesine yol açmıştır (El-Atâsî, 2015). Bu bölünme, iktidar hırsı olan küçük partilerin yardımını kullanarak öncü roller üstlenmeye hazır olan ordunun önünü açmıştır (Kilani, 2017). Bu nedenle Suriye, 1949 ile 1954 yılları arasında, Hüsnü ez-Zaim ile başlayan ve halk protestoları sonucu Edip Çiçekli'nin devrilmesiyle sona eren bir dizi askerî darbe dönemine girmiştir (Akîl, 2022). Ardından

Suriye, 1955 yılında Şükrü el-Kuvvetli'nin cumhurbaşkanı seçildiği ve 1958'de Mısır ile birleşmeye kadar devam eden görece istikrarlı bir dönem yaşamıştır (El-Atâsî, 2015).

Bu dönemde Arap milliyetçisi lider Abdünnasır, Suriye'deki halk kitlelerini ve Baasçıları kendine çekmiştir (El-Azme, 1998). Komünist ve Sovyet nüfuzunu durdurma gerekçesiyle Baas Partisinin ordu içindeki destekçileri Abdünnasır'la gizlice görüşerek Mısır ile birleşme sürecini başlatmıştır (El-Atâsî, 2015). Suriye tarafının, birleşmenin federal değil tam entegrasyon olması, partilerin feshedilmesi ve ordunun siyasete karışmaması yönündeki şartları kabul etmesinin ardından (Kilani, 2017), 22 Şubat 1958'de yapılan referandumla Birleşik Arap Cumhuriyeti kurulmuş ve Abdünnasır cumhurbaşkanı olmuştur (Dîb, 2012).

Ancak birliğin yarattığı umutlara rağmen, Suriye'nin kendine özgü karmaşık yapısı Abdünnasır'ın politikalarıyla bağdaşmamıştır; özellikle halkla ilişkilerini istihbarat teşkilatları üzerinden yürütmesi ve ülke yönetimini istihbaratçı Abdülhamid es-Serrac'a bırakması bu uyumsuzluğu derinleştirmiştir (Dîb, 2012). Tarım reformundan zarar gören toprak sahipleri, millileştirmelerden etkilenen iş çevreleri ve başından beri birliğe karşı olan komünistler rejimle çatışmış; siyasi partilerin feshedilmesiyle iktidardan dışlanan Baas liderleri de desteklerini geri çekmiştir (El-Haddâd ve Muhammed, 2001). Sünni hâkimiyetinden çekinen mezhepsel azınlıklar da tereddütlü kalmış; bu ortamda 1959'da Hafız Esad'ın da içinde bulunduğu 5 subayca gizlice kurulan Askerî Komitede, ağırlıklı olarak Alevi azınlık mensubu subaylar toplanmıştır (El-Atâsî, 2015).

Abdünnasır'ın, sorunları çözmek üzere Abdülhakim Âmir'i Suriye'ye göndermesinin ardından Âmir ile es-Serrâc arasındaki çatışma kaosu derinleştirmiş; bu ortamdan yararlanan Suriyeli subaylar 28 Eylül 1961'de bir darbeyle Mısır'dan ayrıldıklarını ilan etmiştir (Van Dam, 2006). Darbeyi, azınlık kökenli subaylar ile Abdünnasır'la anlaşmazlığa düşerek istifa eden bazı sivil isimler desteklemiştir (Kilani, 2017). Aynı gün yayımlanan Ulusal Birlik Misakı ile ayrılık desteklenmiş ve demokratik hayata dönüş çağrısı yapılmıştır (Osman, 2001). Suriye böylece birliği savunan Birlikçiler ile bağımsızlığı savunan Ayrılıkçılar arasında derin bir bölünme yaşamıştır (Galyûn, 2020). Bu çalkantılı ortamda yapılan seçimlerin ardından 1961'de Nazım el-Kudsi, Suriye tarihinin son seçilmiş cumhurbaşkanı olarak göreve gelmiştir (Dîb, 2012).

O sıralarda, ayrılıktan önce kurulan Askerî Komite, faaliyetlerini Suriye'ye genişletmiş ve çekirdeğini çoğunluğu dinî azınlıklara mensup 40 subayın oluşturduğu gizli bir ağı ordu içinde inşa etmeye başlamıştır (Dîb, 2012). Askerî Komiteye karşılık olarak ordu içinde

Nasırcı subaylardan oluşan, sayıca daha fazla ancak daha az örgütlü bir blok faaliyet göstermiştir (Kilani, 2017). Ayrılık sonrasındaki siyasi krizin gölgesinde, Nasırcılar ile Baasçılar arasındaki işbirliği en üst düzeye ulaşmış ve 8 Mart 1963'te yeni bir darbe şeklinde kendini göstermiştir (Bişâre, 2013). Bu darbe, sivil kanadı birçok kaynağa göre sivil üye sayısının 400'ü geçmeyecek kadar zayıf olan Baas tabelası altında Askerî Komitenin iktidarı tekeline almasına zemin hazırlamıştır (El-Atâsî, 2015).

Baas-Nasırcı ittifakı uzun sürmemiş ve Nisan 1963'te Mısır, Suriye ve Irak arasında tartışmaya açılan üçlü ittifakın formülü konusunda aralarında bölünmeler baş göstermiştir (Kilani, 2017). Askerî Komite bu müzakereleri zaman kazanmak, orduyu yeniden yapılandırmak ve Nasırcılardan kurtulmak için kullanmıştır. Bu durum, hükümetin birliğe katılma kararını geciktirmesini protesto eden Nasırcı subayları nisan ayı sonunda bir darbe girişiminde bulunmaya itmiş; Baasçı subaylar ise buna karşı bir darbeyle yanıt vererek onlarca Nasırcı subayın görevden alınmasına ve tutuklanmasına neden olmuştur (Dîb, 2012). Bu gelişme, Nasırcıları 18 Temmuz'da son bir darbe girişimine sevk etmiş; ancak Baasçılar bu girişimi kanlı bir şekilde bastırmış ve süreç Nasırcıların Suriye'den çıkışıyla sonuçlanmıştır (Bişâre, 2013). Baasçılar bu darbe girişimini, ordu içindeki Nasırcılarla hesaplaşmalarını tamamlamak için bir fırsat olarak kullanmış ve terhis edilen yaklaşık 700 subayın yarısını Alevi ve Dürzi subaylarla değiştirmişlerdir (Van Dam, 2006).

Bu dönemde çok sayıda Alevi ve Dürzinin orduya alınmasına tanık olunmuş; Baas, Sünnilere karşı mezhepçi ayrımcılık yapmakla ve askerî akademiye öğrenci kabulünde avantajlı atamaları başta Aleviler olmak üzere azınlıklara tahsis etmekle suçlanmıştır. Bu durum, Suriye İhvanı'nın rejimi mezhepçilikle suçlamasına, rejimle çatışmaya girmesine ve Hama'da 1964 yılında patlak veren protestoların Baas yönetimi tarafından şiddetle bastırılmasına yol açmıştır (Dîb, 2012).

Zamanla parti ile bizzat Askerî Komite üyeleri arasında, Suriye'nin nasıl yönetileceği, şiddet kullanımı ve izlenecek siyasi ve ekonomik politikalar hususunda Salah Cedid ile Cumhurbaşkanı Emin el-Hafız arasındaki anlaşmazlık derinleşmiştir (Dîb, 2012). 23 Şubat 1966'da Cedid ve Esad, kanlı bir askerî darbeyle Baas'ın tarihi liderliği ile Askerî Komite arasındaki iktidar hiyerarşisindeki ikiliği ortadan kaldırmayı başarmışlardır. Bu durum, iktidarın Askerî Komite içindeki fiilî sahiplerinin eline geçmesine, Baas liderlerinin Suriye'den çıkmasına ve cumhurbaşkanının tutuklanmasına yol açmıştır (Bişâre, 2013). Yeni darbe, dinî azınlıklara mensup subayların yeniden terfi ettirilmesi pahasına, daha fazla Sünni

subayın ve Cedid ile Esad'a muhalif olanların tasfiye edilmesiyle sonuçlanmıştır (Van Dam, 2006).

Ardından olaylar hızla gelişmiş ve 5 Haziran 1967 yenilgisi ile Suriye'nin Golan Tepeleri'ni kaybetmesine kadar uzanmıştır (Hinnebusch, 2011). Bu yenilgi iktidarı kendi politikalarını gözden geçirmeye itmemiş; partiyi kontrol eden Cedid ile Savunma Bakanı ve Hava Kuvvetleri Komutanı olan Esad arasında İsrail'e karşı mücadele stratejisi, ekonomik kalkınma, yönetim ve dış ilişkiler gibi konularda anlaşmazlıklar baş göstermiştir (Van Dam, 2006). İki adam arasında 1967 ile 1970 yılları arasında süren bu iktidar ikiliği, Esad'ın Cedid'in adamlarını mevkilerinden uzaklaştırmayı, silahlı kuvvetler üzerinde tam kontrol sağlamayı ve geriye kalan Askerî Komite üyelerinden kurtulmayı başarmasının ardından nihayetinde Esad'ın lehine sonuçlanmıştır (El-Atâsî, 2015). Nitekim 13 Kasım 1970'te Esad, parti şubelerinin işgal edilmesi emrini vermiş ve 1993 yılında hapishanede ölen Cedid dâhil olmak üzere önde gelen parti liderlerini tutuklatmıştır (Dîb, 2012).

4.1.1. Hafız esad dönemi

Esad ile birlikte askerî darbeler ve iktidar mücadelesi dönemi sona ermiş; Suriye halkı bu değişimi yaşam koşullarının iyileşeceği umuduyla karşılamıştır (Kilani, 2017). Halk Meclisi, 1971 başında Esad'ı cumhurbaşkanlığına aday göstermiş; 12 Mart 1971'deki referandumda %99,2 oy alan Esad, cumhurbaşkanı, ordu başkomutanı ve Baas Partisi genel sekreteri olmuştur (Dîb, 2012). Esad, Mart 1972'de birkaç küçük partiyi bünyesinde toplayan Ulusal İlerici Cepheyi kurmuş; Şubat 1973'te kabul edilen anayasanın Baas Partisinin devlete ve topluma liderlik etmesini öngören 8'inci maddesiyle Baas'ın siyasi konumu pekiştirilmiştir (El-Atâsî, 2015)

1973 İsrail savaşı sonrasında, patlak veren iç savaş nedeniyle Lübnan'a yapılan askeî müdahale, Suriye halkının Esad rejimiyle olan ilişkileri tarihinde bir dönüm noktası oluşturmuş; müdahaleyi reddeden protestoların patlak vermesiyle halk ile rejim arasındaki ilan edilmemiş yatışma dönemi sona ermiştir (Dîb, 2012). Rejime yönelik ilk ciddi meydan okuma, 1976 yılında bir dizi subay ve askerin isyan etmesi ve Lübnan'a müdahale emirlerini reddetmesiyle ordunun içinden gelmiştir (Kilani, 2017). Bu durum, rejimin, rejimi devirmeyi amaçlayan komploların varlığını iddia ederek onlarca subayı ve yüzlerce askeri kapsayan tutuklamalar gerçekleştirmesine yol açmıştır (Van Dam, 2006).

Bunun ardından, rejime yakın şahsiyetlere yönelik suikastlar olgusu ortaya çıkmaya başlamış; ihvan'dan ayrılan Savaşan Öncüler (Et-Talîatü'l-Mukâtile) örgütü kaynaklı olan ve

Alevi ve Baasçı askeri ve sivil şahsiyetleri hedef alan bu suikastların bazıları mezhepçi bir boyut kazanmıştır (Bişâre, 2013). Rejimin İslamcılara yönelik kampanyalarını tırmandırmasının ardından İslamcılar, Esad'a yönelik 26 Haziran 1980'de sağ kurtulduğu bir suikast girişiminde bulunmuşlardır (Van Dam, 2006). Rejimin bu girişime yanıtı, çoğu İhvan mensubu olan 550 mahkûmu kurşuna dizerek idam etmesiyle sert olmuş; ayrıca İhvan'ı yasaklayan ve mensuplarına idam cezası getiren 49 sayılı kanunu çıkarmıştır (Dîb, 2012).

Çatışmalar, Ocak 1982'de bazı Sünni subayların kalkıştığı başarısız bir darbe girişiminin ardından zirveye ulaşana kadar devam etmiştir (Seurat, 2017). Bunun üzerine rejim, Şubat 1982'de İslamcıların sığındıkları Hama şehrine yönelik geniş çaplı bir askerî harekât başlatmıştır (Van Dam, 2006). Rejim askerî ağırlığını koyarak şehri yoğun bir şekilde bombalamış; bazı mahalleler yıkılıp yakılmış, katliamlar yapılmış ve on binlerce sivil öldürülmüştür (Bişâre, 2013). Bu şekilde rejim, toplumu sindirip itaate zorlamayı amaçlamış; bedeli ise son derece ağır olmuştur. Nitekim seksenler krizi rejimin polis devleti karakterini derinleştirerek sınırlarına itmiş, Suriye'deki siyasi hayatı çoraklaştırmış ve her türlü siyasi faaliyeti şüpheli hâle getirmiştir. Suriye bir polis devletine dönüşmüş, güvenlik güçlerinin yetkileri genişletilmiş ve sürekli bir olağanüstü hâl gölgesinde vatandaşların günlük hayatının her detayına müdahale eder hâle gelmişlerdir (Galyûn, 2020).

Otoritenin kişiselleştirildiği 30 yılın ardından Esad, 90'lı yılların sonunda oğlu Beşar'ı cumhurbaşkanlığı makamında kendisine varis olması için yetiştirmeye başlamıştır. Buna hazırlık olarak, ona alternatif bir otoriter taban oluşturmaya ve potansiyel rakiplerden kurtulmaya çalışmış; onu Cumhuriyet Muhafızları komutanı olarak atamış, yolsuzluk kampanyalarını yürüten reformist bir adam olarak sunmuş ve Lübnan dosyasının gözetimini ona vermiştir (Kilani, 2017).

4.1.2. Beşar esad dönemi

Hafız Esad'ın 10 Haziran 2000'deki vefatının ardından Halk Meclisi acil bir oturum düzenleyerek, cumhurbaşkanlığı adaylığı için 40 yaşını doldurma şartı koşan Anayasa'nın 83. maddesini, Esad'ın oğlu Beşar'ın yaşına uygun olacak şekilde 34 yaş olarak değiştirmiştir (Bişâre, 2013). Bunun ardından Cumhurbaşkanı Birinci Yardımcısı Abdülhalim Haddam, Esad'ın albaylıktan korgeneral (ferik) rütbesine terfi ettirilmesini ve ordu ile silahlı kuvvetler başkomutanı olarak atanmasını öngören iki yasa gücünde kararname çıkarmıştır. Daha sonra Esad, Baas Partisi genel sekreteri seçilmiş ve otomatik olarak Ulusal İlerici Cephenin başkanı olmuştur (Dîb, 2012). Bu işlemlerin ardından parti liderliği, Esad'ı cumhurbaşkanlığı

makamına aday göstermiş, Halk Meclisi bu adaylığı oy birliğiyle onaylamış ve referandum için 10 Temmuz 2000 tarihini belirlemiştir. Bu referandumda Esad %97,94 oranında evet oyu alarak ülkenin cumhurbaşkanı olmuştur (Kilani, 2017).

Esad, ilk konuşmasında reform vaatlerinde bulunmuş; farklı görüşlere saygı, demokrasinin önemi ve insan hakları ilkelerine saygı duyulması gerektiğine dair alışılmıştan farklı bir ton kullanmış, siyasi ve ekonomik açılım ile genel özgürlüklerin sağlanması yönünde sözler vermiştir (El-Esedî ve Eş-Şebbût, 2018). Bu konuşma Suriyeli aydınlar arasında olumlu bir yankı uyandırmış, onları harekete geçmeye ve bu alanı değerlendirmeye teşvik etmiştir. Bunun sonucunda, Baas'ın iktidara gelişinden bu yana Suriye siyasi hayatında adeta bir mutasyon niteliğinde olan ve Şam Baharı'nı oluşturan elitist bir siyasi hareketlilik ortaya çıkmıştır (Bişâre, 2013). Bu elit kesim, demokratik özgürlüklere ve katılıma yol açacak bir değişim yaratmak için sivil toplum kavramını kullanmıştır. İktidar tekelinin kırılması yönünde bazı sesler yükselmiş; kültürel, edebî ve siyasi şahsiyetler tarafından olağanüstü hâl yasasının (OHAL) kaldırılması, siyasi tutukluların serbest bırakılması, siyasi çoğulculuğa, ifade ve basın özgürlüğüne, dernek kurma hakkına izin verilmesi, tek parti yönetiminin sona erdirilmesi ve özgür parlamento seçimlerinin yapılması taleplerini içeren ortak bildiriler yayımlanmıştır (Dîb, 2012).

Ayrıca bu dönemde, Suriye'nin hemen hemen tüm şehirlerinde Suriyeli aydınların öncülük ettiği diyalog forumları aktif hâle gelmiş; bu forumlarda siyasi açılım, özgürlükler ve rejimin reforme edilmesine dair talepler dile getirilmiştir. Forumların yaygınlaşması üzerine rejim, bu forumları baskı altına almaya ve kapatmaya başlamış; yöneticilere ağır bürokratik engeller dayatmıştır (Dîb, 2012). Buna paralel olarak Baas Partisi liderliği, Ulusal İlerici Cephe partileri ve güvenlik güçlerinin desteğiyle, dış baskı ve komplo söylemine dayanarak Suriye'ye özgülük adı altında bu tutumu meşrulaştırmaya çalışmış; Esad ise böylece kırmızı çizgilerini çizmeye ve babasının politikalarını yeniden üretmeye başlamıştır (Bişâre, 2013).

Irak'ın işgalinden sonra muhalefet, rejimin Irak deneyiminden ders çıkaracağını, reform adımları atacağını ve Suriye'yi demokrasi meselesinin emperyalist güçler tarafından kullanılmasından koruyacak ulusal bir diyalog başlatacağını ummuştur. Ancak Esad baskıcı politikalarına devam etmiş; bu da muhalefetin bazı kesimlerini 2005 yılında Şam Bildirgesi (İlanu Dımaşk) adıyla bir araya gelmeye sevk etmiştir (Abdülgaffâr, 2016). Bu yapı, farklı eğilimlerdeki muhalefet güçlerinin çoğunu bir araya getirmiş ve Baas Partisinin iktidara gelişinden bu yana muhalefet güçlerini kapsayan en büyük siyasi çerçeveyi oluşturmuştur (Bişâre, 2013). Bildirgeye katılanlar insan haklarına saygı gösterilmesini ve demokratik bir

anayasanın kabul edilmesini talep etmişler; mevcut Suriye rejiminin Suriye'deki demokratik değişim sürecinin önündeki tek engel olduğunu ve herhangi bir reform yapmaya niyetli olmadığını vurgulamışlardır (Kilani, 2017). Bu birleşim, kendi içinde yaşadığı iç zorluklar ve birçok meseledeki ideolojik farklılıklar nedeniyle uzun ömürlü olamamıştır. Ayrıca rejim, ülke içinde bildirgeye katılan birçok şahsiyete karşı bir tutuklama kampanyası başlatmış; 2006 ile 2008 yılları arasında onlarca gazeteci, yazar ve insan hakları aktivisti tutuklanmıştır (El-Atâsî, 2015).

Rejim ayrıca Baas Partisinin devlet ve toplum üzerindeki liderliği, iktidardaki ailenin ve akrabalarının kilit noktalar üzerindeki tahakkümü, olağanüstü hâlin (OHAL) devam etmesi, muhalefet sembollerinin tutuklanması, istihbaratın toplum üzerindeki baskısı ve sansürü, medyanın tekelleştirilmesi, bağımsız partilerin ve sivil toplum kuruluşlarının kurulmasına getirilen kısıtlamaların yanı sıra keyfi ve rastgele tutuklamalar, askerî mahkemeler, siyasi tutuklular dosyası ve cezaevlerindeki işkenceler gibi konularda da aynen devam etmiştir (El-Esedî ve Eş-Şebbût, 2018).

Rejim, güvenlik güçlerinin otoritesine dayanarak kendisine yakın kesimlerin ekonomik alanda rekabet etmesine olanak tanımış; devlet kontrolündeki piyasada özel yatırımcılara da sınırlı bir alan açmıştır. Böylece sosyalist ekonomi anlayışı, iktidara yakın çevrelerin sahip olduğu ve yönettiği, güvenlik güçlerinin iş dünyasına müdahalesiyle beslenen yozlaşmış çıkar ağlarına dayalı bir yapıya dönüşmüştür (Bişâre, 2013). Bu dönemde orta sınıfın koşulları ağırlaşmış; 2008'de nüfusun %34'ü yoksulluk sınırının altında kalmış, sübvansiyonların kaldırılmasıyla fiyatlar 2000'e kıyasla %56 artmış, enflasyon %15,15'e, işsizlik ise 2009'da %16,5'e yükselmiştir (El-Atâsî, 2015).

Toplumsal öfke nedenlerinin birikmesine rağmen, 2004 yılında bir futbol maçı sırasında atılan ırkçı sloganlar nedeniyle patlak veren ve rejimin hızla bastırdığı Kürt ayaklanması gibi bazı geçici olaylar dışında, tüm bu faktörler 2011 yılına kadar herhangi bir protesto gösterisine yol açmamıştır (Dîb, 2012). Arap Baharı'nın başlamasıyla birlikte Suriyeliler, Tunus ve Mısır'da Bin Ali ile Mübarek'in gidişini takip etmiş; bu durum muhalif aktivistlerin internet üzerinden özgürlük talebiyle barışçıl protesto gösterileri çağrısında bulunmalarına zemin hazırlamıştır (Abdülgaffâr, 2016).

4.2. Suriye Devrimi

Arap Baharı'nın atmosferinden etkilenerek, Suriyeli muhalif sayfalar sosyal medya üzerinden 15 Mart'ta Şam'da gösteri çağrısı yapmaya başlamışıtır (Bişâre, 2013). Bu esnada

Dera vilayetindeki bazı olaylar ön plana çıkmıştır: Arap Baharı'nın ikliminden ve sloganlarından etkilenerek duvarlara yazılar yazan 15 çocuğun güvenlik güçleri tarafından tutuklanıp işkence görmesi ve çocuklarını talep eden ailelerin şehirdeki güvenlik yetkilisi tarafından hakarete uğraması gibi (Zeynüddîn, 2023). Bunu, 18 Mart'ta güvenlik güçlerinin açtığı ateş sonucu iki kişinin hayatını kaybettiği ve ardından halk öfkesinin patlak verdiği bir gösteri izlemiştir. Bu durum, protestoların şiddetlenmesine, can kayıplarının artmasına ve gösterilerin diğer şehirlere sıçramasına neden olmuşur. Can kayıplarının artmasıyla birlikte göstericiler taleplerini rejimin devrilmesi noktasına yükseltmiştir (Bişâre, 2013). Rejimin olağanüstü hâlin (OHAL) kaldırılması ve hükümetin değiştirilmesi gibi geç aldığı reform adımları, ölü ve tutuklu sayısının artmasının ardından göstericilerin öfkesini dindirmeye yetmemiştir (Dîb, 2012). Gösterilerin şiddetlenerek Suriye'nin vilayetlerinin çoğuna yayılması, rejimi orduyu şehirlere ve kırsal bölgelere sürmeye itmiş; bu da yüzlerce sivilin ölmesine ve tutuklanmasına yol açmıştır (Abdülgaffâr, 2016).

Sivillere yönelik şiddetin artmasıyla birlikte, ordudaki bazı unsurlar verilen emirleri yerine getirmeyi reddetmeye başlamış ve göstericileri ile sivilleri korumak amacıyla Temmuz 2011'de Özgür Suriye Ordusunun kurulduğunu ilan eden subayların ayrılma operasyonları başlamıştır (El-Atâsî, 2015). Bu ordu tek bir gövde değildi; başlangıçta Suriye ordusundan ayrılanlar için kullanılmış, daha sonra rejime karşı silahlanan tüm grupları kapsayacak şekilde genelleştirilmiş ve farklı silahlanma biçimleri için ortak bir isim hâline gelmiştir (Da'dûş, 2023). Ayrılmaların artmasıyla birçok askerî meclis kurulmuş, siviller silahlanmış, devrimciler olarak adlandırılan birçok grup oluşmuş ve devrim, 2012'nin başlarından itibaren geri dönüşü olmayan silahlı bir karaktere bürünmeye başlamıştır. Zamanla askerî grupların sayısı artmış ve parçalanmışlık sorunu baş göstermiştir (Bişâre, 2013). Bu dağınıklığa rağmen bu güçler geniş alanları kontrol etmeyi, rejimi güvenlik bölgelerinde kuşatmayı ve birçok askerî üssü ele geçirmeyi başarmıştır. Ancak askerî aktörlerin çoğalması, Suriye sahnesini devrime zarar verecek şekilde karmaşıklaştırmıştır (Da'dûş, 2023).

İran Devrim Muhafızlarının varlığına ve Lübnan Hizbullahı ile Iraklı ve Afgan Şii milislerin rejim saflarında savaşmasına ek olarak, Rusya da Eylül 2015'te rejime destek vermek amacıyla askerî olarak müdahale etmiştir (Eş-Şûfî, 2023). Bu müdahale denklemi rejim lehine çevirmiş ve Rus hava gücü sayesinde rejim, kaybettiği birçok mevkiyi geri almayı ve şehirleri kuşatmayı başarmıştır. Bunun sonucunda, 2015 ile 2020 yılları arasında kuşatma altına alınan şehirlerin sakinlerinin ve savaşçıların zorla yerinden edilmesi ve Suriye'nin kuzeyine tahliye edilmesi operasyonları başlamıştır (Da'dûş, 2023). Bu durum,

silahlı Suriyeli muhalif güçlerin çoğunun Suriye'nin kuzeybatısında kendi kontrolleri altında kalan bölgelerde toplanmasına yol açmıştır (Zeynüddîn, 2023).

Siyasi açıdan, yurtdışındaki Suriyeli siyasi muhalefet; iç anlaşmazlıkları, içeride etki yaratma kapasitesinden yoksun olması ve askerî güçlerle arasındaki ilişkinin zayıflığı nedeniyle devrimi siyasi düzeyde temsil etmede başarısız olmuş, bu da siyasi çalışmanın etkinliğini kaybettirmiştir (Şa'bû, 2023).

2017 yılında, Suriye'de siyasi bir çözüm bulmaya yönelik uluslararası ve bölgesel çabalar kapsamında; Rusya ve Türkiye'nin garantörlüğünde, Suriye rejimi ve bazı silahlı muhalif güçlerin temsilcilerinin katılımıyla gerçekleştirilen Astana görüşmeleri çerçevesinde gerginliği azaltma anlaşmalarına varılmıştır (Akîl, 2022). Ancak rejim bu anlaşmalara uymamış ve müttefiklerinin desteğiyle askerî operasyonlar başlatmaya devam etmiştir. Bunların sonuncusu, rejimin yeni bölgeleri ele geçirdiği ve yeni bir insani krizi önlemek amacıyla Rus-Türk mutabakatları sonucunda ilan edilen bir ateşkesle sona eren 2020 yılındaki harekât olmuştur (International Crisis Group, 2020).

Bunun ardından bölge görece bir sükûnet dönemine girmiş; silahlı muhalefet bu dönemi saflarını yeniden düzenlemek için kullanmıştır. Bu süreç, sadece askerî düzeyde değil, aynı zamanda yönetim ve teşkilatlanma düzeyinde de daha organize bir ittifakın oluşmasıyla sonuçlanmış ve Heyet Tahrir eş-Şam (HTŞ) diğer taraflar üzerindeki nüfuzunu güç kullanarak pekiştirmeyi başarmıştır. Bu durum, 27 Kasım 2024'e kadar devam etmiştir. Söz konusu tarihte HTŞ ve müttefikleri, 7 Ekim 2023 sonrası değişen dış dengeleri de fırsat bilerek Esad rejimine karşı askerî bir operasyon başlattıklarını duyurmuş; bu operasyon sonucunda rejimi devirmeyi başarmış ve 8 Aralık 2024'te Şam'a girmişlerdir (El-Hâc, 2026).

4.3. Heyet Tahrir eş-Şam (HTŞ)

Suriye devriminin patlak vermesiyle birlikte, daha önce maruz kaldığı şiddetli baskılar nedeniyle Selefilik, Suriye dinî sahnesinde marjinal bir akımdan ibaretti (Ebû Haniyye, 2021). Ancak 2012 yılında devrimin askerileşmesiyle birlikte, başta HTŞ'nin eski adı olan Nusra Cephesi (Cephetü'n-Nusra) olmak üzere Selefi-cihatçı hareketlerin yükselişine kapı aralanmıştır (Akîl, 2022). HTŞ, Suriye'nin yönetimine ulaşmadan önce üç temel aşamadan geçmiştir: 2012 ile 2016 yılları arasında küresel el-Kaide örgütünün Suriye kolu olma aşaması; 2016'da el-Kaide'den ayrılarak yerel bir aktöre dönüşmeye başlama aşaması; ve nihayetinde 2017 ile 2024 yılları arasında diğer bazı askerî güçlerle birleşerek eski çizgisinden uzaklaşma aşaması (Ibsh, 2026).

Başlangıçta Nusra unsurları 2011'in ortalarından sonra Suriye'ye girmiş ve daha sonra gerçek adının Ahmed eş-Şara olduğu bilinen Ebu Muhammed el-Cevlani'nin liderliğinde örgütlenmiştir (Khalifa, 2024). El-Cevlani yayımladığı ilk bildiride, Suriyelilere seslenerek kullandığı *Şam ehli* ifadesiyle nitelendirdiği kesimi Esad rejimine karşı cihada çağırmış; dış müdahale çağrılarını ve Türkiye ile Arap ülkelerinden yardım istenmesini kınayarak onları ABD'nin elindeki araçlar olarak nitelendirmiş ve temel hedefin yeryüzünd*e Allah'ın şeriatını kurmak* olduğunu ilan etmiştir (El-Cezire Net, 2014).

Nusra, örgütün faaliyetleri için uygun yerel ortamları araştıran az sayıda kişiyle faaliyetlerine başlamış; muhafazakâr dindarlık tarzı ve sınırlara yakınlıkları nedeniyle Halep, İdlib ve Deyrizor kırsalı bu silahlı unsurların yerleşmesi için en iyi ortamı oluşturmuştur. Ardından doğrudan rejim güçlerine karşı cephe hatlarına geçen çok sayıda savaşçıyı ülkeye sokmaya ve devşirmeye başlamıştır (Bişâre, 2013). Savaşçı akışıyla birlikte Nusra, faaliyetlerini farklı şehirlere genişletmiş, askerî etkinliği ve varlığı o kadar artmıştır ki, 11 Aralık 2012'de ABD tarafından terör örgütleri listesine alınmıştır (El-Hâc, 2026).

2013'ün başlarına gelindiğinde Nusra, Suriye'deki en güçlü askerî gruplardan biri hâline gelmiş; rejime karşı verilen savaşlarda kilit bir rol oynamış ve önemli askerî mevkilerin ele geçirilmesine katkıda bulunmuştur (Lister, 2014). Bunun nedeni, örgütün sahip olduğu sağlam örgütsel yapı, mensuplarına dayattığı katı disiplin ve yeni üyelerin kabulünde aranan katı prosedürlerdi (El-Mustafâ, 2013).

Nusra, 2012 yılı boyunca yayımladığı bildirilerde el-Kaide'ye bağlılığını resmî olarak ilan etmekten kaçınmıştır. Ancak Nisan 2013'te Ebu Bekir el-Bağdadi, el-Cevlani'nin güçlendiğini fark edince onu Suriye'ye kendisinin gönderdiğini ve finansal olarak desteklediğini iddia etmiş; Nusra Cephesi ile Irak İslam Devleti'ni feshederek Irak ve Şam İslam Devleti (IŞİD) adı altında birleştirdiğini duyurmuştur (İtrîsî, 2020). Ancak el-Bağdadi'nin birçok politikasına karşı çıkan el-Cevlani, bu birleşmeyi reddetmiş; el-Kaide lideri ez-Zevahiri'ye biat ettiğini açıklayarak ondan hakemlik talep etmiştir. El-Zevahiri, Nusra Cephesi'nin bağımsız kalmasına ve Irak İslam Devleti'n Irak'a dönmesi gerektiğine hükmetmiş, bu durum IŞİD ile el-Kaide arasında anlaşmazlıkların ortaya çıkmasına yol açmıştır (Da'dûş, 2023). Bu dönemde Nusra, kimliği, vizyonu ve hedefleri konusunda dört akımın çatıştığı iç ayrılıklar yaşamıştır: Birincisi, Nusra'nın temel çekirdeğini oluşturan ve onu ele geçirmeye çalışan IŞİD akımı; ikincisi, el-Kaide'ye sıkı sıkıya bağlı kalmayı tercih eden akım; üçüncüsü, el-Kaide'den ayrılıp Suriye'nin iç dinamiklerine uyum sağlamayı ve diğer gruplarla koordinasyon kurmayı savunan akım; dördüncüsü ise Suriye devriminin

geçirdiği dönüşümlerle vizyonu da evrilen ve tüm akımları uzlaştırmaya çalışan el-Cevlani'nin temsil ettiği uzlaşmacı akım (Ebû Haniyye, 2021).

IŞİD ile yaşanan çatışma, Nusra'nın çizgisindeki dönüşümün başlangıcı olmuş; IŞİD'e karşı savaşmak Nusra'ya göreceli bir ılımlılık imajı kazandırmıştır. Bu durum maliyetli olsa ve tabanında ile liderliğinde büyük bölünmelere yol açsa da Nusra, bağımsızlığını korumayı ve kendisini yutmaya çalışan bu en radikal kanattan kurtulmayı başarmıştır (Lister, 2014). Böylece Nusra aleni bir şekilde el-Kaide'ye bağlanmış ve bu nedenle 2014 yılında ABD'nın terörle mücadele için kurduğu Uluslararası Koalisyonun saldırılarına maruz kalmıştır (Lister, 2016). Bunun üzerine Nusra stratejisini değiştirerek, askerî gruplarla koordinasyon ve işbirliğini artırmaya, Batı'yı hedef alan ve devrimme zarar veren söylemlerden uzaklaşmaya yönelmiştir (Ibsh, 2026).

Zamanla, Eylül 2015'teki Rus müdahalesinin dayattığı değişimler ve askerî denklemin rejim lehine dönmesi, Nusra'yı yeni gerçekliklere uyum sağlamak için daha fazla pragmatizme itmiştir. Amerikan saldırılarından kaçınmak amacıyla kendisini yerel bir cihatçı hareket olarak sunmaya başlamış; bu durum onu el-Kaide'den ayrıldığını ilan etmeye götürmüş ve kendi içinde yeni bir bölünmenin kapısını aralamıştır (Ebû Haniyye, 2021).

El-Cevlani, ilk kez Temmuz 2016'da yüzünü göstererek Nusra Cephesi adıyla faaliyetlerin sonlandırdığını ve Şam Fethi Cephesi (Cephetü Fethi'ş-Şam) adıyla yeni bir yapının kurulduğunu duyurmuş; el-Kaide örgütüyle bağlarını kopardıklarını ve hiçbir dış mercie bağlı olmadıklarını vurgulamıştır (Khalifa, 2024). Nusra bu dönüşümle, muhalif askerî güçlerle arasındaki mesafeyi kapatmayı ve saldırılarını meşrulaştırmak için terör örgütlerinin varlığını bahane eden Uluslararası Koalisyonun mazeretlerini ortadan kaldırmayı amaçlamıştır (Akîl, 2022). Bu olay, Nusra'yı sınır aşan cihatçı-Selefi düşünceden yerel bir İslamcı örgüte taşımıştır. Ancak bu ayrılık bazı kesimler tarafından ciddiye alınmamış; aldatıcı ve gerçek dışı bir kopuş olarak değerlendirilmiştir (Türk ve Kıyıcı, 2024).

Astana müzakerelerinin başlamasıyla birlikte, Suriye rejimi ile bazı muhalif güçler arasında terör listesinde yer alan grupları saldırıların dışında bırakan bir gerilimi azaltma anlaşmasına varılmış ve muhalif güçler bu sürece katılanlar ve reddedenler olarak ikiye bölünmüştür. Bu durum, mevcut güçler arasındaki askerî çatışmaların şiddetlenmesine neden olmuş; el-Cevlani'yi bu müzakereleri reddeden bazı güçlerle birleşme sürecini hızlandırmaya itmiş ve 28 Ocak 2017'de Heyet Tahrir eş-Şam (HTŞ) kurulduğu ilan edilmiştir (Ebû Haniyye, 2021).

Bu şekilde HTŞ, el-Kaide'den nihai olarak ayrılma kararını perçinlemiştir. Ancak bu dönüşüm, bazı cihatçı gruplar tarafından reddedilmiş ve bu durum zamanla askerî çatışmalara dönüşmüştür. HTŞ, bu çatışmalar aracılığıyla Suriye'de yeni bir el-Kaide kolunun yeniden canlandırılmasına yönelik girişimlere karşı koymaya çalışmış; bu doğrultuda, 2018 yılında HTŞ'den ayrılan unsurlar tarafından kurulan ve el-Kaide'ye bağlılığını sürdürdüğünü ilan eden Hurraseddin gibi el-Kaide yanlısı cihatçı yapıların ve liderlerin nüfuzunu ve gücünü kırmak amacıyla tutuklama kampanyaları düzenlemiş ve bu yönde ciddi adımlar atmıştır (Türk ve Kıyıcı, 2024). Ancak bu dönüşüm, yeni yapıyı bir öncekinin salt bir uzantısı olarak gören ve onu terör listelerinde tutmaya devam eden ABD'yi ikna etmemiştir (Ibsh, 2026).

Bazı araştırmacılara göre bu dönüşüm, iç ve dış dinamikler ile bölgesel ve uluslararası aktörlerin müdahalelerine yönelik baskılara uyum sağlama çabalarının sonucunda şekillenmiştir. Bu süreç, HTŞ'nin kendi kimliğini ve iç ve dış çevreye ilişkin algılarını yeniden tanımladığı ve Esad rejimiyle mücadelesinde yeni bir stratejik yönelim geliştirdiği yeni bir dönemin başlangıcını oluşturmuştur (Hâncî, 2026). HTŞ liderlerinin Uluslararası Kriz Gruubuna (International Crisis Group) yaptığı açıklamalara göre bu dönüşüm, küresel cihattan ziyade Suriye'nin içine öncelik verilmesi gerektiği ve el-Kaide ile ilişkinin sürdürülmesinin örgütü izole edeceği veya onu Uluslararası Koalisyonun hedefi hâline getireceği yönündeki bir iknaya ulaşılmasının sonucudur. Ayrıca el-Kaide'den ayrılmak, silahlı muhalif gruplarla iyi ilişkiler sürdürmek için de gerekli görülmüştür (International Crisis Group, 2020).

İdeolojik olarak HTŞ, stratejik hesaplar ile ideolojik kimlik arasında bir denge kurmaya çalışmış; Suriye devrimini benimseyerek İslami-cihatçı arka planından vazgeçmeden kendisini devrimci güçlerin bir parçası olarak görmeye başlamıştır. Ancak aynı zamanda, küresel cihat söylemini benimsemekten vazgeçmiş, bu söylemin sözlüğünden uzaklaşmış ve kendisini hedefi Esad rejimini askerî yollarla devirmek olan Sünni-İslamcı yerel bir cihatçı hareket olarak sunmaya geçiş yapmıştır (Ebû Haniyye, 2021). Buna ek olarak HTŞ, sadece silahlı bir askerî örgüt olmanın ötesine geçerek, nüfuz alanı olan İdlib'deki yerel meclisleri birleştirme çabalarından başlayarak örgütsel yapısını geliştirmeye ve nihayetinde Eylül 2017'de Kurtuluş Hükümeti adı altında sivil bir idare kurmaya kadar, kontrol ettiği bölgeleri yönetmek ve hizmet sağlamak için devlet benzeri bir yönetim modeli inşa etmeye çalışmıştır (Khalifa, 2024). Bu hükümet, akademisyenlerden oluşan bir grubun girişimiyle şekillenmiş; bunun sonucunda akademisyenlerin ve yerel meclis temsilcilerinin katıldığı Suriye Genel Kongresi toplanmıştır. Kongre neticesinde tüzükler oluşturulmuş, hükümeti kurmak için bir

komite kurulmuş ve yasama yetkisini kullanan bir Şura Meclisi oluşturulmuştur (El-Cezire Net, 2024a). Kurtuluş Hükümeti, ideolojiden ziyade zorunluluklarla hareket eden, Esad rejimine karşı diğer muhalefet güçleri ile HTŞ üyeleri arasında kurulan bir ittifaktı. Hükümet, çeşitli İslami geçmişlere sahip ve belirli bir bağımsızlık derecesine sahip teknokratlar tarafından yönetilmiş ve çok az sayıda bakan HTŞ'ye mensup olmuştur (International Crisis Group, 2020).

Bu hükümet, HTŞ'nin idari ve sivil kanadı olmuş; siyasi ve toplumsal meşruiyet kazanmak amacıyla yerel toplumsal yapılara nüfuz etmesinde stratejik bir rol üstlenmiştir. Bu bağlamda, HTŞ'nin yerel yönetişim stratejisi üç temel dayanana oturmuştur: Birincisi, sosyal hizmetlerin sağlanması; ikincisi, kamu düzenini korumak için sıkı kontrol politikalarının dayatılması; üçüncüsü ise siyasi ve dinî ideolojisinin yayılması ve yerleştirilmesidir. Bu stratejiyi sahada hayata geçirmek için HTŞ, hareketliliğini dört ana idari ofise dayandırmıştır: Genel Hizmetler İdaresi, Askerî ve Güvenlik Operasyonları Kanadı, Davet ve İrşad Ofisi ve Şeriat Mahkemeleri (Dasuki, 2017). HTŞ'nin, Kurtuluş Hükümetinin muhafazakâr bir siyasi proje olmasını istediği görülmüştür. Buna rağmen, kontrolü altındaki bölgelerde İslam şeriatını zorla dayatmaya çalışmamış; bu durum daha ziyade cinsiyetlerin ayrılması, genel ahlakın denetlenmesi ve genel görünümün kontrol edilmesi gibi belirli yönlerdeki bazı uygulamalarla sınırlı kalmıştır (International Crisis Group, 2020).

Ekonomik sektörü görünürde yönetmesine rağmen, Kurtuluş Hükümeti bu sektörün gerçek kontrolünü elinde tutamamıştır; zira sınır kapılarının, bankacılık sektörünün, akaryakıtın ve ticaretin kontrolü HTŞ'nin elinde kalmıştır. HTŞ, 2018 yılından itibaren akaryakıt sektörü üzerindeki kontrolünü genişletmiş ve Kuzeybatı Suriye'ye petrol ile gaz girişini kontrol eden Watad Petroleum şirketini kurmuştur. Ayrıca kendisine bağlı olan ve Al-Wasit olarak bilinen havale şirketini Şam Bankası adını taşıyan bir kuruma dönüştürmüş ve İdlib'deki para trafiğini yöneten ana bir merkez hâline getirmiştir. Suriye lirasının değerindeki keskin düşüş nedeniyle ve zarar gören piyasalarda istikrarı sağlamak amacıyla Kurtuluş Hükümeti, Suriye lirasını Türk lirası ile değiştirme kararı almıştır (Al-Zaraee ve Shaar, 2021).

Askerî düzeyde HTŞ, diğer muhalif güçleri ya bünyesine katarak ya da güç kullanarak kontrol altına almaya, onları etkisiz hâle getirip veya dağıtıp kendi yapısına dâhil etmeye çalışmıştır (Sheyhali, 2025). Ocak 2019'dan itibaren HTŞ, birçok askerî grubu boyun eğdirip kendi askerî yapısına entegre etmeyi başarmış, bölge üzerinde hegemonyasını kurmuş ve şiddet tekelini büyük ölçüde elinde toplamıştır (Türk ve Kıyıcı, 2024). Nüfuzunu genişlettikten sonra teşkilat yapısına büyük önem vermiş, kapasitesini gözden geçirerek yeni

bir askerî kurumsallaşma sürecine girmiştir. Bu süreç, muharip oluşumların saflarında profesyonel olarak görev yapacak nitelikli personel yetiştirmek amacıyla 2021 yılında bir askerî akademinin kurulmasını da kapsamıştır (Sheyhali, 2025). Bunun yanı sıra HTŞ, rejim ordusundan ayrılan subayların deneyimlerinden ve kendi saha komutanlarının uzmanlığından yararlanmış; özel elit kuvvetlerin oluşturulmasına önem vermiş ve insansız hava araçları, zırhlı personel taşıyıcıları, toplar vb. yerel silah üretim kapasitesini geliştirmiştir (Gazete Duvar, 2024).

Tüm bu gelişmelere rağmen HTŞ, son yıllarda İdlib bölgesinde iç zorluklar ve sıkıntılarla karşılaşmıştır. Örneğin bölge sakinleri; siyasi baskılar, bazı tutuklamalar, ekonomik ve geçim sıkıntıları, vergiler ve cephelerin dondurulması gibi nedenlerle geniş çaplı protestolar düzenlemiştir. Bu protestolar, HTŞ'nin yönetimde daha katılımcı ve duyarlı bir anlayış benimsemesi gerektiğini göstermiştir. Bu durum, örgütü şikâyetlerle ilgilenen bir komite kurmaya ve şiddet içermeyen suçları ile siyasi tutukluları kapsayan genel bir af ilan etmeye sevk etmiştir (Türk Press, 2025a).

Bu şekilde HTŞ, özellikle Rusya ve Türkiye'nin 2019-2020 yıllarında rejimin Rusya'nın yardımıyla başlattığı askerî harekâtın ardından 5 Mart 2020'de üzerinde mutabık kaldığı ateşkes anlaşması sayesinde cephelerin sakinleştiği yıllardan sonra, askerî gücünü büyük ölçüde inşa etmeyi ve kontrol ettiği bölgelerde küçük ölçekli bir yönetim deneyimi kurmayı başarmıştır (Ibsh, 2026).

Sonuç olarak, İdlib'deki bu görece istikrar yılları HTŞ'ye şiddet araçları üzerindeki kontrolünü tekelleştirme tek bir örgütsel yapı içinde kurumsallaştırma fırsatı sunmuştur. Bu durum, örgütün Saldırganlığı Caydırma Operasyonu'nu tasarlamasını ve yönetmesini sağlayan stratejik kaldıraç ve öz gücü oluşturmuştur.

4.4. Saldırganlığı Caydırma Operasyonu

Suriye rejim güçlerinin Suriye topraklarının %64'ünü, silahlı muhalif güçlerin %11'ini ve Suriye Demokratik Güçleri'nin (SDG) %25'ini kontrol ettiği kontrol ve nüfuz alanlarının istikrara kavuştuğu dört yıllık görece bir sükûnetin ardından (Jusoor Araştırma Merkezi, 2022), silahlı muhalefetin Esad rejimine karşı gerçekleştireceği son askerî operasyonun yolunu açan yeni iç ve dış gelişmeler şekillenmeye başlamıştır. Bu durum, Arap ve bölge ülkelerinin rejime yönelik tutumlarındaki değişimin başlamasıyla ve 2023 yılında Suriye'nin Arap Birliğine geri döndürülmesi yoluyla rejimle ilişkileri yeniden normalleştirme girişimleriyle kendini göstermiştir (Umrân li’d-Dirâsâti’l-İstirâtîciyye, 2025). Buna ek olarak,

Rusya'nın 2022'den bu yana Ukrayna ile olan savaşıyla meşgul olması, silahlı muhalefeti askerî olarak hazırlık yapmaya teşvik eden bir etki yaratmıştır. Bu durumu, 7 Ekim saldırısının ardından bölgesel arenada meydana gelen ve Esad rejimini destekleyen İran, Hizbullah ve Şii milislerin temsil ettiği sözde direniş ekseninin zayıflamasıyla sonuçlanan değişimler de pekiştirmiştir (Hjazeen, 2025). İçeride ise rejim, İdlib kırsalındaki sivilleri hedef alan savaş uçağı ve topçu saldırılarını artırmıştır (Storm News, 2024).

Bu gelişmeler silahlı muhalefeti askerî bir operasyonla ilgili söylentiler yaymaya ve başlatmaya itmiş; daha sonra operasyonun komutanlarından birinin yaptığı açıklamalarda, bu söylentilerin rejimin dikkatini dağıtmak ve onu aldatmak amacıyla kasıtlı olarak çıkarıldığı, böylece rejimin güçlerini yığıp operasyonun başladığı asıl noktadan uzak bir bölgeye odaklanmasının sağlandığı ortaya çıkmıştır (Hamîdî, 2025a).

27 Kasım'da, HTŞ liderliğindeki Ortak Askerî Harekât Odası, rejim güçlerini bölgeden uzaklaştırmak ve Halep ile İdlib'deki bazı bölgeleri kontrol altına almak amacıyla Saldırganlığı Caydırma adı altında askerî bir operasyon başlattığını duyurmuştur (BBC Arabic, 2024). Operasyon, özel elit kuvvetlerin Halep'teki rejimin askerî harekât odasına sızıp oradaki subayları öldürmesi ve haberleşme sistemini devre dışı bırakmasıyla başlamış; bu durum cephelerle olan iletişimi keserek çöküşü hızlandırmış ve İdlib'in güney ile doğu kırsalında başka sızma operasyonlarının gerçekleştirilmesiyle savaş cephesinin genişlemesine katkıda bulunmuştur (Hamîdî, 2025a).

Muhalif güçlerin Şahin insansız hava araçları gibi rejim güçlerini saldırılarıyla gafil avlayan askerî taktikleri (Karaahmet, 2025) ve rejim subayları ve askerleriyle iletişim hatları kurarak onları ayrılmaya ve silah bırakmaya çağırmaları sayesinde silahlı muhalefet, İdlib vilayetinin tamamını kontrol etmeyi, Halep'e girmeyi ve SDG güçlerinin bulunduğu Eşrefiye ile Şeyh Maksut mahalleleri hariç şehri kontrol altına almayı başarmıştır. Bununla eş zamanlı olarak silahlı muhalefet, rejimin cephelerinin çökmesiyle oluşan boşluktan SDG güçlerinin yararlanarak ilerlemesini engellemek amacıyla Halep'in kuzeydoğu kırsalında SDG güçlerine karşı Özgürlük Şafağı adıyla bir operasyon başlattığını duyurmuştur (Çiçek, 2024).

Rejimin çöküşü ve Rus hava kuvvetlerinin tüm ağırlığıyla müdahale etmemesi, muhalefeti Hama'ya doğru ilerlemeye sevk etmiş; burada 6 gün süren en şiddetli çatışmalar yaşanmış ve muhalefet 5 Aralık'ta şehri kontrol etmeyi başarmıştır (Gritten, 2024). Ardından Humus'a yönelinmiş, ilerleyiş devam etmiş ve silahlı muhalefet şehre girerek Suriye sahiline giden yolu kesmeyi başarmıştır. Bu sırada rejim güçleri Suriye'nin doğusundan çekilmiş ve

Deyrizor şehrini SDG'ye teslim etmiştir (El-Cezire Net, 2025a). Olayların hızlanmasıyla birlikte, Dera, Şam kırsalı ve Süveyda'daki silahlı muhalif hücreler ve güçleri, rejimi içeriden hedef alarak ilerleyen muhalif güçlere destek olmak amacıyla harekete geçmeye başlamıştır (Abou Rahal, 2024). Bazı askerî birlik komutanlarıyla kurulan iletişimler de savaşmadan tarafsız kalmalarını sağlamada önemli bir rol oynamış, bu da Şam'a girişin yolunu açmıştır (Alsweilmin, 2025). 8 Aralık sabahı silahlı muhalefet Şam'a girmiş ve Radyo ve Televizyon Genel Kurumu binasına giren gruplardan biri, Esad'ın gece saatlerinde Lazkiye'deki Rus üssü üzerinden Rusya'ya kaçmasının ardından Suriye televizyonu aracılığıyla Esad rejiminin devrildiğini ilan etmiştir (Ibsh, 2026).

Saldırganlığı Caydırma Operasyonu sadece askerî bir operasyon olmamış; askerî ilerlemeyle paralel olarak sahnenin yönetiminde siyasi yön de ön plana çıkmıştır. Nitekim Askerî Harekât Odası, Suriye halkının tüm kesimlerine güven verici mesajlar göndermeye özen göstermiş; Halep şehrine girdiklerinde yayımladıkları bildirilerde dinî azınlıkların haklarına, özgürlüklerine ve inançlarına saygı duyduklarını vurgulamıştır (Khalaf ve Khudhur, 2025). Ayrıca komşu ülkelere güvence vermek amacıyla dışarıya da seslenerek, Suriye'den herhangi bir krizi ihraç etmeyeceklerini veya rahatsızlık kaynağı olmayacaklarını, sorunlarının sadece Suriye rejimiyle olduğunu belirtmiştir. Daha sonra Suriye Dışişleri Bakanı'nın açıklamalarından anlaşıldığı üzere; Bakan, Türkiye ile olan Bab el-Hava sınır kapısında Ruslarla bir araya gelerek rejimine verdikleri destek hakkında görüşmüş ve Esad'ın sonunun Rusya ile ilişkilerin sonu anlamına gelmediğini açıklamıştır (Hamîdî, 2025b). Aynı şekilde çatışmalar Hama'ya ulaştığında, bazı Şii silahlı grupların Suriye rejimini destekleme çağrılarında bulunması üzerine el-Cevlani, Iraklı siyasilere yönelik görüntülü bir mesaj göndermiştir. Irak Başbakanı'nı savaşa dâhil olmamaya davet eden el-Cevlani, operasyonun mezhepçi bir boyutu taşımadığını; meselenin Sünniler ile Şiiler arasında değil, meşruiyetini yitirmiş bir rejim ile Suriye halkı arasında yaşanan bir mücadele olduğunu ve Suriye'nin Irak için bir tehdit oluşturmayacağını açıkça belirtmiştir (El-Cezire Net, 2024b). Buna ek olarak el-Cevlani, bu unvanından vazgeçme ve resmî olarak gerçek adı olan Ahmed eş-Şara adını kullanma kararı almıştır (Eş-Şarku'l-Evsat, 2024).

Rejimin bu kadar hızlı çökmesi şaşırtıcı görünse de, nesnel nedenlere ve koşullara bakıldığında bu hızlı çöküşe yol açan birçok faktör çıkarılabilir. Bunların ilki, iç düzeyde rejimin yaptırımlar nedeniyle yaşadığı ekonomik krizdir. Bu kriz, rejimi askerî ve güvenlik kurumları içinde yolsuzluk ağları kurmaya itmiş; aralarında Esad ailesine yakın kişilerin de bulunduğu üst düzey rejim subayları tarafından yönetilen bu ağlar, gelir kaynaklarını güvence

altına almak için uyuşturucu ve captagon ticaretinde aktif hâle gelmiştir (Lister, 2022). Bu durum, Suriye ordusunun zayıflamasına, parçalanmasına ve birbirleriyle rekabet eden silahlı milislere benzer bir yapıya dönüşmesine yol açmıştır (Alsweilmin, 2025). Güvenlik ve askerî kurumlardaki yaygın yolsuzluk, rejimin içeriden kolayca sızılabilir hâle gelmesinin ve operasyon sırasında harekete geçip rejimi içeriden vuran uyuyan hücrelerin birçok askerî birlikte devşirilmesinin de nedeni olmuştur (Hamîdî, 2025b).

Rejimin yapısındaki bu kırılganlığa karşılık muhalif güçler, cephelerdeki sükunetten yararlanarak askerî düzeyde büyük bir gelişme kaydetmiş, önceki dağınıklık durumuna son vererek yeteneklerini yeniden inşa etmiştir. Savaşçılarının verimliliğini artıran muhalefet, uzmanlık alanlarının bölünmesine ve eski subaylara, mühendislik ve kimya uzmanlıklarına dayanarak askerî üretime önem vermiş; operasyon sırasında muhalefet lehine fark yaratan ve bunların en önemlisi olan insansız hava araçları gibi yerli yapım silahlar üretmeyi başarmıştır (Hamîdî, 2025c).

Dış faktörlere gelince, Esad rejiminin çöküşünü hızlandıran siyasi, askerî ve bölgesel etkenler bir araya gelmiştir. İlk faktör, Esad rejiminin, bazı Arap ülkelerinin ve bölgesel aktörlerin kendisiyle ilişkileri normalleştirme girişimlerine rağmen, bu girişimlere olumlu karşılık vermemesi ve mevcut sorunların çözümüne yönelik siyasi bir uzlaşma sağlayabilecek temel konularda taviz vermeyi reddetmesidir. Bu durum, siyasi çıkmazın devam etmesine ve müzakere yoluyla çözüm arayışlarının sonuçsuz kalmasına neden olmuştur (El-Cezire Net, 2023).

İkinci faktör ise önceki yıllarda rejimin ayakta kalmasında belirleyici bir rol oynayan dış müttefiklerinin askerî destek sağlama kapasitelerinin zayıflamasıdır. Nitekim Lübnan Hizbullahı ve İran'a bağlı silahlı gruplar, özellikle 7 Ekim 2023 olaylarının ardından İsrail'in düzenlediği art arda saldırılar sonucunda önemli ölçüde zayıflamış ve bu durum, söz konusu grupların Suriye rejimine geniş çaplı askerî destek sağlama imkânlarını sınırlandırmıştır (Görücü, 2024). Aynı zamanda Rusya'nın Ukrayna ile yürüttüğü savaşa yoğunlaşması, Suriye rejimini desteklemek için ayırabileceği askerî kaynakların azalmasına yol açmıştır. Rusya, operasyonun ilk günlerinde bazı hava saldırıları düzenlemeye devam etmesine rağmen, rejimin ilerleyen muhalif güçler karşısında direnmesini sağlayacak ölçüde etkili bir askerî müdahalede bulunamamıştır. Sonuç olarak rejimin müttefiklerinin muhalefetin ilerleyişini durdurabilecek belirleyici bir askerî destek sağlayamaması, güç dengesinin muhalefet lehine değişmesine katkıda bulunmuştur (Khalaf ve Khudhur, 2025)

Üçüncü faktör ise Saldırganlığı Caydırma Operasyonu sırasında ortaya çıkan siyasi, askerî ve bölgesel koşulların şekillenmesinde etkili olan ve Esad rejiminin çöküşünün hızlanmasına katkıda bulunan Türkiye'nin rolüdür. Bu rol, yalnızca Kasım 2024'ün sonlarında Suriye'de yaşanan askerî gelişmelerle sınırlı kalmamış, Türkiye'nin 2011 yılından itibaren Suriye devrimine yönelik izlediği politikanın bir devamı niteliğinde olmuştur. Söz konusu politika, Suriye muhalefetine siyasi ve askerî destek sağlanması ve ülkenin kuzeyindeki nüfuzunun korunması üzerine şekillenmiştir. Türkiye'nin bölgedeki etkisi, 2016 yılında gerçekleştirilen Fırat Kalkanı, 2018 yılında düzenlenen Zeytin Dalı ve 2019 yılında başlatılan Barış Pınarı harekâtlarının yanı sıra Suriye Millî Ordusu'na sağladığı destekle güçlenmiştir (İbrâhîm, 2025). Ayrıca Türkiye'nin İdlib'deki askerî varlığı ve Mart 2020'de Rusya ile imzaladığı ateşkes antlaşması, rejimin bölgeyi yeniden kontrol altına almasını engelleyen önemli etkenlerden biri olmuştur (International Crisis Group, 2024). Bu durum, başta HTŞ olmak üzere muhalif gruplara, cephe hatlarının uzun süre büyük ölçüde sabit kaldığı dönemde güçlerini yeniden organize etme ve askerî ve idari kapasitelerini geliştirme fırsatı sağlamıştır. Böylece Türkiye'nin izlediği politika, operasyon öncesinde silahlı muhalefetin varlığını sürdürmesine ve kapasitesini güçlendirmesine katkıda bulunan dolaylı faktörlerden biri olmuştur (EUAA, 2025).

Askerî operasyonun başlamasına yaklaşılan süreçte, Ankara ile Şam arasındaki ilişkileri normalleştirme girişimlerinin sonuçsuz kalması, Türkiye'nin tutumunun önemini daha da artırmıştır. Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan, 2024 yılı boyunca Beşşar Esad ile diyalog kanallarını yeniden açmaya çalışmış ve özellikle sınır güvenliği ile Suriyeli mültecilerin geri dönüşü başta olmak üzere iki ülke arasındaki siyasi ve güvenlik sorunlarının çözümünü hedeflemiştir. Ancak bu girişimlerden somut bir sonuç elde edilememiştir. Bu bağlamda Reuters haber ajansı, askerî hazırlıklar hakkında bilgi sahibi olan kaynaklara dayanarak, Suriyeli muhalif liderlerin operasyonun başlamasından birkaç ay önce Türkiye tarafını askerî saldırı planları hakkında bilgilendirdiklerini ve Türkiye'nin operasyona zımnen onay verdiğini düşündüklerini aktarmıştır. Buna karşılık Türk yetkililer, Ankara'nın operasyonun planlanmasına katıldığını veya gerçekleştirilmesine onay verdiğini reddetmiştir. Bu nedenle Türkiye ile operasyonu yöneten muhalif güçler arasındaki doğrudan koordinasyonun kapsamı, mevcut kaynaklarda farklı değerlendirmelere konu olmaktadır (Spicer ve Gebeily, 2024).

Saldırganlığı Caydırma Operasyonu'nun 27 Kasım 2024 tarihinde başlamasıyla birlikte Türkiye'nin tutumu, ilk aşamada temkinli ve gelişmeleri izlemeye yönelik bir yaklaşım

sergilemiştir. Bu süreçte yapılan resmî açıklamalarda, sahadaki gelişmelerin takip edilmesi, Suriye'de bulunan Türk askerlerinin güvenliğinin korunması, çatışmaların genişlemesinin önlenmesi ve Türkiye'ye yönelik yeni göç dalgalarının engellenmesi üzerinde durulmuştur. Ancak muhalif güçlerin Halep'i kontrol altına almasının ardından Hama ve Humus yönünde ilerlemeye devam etmesiyle birlikte Türkiye'nin tutumu kademeli olarak değişmiş ve Ankara, çatışmada etkili olan bölgesel ve uluslararası aktörlerle diplomatik temaslarını yoğunlaştırmıştır. Bu girişimler, çatışmaların uzamasına neden olabilecek askerî müdahalelerin önlenmesi ve gerilimin kontrol altında tutulmasının yanı sıra Türkiye'nin Suriye'deki siyasi ve güvenlik çıkarlarının korunmasına yönelik olmuştur (İbrâhîm, 2025).

Askerî açıdan ise Saldırganlığı Caydırma Operasyonu ile eş zamanlı olarak Türkiye tarafından desteklenen Suriye Millî Ordusu'na bağlı gruplar, Halep'in kuzeyinde Özgürlük Şafağı Harekâtı'nı başlatmıştır. Rejim güçleri ile SDG'yi hedef alan bu harekât sonucunda muhalif gruplar, Halep kırsalındaki önemli bölgeleri kontrol altına almıştır (Spicer ve Gebeily, 2024). İki askerî operasyonun eş zamanlı olarak yürütülmesi, Suriye'nin kuzeyindeki askerî gelişmeler ile Türkiye'nin güvenlik öncelikleri arasındaki bağlantıyı ortaya koymuştur. Bu durum, özellikle Ankara'nın ulusal güvenliğine yönelik bir tehdit olarak değerlendirdiği SDG güçleriyle mücadele politikasında belirginleşmiştir. Ayrıca söz konusu askerî gelişmeler, rejimin ülkenin diğer bölgelerindeki mevzilerini kaybettiği süreçte Suriye'nin kuzeyindeki askerî kontrol dengelerinin yeniden şekillenmesine katkıda bulunmuştur (İbrâhîm, 2025).

Diplomatik açıdan ise muhalif güçlerin ilerleyişinin hızlanmasıyla birlikte Türkiye'nin rolü daha belirgin hâle gelmiştir. Ankara, Rusya ve İran'ın rejim lehine geniş çaplı bir askerî müdahalede bulunma ihtimalini sınırlandırmak amacıyla Moskova ve Tahran ile diplomatik temaslarını yoğunlaştırmıştır. Bu kapsamda Cumhurbaşkanı Erdoğan, 3 Aralık 2024 tarihinde Rusya Devlet Başkanı Vladimir Putin ile bir telefon görüşmesi gerçekleştirmiş ve görüşmede diplomasiye daha fazla alan açılmasının ve Suriye rejiminin siyasi bir sürece dâhil olmasının önemini vurgulamıştır (Republic of Türkiye, Directorate of Communications, 2024). Ayrıca 7 Aralık 2024 tarihinde Katar'ın başkenti Doha'da Türkiye, Rusya ve İran dışişleri bakanlarının katılımıyla bir toplantı düzenlenmiş, ardından bazı Arap ülkelerinin temsilcileriyle Suriye'deki hızlı gelişmelerin ele alındığı ve askerî gerilimin sınırlandırılmasına yönelik daha geniş kapsamlı görüşmeler gerçekleştirilmiştir. Bu diplomatik girişimler, operasyonun son aşamasında bölgesel dengelerin yönetilmesine yönelik çabaların bir parçasını oluşturmuştur (Ministry of Foreign Affairs, State of Qatar, 2024).

Türkiye'nin söz konusu diplomatik girişimlerinin önemi, Dışişleri Bakanı Hakan Fidan'ın rejimin devrilmesinin ardından NTV kanalına verdiği açıklamalarda daha açık biçimde görülmektedir. Fidan, Ankara'nın Rusya ve İran ile yoğun görüşmeler gerçekleştirdiğini ve bu ülkeleri Esad rejimini desteklemek amacıyla geniş çaplı bir askerî müdahalede bulunmamaya ikna etmeye çalıştığını belirtmiştir. Ayrıca bu girişimlerin amacının çatışmaların uzamasını önlemek ve can kayıplarını azaltmak olduğunu ifade etmiştir (NTV, 2025). Bu çerçevede Türkiye'nin yürüttüğü diplomatik temaslar, rejim lehine belirleyici bir dış askerî müdahale ihtimalinin sınırlandırılmasına katkıda bulunan faktörlerden biri olarak değerlendirilebilir.

Muhalif güçlerin Şam'a yaklaşmasıyla birlikte Türkiye'nin politikası, Suriye'de oluşan yeni siyasi ve askerî gerçekliğe uyum sağlamaya yönelik yeni bir aşamaya geçmiştir. Bu değişim, Cumhurbaşkanı Erdoğan'ın 6 Aralık 2024 tarihinde yaptığı açıklamalarda da görülmüştür. Erdoğan, muhalif güçlerin Humus ve Şam yönündeki ilerleyişine dikkat çekerek bu gelişmelerin daha fazla istikrarsızlığa yol açmaması yönündeki beklentisini dile getirmiştir. Rejimin devrilmesinin ardından ise Ankara, yeni Suriye yönetimiyle iletişim kanallarını hızla açmıştır. Nitekim Millî İstihbarat Teşkilatı Başkanı İbrahim Kalın'ın 12 Aralık 2024 tarihinde Şam'ı ziyaret ederek yeni Suriye yönetiminin liderleriyle görüşmesi, bu yaklaşımın somut bir göstergesi olmuştur (İbrâhîm, 2025).

Yukarıda belirtilen gelişmeler çerçevesinde Türkiye'nin Esad rejiminin çöküşündeki rolünün, muhalif gruplara sağlanan destek ve onların kontrolündeki bölgelerin korunması yoluyla ortaya çıkan dolaylı askerî etki ile operasyon sırasında gerilimin sınırlandırılmasına ve bölgesel ve uluslararası aktörlerle ilişkilerin yönetilmesine yönelik diplomatik girişimlerin birleşiminden oluştuğu görülmektedir. Türkiye'nin izlediği bu politika, rejimin iç yapısındaki zayıflıklar ve müttefiklerinin askerî destek kapasitelerindeki gerilemeyle birlikte, muhalif güçlerin sahadaki üstünlüklerini değerlendirmelerine ve hızlı bir ilerleme kaydetmelerine imkân sağlayan koşulların oluşmasına katkıda bulunmuştur. Bu gelişmeler, 8 Aralık 2024 tarihinde Esad rejiminin devrilmesiyle sonuçlanmış ve başta HTŞ olmak üzere İslamcı geçmişe sahip silahlı gruplardan doğan yeni bir siyasi liderliğin iktidara gelmesinin önünü açmıştır.

Bu doğrultuda Türkiye'nin Suriye rejiminin çöküşündeki etkisinin tek bir askerî müdahaleden veya bağımsız bir diplomatik girişimden kaynaklanmadığı, aksine bazı muhalif grupların desteklenmesini, Suriye'nin kuzeyindeki varlıklarının korunmasını, askerî gelişmelere Türkiye'nin ulusal güvenlik öncelikleri doğrultusunda yaklaşılmasını ve

çatışmada etkili olan bölgesel ve uluslararası güçlerle ilişkilerin yönetilmesini kapsayan uzun vadeli bir politikanın sonucu olduğu söylenebilir. Türkiye'nin bu rolü, rejimin iç yapısında biriken zayıflıklar ve müttefiklerinin destek sağlama kapasitelerindeki gerilemeyle aynı döneme denk gelmiş, böylece muhalif güçlerin mevcut siyasi ve askerî koşullardan yararlanarak hızlı bir ilerleme kaydetmesine katkıda bulunmuştur. Bu şekilde Suriye rejiminin çöküşü, Saldırganlığı Caydırma Operasyonu'nun başlamasından itibaren 11 gün içinde hızlanmış ve HTŞ liderliğindeki silahlı muhalif güçler 8 Aralık 2024 sabahı Şam'a girerek Baas dönemini ve Esad ailesinin yönetimini sona erdirmiş, modern Suriye tarihinde yeni bir sayfa açmıştır (Alsweilmin, 2025).

4.5. Esad Sonrası Suriye

Her ne kadar HTŞ, yaklaşık 3 milyon insanın yaşadığı İdlib'de bir yönetim deneyimi edinmiş olsa da, bu deneyim, Suriye'nin büyüklüğü, toplumunun çeşitliliği ve kozmopolit yapısı ile iç ve dış tarafların iç içe geçtiği yaklaşık 14 yıllık iç savaşın yarattığı sorunların karmaşıklığıyla kıyaslanamayacak kadar sınırlı kalmıştır (Ebû Rummân, 2026). Nitekim Şam'a ulaştığında HTŞ kendisini, kökenleri eskiye dayanan ancak yansımaları yeni olan yapısal, siyasi, ekonomik, sosyal ve güvenlik alanlarında birtakım zorlukların karşısında bulmuştur. Bunların ilki, askerî aktörlerin çeşitliliği ve karmaşık askerî sahnedir. İkincisi, rejimin geride kırılgan bir toplum bırakan mezhepçi mirasıdır. Üçüncüsü ise neredeyse tamamen çökmüş olan ekonomi ile buna bağlı olarak yoksulluk, işsizlik, kötü hizmetler ve mülteciler ile yerinden edilmiş kişiler krizidir (Hâncî, 2026). Bu zorluklara, HTŞ'nin yeni yönetimin doğasını ve geçiş süreci için siyasi vizyonu netleştirme, kurumları yeniden inşa ve rehabilite etme sürecini belirleme, geçiş dönemi adaletini sağlama, birleşik bir ulusal ordu kurma ve siyasi boşluğu doldurma kapasitesi gibi zorluklar da eklenmiştir. Bunun yanı sıra HTŞ, hem kendisine hem de Suriye'ye uygulanan yaptırımlar, uluslararası toplumla ilişkilerin yeniden inşası ve İsrail tehditleriyle yüzleşmek gibi dış zorluklarla da karşı karşıya kalmıştır (Orabı, 2025).

Bu zorluklarla yüzleşmeye başlamadan önce HTŞ'nin, rejimin çöküşü sırasında güvenlik sahnesini denetimsizlikten ve kaostan kurtararak kontrol altına alması gerekmiştir. Birçok kişinin kaosun yayılması, iç savaşa sürüklenme ve rejimi destekleyenlere karşı intikam eylemlerinin gerçekleşmesi yönündeki beklentilerinin aksine HTŞ, güvenlik sahnesini büyük ölçüde kontrol etmeyi başarmıştır (Zelin, 2025). Bununla eş zamanlı olarak HTŞ, yürüttüğü askerî operasyonun sağladığı devrimci meşruiyete dayanarak idari ve siyasi boşluğu

doldurmaya çalışmıştır. İdari düzeyde Kurtuluş Hükümeti, Esad rejiminin hükümetinin yerine 3 aylık bir süre için geçmek üzere İdlib'den taşınarak görevini devralmıştır (El-Mucbil, 2024).

Kurtuluş Hükümetinin görevi devralması, bazı kesimlerde HTŞ'nin iktidarı tekelleştireceği yönünde endişe ve korkulara yol açmış ve devleti yönetme kapasitesi hakkında soruları gündeme getirmiştir (En-Neyğî, 2024). Buna karşılık eş-Şara yaptığı açıklamalarda, Suriye'nin İdlib'in yönetildiği aynı yöntemle yönetilemeyeceğini ve idare edilemeyeceğini vurgulamış; ancak İdlib idaresinin deneyiminin, Suriye'nin idare edilmesine başlamak için önemli bir temel olduğunu da teyit etmiştir (Olwan, 2025).

Siyasi olarak HTŞ, siyasi sahneyi kontrol etmeyi başarmış, meşruiyetini sağlamlaştırmaya ve siyasi boşluğu doldurmaya çalışmıştır. Bu bağlamda, geçiş sureçinin yönünü belirleyen bir dizi adım atmış; Zafer Konferansı, Ulusal Diyalog Konferansı, Anayasa Bildirgesi, Geçici Hükümetin kurulması ve Halk Meclisi seçimlerinin gerçekleştirilmesi süreçler aracılığıyla devlet kurumlarını inşa ederek devrim mantığından devlet mantığına geçiş yapmaya çalışmıştır (Elfayez, 2025).

4.5.1. Devrim mantığından devlet mantığına

Rejimin çöküşüyle birlikte güvenlik ve askerî kurumlar da çökmüş, bu durum Saldırganlığı Caydırma operasyonuna katılan askerî güçlerin siyasi ve güvenlik alanındaki boşluğu doldurmasına yol açmıştır. HTŞ sahada tek olmamasına rağmen, en güçlü, en organize, sayıca en kalabalık ve silah ile askerî/yönetimsel tecrübe açısından en donanımlı taraf olması, onu Esad sonrası Suriye siyasi sahnesinde fiilen öne çıkan güç hâline getirmiştir (Beitinjaneh, 2026). Yaklaşık iki ay süren düzenleme, istişare ve görüşmelerin ardından, SDG ve Süveyda'daki askerî güçler hariç Suriye'deki bütün askerî oluşumlar, 29 Ocak 2025 tarihinde Şam'daki Halk Sarayı'nda Zafer Konferansını düzenlemiştir (Alsweilmin, 2025).

Konferans sonucunda yayımlanan bildiride fiilen çökmüş olan Suriye ordusu ile güvenlik birimlerinin feshedildiği, Halk Meclisi ile Arap Sosyalist Baas Partisinin lağvedildiği, 2012 Anayasası'nın askıya alındığı, katılan tüm askerî oluşumların feshedilip entegre edildiği ve Ahmed eş-Şara'nın geçiş sürecinde ülkenin geçici cumhurbaşkanı olarak atandığı ilan edilmiştir (Ibsh, 2026).

Bundan iki haftadan kısa bir süre sonra, ülkenin geleceğini tartışmak ve geçiş surecinin temellerini atmak amacıyla bir Ulusal Diyalog Konferansı düzenlemek üzere bir hazırlık komitesinin kurulduğu duyurulmuştur (Dâlâtî, 2025). Çeşitli şehirlerde yürütülen kapsamlı istişare, toplantı ve görüşmelerin ardından komite hazırlıklarını tamamlamış;

konferans 24-25 Şubat tarihlerinde içeriden ve dışarıdan yaklaşık 600 Suriyeli şahsiyetin katılımıyla gerçekleştirilmiştir. Katılımcılar geçiş dönemi adaleti, anayasa, devlet kurumlarının reformu, siyasi ve bireysel özgürlükler, sivil toplumun rolü ve ekonomik ilkeler olmak üzere altı ana başlığı tartışan altı komiteye ayrılmıştır (Alhamid, 2026). Konferans, düzenlenmesindeki acelecilik ve kendisine ayrılan sürenin kısalığı nedeniyle tartışmalara yol açmış; bazı kesimler bu süreyi bu hacim ve önemdeki bir konferansı tartışmak için yetersiz bulmuştur (DW, 2025).

Diyalog oturumlarının bitmesinin ardından konferans, başlangıcında Suriye'nin birliğine ve egemenliğine vurgu yapılan, bölünmenin reddedildiği, İsrail'in Suriye'ye yönelik saldırganlığının ve İsrail Başbakanı Binyamin Netanyahu'nun azınlıkların desteklenmesine ilişkin açıklamalarının kınandığı bir bildiriyle çalışmalarını sonlandırmıştır (BBC Arabic, 2025a). Bunu, silahların devletin tekelinde toplanması, profesyonel bir ordunun kurulması, resmî kurumlar dışındaki her türlü silahlı oluşumun yasadışı sayılması, geçici bir anayasa bildirgesinin hızla ilan edilmesi, geçici bir yasama meclisinin oluşturulması, kalıcı bir anayasa taslağı hazırlamak üzere bir anayasa komitesinin kurulması, insan haklarına saygı gösterilmesi, geçiş dönemi adaletinin sağlanması gibi en önemlilerini barındıran bir dizi tavsiye izlemiştir (Et-Televizyonu'l-Arabî, 2025).

Konferansın sona ermesinden günler sonra, 2 Mart 2025'te eş-Şara, geçiş sürecinin yönetiminde referans alınmak üzere Geçici Anayasa Bildirgesi'ni hazırlamak amacıyla hukuk uzmanlarından oluşan bir komitenin kurulmasını öngören bir cumhurbaşkanlığı kararnamesi yayımlamıştır (El-Abdullah, 2026). Komitenin taslağı tamamlamasının ardından eş-Şara, geçiş döneminin süresini 5 yıl olarak belirleyen Anayasa Bildirgesi'ni 13 Mart 2025'te imzalamıştır. Bildirge, içeriği ve genel ilkeleri bakımından, hazırlanmasında en belirgin referans kabul edilen 1950 anayasasının attığı temellere dayanmıştır (Hâncî, 2026).

Geçici Anayasa Bildirgesi, İslam fıkhını yasamanın temel kaynağı olarak belirlemiş, cumhurbaşkanının Müslüman olmasını şart koşmuş, başkanlık sistemini ve güçler ayrılığı ilkesini benimsemiştir. Ayrıca geçiş süreci boyunca cumhurbaşkanına; olağanüstü hâl ilan etme, bakanları ve diplomatik misyon şeflerini atama, kanun teklif etme, özel af çıkarma, Halk Meclisi üyelerinin üçte birini ve Yüksek Anayasa Mahkemesi üyelerini atama gibi geniş yetkiler verilmiştir. Bununla birlikte, kanunlara uygun olarak yürütme, düzenleme ve disiplin yönetmelikleri ile cumhurbaşkanlığı emirleri ve kararları çıkarma yetkileri de tanınmıştır (SANA, 2025a).

Yasama yetkisine gelince, Bildirge bunu Halk Meclisinin elinde toplamış ve görev süresini uzatılabilir 30 ay olarak belirleyerek bu durumun önünü açmıştır. Meclise; kanun teklif etme ve onaylama, önceki kanunları değiştirme veya iptal etme, uluslararası antlaşmaları onaylama, genel bütçeyi ve genel affı onaylama gibi temel görevler vermiştir. Ancak hükümet üzerinde herhangi bir denetim yetkisi veya cumhurbaşkanını sorgulama, bakanları onaylama ya da görevden alma gücü tanımamış; Meclisin denetim rolünü yalnızca bakanlar için dinleme oturumları düzenleyebilme ihtimaline indirgemiştir (Ez-Zâkiratü's-Sûriyye, 2025a).

Geçici Anayasa Bildirgesi yargının bağımsızlığını vurgulamış, önceki Anayasa Mahkemesini lağvederek üyeleri cumhurbaşkanı tarafından atanan yeni bir Anayasa Mahkemesi kurmuştur. Devletin insan haklarıyla çelişen tüm istisnai kanunları iptal ederek, Terör Mahkemesinden çıkan haksız hükümlerin sonuçlarını ortadan kaldırarak ve medeni ile emlak belgelerine ilişkin istisnai güvenlik prosedürlerini iptal ederek geçiş dönemi adaletini sağlamak için uygun zemini hazırladığını kabul etmiştir (El-Mecelle, 2025). Buna ek olarak Bildirge, kadın haklarının, inanç ve basın özgürlüğünün ve dinî azınlıklerin kişisel durumlarının korunmasını teyit eden hükümler içermiş; Suriye'nin onayladığı uluslararası insan hakları sözleşmeleri ve antlaşmalarında öngörülen tüm hak ve özgürlükleri Geçici Anayasa Bildirgesinin bir parçası olarak kabul etmiştir (Ez-Zâkiratü's-Sûriyye, 2025a).

Bu yapı bir dereceye kadar kurumsal sürekliliği garanti altına alsa da, özellikle Suriye'nin yürütme hegemonyası tarihi göz önüne alındığında, denge ve denetleme mekanizmaları hakkında şüphelere neden olmuştur. Zira cumhurbaşkanına geniş yetkiler verilmesi, yeni hükümetin gerçek bir demokratik geçişe olan bağlılığının derecesi hakkında soru işaretleri doğurmuştur (Alhamid, 2026). Eş-Şara'nın kendisine ayrılan üçte birlik kontenjanın üyelerini atamakta gecikmesi, Halk Meclisinin toplanmasının ertelenmesine ve yasama alanında bir boşluk oluşmasına neden olmuştur. Bu boşluk, Anayasa Bildirgesinde açık bir hüküm bulunmamasına rağmen, Geçici Cumhurbaşkanı eş-Şara'nın kararnameler yayımlayarak Meclisin yasama işlevini üstlenmesine yol açmıştır.

4.5.2. Geçici hükümetin kurulması

29 Mart 2025'te eş-Şara, rejimin çöküşünden sonra işleri yürütme görevini üstlenen Kurtuluş Hükümetinin görev süresinin dolmasının ardından Suriye Geçici Hükümetinin kurulduğunu ilan etmiştir (Ziyâde, 2025). Eş-Şara, bakanlık makamlarının dağıtımında dengeyi gözetmeye çalışmış; Lübnan ve Irak modellerinin başarısızlığını örnek göstererek

mezhepsel ve etnik kotalardan uzak durulduğunu vurgulamış ve Suriye devletinin liyakat, tecrübe ve ortaklık üzerine inşa edileceğini belirtmiştir (Lebanon Debate, 2025).

Hükümet 23 bakandan oluşmuş ve bünyesinde başbakanlık makamını barındırmamıştır. Nitekim Geçici Anayasa Bildirgesine göre bakanların çalışmalarını doğrudan cumhurbaşkanı denetlemektedir (El-Abdullah, 2026). Atamalara bakıldığında HTŞ'nin; dışişleri, savunma, içişleri ve adalet gibi stratejik bakanlıkların yanı sıra enerji, yerel yönetimler ve idari kalkınma gibi diğer kilit bakanlıkları da elinde tuttuğu görülmektedir (Şafak News, 2025). Buna karşılık; tarım, ulaştırma, eğitim ile sosyal işler ve çalışma bakanlıkları sırasıyla bir Dürzi'ye, bir Alevi'ye, bir Kürt'e ve Hristiyan bir kadına verilerek toplam 4 bakanlık azınlık temsilcilerine tahsis edilmiştir Geriye kalan bakanlıklar ise Sünni Arap kökenli, uzman ve bağımsız teknokratlara verilmiştir (CNN Arabic, 2025).

HTŞ ile bağlantılı şahsiyetlerin güvenlik ve dış politika rollerinde teknokratlar ve bazı azınlık temsilcileriyle birlikte görevlendirilmesi, eş-Şara'nın ılımlı bir tutum sergilemek ve uluslararası meşruiyet kazanmak için harcadığı stratejik bir çabaya işaret etmiştir. Ayrıca, özellikle askerî ve güvenlik kurumlarının çöküşü, devlet kurumlarının hantallaşması ve ülkenin toprak bütünlüğünün bulunmaması göz önüne alındığında, Suriye'nin içinden geçtiği bu aşamada stratejik makamların elde tutulması anlaşılabilir görünmektedir; zira eş-Şara'nın en azından bu süreçte bu makamlardan vazgeçmesi beklenmemekteydi.

Bakanlar tarafından ortaya konulan hedefler, kurumların yeniden inşası, hizmetlerin sunulması, yaşam koşullarının iyileştirilmesi ve dış ilişkilerin yeniden tesis edilmesi konularında yüksek bir vizyon ve hedef seviyesini yansıtmıştır. Ancak bu iddialı hedefler, uzun yıllar süren çatışmaların altyapıda geniş çaplı yıkıma, toplumsal bölünmeye ve ekonomik çöküşe yol açtığı, güvenlik durumunun kırılgan olduğu, bölgesel ve uluslararası aktörlerin etkisinin devam ettiği ve mali ile kurumsal kaynakların sınırlı olduğu derin krizlerin biriktiği bir ortamda gelmiştir (El-Abdullah, 2026). Geçici Hükümetin karşılaştığı en önemli zorluklar; güvenlik, ekonomi, dış politika, geçiş dönemi adaleti ve siyasi açılım olmak üzere 5 temel düzeyde ele alınabilir ve bunların her biri kendi içinde çeşitli dosyalara ayrılmaktadır.

4.5.3. Güvenlik düzeyi

Güvenlik zorlukları, Geçici Hükümetin önündeki en karmaşık dosyaları oluşturmuştur. Esad rejiminin çöküşünün ardından yeni yönetim, çeşitli karmaşık güvenlik dosyalarıyla yüzleşmek zorunda kalmıştır. Bunların en önemlisi, güvenlik ve askerî kurumların yeniden inşa edilmesi ve içlerinde aşırılık yanlısı unsurların ve yabancı savaşçıların bulunduğu mevcut

askerî aktörlerin tek bir askerî yapıya entegre edilmesi olmuştur (Alhamid, 2026). Bununla eş zamanlı olarak, yeni yönetimin aynı anda başa çıkması gereken birkaç güvenlik dosyası ön plana çıkmıştır: Kuzeydoğu Suriye'deki SDG örgütü, IŞİD örgütü, eski rejim kalıntıları ve İran bağlantılı hücreler, Süveyda'daki silahlı gruplar ve İsrail tehdidi.

4.5.3.1. Askerî ve güvenlik kurumlarının inşası

Silahlı muhalif güçlerin 8 Aralık 2024 sabahı Şam'a girmesiyle birlikte, binlerce unsur ve askerin askerî birliklerini ve güvenlik karargâhlarını terk ederek otoyolun iki tarafına dağılması, askerî ve güvenlik kurumlarının maruz kaldığı büyük çöküşü yansıtmıştır. Bu hızlı çöküş beklenmedik bir gelişme olmamıştır; aksine, on yıllar boyunca süregelen sistematik mezhepçilik ve yaygın yolsuzluk politikalarının doğal bir sonucu olmuştur (Şa'bân, 2026a). Bu durum, yeni güçlerin doldurması gereken bir boşluk yaratmış ve askerî aktörlerin çoğaldığı karmaşık bir ortamda askerî ve güvenlik kurumlarını yeniden inşa etme ihtiyacını ortaya çıkarmıştır.

Askerî oluşumların Ocak 2025'in sonunda düzenlenen Zafer Konferansına katılması, yeni Suriye ordusunun inşasına giden yolun başlangıcını oluşturmuştur. Birçok faktör, bu askeri oluşumları söz konusu konferansa katılmaya ve kendilerini feshettiklerini ilan etmeye sevk etmiştir (Shaam Network, 2025). Bu faktörlerin ilki, rejimin düşmesiyle varoluş amaçlarının gerçekleşmiş olmasıdır. İkincisi, dış desteğin kesilmesidir. Üçüncüsü, HTŞ'nin gücü ve nüfuzu ile farklı arka planlara ve örgütsel kapasitelere sahip oluşumları kontrol altına alma, entegre etme ve dağıtma konusundaki birikimli tecrübesidir. Dördüncüsü ise, Türkiye'nin özellikle Halep kırsalında desteklediği güçler başta olmak üzere entegrasyon sürecine verdiği destektir (Hâncî, 2026).

Konferanstan kısa bir süre önce, HTŞ ve müttefikleriyle bağlantılı bazı askerî şahsiyetlerin terfi ettirilmesi ve Savunma Bakanlığı ile Genelkurmay Başkanlığı gibi kilit makamlara eş-Şara'ya yakın komutanların atanması gibi, Savunma Bakanlığını işler hâle getirmeye yönelik ön adımlar atılmıştır (Rüstem, 2024). Geçici Anayasa Bildirgesinin yayımlanmasıyla birlikte, 32. madde cumhurbaşkanının ordu ve silahlı kuvvetler başkomutanı olduğunu belirtmiş; 9. madde ise ordunun görevini ülkeyi korumak ve güvenliğini sağlamak olarak belirleyerek güç tekelini ve silahların devletin elinde toplanması ilkesini vurgulamıştır. 42. madde ise askerî kurumun inşası sorumluluğunu yürütme organına vermiştir (SANA, 2025a). Buna dayanarak Savunma Bakanlığı, yeni Suriye ordusunu kurma görevini üstlenmiş; yapılanma ve atamalar için iki komite oluşturmuştur (El-Ukle, 2025a). Askerî oluşumların

yeni orduya entegre edilmesi ve yeniden düzenlenmesi amacıyla insan ve maddi kaynakları belgelemek, bir veri tabanı oluşturmak ve mülakatlar yapmak üzere bu komitelere bağlı özel alt komiteler kurulmuştur (Mardînî, 2025)

Başlangıçta Savunma Bakanlığı, tüm askerî teşkilatları kendi bünyesine katmaya çalışmış ve saha komutanlarını değiştirmeden bakanlığa katılmalarına olanak tanımıştır. Değişim, yalnızca ulusal bayrağın çekilmesi ve devlet sembollerinin benimsenmesiyle sınırlı kalmıştır. Bu durum, birçok birliğin ilk resmî örgütsel yapıda kendi grup yapılarını korumasına neden olmuş, merkezî Savunma Bakanlığına tam bir sadakatin oluşmasını engellemiştir (Şa'bân, 2026a). Tasnif ve atama sürecinin başlamasının ardından, üst düzey makamların savaş döneminde öne çıkan Sünni savaşçı liderlere verildiği ve bazı yabancı unsurların da sınırlı bir varlık gösterdiği görülmüştür (Şerîfe, 2025). Yeni kurulan ordudaki temel dayanağın, son askerî operasyonuna katılan güçler olduğu ve bu güçlere komuta hiyerarşisi içinde etkili bir temsil verildiği anlaşılmıştır. Öte yandan, siyasi ve güvenlik kaygıları ile karşılıklı güven sorunları nedeniyle diğer bileşenlerin katılımı nispeten sınırlı kalmıştır (Şa'bân, 2026a).

Bu durum, özellikle Dürziler ve Kürtler olmak üzere bazı toplumsal bileşenlerin askerî kuruma entegre olma konusunda daha bağımsız seçenekler üzerinde düşünmelerine ve yerel nitelikte özel birliklerin kurulmasını talep etmelerine yol açmıştır. Savunma Bakanlığının askerî güçlerin bloklar hâlinde örgütlenmesini veya bölgesel/mezhepsel ayrımcılık taşıyan bir entegrasyonu reddetmesi, ulusal askerî aygıtı birleştirme görevini daha da karmaşıklaştırmış; bu da SDG güçleri ve Süveyda'daki silahlı gruplarla anlaşmaya varmayı ve uzlaşmayı zorlaştırmıştır (El-Merkezü'l-Arabî Li-Dirâsâti Sûriyye El-Muâsıra, 2025).

Daha sonra, katılım tabanını genişletmek ve tümenleri komuta edebilecek kadro eksikliğini telafi etmek amacıyla Savunma Bakanlığı, devrim sırasında eski rejim ordusundan ayrılan subayların geri dönmesi kararını almıştır (El-İhbâriyyetü’s-Sûriyye, 2025a). Bu amaçla başvuruları kabul etmek, mülakat yapmak ve değerlendirmek üzere Teşkilat ve İdare Şubesi görevlendirilmiş; subayların geçmiş deneyimleri ve ihtiyaçlar doğrultusunda uygun görevlere atanması için özel komiteler kurulmuştur (El-Ukle, 2025b). Bu süreç, yeni yapılar içinde uzmanlığa dayalı bir yeniden dağıtımı yansıtmış ve geri dönen subayların önemli bir kısmına kısa sürede teknik ve komuta görevleri verilmiştir (Şa’bân, 2026a). Ayrıca, askerî birliğin güçlendirilmesi ve askerî karar alma sürecini destekleyen stratejik vizyonun geliştirilmesi amacıyla, eski rejimden ayrılan önemli subaylardan oluşan Askerî Danışma Kurulunun kurulduğu duyurulmuştur (RT Arabic, 2026).

İdari ve örgütsel yönün yanı sıra Savunma Bakanlığı savaş döneminde hâkim olan zümresel sadakatlerden ve ideolojik mülahazalardan uzak, disiplin, kurumsallık, askerî hukuk ve modern teknolojiye dayanan, tüm oluşumların birleşik bir merkezi komutaya tabi kılınmasını güvence altına alacak bir Ulusal Askerî Doktrin hazırlama çalışmalarına başlamıştır (Sahîfetü'l-Arab, 2026). Bu süreci güçlendirmek, silahlı kuvvetleri modernize edip geliştirmek ve askerî kadroları çeşitli uzmanlık alanlarında akademik olarak yetiştirmek amacıyla eş-Şara, saha deneyimlerini uluslararası bilimsel standartlarla bütünleştirmek için Savunma ve Yükseköğretim bakanlıkları arasındaki koordinasyonun ardından, Suriye Güvenlik Bilimleri Üniversitesi ile Ulusal Savunma Bilimleri Üniversitesinin kurulmasını öngören 146 ve 147 sayılı kararnameleri yayımlamıştır (Niyazioğlu, 2026).

Yeni yönetim, askerî kurumun yeniden inşası ve geliştirilmesinde yalnızca kendisine dayanmakla yetinmemiş; dış ilişkilerini de bu sürece hizmet edecek şekilde kullanma yoluna gitmiştir. Yeni ordunun kapasitesini geliştirmek ve personelini eğitmek amacıyla bölgesel ve uluslararası ortaklarla anlaşmalar ve mutabakat zaptları imzalamıştır. Bunların en önemlisi, Ağustos 2025'te Türkiye ile imzalanan Ortak Eğitim ve Danışmanlık Mutabakatıdır. Bu mutabakat, Suriye ordusuna teknik ve danışmanlık desteği sağlanmasının yanı sıra, personeline Türk askerî kurumlarında eğitim alma imkânı verilmesini öngörmüştür (Türkiye Today's, 2025). Ekim 2025'te Savunma Bakanı, askerî akademilerde eğitim almaları için Türkiye ve Suudi Arabistan'a bir subay öğrenci heyetinin gönderildiğini açıklamıştır (Türk Press, 2025b).

Ordunun inşasıyla paralel olarak yeni İçişleri Bakanlığı, güvenlik teşkilatını yeniden inşa ve yapılandırma çalışmalarına başlamıştır. Bu süreçte, Esad'ın çöküşünün ardından Kuzey Suriye'de yapılandırılan Genel Güvenlik Teşkilatının, eski İçişleri Bakanlığına bağlı güvenlik aygıtlarının yokluğundan kaynaklanan boşluğu doldurarak yeni bakanlık bünyesinde görev üstlenmesi esas alınmıştır (El-Kîlânî, 2025).

Kontrol edilen alanların genişliği nedeniyle İçişleri Bakanlığı, şehir ve yolların güvenliğini sağlamak için insan kaynağı ihtiyacını karşılamak amacıyla katılım alanını genişletmiş; farklı uzmanlık alanlarından ayrılan ve görevden uzaklaştırılanları mülakat için başvurmaya çağırmıştır (Cerrûs, 2025). Kötü yaşam koşullarının etkisiyle binlerce gencin yoğunlaştırılmış polislik kurslarına katılması, güvenlik teşkilatının farklı unsurlardan oluşan geniş bir insan kaynağına sahip olmasını sağlamıştır (El-Muhammed, 2025a). Ancak bu durum, uyum ve disiplin sorunlarına ve kişisel çıkar peşindeki bazı unsurların teşkilata

sızmasına yol açarken, disiplinli unsurlar da düzenin sağlanmasına ve kaos girişimlerinin engellenmesine katkıda bulunmuştur (El-Kîlânî, 2025).

Zamanla İçişleri Bakanlığının kurumsal ve düzenli yapısı yavaş yavaş ortaya çıkmaya başlamış; hukuki, idari ve polislik alanlarında uzman bir dizi kişinin katıldığı toplantılar ve istişare oturumlarının ardından bakanlık yeni yapılanmasını açıklamıştır (Dervîş, 2025). Yeni yapılanma: güvenlik şubelerinin çoğunun iptal edilmesini, eski isimlerin değiştirilmesini, Polis ve Genel Güvenlik teşkilatlarının İç Güvenlik Komutanlığı adı altında birleştirilmesini, Karayolu Güvenlik İdaresi ve Turizm Polisi gibi yeni idarelerin kurulmasını içermiştir. Ayrıca, Esad rejimi döneminde yaygın olanın aksine, güvenlik çalışmalarını denetlemek ve idari çok başlılığı azaltmak amacıyla her vilayette İçişleri Bakanlığını temsil eden, güvenlik ve polis teşkilatlarını yönetecek tek bir güvenlik komutanı atanması benimsenmiştir (El-İhbâriyyetü's-Sûriyye, 2025b).

İçişleri Bakanlığı, Suriyelilerin zihninde yer etmiş olan kalıplaşmış imajı değiştirmek ve devlet kurumları ile toplum arasındaki güveni yeniden tesis etmek amacıyla medya yönüne büyük önem vermiş, sokak nezdinde kendisini yeniden tanımlamaya çalışmış ve çeşitli şehirlerde görsel kimliğini sergilemek gibi pratik adımlara yönelmiştir (El-Kiylânî, 2025). Ayrıca şikâyetlerin iletilmesi, ihlallerin takip edilmesi ve vatandaşlara hizmet sunumunun kolaylaştırılması amacıyla elektronik uygulamalar başlatmış, yeni müdürlükler açmış ve personelin görevlerini yerine getirirken uyacağı bir davranış ve kurallar tüzüğü olarak bir davranış kuralları rehberi yayımlamaya başlamıştır (El-Mahmûd, 2026).

Bu yapısal ilerleme, İçişleri Bakanlığının birçok dosyada ilerleme kaydetmesindeki başarısına yansımıştır. Bunların en önemlisi, aralarında üst düzey subayların ve katliamlar ve savaş suçları işlemekten sorumlu olanların da bulunduğu yaklaşık 6.000 Esad rejimi mensubunun yakalanması olmuştur (SANA, 2026a). Uyuşturucuyla mücadele kapsamında İçişleri Bakanlığı komşu ve Arap Körfezi ülkelerini hedef alan büyük uluslararası kaçakçılık şebekelerinin çökertildiğini ve önde gelen elebaşlarının yakalandığını duyurmuştur (Eş-Şelâkî, 2026). Ayrıca, rejimin çöküş anından Haziran 2026'ya kadar olan süreçte 17 captagon üretim tesisinin çökertildiğini; 20 depolama tesisinin ele geçirildiğini, 20 kaçakçılık şebekesinin dağıtıldığını ve 697 milyon captagon hapının yanı sıra üretim için gerekli 221 ton hammaddenin, büyük miktarlarda esrarın ve çeşitli uyuşturucu türlerinin ele geçirildiğini duyurmuştur (El-Cezire Net, 2026a). Aynı şekilde İçişleri Bakanlığı, Şam ve Humus kırsalında, soruşturmalar neticesinde Hizbullah ve İran ile bağlantılı olduğu, ayrıca Şam ve kırsalındaki bazı bölgelere yönelik saldırılar düzenlemeye karıştığı tespit edilen onlarca silahlı

hücreyi çökertmeyi başarmıştır (France 24, 2026a). Ayrıca Lübnan ve Irak sınırlarında kaçak olarak sokulmaya çalışılan çeşitli türde silahlar içeren birçok sevkiyat da ele geçirilmiştir (Sky News Arabia, 2026a).

Sahada elde edilen başarılara rağmen, bazı güvenlik unsurlarının özellikle hassas bölgelerde sivillere yönelik ihlallere karışması endişelere yol açmış ve kurumsal disiplin ile Bakanlığın personeli kontrol etme kapasitesi hakkında soru işaretleri doğurmuştur. Nitekim Mart ve Temmuz 2025'te sahil bölgeleri ve Süveyda'daki güvenlik operasyonları, bazı güvenlik unsurlarının karıştığı ihlallerden yoksun olmamıştır. Bu ihlaller, eğitim, hazırlık ve disiplin eksikliği ile birçok unsurun mesleki yeterlilikleri ve geçmişleri yeterince araştırılmadan acil ihtiyaç nedeniyle göreve alınması gibi faktörlerle ilişkilendirilmiştir. Ayrıca bazı yeni unsurların güvenlik teşkilatını bir nüfuz aracı olarak kullanması, güvenlik ve davranış açıklarını daha da artırmıştır (El-Muhammed, 2025a). Bakanlık ihlalleri kabul etmiş, Cumhurbaşkanlığı bunları kınamış ve eş-Şara faillerden hesap sorulacağını açıklamıştır (Eş-Şarku'l-Evsat, 2025). Bunun ardından İçişleri Bakanlığı, ulusal ve uluslararası soruşturma komitelerinin raporlarına dayanarak ihlallere karışan birçok unsuru tutuklamış, yargıya teslim etmiş ve kamuya açık yargılamalar yoluyla hesap verebilirlik sürecini başlatmıştır (Televizyon Sûriyya, 2026a). Böylece yeni yönetim, söz konusu ihlallerin devletin sistematik bir politikası veya yetkililerin emirlerinden ziyade, intikamcı ve bireysel saiklerden kaynaklandığını ve askerî ve güvenlik kurumlarının yeniden inşa edildiği hassas bir geçiş sürecinin koşulları içinde gerçekleştiğini göstermeye çalışmıştır (Şa’bân, 2026b).

Sonuç olarak Suriye'deki yeni yönetimin, eski rejimin devrilmesine katılan silahlı güçlerin resmî yapılar içinde düzenli birimlere dönüştürülmesine dayanan, resmî askerî ve güvenlik kurumlarının inşası sürecinde önemli kurucu adımlar atmayı başardığı söylenebilir. Bu durum, rejimin çöküş anından Temmuz 2026'ya kadar uzanan bu süre zarfında silahlı güçlerin çoğunun merkezî bir komuta altında toplanmasına katkıda bulunmuştur. Ancak en büyük zorluk, yeni yönetimin, bu dönüşümü herkesi kucaklayan, tüm bileşenlerin gerçek katılımını garanti edecek şekilde kendi yapısı içinde adil bir ulusal temsil sağlayan ve Suriye toplumunun ona olan güvenini yeniden tesis eden ulusal bir kurum modeline tamamlama kapasitesinde yatmaktadır (Şa'bân, 2026a).

4.5.3.2. Yabancı savaşçılar

Suriye devriminin 2012 yılında silahlı bir çatışmaya dönüşmesiyle birlikte, cihat saikiyle Suriye topraklarına girmek ve çatışmalara katılmak üzere farklı uyruklardan birçok

savaşçı için uygun bir zemin oluşmuştur. Ancak 2018'in başlarından itibaren bu savaşçıların faaliyetleri gerilemeye ve azalmaya başlamış, fakat varlıkları Esad rejiminin çöküşünden sonra da devam etmiştir. Sayılarına dair kesin istatistikler bulunmamakla birlikte, tahminler aileleriyle birlikte sayılarının yaklaşık 8 bine ulaşabileceğine işaret etmektedir (Fahhâm, 2025a). Dolayısıyla bu mesele, güvenlik, siyasi, hukuki ve insani boyutlarının iç içe geçtiği bir konu olması nedeniyle yeni yönetimin önündeki en önemli sorunlardan biri olarak öne çıkmıştır. Zira yabancı savaşçılar bir yandan güç dengelerini değiştirmeye katkıda bulunan bir askerî deneyim birikimini temsil ederken; diğer yandan varlıkları bölgenin güvenliği ve istikrarı konusunda giderek artan bölgesel ve uluslararası bir endişe yaratmıştır (Es-Saîd, 2025).

Yeni yönetim bu dosyayı ele alırken, bu savaşçıların savaştaki rolünü kabul etmek ile dış endişeleri kontrol altına almaya çalışmak arasında denge kuran bir yaklaşım benimsemiştir. Nitekim eş-Şara, yabancı savaşçıların devrime yardım etmedeki rolleri göz önüne alındığında ödüllendirilmeyi hak ettiklerini vurgulamıştır; Savunma Bakanlığı tarafından açıklanan terfiler ve rütbeler arasında bazı yabancı savaşçıların isimlerinin bulunması da bununla açıklanmaktadır (Şerîfe, 2025).

Birçok faktör yeni yönetiminin yabancı savaşçıları kontrol altına almasına yardımcı olmuştur. Bunların en önemlisi, bu dosyanın uluslararası bir hassasiyet ve boyut taşımasıdır; zira Batılı ülkeler, bu savaşçıların devlet politikaları çerçevesinde kontrol altında tutulması ve onlara gelecekte hassasiyet yaratacak roller verilmemesi meselesine odaklanmıştır (Şa'bân, 2026a). İkinci olarak, yaptırımların kaldırılması ve kontrol altına alma adımının teşvik edilmesi için bu dosyada uygulanan ABD baskıları etkili olmuştur. Nitekim Haziran 2025'te yeni yönetim ile ABD arasında, çoğu Doğu Türkistanlı Uygurlardan oluşan 3.500 yabancı savaşçının Suriye ordusuna entegre edilmesine yönelik bir plan üzerinde uzlaşmaya varılmıştır (Es-Saîd, 2025).

Yeni Suriye ordusunun kurulmasıyla birlikte Savunma Bakanlığı rasyonel bir yaklaşım benimsemiş; en aşırılıkçı ağları veya Suriye'deki varlığını hâlâ ülke sınırları dışındaki bir savaşın parçası olarak görenleri dışlayarak, disiplinli unsurların seçici bir şekilde entegre edilmesi yoluyla yabancı savaşçıları oluşturulan askerî tümenlere dağıtmaya başlamıştır. Bu entegrasyon sürecine iki yol eşlik etmiştir: Birincisi, savaşçının kimliğini millî ordunun yeni değerleriyle uyumlu hâle getirmeyi amaçlayan kurumsal ve fikrî rehabilitasyon; diğeri ise, paralel askerî blokların oluşmasını veya komuta hiyerarşisine tabi olmayan alt sadakatlerin ortaya çıkmasını engelleyen idari ve örgütsel kontroldür (Şa'bân, 2026a). Bu sürece rağmen,

geçmiş anlaşmazlıkların bir sonucu olarak veya kişisel çatışmalar zemininde meydana gelen ve İdlib kırsalındaki bazı Fransız ve Özbek savaşçılarla gerilim yaratan bazı münferit olaylar, yeni yönetiminin bu olayları hızla kontrol altına almasına rağmen, devletin bu dosyayla başa çıkma ve bu savaşçıları fiilen entegre etme kapasitesine dair bazı kesimlerde endişelere yol açmıştır (Middle East Online, 2026).

Kısacası, Savunma Bakanlığının yabancı savaşçıları yeni orduya entegre etme arzusunun temelinde 4 ana motivasyonun yattığı söylenebilir. Bunların ilki, özellikle çoklu cephelerde devam eden zorlukların gölgesinde, onların birikimli savaş tecrübelerinden pratik olarak yararlanmaktır. İkincisi, Esad rejimine karşı savaşta gösterdikleri fedakârlıkların ve oynadıkları rolün kabul edilmesidir. Üçüncüsü, kurumsal kontrol yoluyla ve silahlı güçlerin merkezî bir komuta altında toplanması suretiyle kontrolden çıkmış milisler olgusunun engellenmesidir. Dördüncüsü ise, hukuki kovuşturma korkusu veya geri dönüşlerinin kabul edilmemesi nedeniyle bu savaşçıları kendi ülkelerine geri göndermenin zorluğundan kaynaklanan gerçekçi nedenlerdir (Es-Saîd, 2025). Dolayısıyla bu motivasyonlar 3 kırmızı çizgi çerçevesinde hareket etmektedir: Hukuki bir gerekçe olmaksızın kendi ülkelerine teslim edilmemeleri, devlet kontrolü dışında kendilerine ait örgütler kurmalarına izin verilmemesi ve komşu ülkelerin güvenliğini hedef alan herhangi bir faaliyette bulunmalarına müsaade edilmemesi (Şerîfe, 2025).

4.5.3.3. SDG örgütü

Suriye Demokratik Güçleri (SDG), 2015 yılında bir ABD önerisiyle, 2003 yılında Kürdistan İşçi Partisinin Suriye uzantısı olarak kurulan Demokratik Birlik Partisinin silahlı kanadı sıfatıyla 2014 yılında kurulan Kürt Halk Savunma Birliklerinin kapsamının genişletilmesiyle ortaya çıkmıştır (Merkezü'l-Cezîre Li'd-Dirâsât, 2026). SDG, IŞİD'e karşı savaşta kendisini yerel bir ortak olarak seçen ABD desteğinden yararlanarak Kuzeydoğu Suriye'de askerî bir güç olarak öne çıkmıştır (Muhammed, 2025). Kürt bileşeninin yanı sıra Arap, Süryani ve Asuri oluşumları da bünyesinde barındırmasına rağmen, SDG içinde Kürt unsurların hegemonyası korunmuş ve kontrol edilen bölgelerde hizmet ve ekonomi işlerini yürütmek amacıyla Özerk Yönetim olarak bilinen yapı kurulmuştur (El-Cezire Net, 2026b).

SDG'nin yeni yönetim karşısındaki tutumu, Esad rejiminin devrilmesinden önceki siyasi yaklaşımıyla büyük ölçüde örtüşmüştür. Onun temel hedefi Esad rejimini devirmek olmamış; aksine, rejimle sürekli müzakere yoluyla Özerk Yönetim projesiyle ilgili siyasi ve idari kazanımlar elde etmeye çalışmış, bu da onun herhangi bir gerçek entegrasyonu

kazanımlarına yönelik bir tehdit olarak görmesine neden olmuştur (Hâncî, 2026). SDG, kendisini yeni Suriye devleti kurumlarına entegre olma talebiyle karşı karşıya bulduğunda, diğer askerî oluşumlar gibi entegre olmayı reddetmiş; genişletilmiş siyasi ademimerkeziyetçilik veya federal bir yönetim formülünü benimseyerek ordunun içine bağımsız bir blok olarak katılmayı istemiştir. Buna karşılık Savunma Bakanlığı, bağımsız askerî bloklar talebini reddederek tüm silahlı oluşumların bireysel olarak entegre edilmesinde ısrar etmiştir (Elfayez, 2025).

10 Mart 2025'te eş-Şara ve SDG komutanı Mazlum Abdi, SDG'nin aşamalı olarak devlet kurumlarına entegre edilmesini ve 2025 yılının sonundan önce sınır kapıları ile ekonomik tesislerin teslim edilmesini öngören bir anlaşma imzalamıştır (Şevvâh, 2025). Ancak birçok gözlemcinin beklediği gibi, anlaşmanın uygulanması sekteye uğramıştır. Bunun nedeni SDG'nin zaman kazanma politikası benimsemesi, uluslararası toplumun yeni yönetime yönelik tutumunun değişmesini beklemesi, Geçici Anayasa Bildirgesi'ne itiraz edip Suriye Arap Cumhuriyeti ismini reddederek taleplerinin çıtasını yükseltmesi, federalizm talebini sürdürmesi, orduya bireysel entegrasyonu reddetmesi ve Dürzi ile Alevi dinî şahsiyetleri bir araya getirdiği Tutum Birliği konferansına ev sahipliği yapması olmuştur. Bu durum, Suriye Geçici Hükümetini Paris'te yeniden başlaması planlanan müzakerelerden çekilmeye itmiştir (Alhamid, 2026). Anlaşmanın sekteye uğramasının gölgesinde Suriye terörle mücadele için Uluslararası Koalisyona katıldığını duyurmuştur (TRT Arapça, 2025). Bu katılım, devlet dışı bir aktör olarak kabul edilen SDG'nin aksine, Suriye devletini temsil eden yeni yönetimin ABD'nin güvenlik ortağı olarak konumunu güçlendirmiştir (El-Muhammed, 2025b).

2025 yılının sonlarına doğru anlaşmanın uygulanmasındaki tıkanıklık devam edince yeni yönetim, aşamalı olarak müzakere politikasından askerî baskı politikasına geçmiştir. Özellikle SDG'nin Şeyh Maksut ve Eşrefiye melerindeki varlığı nedeniyle Halep'te devam eden güvenlik gerilimi, yeni yönetimi, devletin silah tekeli ilkesine ters düştüğü ve ülkenin en önemli ekonomik ve demografik merkezlerinden birinde egemenliğini tesis etmesini engellediği gerekçesiyle SDG'nin Halep'teki askerî varlığına son verme kararı almaya itmiştir. Askerî operasyonun başlamasından 5 gün sonra Savunma Bakanlığı güçleri, SDG savaşçılarının şehirden çıkmasının ardından iki mahalleyi kontrol etmeyi başarmıştır (Merkezü'l-Cezîre Li'd-Dirâsât, 2026). Daha sonra askerî operasyonlar, Fırat'ın batısına ve doğusuna doğru genişlemiş; bu duruma SDG içindeki Arap savaşçıların saflarından ayrılması eşlik etmiş ve yeni yönetim bazı şehirlerin, petrol ve gaz sahalarının ve barajların kontrolünü yeniden sağlamıştır (El-Abdullah, 2026). Buna karşılık SDG, IŞİD unsurlarını ve ailelerini

barındıran bazı hapishaneleri ve kampları terk ederek bu unsurların kaçabileceği yönündeki korkuları kışkırtmak suretiyle son kozlarını oynamaya çalışmıştır (Olwan, 2026). Bu durum, ABD'nin rahatsızlığına ve hapishanelerin herhangi bir koordinasyon olmaksızın terk edilmesini terör dosyasını siyasi bir müzakere kartı olarak kullanma girişimi olarak değerlendiren yeni yönetimin sert eleştirilerine yol açmıştır (Al-jnaidi, 2026a).

Bu olaylarla eş zamanlı olarak eş-Şara, Kürtlerin sivil taleplerini SDG'nin benimsediği askerî projeden ayırmak amacıyla, Kürtlerin kültürel ve dilsel haklarının tanınması, olumsuz etkilerin ortadan kaldırılması ve Nevruz Bayramı'nın ulusal tatil ilan edilmesi yoluyla Kürt meselesiyle ilgili bir dizi sorunu ele alan 2026 tarihli ve 13 sayılı Kararname'yi yayımlamıştır (SANA, 2026b).

Bu dönüşümler ve SDG'nin manevra kabiliyetindeki azalma bağlamında, SDG'ye sert eleştiriler yönelterek Trump Yönetimi'nin perspektifinden SDG'nin artık önceki rolünü sürdüremeyeceğini açıklayan ve Abdi'yi müzakereleri tamamlamak üzere Şam'a davet eden ABD Elçisi Thomas Barrack'ın liderliğinde ABD arabuluculuğu aktif hâle gelmiştir (El-İhbâriyyetü's-Sûriyye, 2026a). 18 Ocak 2026'da 10 Mart Anlaşması'nın uygulanması için daha net mekanizmalar belirleyen bir anlaşma imzalanmıştır (Elkabany, 2026). Bu anlaşmayı, 29 Ocak 2026'da 14. maddenin uygulanması için aşamalı bir plan içeren yeni bir anlaşmanın duyurulması izlemiştir. Bu maddelerin en önemlileri, Suriye hükümetinin tüm sivil kurumları, sınır kapılarını ve ekonomik tesisleri devralması, SDG'nin Haseke valisi ve savunma bakanı yardımcısı makamları için isimler önermesi, yerinden edilmiş kişilerin bölgelerine geri dönüşünün sağlanması, Haseke vilayetinde üç askerî tugaydan oluşan özel bir askerî tümen kurulması, Kobani tugayının Halep'teki bir askerî tümene entegre edilmesi ve Kürt çoğunluklu şehirlere ve köylere askerî güçlerin girmemesidir (El-Mecelle, 2026a). Anlaşmanın uygulanması kapsamında askerî operasyonlar durmuştur. Bu çerçevede eş-Şara, SDG'nin savunma bakanı yardımcılığı ve Haseke valiliği için önerdiği isimleri bu görevlere atamış; ayrıca entegrasyon sürecini takip etmek üzere kendi belirlediği bir ismi cumhurbaşkanlığı elçisi olarak görevlendirmiştir (Cerrûs, 2026). Mayıs ayında Suriye Geçici Hükümeti, sınır kapılarının ve ekonomik tesislerin yönetimini devralmaya başladığını, hizmet kurumlarının aktifleştirildiğini ve esirler ile yerinden edilenlerin geri dönüşü dosyalarında ilerleme kaydedildiğini duyurmuştur (El-İhbâriyyetü's-Sûriyye, 2026b). Haziran ayında ise sınır kapılarından elde edilen gelirlerin devlet hazinesine girmeye başladığı açıklanmıştır (Enab Baladi, 2026a). Bu koşullar altında Yüksek Seçim Kurulu, daha önce güvenlik durumu

nedeniyle kesintiye uğrayan Rakka, Haseke ve Halep'e bağlı Kobani vilayetlerinde seçim sürecini tamamlamayı başarmıştır (SANA, 2026c).

Genel olarak SDG ile başa çıkma süreci, Esad rejiminin düşmesinden sonra devleti yeniden inşa etme sürecinde Suriye'nin yeni yönetiminin en belirgin sınavlarından birini yansıtmıştır. Nitekim yeni yönetim, devletin silah tekelini kalıcı hâle getirmek ve otoritesini tüm Suriye toprakları üzerinde yeniden tesis etmek için müzakere, askerî baskı ve bölgesel ile uluslararası diplomasiyi bir araya getirmeye çalışmıştır. Entegrasyon süreci iki taraf arasındaki vizyon farklılıklarından kaynaklanan engellerle karşılaşsa da sonraki gelişmeler, ilişkinin açık çatışmadan daha istikrarlı, müzakereye dayalı bir yönetime dönüştüğünü göstermiştir. Bu durum, devlet kurumlarının Kuzeydoğu Suriye'deki varlığını güçlendirmeye katkıda bulunmuştur. Bununla birlikte, SDG güçlerinin entegrasyonunun tamamlanması, iç akımlarının dağıtılması ve yerel yönetimin yeniden düzenlenmesi, önümüzdeki dönemde yeni yönetimin karşılaşacağı en önemli zorluklar arasında yer almaktadır.

4.5.3.4. IŞİD örgütü

Irak ve Şam İslam Devleti (IŞİD), cihatçı Selefilik akımının en aşırı ve radikal kolunu temsil eden, şiddet yoluyla köklü bir değişimi hedefleyen küresel bir örgüttür. Örgüt, ideolojik kökeninde bağlı olduğu el-Kaide de dâhil olmak üzere diğer İslamcı hareketlerle dahi çatışma ve husumete girmiş; küresel cihatçı hareketin liderliğini ele geçirmek amacıyla el-Kaide ile doğrudan rekabete girişmiştir (Lister, 2016).

Örgütün tohumları, Irak'ın Amerikan işgali sonrasında el-Kaide'nin Irak'taki liderlerinden Ebu Mus'ab ez-Zerkavi tarafından Irak İslam Devleti adı altında kurulduğu 2003 yılına dayanmaktadır (Es-Sâlim, 2025). Örgüt daha sonra Suriye savaşıyla birlikte Irak ve Şam İslam Devleti'ne (IŞİD) dönüşmüş; 2014 yılında Suriye ve Irak'ta geniş alanları kontrol etmesinin ardından el-Bağdadi hilafet devletinin kurulduğunu ilan etmiştir (Qadir, 2026).

Örgütün gücünün ve yayılmasının artması sonucunda, 2014 yılının ortalarında ABD öncülüğünde Uluslararası Terörle Mücadele Koalisyonunun kurulduğu duyurulmuştur (Monte Carlo ed-Devliyye, 2025). Bunun ardından IŞİD, 2019 yılında son kalelerini kaybetmiş, büyük saldırılar düzenleme kapasitesi gerilemiş, klasik savaş ve mekânsal kontrol yaklaşımından yıpratma ve gerilla savaşı stratejisine geçmiştir. Buna rağmen Suriye ve Irak'ta ademimerkeziyetçi bir şekilde faaliyet gösteren küçük hücrelere dayanarak bir tehdit oluşturmaya devam etmiştir (Ebû Haniyye, 2026).

Esad rejiminin çökmesiyle birlikte IŞİD, bu hızlı güvenlik ve askerî çöküşü ağlarını yeniden canlandırmak için kullanmış; SDG ve Savunma Bakanlığı güçlerini hedef alan saldırılar gerçekleştirmiştir. Yeni yönetime karşı söylemini görsel yayınlar aracılığıyla sertleştirmiş, onu küfür ve cahiliye ile nitelendirmiş, Batı'nın ajanı olmakla suçlamıştır. Esad rejiminin değiştirilmesinin cihat bağlamında değil, uluslararası uzlaşı bağlamında gerçekleştiğini öne sürmüştür (Orabı, 2025). IŞİD operasyonlarının çoğunu SDG'ye karşı gerçekleştirmesine rağmen, yeni yönetim ile Uluslararası Koalisyon arasında güvenlik ve istihbarat iş birliği belirtileri ortaya çıkmıştır. Nitekim Suriye ve Amerikan güçleri, Temmuz ve Ekim 2025 arasında örgütün hücrelerine karşı birden fazla ortak operasyon gerçekleştirmiştir (En-Nevfel, 2025a).

Eş-Şara'nın ABD'yi ziyaret etmesi ve Kasım 2025'te Trump ile görüşmesinin ardından, Suriye'nin Uluslararası Terörle Mücadele Koalisyonuna katıldığı resmen duyurulmuştur (El-Cezire Net, 2025b). Bu katılımdan bir ay sonra gerçekleşen ve 3 Amerikalının ölümüyle sonuçlanan silahlı saldırı, ABD'yi IŞİD mevzilerini ve karargâhlarını hedef alan hava saldırıları düzenlemeye sevk etmiştir (El-Mihlafî, 2025). Bunu, yeni yönetim ile uluslararası ortaklar arasındaki güvenlik koordinasyonu seviyesinin güçlendirilmesi izlemiş; ABD Merkez Kuvvetler Komutanlığı, bilgi paylaşımı ve koordinasyona dayalı güvenlik iş birliği bağlamında Suriye'de IŞİD hücrelerini hedef alan onlarca askerî operasyon gerçekleştirdiğini duyurmuştur (CENTCOM, 2026).

IŞİD örgütüyle bağlantılı bir diğer önemli güvenlik zorluğu, Kuzeydoğu Suriye'de SDG tarafından yönetilen hapishane, gözaltı merkezi ve kamplarda tutulan IŞİD mensupları ile aileleri meselesidir. 20'den fazla hapishane ve kampta 50 farklı uyruktan yaklaşık 8.500 silahlı kişi bulunurken, Hol ve Roj kamplarında çoğu IŞİD mensuplarının ailelerinden oluşan yaklaşık 38.400 kişi tutulmaktadır (Ebû Haniyye, 2026). Bu hapishane ve kamplar, yeni yönetim ile SDG arasındaki müzakerelerin önemli başlıklarından biri olmuş; SDG bu dosyayı yeni yönetime baskı yapmak ve anlaşmanın uygulanmasını zorlaştırmak için kullanmaya çalışmıştır (Olwan, 2026). 10 Mart Anlaşması'nın uygulanması için belirlenen sürenin dolması, müzakerelerin başarısız olması ve SDG'nin güç kaybetmesinin ardından SDG, yaklaşık 1.500 mahkûmun kaçtığını ileri sürmüş; ancak Suriye Geçici Hükümeti yalnızca 120 mahkûmun kaçtığını ve bunlardan 81'inin yakalandığını açıklamıştır (BBC Arabic, 2026a). 18 Ocak Anlaşması'nın ardından ise ABD, Suriye'deki son üslerini çekmeden önce binlerce IŞİD mensubu mahkûmu 23 gün içinde Irak'a nakletmiştir (CNN Arabic, 2026a).

Tüm bu gelişmeler, yeni yönetiminin Fırat'ın doğusundaki bölgeleri geri alması, Uluslararası Koalisyona katılması, ABD ile güvenlik iş birliğini güçlendirmesi ve silahlı gruplarla mücadeledeki geçmiş tecrübesi, IŞİD'le mücadeledeki konumunu güçlendirmiştir. Nitekim IŞİD, 2013'teki ayrışmadan bu yana HTŞ'nin karşı karşıya kaldığı ilk rakiplerden biri olmuştur. Bununla birlikte, IŞİD tehdidinin tamamen ortadan kalktığını söylemek mümkün değildir; örgüt, istikrarsızlık ve kaos ortamlarında yeniden canlanabilecek önemli tehditlerden biri olmaya devam etmektedir (Şukayr, 2026).

Kısacası, 2013 yılında Nusra Cephesi ile IŞİD arasında her iki tarafın da devlet dışı aktör olduğu dönemde başlayan çatışma, zamanla aynı cihatçı çevreden gelen kadrolar tarafından yönetilen bir devlet ile devlet dışı bir aktör arasındaki mücadeleye dönüşmüştür. IŞİD en radikal cihatçı yapılardan biri olmayı sürdürürken, Nusra Cephesi pragmatik bir dönüşüm geçirerek cihatçı söylemini terk etmiş ve Suriye'nin yönetimine ulaşmıştır.

4.5.3.5. Eski rejim kalıntıları

Askerî ve güvenlik kurumlarının maruz kaldığı çöküş, çok sayıda askerin ve unsurun görev yerlerini terk ederek ayrılmasının ardından ortadan kaybolmasına yol açmıştır. Bu nedenle yeni yönetim, Esad rejiminde görev almış tüm unsurları durumlarını düzeltmek ve ellerinde kalan silahları teslim etmek üzere başvurmaya çağırarak Suriye genelinde hızla durum düzeltme merkezleri açmıştır (Elfayez, 2025). Bu çağrıya büyük bir katılım olmasına rağmen, bazıları silahlarını teslim etmeyi reddetmiş; sahilin köy ve dağlarını merkez edinen gruplar kurarak yeni devlet projesini engellemek amacıyla gizli hücreler şeklinde faaliyet göstermeye başlamışlardır (Olwan, 2025).

El-Cezire'nin bir programı kapsamında yürüttüğü ve El-Cezire Net üzerinden yayımlanan bir makalede, Esad rejimi kalıntılarının faaliyetlerinin, bilinen askerî cepheden uzak, para ve silah yönetimini üstlenen gizli bir ağa dayandığı ortaya çıkarılmıştır. Belgeler, bu ağın işlevinin; çoğu Lübnan'da ikamet eden ve Esad rejimi döneminde nüfuz sahibi olan subaylar ile şahsiyetlerden oluşan Suriye dışındaki liderleri, Suriye içindeki sahil bölgelerinde kendilerini yeniden örgütlemeye çalışan silahlı gruplarla birbirine bağlamak olduğunu göstermiştir (El-Cezire Net, 2026c).

Bu grupların operasyonları, 24 Aralık 2024'te Lazkiye kırsalında İçişleri Bakanlığına bağlı 14 güvenlik gücü mensubunun hayatını kaybettiği bir pusuyla tırmanan bir nitelik kazanmaya başlamıştır (BBC Arabic, 2025b). 29 Aralık 2024'te Suriye Halk Direnişi adı altında bir grup, tüm Suriye bileşenlerine yönetime katılma ve onurlu bir yaşam hakkı

tanınmadığı takdirde silahlanma yoluna gideceği tehdidinde bulunduğu bir bildiri yayımlamış ve Savunma Bakanlığı unsurlarına karşı gerçekleştirdiği onlarca askerî operasyonun sorumluluğunu üstlendiğini belirten bildiriler yayımlamaya devam etmiştir (Orabı, 2025).

Olaylar, Mart 2025'in başında Esad rejiminden eski bir subayın liderliğinde Suriye'nin Kurtuluşu İçin Yüksek Askerî Konseyinin kurulduğunun duyurulmasıyla zirveye ulaşmıştır (Ramazân, 2025). Bu silahlı gruplar 6 Mart'ta harekete geçmiş; Tartus ve Lazkiye'deki yeni yönetim mevzilerini ele geçirmek amacıyla buralara geniş çaplı saldırılar düzenlemiş, bu da güvenlik güçleri saflarında çok sayıda can kaybına yol açmıştır (El-Cezire Net, 2025c). Bu saldırılara yanıt olarak Savunma Bakanlığı, güçlerini devreye sokmuş ve 8 Mart'ta sahilin kontrolünü tamamen sağlamayı başarmıştır (Hâncî, 2026

Bu hareketlilik ve sonucunda güvenlik güçlerinden kayıpların yaşanması, Suriye genelinde geniş çaplı bir halk tepkisine neden olmuş; Suriye'nin çeşitli şehirlerinden büyük insan kalabalıkları gönüllü olarak sahile doğru harekete geçmiştir. Savunma Bakanlığı güçleri bu kalabalıkları kontrol altına almaya ve yolları keserek geçişlerini engellemeye çalışmış; ancak kalabalıkların kontrol edilemeyecek kadar büyük olması, aralarında bazı güvenlik ve Savunma Bakanlığı unsurlarının da yer aldığı, intikam amaçlı cinayetlere ve sivillerin hayatını kaybettiği ihlallere yol açmıştır (BBC Arabic, 2025c).

Yeni yönetim bu ihlallerin gerçekleştiğini inkâr etmemiş, eş-Şara tüm taraflardan suç işleyenlerin hesap vereceği sözünü vermiş ve Toplumsal Barış Komitesi ile bağımsız bir ulusal soruşturma komitesi kurulduğunu duyurmuştur (Orabı, 2025). Ayrıca yeni yönetim, bağımsız bir BM komitesinin Suriye'ye girmesine ve olayları kısıtlama olmaksızın soruşturmasına izin vermiştir. 14 Ağustos 2025'te raporunu yayımlayan bu komite, eski rejim kalıntılarından oluşan silahlı grupların İçişleri Bakanlığı güçlerine yönelik saldırısının ardından patlak veren şiddet olaylarında çoğu sivil olmak üzere yaklaşık 1.400 kişinin öldüğünün belgelendiğine dikkat çekmiş ve aynı raporda suç işlenmesine dair herhangi bir hükümet talimatı olduğuna dair bir kanıt bulunmadığını belirtmiştir (Ez-Zâkiratü's-Sûriyye, 2025b). Geçici Hükümet tarafından kurulan soruşturma komitesi ise 22 Temmuz'da soruşturma sonuçlarını açıklamış; 1.426 kişinin ölümüyle sonuçlanan şiddet olaylarına karışan 298 kişinin kimliğini tespit ettikten sonra ihlal ve suçlara karıştığından şüphelenilenlerin 2 listesini Başsavcıya sevk etmiştir (Televizyon Sûriyya, 2025a).

Bu kriz çözümsüz durumlara veya kalıcı kontrol bölgelerine dönüşmemiş; yeni yönetim Suriye sahilindeki şehirlerde kontrolünü sağlamayı ve Alevilerin bulunduğu bölgeleri

güvence altına almayı başarmıştır. Yeni yönetim, eski rejimin birçok hücresini çökerttiği, silah depolarına el koyduğu, önde gelen subay ve komutanları tutukladığı güvenlik operasyonlarını yürütmeye devam etmiştir (Hâncî, 2026).

Bu bağlamda söz konusu dosya, İran'ın Suriye'deki mirasının tasfiye edilmesinden bağımsız düşünülemez. Suriye'nin İran'ın stratejik derinliği olarak görülen alandan fiilen çıkmasıyla birlikte, İran bağlantılı gruplar, özellikle Hizbullah ve Irak'taki Şii silahlı gruplar, yeni yönetime yönelik söylemlerini sertleştirmiştir. Buna karşılık yeni yönetim, Suriye topraklarının Irak ile Lübnan arasında lojistik bir koridor olarak kullanılmasını engellemeye yönelik bir politika benimsemiş; sınırların kontrolünü güçlendirmiş, İran bağlantılı ve Esad rejiminin kalıntılarına destek sağlayan ağların dağıtılmasına ve silah sevkiyatında kullanılan lojistik altyapının çökertilmesine yönelmiştir (Şa'bân, 2026b). Nitekim İçişleri Bakanlığı, soruşturmaların sonucunda Şam ve çevresinde bazı füze saldırıları düzenlemeye karıştığı tespit edilen ve İran'la bağlantısı ortaya çıkarılan birçok hücreyi çökertmeyi başarmıştır (El-İhbâriyyetü's-Sûriyye, 2026c). Ayrıca, önceki yıllarda Lübnan sınırında kaçakçılık için kullanılan çok sayıda tünel tespit edilerek imha edilmiştir (Sky News Arabia, 2026b). Buna ek olarak, Irak'tan gelerek Hizbullah'a gönderildiği belirlenen büyük miktarda silah içeren sevkiyatlar da ele geçirilmiştir (Ultra Iraq, 2026).

Sonuç olarak, yeni yönetimin eski Esad rejimi kalıntılarının oluşturduğu tehdidin Süveyda ve SDG örneklerindeki gibi bir duruma dönüşmesini önlemede önemli ölçüde başarılı olduğu söylenebilir. Sahil bölgesinde kontrolünü tesis etmenin yanı sıra, İran bağlantılı ağların nüfuz alanlarını daraltmış, Irak ve Lübnan'la güvenlik koordinasyonunu güçlendirerek sınırları yeniden kontrol altına almış ve bu ağlara bağlı birçok hücreyi etkisiz hâle getirmiştir.

4.5.3.6. Süveyda'daki silahlı gruplar

Süveyda, Suriye'de Dürzi çoğunluğa sahip bir vilayettir. Bölge, kapalı dinî yapısının yanı sıra Akl Şeyhliği (Meşyahatü'l-Akl) olarak bilinen ve üç yüksek dinî lider tarafından temsil edilen ruhani otoritesine olan bağlılığıyla öne çıkmaktadır. Bu liderlerin en dikkat çekeni, Esad rejiminin çöküşünden sonra Süveyda'daki en etkili dinî ve siyasi figür olarak öne çıkan Hikmet el-Hicri'dir (Ultra Syria, 2025a).

Suriye'nin diğer şehirlerinde olduğu gibi silahlanmanın başlamasıyla birlikte Süveyda'da, Esad rejimiyle bağlantılı grupların ortaya çıkmasına karşılık Dürzilerin Suriye ordusuna askere alınmasını reddeden yerel gruplar ortaya çıkmıştır (El-Ulebî, 2025).

Saldırganlığı Caydırma operasyonunun başlamasıyla muhalif yerel gruplar 30 Kasım'da güvenlik karargâhlarına ve rejim kurumlarına saldırılar düzenlemiş, 8 Aralık'ta ise vilayetin kontrolünü ele geçirmiştir (Zabâd, 2025).

Süveyda, Esad rejiminin çöküşüne kadar 2023'ten itibaren devam eden halk hareketliliği nedeniyle başlangıçta yeni Suriye devletine entegrasyona en hazır vilayetlerden biri gibi görünmüştür. Ancak sonraki gelişmeler, gerçekliğin beklenenden çok daha karmaşık olduğunu ortaya koymuştur. Nitekim siyasi mülahazalar yerel askerî yapıyla iç içe geçmiş; el-Hicri'nin temsil ettiği dinî otorite, yeni hükümete karşı mesafeli tutumu ve İsrail ile olan, gizleme gereği duymadığı dış bağlantıları gölgesinde Süveyda'nın geleceğini belirlemede temel bir aktör olarak öne çıkmıştır (Orabı, 2025).

Geçiş sürecinin başlamasıyla birlikte Süveyda'da üç ana eğilim şekillenmiştir: Birincisi, eski rejim ordusunda görev yapmış subay ve unsurları bünyesinde barındıran ve yeni yönetime muhalif bir tutum sergileyen Askerî Konsey tarafından temsil edilmiştir (En-Nevfel, 2025b). İkincisi, vilayetteki askerî ve güvenlik oluşumlarının Süveyda halkından olması şartıyla devlet kurumlarına entegre olmaya hazır olduğunu belirtmiştir. Üçüncüsü ise el-Hicri'nin liderliğinde, askerî kurumun yeniden yapılandırılması ve Dürzilerin haklarını garanti altına alan yeni bir anayasa hazırlanması şartıyla silahların teslim edilmemesinde ısrar etmiştir. Bu son eğilim, el-Hicri'nin dinî statüsü ve çok sayıda silahlı grubun ona bağlı olması nedeniyle vilayet içinde en fazla nüfuza sahip olan eğilimdir (Zabâd, 2025).

El-Hicri ile yeni yönetim arasındaki müzakereler, 12 Mart 2025'te ilk somut ilerlemeyi kaydetmiş; taraflar yargı ve hizmet kurumlarının yeniden faaliyete geçirilmesi ile görevden alınan personelin iadesi konularında prensipte anlaşmış, ayrıca silahlı grupların Savunma Bakanlığı bünyesinde organize edilmesini öngören bir ön mutabakata varmıştır (Syria 360, 2025). Ancak el-Hicri'nin açıklamalarındaki çelişkiler, anlaşmadan geri adım atması ve dışarıdan güvenlik güçlerinin Süveyda'ya girişini reddetmesi nedeniyle bu ilerleme kısa sürede sekteye uğramış; el-Hicri şartlarını tekrarlamış ve bunlara geçiş süreci için uluslararası denetim talebini de eklemiştir (Orabı, 2025). El-Hicri, yeni yönetime karşı şüphelerini açıkça göstermeye başlamış ve ademimerkeziyetçi bir çerçeve içinde Süveyda'ya geniş yetkiler verilmesi eğilimi sergilemiştir (El-Ulebî, 2025). Müzakerelerin tıkanmasıyla eş zamanlı olarak Şam kırsalında Dürzilerin bulunduğu bölgelerde güvenlik gerilimleri tırmanmış, İsrail duruma müdahil olarak Dürzileri korumaya hazır olduğunu duyurmuş ve Suriye'nin güneyinin silahsızlandırılmış bir bölge hâline getirilmesini talep etmiştir. Bu durum müzakere sürecini

daha da karmaşıklaştırmış ve ona yerel çerçevenin ötesinde bölgesel boyutlar kazandırmıştır (Abdurrâzık, 2025).

Kriz, Temmuz 2025'te yaşanan gelişmelerle daha önce görülmemiş bir boyuta ulaşmıştır. Dürzi gruplar ile Süveyda'da ikamet eden bedevi aşiret silahlıları arasında Şam-Süveyda yolu üzerinde karşılıklı adam kaçırma olayları nedeniyle çatışmaların patlak vermesinin ardından yeni yönetim, el-Hicri ile varılan anlaşma uyarınca durumu kontrol altına almak için güvenlik güçleri göndermiştir (El-Cezire Net, 2025d). Ancak bu güçler şehre girer girmez ateş altında kalmış ve saflarında can kayıpları yaşanmıştır; bu durum Savunma Bakanlığını krizi sonlandırmak için askerî birlikleri devreye sokmaya itmiştir. Ancak hükümet güçleri şehir merkezine ulaştığında İsrail Hava Kuvvetleri müdahale ederek onları hedef almış; Şam'da Genelkurmay Başkanlığı binasını bombalamış, bu tırmanış hükümeti geri çekilmeye ve güçlerini Süveyda çevresinde yeniden konuşlandırmaya mecbur bırakmıştır (Alhamid, 2026). Ancak hükümet güçlerinin çekilmesi, Dürzi gruplar ile bedevi aşiretler arasındaki çatışmaların yeniden alevlenmesine yol açmış; aşiretlerin Suriye genelinde seferber olmasının ardından taraflar arasındaki şiddet ve ihlal eylemleri geniş bir alana yayılmıştır (Alyousef, 2025).

Taraflar arasında 18 Temmuz'da ateşkes anlaşmasına varılmış; ardından Suriye Cumhurbaşkanlığı tarafından, aşiretlerin silahlı unsurlarının ve ailelerinin Süveyda'dan tahliye edilmesini ve İçişleri Bakanlığı güçlerinin Süveyda'nın kuzey ve batı kırsalına yerleştirilmesini öngören bir ateşkes ilan edilmiştir (Merkezü'l-İmârâtî li's-Siyâsât, 2026). Ateşkesi kalıcı hâle getirme çabalarına paralel olarak hükümet, olayların ele alınmasına hukuki bir zemin kazandırmak amacıyla Adalet Bakanlığı bünyesinde bir ulusal soruşturma komitesi kurmuş, ayrıca bir BM soruşturma komitesinin Suriye'ye girmesine izin vermiştir. Soruşturma sonuçları, aralarında hükümet güçlerinin de bulunduğu tüm taraflarca ihlaller gerçekleştirildiğini, bu ihlallerin yaklaşık 1.700 kişinin ölümüyle sonuçlandığını ve 200 binden fazla Dürzi ile bedevinin yerinden edildiğini göstermiştir (UN News, 2026).

Kanlı Temmuz olayları Dürzilerin geniş bir kesiminin yeni yönetime olan güveninin azalmasına yol açarken, el-Hicri'nin Süveyda içindeki konumunu güçlendirmiş ve kendi kaderini tayin hakkı taleplerini artırmıştır. El-Hicri bu dönüşümü fırsat bilerek, İsrail desteğine dayanarak Süveyda'nın bağımsızlığı için açıkça çağrıda bulunacak kadar taleplerinin çıtasını yükseltmiş; Ulusal Muhafız Güçleri ile Süveyda'nın işlerini yönetmek üzere bir Yüksek Hukuk Komitesi kurduğunu ilan etmiştir (El-Cezire Net, 2025d).

Tırmanışı kontrol altına alma çabasıyla Eylül 2025'te Suriye, ABD ve Ürdün tarafından, ihlallerden sorumluların hesap vermesi, tutukluların serbest bırakılması, yolların ve hizmetlerin yeniden tesis edilmesi, insani yardım ve tazminat sağlanması, yerinden edilenlerin dönüşü ve vilayetin devlet kurumlarına yeniden entegre edilmesini içeren bir yol haritası açıklanmıştır (Hâncî, 2026). Yeni yönetim bu maddelerin önemli bir kısmını yerine getirmişse de el-Hicri'nin söylemini ve vilayetin ayrılması yönündeki taleplerini sertleştirmesi yol haritasının uygulanmasını engellemiştir (Muhammed, 2026).

Yeni yönetimin Kuzeydoğu Suriye'de kontrolünü yeniden tesis etmesi ve SDG'nin nüfuzunun zayıflaması, bazı yerel tarafların çeşitli sivil ve yerel çözüm girişimleri geliştirmesine zemin hazırlamıştır. Ancak bu girişimler, açık uygulama mekanizmalarının oluşturulamaması, yerel düzeyde uzlaşının sağlanamaması ve el-Hicri ile Ulusal Muhafız Güçlerinin taviz vermeye yanaşmaması nedeniyle somut ve etkili bir müzakere sürecine dönüşememiştir (Eş-Şûfî, 2025). Buna karşılık yeni yönetim, ihlallere karışanların takip edilmesi, zarar gören bölgelerin onarılması, yerinden edilenlerin dönüşünün teşvik edilmesi, yardımların ulaştırılması, maaşların ödenmesi ve eğitimin sürdürülmesi yoluyla vilayetteki varlığını güçlendirmeye çalışmıştır. Ancak el-Hicri'nin devlet kurumlarıyla iş birliğini reddetmesi ve iş birliği yapanları hain ilan edecek kadar söylemini sertleştirmesi, bu çabaların kapsamlı bir siyasi çözüme dönüşmesini engellemiştir (El-Vatan, 2026).

Yerel bölünmüşlük ve Dürzi güçler arasındaki uzlaşmazlık krizin uzamasına yol açarken, Kuzeydoğu Suriye'nin yeniden devlet otoritesine girmesi, SDG projesinin gerilemesi, yaşam ve güvenlik koşullarının kötüleşmesi, silahlı gruplar arasındaki anlaşmazlıklar ve adam kaçırma olaylarının artması gelecekte kademeli bir çözüme zemin oluşturabilecek gelişmeler olarak öne çıkmıştır. Ayrıca Ürdün'ün Suriye'nin toprak bütünlüğünü destekleyen tutumu ve Şam'la sürdürdüğü güvenlik koordinasyonu önemli bir faktör olmuştur (Eş-Şurûk, 2025). Bununla birlikte İsrail, vilayetin geleceğini etkileyen en önemli dış aktör olmaya devam etmiş; müdahalesinin sürmesi, çözüm ihtimalini bölgesel hesapların yanı sıra Suriye hükümetinin Süveyda'daki yerel toplumun güvenini yeniden kazanma kapasitesine de bağlı hâle getirmiştir.

4.5.3.7. İsrail güvenlik tehdidi

İç güvenlik zorluklarının yanı sıra İsrail tehdidi, Esad rejiminin çöküşünden sonra Suriye yeni yönetiminin karşılaştığı en önemli dış güvenlik zorluklarından birini oluşturmuştur. Rejimin düşüşünün ikinci gecesinden itibaren İsrail, Suriye ordusunun geride

bıraktığı askerî kapasiteleri hedef alan geniş çaplı bir hava harekâtı düzenlemiş ve bunların %70 ila %80'ini imha etmiştir (Muhammed, 2025). Hava saldırılarıyla eş zamanlı olarak, 1974 Kuvvetlerin Çekilmesi Antlaşması'nda öngörülen tampon bölge içindeki askerî kontrolünü genişletmiş ve güneyde yeni stratejik mevzileri işgal etmiştir (Alsweilmin, 2025). Buna paralel olarak İsrail, bazı Kürt ve Dürzi güçlerindeki ayrılıkçı eğilimleri desteklemeye çalışmıştır (Qadir, 2026). Bu müdahale, Temmuz 2025'teki Süveyda olayları sırasında İsrail'in Dürzileri koruma bahanesiyle hükümet güçlerini ve Şam'daki bazı noktaları bombalamasıyla zirveye ulaşmış ve Suriye'nin güneyinde yeni bir güvenlik gerçekliği dayatmıştır (Muhammed, 2025). Buna karşılık yeni yönetim, güç dengesizliğinin farkında olarak doğrudan askerî çatışmadan kaçınmayı tercih etmiş; Türkiye ve Körfez ülkeleri gibi müttefikleri aracılığıyla diplomatik baskıya, ABD ile koordinasyona ve İsrail'in Suriye'ye müdahalelerini sınırlayacak bir müzakere süreci başlatarak uzlaşıya varmayı hedeflemiştir.

Suriye-İsrail müzakerelerinin ilk turu, Ankara ile Tel Aviv arasında Suriye sahasında artan dolaylı sürtüşmeye yanıt olarak 2025'in ilk çeyreğinde Azerbaycan'da başlamıştır. Bu sürtüşme, İsrail'in orta Suriye'deki saldırıları, Türkiye'nin askerî varlığını kuzeyden orta Suriye'ye genişletme çabaları ve Güney Suriye'de artan güvenlik gerilimlerinin eş zamanlı olarak gündeme gelmesiyle tırmanmıştır (Es-Sukkerî, 2026a). Bu müzakereler, Güney Suriye'deki güvenlik gerçekliğini yeniden düzenleyecek yeni güvenlik mutabakatlarına yol açacak bir müzakere sürecine dayanan ortak bir Türk-ABD vizyonundan doğmuştur (El-Merkezü'l-Arabî Li'l-Ebhâs Ve Dirâsâti's-Siyâsât, 2025). Ancak İsrail'in genişlediği bölgelerin tamamından çekilmeyi reddetmesi ve Suriye hükümetinin 1974 Anlaşması'na dönmeyi kabul ederek esneklik göstermesine rağmen İsrail'in çekilme dosyası üzerindeki anlaşmazlık nedeniyle müzakereler pratik sonuçlar vermemiştir (Es-Sukkerî, 2026a).

Bu durum, ABD Elçisi Barrack'ın öncülüğünde Paris'te Fransa ve ABD'nin arabuluculuğuyla ikinci bir müzakere sürecinin başlatılmasına yol açmıştır (El-Cezire Net, 2025e). Müzakereler 18 Ağustos'ta Suriye Dışişleri Bakanı ile İsrail Stratejik İşler Bakanı arasında Barrack'ın katılımıyla başlamıştır (Sky News Arabia, 2025). Görüşmelerde gerilimin azaltılması, Suriye'nin iç işlerine karışılmaması ve 1974 Anlaşması'nın yeniden aktifleştirilmesine odaklanılmış (Salih, 2025); ancak İsrail'in Güney Suriye'yi üç güvenlik bölgesine ayırma, Şam sınırlarına kadar uçuşa yasak bölge uygulama ve kuvvetlerini ileri mevzilerde tutma önerisi, Suriye'nin kesin reddiyle karşılaşmış ve müzakereler aylarca duraklamıştır (Es-Sukkerî, 2026a).

Müzakereler daha sonra 5 Aralık 2026'da üst düzey diplomatik katılımla ve etkin bir ABD-Türk mevcudiyetiyle yeniden başlamış; ABD yönetiminin yayımladığı ortak bir bildiriyle sonuçlanmıştır. Bildiride tarafların kalıcı güvenlik düzenlemelerine ulaşmak, güvenlik koordinasyonu, istihbarat paylaşımı ve gerilimi azaltma için bir mekanizma kurmak üzere çalışmaya devam etme taahhüdü ile gelecekteki ekonomik iş birliği fırsatlarının araştırılması vurgulanmıştır (Sâliha, 2026). Bildiri, tartışmalı konularda herhangi bir nihai anlaşma veya ayrıntı içermemiş; bu da ABD'nin tamamlanmış bir siyasi çözümün göstergesinden ziyade ana arabulucu olarak rolünün devam ettiğini yansıtmıştır. Nitekim müzakereler daha sonra yeni bir duraklama aşamasına girmiştir (Al-Jnaidi, 2026b).

Haziran 2026'da İsrail tehditlerinin dozu artmış; İsrail Savunma Bakanı Geçici Cumhurbaşkanı eş-Şara'yı "takım elbise giyen bir terörist" olarak nitelendirmiş ve Diaspora Bakanı "Suriye ile savaşın yaklaştığını" açıklamıştır (Hukûk, 2026). Bu durum, Trump'ın Hizbullah'ı silahsızlandırma dosyasını Suriye'ye devretmesiyle ilgili açıklamalarıyla eş zamanlı gerçekleşmiştir (CNN Arabic, 2026b). Bu açıklamalar, Suriye askerî kurumunun yeniden inşasından, artan Türk nüfuzundan ve yeni bölgesel ittifakların kurulma ihtimalinden duyulan gerçek bir İsrail endişesini ortaya koymuş; bu da onu sürekli askerî, medya ve diplomatik baskı uygulamaya itmiştir (Hukûk, 2026).

Genel olarak, İsrail'in sahip olduğu güç üstünlüğünü kullanarak Esad'ın düşmesinden sonra elde ettiği kazanımları korumaya, Suriye sahasını sürekli bir güvenlik denetimi altında tutmaya ve kuzey sınırlarında yeni bir stratejik denklemin ortaya çıkmasını engellemeye çalıştığı söylenebilir. Buna karşılık yeni Suriye yönetimi, askerî güç dengesizliğinin farkında olarak, somut sonuçlar elde edememiş olsa da müttefikler ağına dayanarak mutabakatlara ulaşmaya çalışan bir politika izlemektedir.

Sonuç olarak güvenlik dosyası, Esad sonrası dönemde Suriye Geçici Hükümetinin askerî ve güvenlik kurumlarını yeniden inşa etmek, yabancı savaşçıları ve eski rejim ağlarını kontrol altına almak, SDG'nin etkisini sınırlamak ve IŞİD tehdidiyle mücadele etmek gibi çok boyutlu iç zorluklarla karşı karşıya kaldığını göstermektedir. Bu alanlarda kısmi sonuçlar elde edilmesine rağmen, İsrail'in askerî müdahaleleri ve Suriye topraklarındaki genişleme girişimleri dış düzeyde en önemli güvenlik sorunu olmaya devam etmiştir. Yeni yönetim bu zorluklara karşı pragmatik ve esnek bir yaklaşım benimseyerek müzakere ve diyalogu önceliklendirmiş, gerektiğinde askerî güce başvurmuş ve sınırlı askerî kapasitesini diplomatik ilişkiler ağıyla dengelemeye çalışmıştır.

4.5.4. Ekonomik düzeyi

Esad döneminin sona ermesiyle Suriye'nin yeni yönetimi, uzun yıllar süren savaşın ve ekonomik yıkımın bıraktığı ağır bir mirasla karşı karşıya kalmıştır. Savaş yıllarında altyapının büyük ölçüde tahrip olması, üretim sektörlerinin sekteye uğraması, sanayi bölgelerinin zarar görmesi ve sermaye kaçışının hızlanması, ülke ekonomisinin temel yapısını büyük ölçüde zayıflatmıştır (Wright, 2025). Bu durum, kişi başına düşen gelirin 2010'da 2.500 dolardan 2024'te 830 dolara gerilemesine ve Suriyelilerin %90'ının yoksulluk sınırının altında yaşamasına yol açmıştır (World Bank, 2024). Dolayısıyla yeni yönetimin önünde, ekonomik toparlanmanın sağlanması, yeniden imar sürecinin başlatılması, devlet kurumlarının yeniden işler hâle getirilmesi ve gerekli finansman kaynaklarının temin edilmesi gibi çok boyutlu sorunlar ortaya çıkmıştır (Bikâî, 2025). Geçici Hükümetin bu koşullara verdiği yanıt, ekonomik durumun iyileştirilmesi ve ülkenin yeniden yapılandırılması amacıyla hem dış hem de iç politikada atılan adımlar üzerinden şekillenmiştir. Dış alanda yaptırımların hafifletilmesi, Suriye'nin uluslararası finans sistemine yeniden entegre edilmesi ve yabancı yatırımların çekilmesine yönelik ekonomik diplomasi öne çıkarken, iç alanda ekonominin ve kamu kurumlarının yeniden yapılandırılması ile yaşam koşullarının iyileştirilmesine yönelik politikalar izlenmiştir

Dışarıda yeni yönetim, yaptırımların kaldırılması ve Suriye'nin uluslararası mali sisteme yeniden entegre edilmesi amacıyla bölgesel müttefikleriyle ilişkilerini kullanmıştır. Bu süreç, AB'nin yaptırımların hafifletilmesi için koşullu bir yol haritası önermesi ve ABD'nin 2025'in başlarında insani hizmetleri desteklemek amacıyla sınırlı işlemlere izin veren bir karar yayımlamasıyla başlayan hızlı dönüşümlere sahne olmuştur (Elfayez, 2026). Ayrıca Suudi Arabistan ve Türkiye'nin arabuluculuğunda Mayıs 2025'te eş-Şara ile görüşen Trump, Suriye'ye yönelik yaptırımları kaldırma niyetini açıklamıştır (Muhammed, 2025). Trump, 30 Haziran 2025'te Suriye'ye yönelik kapsamlı yaptırımları öngören önceki kararnameleri yürürlükten kaldıran bir kararname yayımlamıştır (Alhamid, 2026). 2025'in sonunda Kongre, Sezar Yasası'nın tamamen iptal edilmesi yönünde oy kullanmış (Abtar, 2025) ve Mayıs 2026'da AB, yedi Suriyeli kuruluşa yönelik yaptırımları kaldırmıştır (SANA, 2026e). Buna paralel olarak Suriye, IMF ile iletişimini yeniden tesis etmiş ve Merkez Bankası entegre bir dijital ödeme sistemi geliştirmek amacıyla Visa şirketiyle bir anlaşma imzalamıştır (Fahhâm, 2025b). Bu diplomatik çabalar, yatırımcıların ilgisini çekmeye katkıda bulunmuş ve pratikte hayata geçirildiğinde Suriye ekonomisini desteklemesi beklenen onlarca mutabakat zaptının imzalanmasıyla sonuçlanan birçok yatırım forumu düzenlenmiştir (Shaar, 2026). Suriye Petrol

Şirketi, 2026 yılının ilk yarısında Amerikan, Suudi ve Katarlı şirketlerle petrol ve doğalgaz aramalarını ve enerji sektörünün geliştirilip onarılmasını kapsayan çeşitli anlaşmalar imzalamıştır (El-Mecelle, 2026b).

İran-ABD gerilimiyle bağlantılı bölgesel dönüşümlerin, Hürmüz Boğazı'nın kapanmasının ve sınır kapılarında hükümet kontrolünün yeniden sağlanmasının gölgesinde yeni yönetim, Suriye'yi bölgesel ticaret yollarına yeniden entegre etmek için jeopolitik konumundan yararlanmaya çalışmıştır. Nitekim Türkiye, Irak ve Ürdün üzerinden geçen kara ve demir yollarını onarma çabaları ile entegre bölgesel projelere katılma arayışı, Suriye dış politikasının ekonomik hedeflerinden birini oluşturmuştur (Yeşiltaş ve Miş, 2025). Bu doğrultuda Suriye, Akdeniz üzerinden ihraç edilmek üzere Irak petrolünü kabul etmeye başlamış ve Kerkük-Banyas boru hattının onarılıp yeniden faaliyete geçirilmesi projesi gündeme gelmiştir (Delâtî ve Reşîd, 2026). Bu bağlamda eş-Şara, Arap Körfezi'ni Akdeniz, Hazar Denizi ve Karadeniz'e bağlayan bölgesel enerji koridorları oluşturmayı amaçlayan Dört Deniz Girişimi'nin tanıtımını yapmıştır (BBC Arabic, 2026b). Ayrıca ABD'nin Suriye'yi bölgesel bir enerji koridoruna dönüştürme konusundaki ilgisi de ön plana çıkmış; nitekim ABD Elçisi Barrack, Hürmüz Boğazı ve Kızıldeniz'deki dönüşümlerin Suriye kara koridorunun önemini artırdığını değerlendirmiştir (El-Mecelle, 2026b).

İç politikada eş-Şara, ilk haftalardan itibaren serbest piyasa ekonomisine yönelme, yolsuzlukla mücadele etme ve yeniden imarın temel kaynağı olarak yabancı yatırımlara güvenme niyetini açıklamıştır. Ancak Geçici Hükümetinin görevi devralmasının ardından, açıklanan ekonomik yönelimler ile fiilî uygulamalar arasında belirgin bir fark ortaya çıkmıştır. Özellikle özelleştirme ve sübvansiyon politikalarında resmî açıklamalar çoğu zaman çelişkili olmuş; bazı yetkililer piyasa mekanizmalarına dayalı reformlara bağlılıklarını vurgularken, hükümet pratikte özel sektöre müdahale etmeyi, fiyatları kontrol etmeyi sürdürmüştür (Shaar, 2026).

Bu bağlamda Geçici Hükümet, maaşları %200 oranında artırmak, yeni Yatırım Kanunu'nu hazırlamak, Gümrük ve Yatırım kurumları ile Suriye Kalkınma Fonunu kurmak ve para arzını kontrol etmek amacıyla para biriminden iki sıfırın kaldırılarak yeni banknotların tedavüle sokulmasına yönelik süreci başlatmak gibi bir dizi pratik adım atmıştır (Hicâzî, 2026). Temmuz 2025'te yayımlanan Dünya Bankası raporu, Suriye ekonomisinin 2025 yılı boyunca yaklaşık %1 oranında sınırlı bir büyüme kaydetmesini öngörmüştür (World Bank Group, 2025). Maliye Bakanlığı, 2025 yılı genel bütçesinin 1990'dan bu yana ilk kez yaklaşık 5 milyar Suriye lirası (46 milyon dolar) küçük bir fazla verdiğini açıklamıştır (El-

İhbâriyyetü’s-Sûriyye, 2026d). Bununla birlikte, uzun savaşın ardından ekonominin içinde bulunduğu durum ve yüksek harcama ihtiyacı dikkate alındığında, bu bütçe fazlasının niteliği ve anlamı konusunda soru işaretleri oluşmuştur (Amîn, 2026). Bazı kesimler, özellikle yasama organının bulunmadığı bir ortamda bu rakamlara şüpheyle yaklaşırken, bazıları ise söz konusu gelişmeyi ekonomik toparlanmadan ziyade mali ve parasal bir yeniden düzenlemenin göstergesi olarak değerlendirmiştir (Alyousef, 2026).

Bununla birlikte, açıklanan ekonomik önlemler ve planlar, yaşam koşullarında kısa vadede belirgin bir iyileşme sağlandığı yönünde güçlü bir görünüm ortaya koymamıştır. Geçici Hükümetin görevi devralmasından bir yıl sonra, özellikle yüksek fiyatlar ve temel ihtiyaçların maliyeti gibi göstergeler üzerinden değerlendirildiğinde, ekonomik toparlanmanın toplumun günlük yaşamına yeterince yansımadığı görülmüştür. Maaşlarda yapılan artışlara rağmen fiyatlardaki yükselişin devam etmesi, ücretlerin satın alma gücündeki kazanımlarını sınırlamıştır (Hâyid, 2025a). Güvenlik sorunlarının devam etmesi, uzun vadeli ve açık bir ekonomik vizyonun bulunmaması, mali ve bankacılık reformlarının yavaş ilerlemesi, bürokrasi ve kurumsal zayıflık ile yeniden imar projelerinin siyasi sürecin ilerlemesine ve uluslararası finansmanın sağlanmasına bağlı olarak gecikmesi, ekonomik istikrarsızlığın devam etmesine yol açmıştır (El-Abdullah, 2026).

Kamu hizmetlerinde genel iyileşme coğrafi ve sektörel açıdan dengesiz kalmış ve çoğu zaman artan maliyetlerle birlikte gerçekleşmiştir. Enerji sektöründe bazı şehirlerde elektrik arzı artarken sanayi bölgelerine kesintisiz elektrik sağlanmaya başlanmış, ancak elektrik fiyatları da yükselmiştir (En-Nevfel, 2025c). Aynı şekilde, bazı akaryakıt türlerinin bulunamaması ve fiyatlarındaki dalgalanmalar nedeniyle art arda bazı sorunlar ortaya çıkmıştır (Televizyon Sûriyya, 2026b). Su sektöründe ise Dünya Bankası destekli onarım projesine rağmen özellikle kırsal bölgelerde altyapı sorunları ve sık arızalar sürmüştür (El-İhbâriyyetü's-Sûriyye, 2026e).

Ulaşım alanında ana yolların ve bazı köprülerin onarılması, havalimanlarının yeniden faaliyete geçirilmesi ve Tartus ile Lazkiye limanlarının iyileştirilmesi yönünde ilerleme kaydedilmiş, ancak bazı ana yolların hâlâ onarıma ihtiyaç duyduğu görülmüştür (El-Ahmed, 2025). Yerel yönetimlerde belediyelerin yeniden faaliyete geçirilmesi ve temel hizmetlerin iyileştirilmesine yönelik çabalara rağmen, mali yetersizlikler ve yerel yönetimlerin işleyişini düzenleyen açık bir yasal çerçevenin bulunmaması önemli kısıtlamalar oluşturmuştur (El-Abdullah, 2026).

Yerinden edilenlerin dönüşünde ise rejimin çöküşünden Temmuz 2026'ya kadar yaklaşık 2 milyon kişinin Suriye içinde kendi bölgelerine döndüğü, buna karşılık 5 milyon kişinin hâlen ülke içinde yerinden edilmiş durumda olduğu belirtilmiştir (UNHCR, 2026). Geçici Hükümetin Eylül 2027'ye kadar Kampsız Suriye hedefi kapsamında, kamplarda yaşayan yerinden edilmiş kişilerin sayısı 1,16 milyondan 851 bine, kamp sayısı ise 1.535'ten 1.247'ye düşürülmüştür (Rozana, 2026). Bununla birlikte, yeniden imarın yavaş ilerlemesi, altyapı eksiklikleri ve uygun yaşam koşulları ile hizmetlerin yetersizliği, yerinden edilmiş kişilerin dönüşünü sınırlandırmaya devam etmektedir.

Bu zorluklara, bazı merkezlerde ve makamlarda liyakat ve uzmanlık yerine sadakate dayalı atamalar yapılması ile başta eski rejimle bağlantılı ekonomik şahsiyetlerle ilişkilerin yürütülmesi ve onlarla uzlaşmalar yapılması olmak üzere, Ulusal Varlık Fonu gibi bazı ekonomik dosyaların yönetimindeki şeffaflık eksikliğine yönelik başka endişe kaynakları da eklenmektedir (Shaar, 2026).

Geçiş sürecinin ilk bir buçuk yılında yaşanan gelişmeler, Suriye ekonomisinin durgunluktan yeniden yapılanma aşamasına geçtiğini göstermektedir. Yeni yönetim, uluslararası düzeyde ekonomik izolasyonu kırma, yaptırımların kaldırılmasına yönelik diplomatik girişimlerde bulunma ve küresel finans sistemiyle bağlantıyı kısmen yeniden kurma konusunda önemli adımlar atmış; böylece Suriye kademeli olarak dışa açılmaya başlamıştır. Ancak ağır ekonomik miras, zayıf kurumsal yapı, çelişkili politikalar ve devam eden güvenlik sorunları, bu gelişmelerin iç etkisini sınırlamıştır. Bunun yanı sıra ekonomik kaynakların rejimin çöküşünden sonra bir yılı aşkın süre yeni yönetim kontrolü dışında kalması, bu dönemin ekonomik performansının kesin biçimde değerlendirilmesini güçleştirmektedir. Sonuç olarak Suriye ekonomisi, dışa açılmanın desteklediği ancak kurumsal ve üretim kapasitesinin yeniden inşasındaki yavaşlıkla sınırlanan seçici ve dengesiz bir toparlanma sürecine girmiştir (Syrian Business Gateway, 2026).

4.5.5. Dış politika

Esad rejiminin çöküşü, Orta Doğu bölgesinde derin bir stratejik dönüşüm oluşturmuştur; bazı gözlemciler bu gelişmeyi bölgesel stratejik etkisi açısından 1989'daki Berlin Duvarı'nın yıkılışına benzetmiştir (Khatib, 2024). Nitekim bu durum, İran'ın İleri Savunma stratejisinin çökmesine yol açmış; Esad'ın düşmesinden kısa bir süre sonra İran, kendi toprakları içinden kendini savunmaya geçmiştir (Alhamid, 2026). İran'ın yayılma döneminin sona ermesiyle birlikte, bu stratejik boşluğu doldurmada başta Suudi Arabistan

olmak üzere Körfez ülkeleri ve Türkiye'nin temel aktörler olarak öne çıktığı yeni bir bölgesel güç dengesi denklemi ortaya çıkmıştır (Hâncî, 2026).

Bu bağlamda HTŞ liderliğindeki yeni Suriye yönetimi, yeni dengelerden yararlanmak ve hakkındaki ön yargıları yıkmak için zamanla yarışa girmiş, kendisini Esad rejimine karşı güvenilir bir alternatif olarak sunmaya çalışmıştır (Alsweilmin, 2025). Dış politikanın hatları rejimin devrilmesinden önce şekillenmeye başlamış; HTŞ, Suriye'nin kimse için bir tehdit kaynağı olmayacağına dair dış dünyayı güvence veren çeşitli bildiriler yayımlamıştır (Hamîdî, 2025b). İktidara geldikten sonra yeni yönetim, bağımlılık ve kutuplaşma modelinden vazgeçerek dışa açılmaya, dengeye ve Suriye'yi ekonomik kalkınma, ortaklık ve yeniden imara odaklanan çok taraflı bir eksene dönüştürmeye dayanan pragmatik bir yönelim benimsemiştir (Yeşiltaş ve Miş, 2025). Bu yönelimden hareketle yeni yönetim, hızla diplomatik iletişim kanallarını açmış, birçok ülkeyle resmî temaslarını yeniden başlatmış ve büyükelçiliklerini yeniden faaliyete geçirmiştir (El-Abdullah, 2026).

Esad rejiminin çöküş anından Temmuz 2026'ya kadar geçen geçiş sürecine bakıldığında, Suriye'nin dış politika yönelimleri, siyasi geçişin başarısının sadece iç araçlara bağlı olmadığı, dış politikanın devleti yeniden inşa etmeyi ve uluslararası tanınırlığını artırmayı destekleyen bir araç olarak birbirini tamamlayan iki düzey üzerinden kullanılması gerektiği idrakiyle anlaşılabilir. Birinci düzeyde yeni yönetim, meşruiyetin ve güvenliğin geri kazanılması ile ekonomik toparlanmanın sağlanması başta olmak üzere birbiriyle bağlantılı üç önceliğe odaklanmıştır. İkinci düzey ise Suriye'nin rolünü tehdit üreten bir aktörden istikrar üreten bir aktöre dönüştürmeye dayanmıştır (Yeşiltaş ve Miş, 2025).

Dış meşruiyet düzeyinde eş-Şara, ilişkilerin onarılmasına ve güçlendirilmesine öncelik vererek başlangıçta Türkiye ve Arap ülkelerine yönelmiş, Arap çevresine yeniden entegre olmaya çalışmıştır; nitekim yurt dışına yaptığı ilk ziyareti Suudi Arabistan'a gerçekleştirmesi bunun bir göstergesidir (The Guardian, 2025). Arap-Türk diplomatik hareketliliği, ABD ile iletişim kanallarının açılmasına ve hem ABD hem de AB ile güven inşası sürecinin başlatılmasına katkıda bulunmuş; bu gelişmeler, yaptırımların kademeli olarak kaldırılmasına, Suriye'nin uluslararası topluma yeniden entegre olmasına ve eş-Şara ile HTŞ'nin terör listelerinden çıkarılmasına zemin hazırlamıştır (Alhamid, 2026). Eş-Şara'nın Eylül 2025'te BM Genel Kurulu toplantısına katılması (UN Web TV, 2025) ile Fransa, Almanya, İngiltere ve ABD'ye yaptığı ziyaretler de bu kapsamda değerlendirilmektedir (Hâncî, 2026).

Güvenlik açısından, dış bağlantıları olan askerî aktörlerin varlığını sürdürmesi, yeni yönetimi istikrarını garanti altına alacak, askerî ve güvenlik kurumlarının yeniden inşası sürecini destekleyecek ve Suriye'nin yeniden bir vekâlet savaşları sahnesine dönüşmesini engelleyecek bölgesel ve uluslararası destek mekanizmaları kurmak için dış ilişkilerini kullanmaya mecbur bırakmıştır. Bu durum, öncelikli olarak güvenlik ve askerî dosyalarda Türkiye ile iş birliğinin derinleştirilmesi (AlJazeera English, 2025), IŞİD ile mücadele için Türkiye, Irak, Lübnan ve Ürdün ile bölgesel bir mekanizmaya dâhil olunması (BBC News Türkçe, 2025) ve ardından Uluslararası Terörle Mücadele Koalisyonuna doğrudan ortak olarak katılınması gibi adımların atılmasına yol açmıştır. Bu adımların yanı sıra 16 Nisan 2026'da son Amerikan askerî üslerinin de Suriye'den çekilmesi (El-Kâdirî, 2026), SDG üzerindeki uluslararası korumanın azalmasına ve nihayetinde entegrasyon sürecinin hızlanmasına katkıda bulunmuştur.

Ekonomi düzeyinde yeni yönetim, ekonomik toparlanma ve yeniden imar sürecini desteklemek amacıyla ekonomik diplomasiye başvurmuş; bu kapsamda dış politikayı yaptırımların kaldırılması, yatırımların çekilmesi, gerekli kaynakların güvence altına alınması ve uluslararası kurumlar ile pazarlara yeniden erişimin sağlanması gibi ekonomik hedeflere ulaşmada bir araç olarak kullanmıştır (Yeşiltaş ve Miş, 2025). Bu bağlamda yeni yönetim Suudi Arabistan, BAE, Türkiye ve Katar ile ekonomik iş birliğini güçlendirmiş; yatırım forumları düzenlemiş, ticaret hareketliliğini canlandırmıştır (Ali, 2026). Ayrıca ABD ve AB ile ilişkilerin iyileşmesi, yaptırımların büyük bir kısmının kaldırılmasına ve özellikle enerji sektöründe yatırım anlaşmalarının imzalanmasına katkıda bulunmuştur (CNBC Arabiya, 2026).

İkinci düzey ise, yeni yönetimin Suriye'nin rolünü bir tehdit ve kriz kaynağından istikrar üreten bölgesel bir aktöre dönüştürme çabalarında kendini göstermiştir. Bu süreçte yeni yönetim, jeopolitik konumundan hareketle bölgedeki rolünü yeniden tanımlamaya ve ortak zorluklarla mücadele ile sınır güvenliğini sağlamak amacıyla komşu ülkelerle koordinasyon mekanizmaları geliştirmeye çalışmıştır (Abdüllatıf, 2025).

Rusya ve İran'la ilişkiler konusunda yeni yönetim birbirinden farklı iki yaklaşım benimsemiştir. İran'ın müdahalesinin egemenlikte yarattığı aşınma ve Suriye toplumundaki mezhepsel bölünmeyi derinleştirmesi ile yeni yönetimin politikalarını İran'ın nüfuzunu sınırlandırmayı amaçlayan Batılı ve Arap yönelimleriyle uyumlu hâle getirme çabası nedeniyle, İran'la ilişkileri tamamen kesmeyi ve Suriye'deki her türlü rolünü sona erdirmeyi seçmiştir (Havranî vd., 2025). Buna karşılık Rusya ile daha esnek bir yaklaşım benimsemiş;

Şam'daki Rus büyükelçiliğini açık tutmuş, Rusya'dan petrol ve buğday ithal etmeye devam etmiş (Mennâ, 2026) ve askerî üsler dosyasını müzakereye bırakmıştır. Aynı zamanda iş birliğinin gözden geçirileceğini vurgulamış ve önceki anlaşmaların şartlarını reddetmiştir (El-İhbâriyyetü's-Sûriyye, 2025c). Bu durumun arkasında, Rusya'nın Güvenlik Konseyinin daimi bir üyesi olması, İsrail'le yakın ilişkilere sahip olması ve Rus silahlarına ve uzmanlığına dayanan askerî kurumun yeniden yapılandırılması ihtiyacı gibi çeşitli mülahazalar yatmaktadır (Havranî vd., 2025). Nitekim eş-Şara'nın Moskova ziyareti, önceliklerin yeniden sıralanmasına yönelik açık bir işaret olarak, çoğu bölgesel başkenti kapsayan turundan sonraya bırakılmıştır (Hâncî, 2026).

İsrail dosyası ise, İsrail'in yayılmacı politikalarını sürdürmesi ve 8 Aralık'tan sonra işgal ettiği mevzilerden çekilmeyi reddetmesi gölgesinde, Suriye dış politikasının en karmaşık dosyalarından birini temsil etmektedir (BBC Arabic, 2026c). Suriye, egemenliğinden taviz vermeksizin güvenlik garantileri elde etmek amacıyla Arap-Türk desteğine ve uluslararası meşruiyete dayanarak bir müzakere sürecine dâhil olmayı seçmiştir (Hâncî, 2026). Trump'ın Hizbullah dosyasında Suriye'nin olası bir askerî rolüne işaret eden açıklamaları bu dosyayı daha da karmaşıklaştırmıştır (Sky News Arabia, 2026c). Ancak eş-Şara, askerî müdahale niyetlerinin bulunmadığını ve siyasi çözümleri tercih ettiklerini vurgulamıştır (France 24, 2026b). Bu bağlamda yeni yönetim, Lübnan ile ilişkilerini güçlendirmeye çalışmakta olup, Dışişleri Bakanı'nın Temmuz 2026 başındaki ziyareti ve her iki ülkenin çıkarına hizmet edecek şekilde Hizbullah ile diyalog ihtimalini açıklaması, bölgeyi askerî çözümden uzak tutacak siyasi bir çıkış yolu bulmaya yönelik bir Suriye girişimi olarak değerlendirilmektedir (Al-Jurdi, 2026).

Sonuç olarak, Esad rejiminin çöküşüyle birlikte Suriye dış politikasında felsefe, araçlar ve öncelikler bakımından köklü bir dönüşüm yaşanmıştır. Yeni yönetim, tek eksene dayalı yaklaşım yerine çok taraflı ve pragmatik bir çizgi benimseyerek dış politikayı geçiş sürecinin yönetilmesinde, meşruiyetin güçlendirilmesinde, yaptırımların kaldırılmasında ve Suriye'nin bölgesel ve uluslararası sisteme yeniden entegre edilmesinde etkin bir araç hâline getirmiştir (Yeşiltaş ve Miş, 2025). Bunun yanı sıra yeni yönetim, İran nüfuzunun sınırlandırılması ve IŞİD'in yeniden güç kazanmasının önlenmesi yönündeki bölgesel eğilimlerden yararlanmaya çalışmış; Suriye'nin stratejik ve ekonomik konumunun sunduğu fırsatları dış politika aracılığıyla değerlendirmiştir. Böylece dış politika, yalnızca uluslararası meşruiyetin güçlendirilmesi ve ekonomik kaynakların temini açısından değil, aynı zamanda Suriye'de istikrarın sağlanmasını destekleyen bir araç olarak da kullanılmıştır. Bununla

birlikte İsrail tehdidi, bölgesel istikrarsızlık, uluslararası güçlerin rekabeti ve iç kurumsal kırılganlıklar, bu dönüşümün önünde önemli engeller oluşturmaktadır. Bu nedenle dış politikanın kalıcı başarısı, elde edilen diplomatik kazanımların güçlü kurumlara, güvenlik alanında meşru güç tekeline ve sürdürülebilir ekonomik kalkınmaya dönüştürülebilmesine bağlıdır.

4.5.6. Geçiş dönemi adaleti

BM, geçiş dönemi adaletini, toplumların geçmişte yaşanan ağır insan hakları ihlalleriyle yüzleşmesini, hesap verebilirliğin sağlanmasını, adaletin tesis edilmesini ve toplumsal uzlaşının güçlendirilmesini amaçlayan süreçler ve mekanizmalar bütünü olarak tanımlamıştır (UNSG, 2023). Bu kavram, yalnızca cezai kovuşturmayla sınırlı kalmayıp birbirini tamamlayan dört temel unsura dayanmaktadır: hakikatin ortaya çıkarılması, hesap verebilirlik, zararın giderilmesi ve kurumsal reform (Derrâcî, 2026).

Suriye örneğinde geçiş dönemi adaleti, Esad rejiminin 14 yıllık savaş boyunca işlediği ve Bağımsız Uluslararası Soruşturma Komisyonunun savaş suçları ile insanlığa karşı suçlar düzeyine ulaştığını belirttiği sistematik cinayet, yaygın ve sistematik işkence, cinsel şiddet, mahallelerin aç bırakılması, zorla yerinden etme ve keyfî gözaltı gibi belgelenmiş ihlallerin boyutu göz önüne alındığında, en hassas ve karmaşık dosyalardan biri olarak kabul edilmektedir (OHCHR, 2025). Suriye İnsan Hakları Ağı, en az 234.145 sivilin hayatını kaybettiğini, bunların 202.000'inin rejim güçleri tarafından öldürüldüğünü ve 177.021 zorla kaybetme vakasının gerçekleştiğini belgelemeyi başarmıştır (SNHR, 2025).

Bu ağır mirasın ışığında geçiş dönemi adaleti dosyası, özellikle iç savaşa sürüklenme tehdidi oluşturan intikam eylemlerine kayma risklerinin gölgesinde, Geçici Hükümetin başarısının en belirgin kriterlerinden birini oluşturmuştur (Abidîn, 2026). Bu süreci aktifleştirmek amacıyla yeni yönetim 2025 yılı boyunca mağdurların itibarını iade etmeye, diktatörlüğün bazı yapılarını ortadan kaldırmaya ve devlet ile toplum arasındaki ilişkiyi yeniden düzenleyen yeni kurumlar başlatmaya yönelik çeşitli adımlar atmıştır (Derrâcî, 2026). Yeni yönetim yalnızca siyasi sloganlarla yetinmemiş, geçiş dönemi adaletini anayasal çerçevenin merkezine yerleştirmiştir. Nitekim Anayasa Bildirgesi, tüm istisnai kanunların iptal edilmesini, Terör Mahkemesinden çıkan haksız hükümlerin sonuçlarının ortadan kaldırılmasını, müsadere edilen mülklerin iade edilmesini ve medeni ile emlak belgelerine ilişkin istisnai güvenlik prosedürlerinin iptal edilmesini öngörmüştür (SANA, 2025a). Ayrıca zorla kaybetme ve işkenceyi suç saymış, bu suçlarda zaman aşımının olmayacağını belirtmiş;

savaş suçları, insanlığa karşı suçlar ve soykırımı kanunların geriye yürümezliği ilkesinden istisna tutmuştur. Geçiş dönemi adaletini kurumsal reformla ilişkilendirme bağlamında, istisnai mahkemelerin kurulmasını yasaklamış ve ordunun görevini hukukun üstünlüğü ile insan haklarına uygun olarak ülkeyi korumakla sınırlandırmıştır (SANA, 2025a).

Kurumsal inşa düzeyinde eş-Şara, Mayıs 2025'te Ulusal Geçiş Dönemi Adaleti Kurumu ve Ulusal Kayıplar Kurumunun kurulmasını öngören iki kararname yayımlamıştır (Aljamee, 2026). Adalet Bakanlığı, 2024 yılından önce terör mahkemelerinde görev yapan 67 hâkimi görevden almış ve rejimin muhaliflerini kovuşturmak için kullandığı istisnai mahkemeleri lağvetmiştir (Elfayez, 2025). Ayrıca İçişleri ve Savunma bakanlıkları, ağır suçlara karışmamış olanlar ile aleyhinde belgelenmiş ihlaller bulunanları birbirinden ayıran şartlı entegrasyon mantığına uygun olarak, askerî ve güvenlik hizmetlerine dönüşü bireysel sicilin temiz olması şartına bağlamıştır (Derrâcî, 2026).

Zararın giderilmesi politikası çerçevesinde Geçici Hükümet, çeşitli düzeyleri kapsayan bir dizi pratik önlem almıştır. İstihdam ve eğitim alanında, devrim nedeniyle işlerinden atılan binlerce kişi görevlerine iade edilmiş (Alkhabour, 2025) ve 2011'den beri üniversite eğitimlerini yarıda bırakmak zorunda kalan binlerce öğrencinin eğitimlerine yeniden devam etmelerinin önü açılmıştır (Free Press Network, 2025). Hukuki ve mali düzeyde, Maliye Bakanlığı, herhangi bir yargı kararı olmaksızın güvenlik kararlarıyla hedef alınan 58.020 vatandaşın mal varlıkları üzerindeki ihtiyati haciz kararlarını iptal etmiştir (Televizyon Sûriyya, 2025b). Adalet Bakanlığı ise 287.000 davayı kapsayan adli kovuşturmaları iptal etmiş, askerî yargı tarafından çıkarılan polis bültenlerini ve arama emri müzekkerelerini durdurmuş (Ultra Syria, 2025b) ve mülklerin yasa dışı yollarla ele geçirilmesi davalarına bakmak üzere uzmanlaşmış bir yargı çerçevesi oluşturmuştur (Welat, 2025).

Toplumsal uzlaşı düzeyinde, adil uzlaşılara zemin hazırlamak ve intikam risklerini azaltmak amacıyla, yerel diyaloglar ve kanaat önderlerinin arabuluculuğu yoluyla bölgesel ve mezhepsel gerilimleri ele almak üzere Toplumsal Barış Komitesi kurulmuştur (SANA, 2025b). Hesap verebilirlik düzeyinde ise İçişleri Bakanlığı, Haziran 2026'da, rejimin düşmesinden bu yana aralarında belgelenmiş suçların failleri ve Esad ailesi üyelerinin de bulunduğu 5.989 kişinin tutuklandığını, bunlardan bazılarının Suriye televizyonu tarafından canlı yayımlanan açık yargılamalara sevk edildiğini duyurmuştur (SANA, 2026a).

Bazı hukukçular, Geçiş Dönemi Adaleti Kurumundan ayrı, bağımsız bir Kayıplar Kurumu oluşturulmasının yetki karmaşası, sonuçların çakışması ve mağdurlar ile yakınlarının

kafa karışıklığı yaşaması riskini taşıdığını savunmuştur (SNHR, 2026). Ayrıca bu iki kurumun katılımcı bir yasama süreciyle değil, yürütme kararnameleriyle kurulması ve yetkileri ile bağımsızlık güvencelerini belirleyen kapsamlı bir Geçiş Dönemi Adaleti Kanunu'nun eksikliği, bu kurumların kuruluşlarının ilk yılında sahada somut bir karşılık bulmaksızın büyük ölçüde açıklamalar ve toplantılarla sınırlı kalmasına neden olmuştur (El-Abdullah, 2026). Geçiş Dönemi Adaleti Kanunu'nun onaylanmasından önce yargılamalara başlanması, uluslararası standartlara uygun olarak savaş suçlarını ve insanlığa karşı suçları suç olarak tanımlayan ulusal mevzuatın eksikliğini ortaya çıkarmış; bu durum hukuki nitelendirmenin tutarlılığı ve hesap verebilirlik sürecinin bütünlüğü hakkında soru işaretlerine yol açmıştır (Syria Justice and Accountability Centre, 2026).

Öte yandan, Geçici Hükümetin bazı uygulamaları bir toplumsal tepki dalgasına yol açmıştır. Eski rejimle bağlantılı ekonomik şahsiyetlerle uzlaşmalar yapılması ve rejim sembollerinin yargılanmasından önce sahil ve Süveyda olaylarının yargılamalarına başlanması mağdur aileleri arasında geniş çaplı bir öfke yaratmış; bunun yansımaları Haziran 2026'da bazı intikamcı şiddet eylemlerinin de eşlik ettiği protesto ve oturma eylemlerine dönüşmüştür (Es-Sa'dî, 2026). Hükümet buna diyalog ve kapsayıcılık araçlarını harekete geçirerek yanıt vermiş; taleplere cevap verileceğini taahhüt eden resmî açıklamalar yayımlamış ve suçlara karışanlarla ilgili kanıt ve bilgileri almak üzere resmî kanallar açmış, bu da protestoların şiddetini hafifletmeye katkıda bulunmuştur (Enab Baladi, 2026b).

Kısacası, geçiş sürecinin ilk bir buçuk yılında Suriye'de geçiş dönemi adaleti süreci, Geçici Anayasa Bildirgesi'ne dâhil edilmesi, iki ulusal kurumun oluşturulması, zararın giderilmesine yönelik tedbirlerin alınması ve eski rejimin bazı sembollerinin yargılanmaya başlanmasıyla anayasal ve kurumsal bir çerçeveye kavuşmuştur. Ancak süreç, kurumların bağımsızlığını ve etkinliğini güvence altına alacak kapsamlı bir geçiş dönemi adaleti kanunundan yoksundur. Bu nedenle yeni yönetim, adalet taleplerini karşılamak ile kırılgan geçiş sürecinin istikrarını korumak arasında hassas bir denge kurmak durumundadır (Derrâcî, 2026).

4.5.7. Siyasi hayat, özgürlükler ve sivil toplum

Esad rejiminin çöküşü, parti hayatını zayıflatan, özgürlükleri kısıtlayan ve sivil toplumu denetim altında tutan onlarca yıllık otoriter yönetimin ardından Suriye'de kamusal alanın yeniden açılmasını sağlamıştır. Ancak geçiş süreci, yalnızca kurumsal bir boşlukla değil, yıllarca süren savaşın ortaya çıkardığı silahlı gruplar, yerel ağlar ve sivil girişimlerin

şekillendirdiği yeni bir siyasi ve sosyal gerçeklikle karşı karşıya kalmıştır (El-Kureydî, 2025). Bu nedenle siyasi hayatın canlandırılması, özgürlük alanının genişletilmesi ve sivil toplumun yeniden düzenlenmesi; zayıf kurumlar, yasal çerçevenin eksikliği ve otoriter mirasın ağırlığı gibi yapısal sorunlarla birlikte ilerlemiştir.

4.5.7.1. Siyasi hayat

Suriye, Esad rejiminin çöküşünden sonra, siyasi hayatın boğulması ve siyasi faaliyetin otorite hegemonyasına tabi bir faaliyete dönüştürülmesiyle geçen on yılların bir sonucu olarak derin bir siyasi boşluk devralmıştır. Suriye dışındaki siyasi partiler siyasi sahneye liderlik edebilecek veya Mısır ile Tunus'takine benzer şekilde Suriye toplumu içinde etki yaratabilecek bir parti deneyimi sunmakta başarısız olurken; savaş yılları, partilere veya entegre siyasi projelere dönüşemeyen yerel ağların, silahlı grupların ve sivil girişimlerin ortaya çıkmasına yol açmıştır (El-Hâfız, 2026).

Esad rejiminin ardından HTŞ'nin ideolojik geçmişi ve yeni yönetimdeki belirleyici konumu, Suriye'de siyasi katılımın sınırlandırılabileceği ve daha kapalı bir siyasal modelin ortaya çıkabileceği yönünde bazı endişelere yol açmıştır. Ancak bu endişelere karşı ilk değişim, söylem düzeyinde ortaya çıkmıştır. Eş-Şara, İslam devleti ile ilişkilendirilen ideolojik söylemden uzaklaşarak hukukun üstünlüğü, anayasa ve vatandaşlar arasında eşitlik gibi kavramları öne çıkarmış; geçiş sürecinin yeni bir anayasanın kabul edilmesi, seçimlerin yapılması ve siyasi parti hayatının tesis edilmesiyle tamamlanacağını vurgulamıştır (Hanefî, 2026). Bu doğrultuda Anayasa Bildirgesi, siyasi katılımın yanı sıra parti ve dernek kurma hakkını da güvence altına almıştır (SANA, 2025a). Ancak Halk Meclisinin toplanmasının gecikmesi, Siyasi Partiler Kanunu'nun çıkarılmasını engellemiş ve siyasi partilerin rekabet edebileceği hukuki ve kurumsal çerçevenin oluşturulmasını geciktirmiştir. Bunun sonucunda siyasi hayat, belirgin bir kurumsal yapıdan yoksun kalmış ve büyük ölçüde bireysel girişimler ile sınırlı siyasi faaliyetlerden ibaret olmuştur. Karar alma süreci de programlar ve liderler etrafında örgütlenen rekabetçi bir parti hayatının gelişmesinden ziyade, dar bir idari çerçevede yürütülmeye devam etmiştir (Zekeriyyâ, 2026).

Bu bağlamda öne çıkan Siyasi İşler Genel Sekreterliği, daha önce HTŞ bünyesinde Siyasi İşler Müdürü olarak görev yapan Dışişleri Bakanı'nın kararıyla kurulmuştur (Cezmâtî, 2025). Bu sekreterlik, siyasi faaliyetlerin yönetiminde en çok varlık gösteren kurum olarak temayüz etmiş; ofisleri eski Baas Partisi karargâhlarından yararlanarak vilayetlere yayılmış; sendikalar, sivil toplum kuruluşları ve kamusal etkinlikler dâhil olmak üzere siyasi ve

toplumsal çalışmaların bir kısmının denetimini üstlenmiştir (Türkmânî, 2025). Kurumun Dışişleri Bakanlığı ile olan kurumsal bağı, doğası ve rolü, Baas Partisine geçici bir alternatif mi, siyasi bir parti kurmak için bir hazırlık mı, yoksa geçiş sürecini yönetmek için bir araç mı olduğu konusunda sorular uyandırmıştır (Sıdkî, 2026). Bu oluşumu çevreleyen belirsizliğin gölgesinde, Mayıs 2026'da Dışişleri Bakanı'nın feshetmesi kararının aniden gelmesi daha fazla soru işaretine kapı aralamıştır. Özellikle kuruluşunun geçiş sürecinin gereksinimlerine ve Baas mirasının yönetimine bir yanıt olarak geldiği düşünüldüğünde, aniden feshedilmesi, özellikle yeni bir oluşum açıklanmadığı için neyi başardığına ve yönettiği dosyaları kime teslim edeceğine ilişkin yeni bir soru ortaya çıkarmıştır (El-Müdün, 2026).

4.5.7.2. Özgürlükler

Onlarca yıllık otoriter yönetimin ardından Suriye, ifade ve basın özgürlüğü alanında belirgin bir genişlemeye tanık olmuştur. Freedom House endeksinde ülkenin puanı 2025'te 5'ten 2026'da 10'a yükselirken (Freedom House, 2026), Dünya Basın Özgürlüğü Endeksinde 177. sıradan 141. sıraya yükselmiştir (Reporters Without Borders, 2026). Bu gelişmelere, resmî medyanın yeniden yapılandırılması, bağımsız medya girişimlerinin artması, uluslararası medya kuruluşlarının Suriye'ye girişi ve araştırmacı gazeteciliğin yaygınlaşması eşlik etmiştir (En-Neccâr, 2026). 2025 boyunca 30'dan fazla uluslararası medya kuruluşu ülkede ofis açmış ve Mayıs 2026'ya kadar 23 binden fazla gazeteci çalışma izni almıştır (Hamû, 2026).

Bununla birlikte sosyal medya, nefret söylemi ve mezhepsel ve bölgesel kışkırtmaların yanı sıra siyasi ve toplumsal çatışmaların önemli bir alanı hâline gelmiştir. Bu durum, çok sayıda aktivist ve içerik üreticisi hakkında dava açılmasına yol açmış (Abidîn, 2026) ve önceki dönemden miras kalan Siber Suçlar Kanunu'nun yeniden uygulanmasını gündeme getirmiştir. Ancak geniş çaplı eleştirilerin ardından Adalet Bakanlığı, söz konusu kanun ile dijital özgürlüklere ilişkin bazı mevzuatın gözden geçirilmesi amacıyla hukuk komiteleri kurulduğunu duyurmuştur (El-Cezire Net, 2026d).

4.5.7.3. Sivil toplum

Esad rejiminin çöküşünün ardından kamusal alanın dışa açılması ve geçiş sürecinin yönetimine katkıda bulunacak sivil aktörlere duyulan ihtiyacın artması sonucunda Suriye'de sivil toplum belirgin bir genişleme yaşamıştır. Bu bağlamda Sosyal İşler ve Çalışma Bakanlığı, 29 Aralık 2024 tarihinde derneklerin ve sivil toplum kuruluşlarının lisanslanmasını düzenleyen bir karar yayımlamıştır (Ez-Zâkiratü's-Sûriyye, 2024). Bu karar, rejimin düşmesinden sonra sivil sektörü düzenlemeye yönelik ilk yasal adım olup, yeni bir yasa

çıkarılıncaya kadar önceki Dernekler Kanunu'nun geçici olarak yürürlükte kalmasını öngörmüştür. Ayrıca lisanssız kuruluşların, bu aşamada hizmet ve yardım sunumundaki rollerine duyulan ihtiyaç nedeniyle faaliyetlerine geçici olarak devam etmelerine izin verilmiştir (Es-Sukkerî, 2026).

Bu açılıma rağmen sivil toplum dosyasının yönetimi, Sosyal İşler Bakanlığının yetkilerinin, birçok etkinlik ve faaliyetin düzenlenmesi ile denetimini üstlenen Siyasi İşler Genel Sekreterliğiyle (Cezmâtî, 2025), ayrıca Kültür, Gençlik ve Spor bakanlıkları ile yerel yönetimlerle iç içe geçmesi nedeniyle melez bir nitelik taşımıştır. Bu kurumsal iç içe geçme, denetim mercilerinde belirsizliğe ve koordinasyon mekanizmalarında karışıklığa yol açmıştır (Es-Sukkerî, 2026b).

Her ne kadar geçiş süreci, sivil toplum kuruluşlarının çalışmalarına yönelik geleneksel güvenlik müdahalelerinin geri dönüşüne sahne olmasa ve müdahaleler sadece düzenleme düzeyinde kalsa da; sivil toplum, kurumsal yapının zayıflığı ve stratejik vizyon eksikliği ile ilgili yapısal zorluklarla karşılaşmaya devam etmiştir (Es-Sukkerî, 2026b). Bu durum, söz konusu kuruluşların varlığını, sivil toplumun gerçek demokratik geçişi sağlamadaki ve ulusal rotayı ve bu dönüşüme yol açan yönelimleri denetlemedeki merkezî rolü hakkında net bir stratejik vizyon olmaksızın, genel kalkınmaya bazı marjinal katkılar sunan ve yardıma odaklanan günlük gereksinimlerle ilgilenen sembolik ve şeklî bir boyuta indirgemiştir (Bişâre, 2023). Yasama organının kurulmasındaki gecikme ve eski kanunların uygulanmaya devam etmesi de bu sektörü düzenleyen yasal ortamın zayıflamasına katkıda bulunmuş; devlet ile sivil toplum arasındaki ilişkiyi istikrarlı bir kurumsal ve yasama çerçevesine dayanmaktan ziyade idari içtihatların insafına bırakmıştır (Rifâî, 2026).

Sonuç olarak, Suriye'nin medya, basın, ifade özgürlüğü ve sivil toplum faaliyetleri düzeyinde bir buçuk yıl boyunca yaşadığı açılıma rağmen, bu açılımın istikrarlı yasal güvencelere dayanmaktan ziyade güvenlik ve siyasi koşullara bağlı kaldığı söylenebilir. Ayrıca, parti ve medya faaliyetlerini düzenleyen, mezhepçi söylemi suç sayan net kanunların eksikliği ve karar alma sürecindeki merkeziyetçiliğin devam etmesi, özgürlüklerin alanını dalgalanmalara açık hâle getirmiştir. Bunun yanı sıra, yasama kurumlarının inşası sürecindeki yavaşlık da toplumun bazı kesimlerinde bir bekleyiş ve endişe durumunun oluşmasına katkıda bulunmuştur (El-Abdullah, 2026).

4.5.8. Halk meclisi

Esad rejiminin çöküşünden itibaren geçiş sürecinin en çok tartışma yaratan dönüm noktalarından biri, Halk Meclisinin oluşturulma süreci olmuştur. Geçici Anayasa Bildirgesi'ne göre cumhurbaşkanı tarafından atanacak olan üçte birlik kontenjanın atanmasındaki gecikme nedeniyle Meclisin toplanması bir buçuk yıl gecikmiştir (SANA, 2025a).

Meclisin toplanmasının gecikmesi, yürütme organının kanun hükmünde kararnameler çıkararak yasama organının görevlerini yerine getirmesine ve onun yokluğundan kaynaklanan yasama boşluğunu doldurmasına kapı aralamıştır. Bu durum bazı kesimlerce, kanun çıkarma yetkisini yalnızca Halk Meclisine veren, cumhurbaşkanının kararname çıkarma yetkisini kısıtlayarak bunu sadece yürütme, düzenleme yönetmelikleri ve kararlarla sınırlayan Anayasa Bildirgesi'ne aykırı bir ihlal olarak değerlendirilmiştir (Sabra, 2025). Buna karşılık diğer bazı kesimler, bu durumu gerçekçi bir zorunluluk olarak görmüş ve Halk Meclisinin yokluğunda mevzuat çıkarılmasına duyulan ihtiyaçla gerekçelendirmiştir (ASIA, 2025). Bu gerekçe, yürütme organının seçici davrandığına dair başka bir tartışmayı da beraberinde getirmiştir. Zira yürütme organının kendi yetkilerini pekiştiren düzenlemeler hızla yürürlüğe girerken, onu denetleyecek veya yetkilerini sınırlayacak düzenlemeler askıya alınmış, ertelenmiş ya da göz ardı edilmiştir (Sermînî, 2026).

Ulusal Diyalog Konferansının tavsiyeleri ve Geçici Anayasa Bildirgesi'nin gereklilikleri doğrultusunda eş-Şara, Halk Meclisi Seçimi Yüksek Komitesinin kurulmasını öngören bir kararname yayımlamış; bu komiteyi seçim sürecini denetlemek ve geçici seçim sistemini hazırlamakla görevlendirmiştir (Al-Jnaidi, 2025a). Sistemin hazır olmasının ardından eş-Şara, 2025 tarihli ve 143 sayılı Kararname'yi yayımlayarak Halk Meclisi geçici seçim sistemini onaylamış ve Meclis üye tam sayısını 150'den 210'a çıkarmıştır (Özdemir, 2025). Kararname, önceki Yerel Yönetimler Kanunu'nda kabul edilen demografik verilere göre, idari bölünmeler ve nüfus temsiline dayanarak sandalyelerin üçte ikisinin seçim bölgeleri düzeyinde dağıtılmasını öngörmüştür (Subh, 2026). Buna göre vilayetlerin sandalyeleri nüfus dağılımına göre paylaştırılmış; böylece her seçim bölgesine bir veya daha fazla sandalye düşmesi sağlanmıştır. Ayrıca Kararname, Yüksek Seçim Komitesini seçim bölgeleri düzeyinde seçimlerin düzenlenmesinden sorumlu olacak alt komiteler kurmakla görevlendirmiştir (SANA, 2025c). Her seçim bölgesindeki seçici kurul üye sayısı, o bölgeye ayrılan sandalye sayısının elli ile çarpılmasıyla belirlenmiştir. Kararnamede belirtilen şartları taşıyan kişiler, seçici kurul üyeliği için adaylıklarını bizzat sunabilmiştir. Seçimlerin ise Yüksek Komite tarafından belirlenen bir tarihte, alt komitelerin denetimi altında ve yalnızca

seçici kurul üyelerinin katılımıyla, 3 saatlik ve uzatılabilir bir süre içerisinde seçim merkezlerinde gerçekleştirilmesi öngörülmüştür (SANA, 2025c).

Bu sistem ve benimsediği seçim mekanizması, bunun demokratik süreci etrafından dolanmak olduğunu savunan, bunu cumhurbaşkanı tarafından doğrudan veya gerçek olmayan seçimler yoluyla dolaylı bir atama olarak nitelendiren bazı kesimlerin eleştirileriyle karşılaşmıştır. Bu kesimler, eş-Şara'nın üyelerin üçte birini atama yetkisinin iptal edilmesini, seçici kurulların sivil toplumla ve Suriye'nin çeşitli bölgelerindeki tüm aktif siyasi akımlar ve güçlerle istişare edilerek yeniden oluşturulmasını talep etmiştir (BBC Arabic, 2025d).

Buna karşılık bazıları, şehirlerdeki büyük yıkım, Suriye halkının karşı karşıya kaldı geniş çaplı yerinden edilme ve göç, hassas bir nüfus sayımı yapamama, milyonlarca Suriyelinin ülke dışında bulunması ve birçoğunun oy kullanmalarını sağlayacak resmî belgelere sahip olmaması gibi Suriye'nin içinde bulunduğu koşullar göz önüne alındığında, benimsenen seçim mekanizmasının en uygun yöntem olduğunu savunmuştur (Alsweilmin, 2025).

Hazırlıkların tamamlanması, adayların belirlenmesi ve seçim kampanyalarının sona ermesinin ardından, 5 Kasım 2025 tarihinde seçimler gerçekleştirilmiştir. Geçici Hükümetinin kontrolünde olmamaları nedeniyle Rakka, Haseke, Süveyda ve Halep kırsalındaki Ayn el-Arap (Kobani) bölgeleri hariç tüm seçim bölgelerinde uluslararası basının ve bazı yabancı diplomatların huzurunda yapılan seçimlerde, 140 milletvekilinden 119'u seçilmiştir; cumhurbaşkanı tarafından atanacak üçte birlik kontenjan ise boş kalmıştır (Özdemir, 2025). Daha sonra, Türkiye sınırındaki Rakka'ya bağlı Tel Abyad ve Haseke'ye bağlı Resulayn seçim bölgelerinde, bu bölgelerin yeni yönetiminin kontrolünde bulunması nedeniyle seçimlerin tamamlanmasına karar verilmiş ve böylece seçilen üye sayısı 122'ye yükselmiştir (Al-Jnaidi, 2025b).

Etnik ve dinî azınlıkların toplamda sadece 10 sandalye kazanması ve sandalyelerin büyük çoğunluğunun Sünni Araplara gitmesi nedeniyle seçim sonuçları farklı tepkilere yol açmıştır. Ayrıca bazı kesimler kadın temsilinin zayıflığına dikkat çekmiş; seçilen üyelerden yalnızca 6'sının kadın olması eleştirilmiştir. Yüksek Seçim Komitesi ise temsildeki dengesizlikle ilgili bu olumsuzlukların, eş-Şara tarafından atanacak yetmiş üye aracılığıyla telafi edileceğini belirtmiştir (Reuters, 2025).

17 Mart 2026'da Rakka, 24 Mayıs'ta ise Haseke ve Kobani temsilcilerinin seçilmesiyle seçim süreci tamamlanmış ve seçilen üye sayısı 137'ye ulaşmıştır (El-Cezire Net, 2026e).

Yaklaşık dört ay sonra, 1 Temmuz 2026'da eş-Şara, üçte birlik kontenjanı oluşturan kalan 70 üyeyi atamıştır (Alarabiya, 2026). Atanan 70 üyenin 47'si teknokratlardan, 23'ü ise kanaat önderlerinden oluşmuştur. Bu üyeler arasında 55 erkek ve 15 kadın yer almış; ayrıca Esad hapishanelerindeki 13 eski tutuklu, devrim sırasında yaralanan 5 kişi, eski siyasi muhalefet oluşumlarının üyeleri, Yüksek Seçim Komitesi üyeleri, farklı alan ve uzmanlıklardan akademisyenler, aşiret liderleri, sanatçılar, din adamları, engelli kişiler ve azınlıklardan şahsiyetler bulunmuştur (El-Cezire Net, 2026f).

Süveyda'dan 3 üye hariç tutulduğunda, Halk Meclisinin üye sayısı 210 sandalyenin 207'sine ulaşmıştır. Halep, 46 sandalyeyle en büyük payı almıştır. Onu 18 üyeyle Humus izlemiş; ardından her biri 17 üyeye sahip 4 vilayet (İdlib, Hama, Şam Kırsalı ve Haseke) gelmiştir. Deyrizor 16, Şam ise 15 sandalye elde etmiştir. En az temsile sahip vilayetler ise sırasıyla Lazkiye (11 üye), Dera (10 üye), Rakka (9 üye), Tartus (7 üye) ve Kuneytra (5 üye) olurken; Süveyda, eş-Şara'nın listesinden atanan sadece 2 üyeyle listenin sonunda yer almıştır (Subh, 2026).

12 Temmuz 2026'da Halk Meclisi, eş-Şara'nın katılımıyla ilk oturumunu gerçekleştirmiş; başkanını, iki başkan vekilini ve kâtibini seçmiştir (TRT Arapça, 2026). Eş-Şara'nın anayasal kurumların inşasını tamamlamak üzere Yüksek Anayasa Mahkemesi üyelerini atayan 2026 tarihli ve 149 sayılı Kararname'yi yayımlamasıyla birlikte (Eş-Şarku'l-Evsat, 2026), Suriye, geçiş sürecinin başlamasından bir buçuk yılı aşkın bir süre sonra yürütme, yasama ve yargı organları arasındaki ilişkilerin ön plana çıktığı yeni bir aşamaya girmiştir. Bu süreçte yasama organından, baskı olmaksızın yasama rolünü oynaması, önceki yasaları gözden geçirmesi, yürütme organı tarafından çıkarılan yasama kararnamelerini incelemesi ve başta Geçiş Dönemi Adaleti Kanunu ile Siyasi Partiler Kanunu olmak üzere beklenen bazı yasaların onaylanmasını hızlandırması beklenmektedir.

4.5.9. Değerlendirme

Esad rejiminin devrilmesi, Suriye devriminin başardığı tek şey olmamıştır. Nitekim Suriye'nin 14 yıl boyunca yaşadığı en önemli değişimlerden biri, el-Kaide'ye bağlı askerî bir güçten, Esad'ı devirme savaşına liderlik edecek kadar nüfuzunu dayatmayı başaran yerel İslamcı bir güce dönüşerek iktidara ulaşan HTŞ'nin şahsında cihatçı Selefiliğin geçirdiği dönüşümdür.

Bu duruma söylem ve davranışta bir değişim eşlik etmiş; nitekim HTŞ benimsediği ideolojiden vazgeçmiş, cihatçı Selefilik söyleminden uzaklaşmış ve modern devletle uzlaşmış

gibi görünen bir tutum sergilemiştir. Belki de en tuhaf çelişkilerden biri, daha önce Mısır'daki İhvan'ı eleştiren, onların başarısızlığını cihattan vazgeçmelerine, şeriatı uygulamamalarına ve ABD ile uzlaşmalarına bağlayan (Arabî 21, 2015) eş-Şara'nın bizzat kendisinin Suriye'de iktidara geldikten sonra onların izinden gitmesi ve hatta politikalarında onları bile aşmış olmasıdır.

HTŞ'nin geçirdiği dönüşüme ilişkin kendi ideolojik söylemi içinde açık ve sistematik bir teorik açıklama ortaya koymamış olması, bu dönüşümün anlaşılmasını örgütün içinden geçtiği pratik tecrübeye ve gerçeklikle kurduğu etkileşime dayandırmaktadır. Örgüt, IŞİD'in yaptığı gibi kendini tüketmek yerine her seferinde değişimin gerekliliğini idrak etmiş ve gerçeklikle, nihayetinde gücünü korumasını ve diğer askerî güçler üzerinde nüfuz kurmasını sağlayacak şekilde etkileşim kurmuştur. Bu sayede Kuzey Suriye'de devlet otoritesinin yokluğunu kendi lehine kullanmayı başarmış, İdlib'de Suriye Kurtuluş Hükümeti aracılığıyla geliştirdiği sivil yönetim deneyimini Esad'ın çöküşünden sonra Şam'a taşımıştır. Eş-Şara başta olmak üzere liderlerinin yeni Suriye devletindeki en hassas makamları devralmasının ardından kendini feshettiğini ilan edecek kadar, geçirdiği değişimin gerçekliğini ve yeni koşullarla olan etkileşimini kanıtlamaya devam etmiştir.

Bu kişiler, savaş yıllarının, Esad rejiminin yolsuzluklarının ve onun mezhepçi mirasının geride bıraktığı devasa ve karmaşık iç ve dış zorlukların yanı sıra, kendi ideolojik arka planları ve cihatçı-Selefi geçmişleriyle bağlantılı zorluklarla da karşı karşıya kalmıştır.

Çalışmada benimsenen altı zorluktan yola çıkarak, yeni yönetimin Suriye'deki performansı, 8 Aralık 2024'ten Halk Meclisinin ilk oturumunun yapıldığı 12 Temmuz 2026'ya kadar şu şekilde değerlendirilebilir:

4.5.9.1. Meşruiyet

Esad rejiminin siyasi girişimlere yanıt vermeme politikası, baskıcı ve askerî çözümlerde ısrarı ile Suriye devriminin silahlı bir çatışmaya dönüşmesi, askerî aktörlerin öne çıkmasına ve siyasi güçler ile partilerin etkisinin büyük ölçüde zayıflamasına yol açmıştır. Askerî ortamın karmaşıklığı ve devrimin geçirdiği dönüşümler karşısında HTŞ, en güçlü, en organize ve disiplinli askerî aktör olarak nüfuzunu kabul ettirmeyi başarmış; Esad rejimine karşı yürütülen son savaşa liderlik ederek geçiş sürecinde siyasi sahnede ön plana çıkmıştır.

HTŞ böylece meşruiyetini, geçirdiği dönüşümlerin ardından müttefikleriyle birlikte iktidara ulaşmasını sağlayan askerî zaferden almıştır. Diğer askerî güçler karşısındaki üstünlüğünü kanıtlaması ve Kuzey Suriye'de yerel ve sivil bir yönetim modeli inşa etmesi,

onu ortaya çıkan siyasi boşluğu doldurmaya en uygun güç hâline getirmiştir. Nitekim çoğu askerî gücün, Zafer Konferansında devrimci meşruiyete dayanarak eş-Şara'nın Suriye'nin geçici cumhurbaşkanı olarak atanması konusunda uzlaşması da bunun bir göstergesi olmuştur. Bunun ardından eş-Şara ve beraberindekiler, ardışık adımlarla devrim mantığından devlet mantığına geçiş yapmaya ve devrimci meşruiyeti anayasal meşruiyete dönüştürmeye başlamıştır. Bu süreç, devletin anayasal kurumlarının inşasının temelini atan Ulusal Diyalog Konferansının düzenlenmesiyle başlamış; eş-Şara ve beraberindekiler, geçiş sürecinin yönetimi için anayasal bir zemin sağlamayı amaçlayan bir strateji benimsemişlerdir (Alsweilmin, 2025).

4.5.9.2. Referans

HTŞ'nin iktidara gelmesi, örgütün geçmişi ve eski bağlantıları nedeniyle bazı kesimlerde endişelere yol açmış; bu durum, geçiş sürecinin yönetiminde hangi düşünsel ve siyasi referansların esas alınacağı konusunda soru işaretlerini gündeme getirmiştir. Bu bağlamda eş-Şara, İhvan'ın, cihatçı örgütlerin veya İslamcı partilerin bir uzantısı olmadığını vurgulamış; siyasal İslam literatürüne bağlı kalmayı ve yönetimi hakkında ön yargılarda bulunulmasını reddetmiştir (El-Beyân, 2025).

Esad'ın ardından, Zafer Konferansı geçiş sürecinin fiilen başladığı ilk çerçeve olarak kabul edilmiştir. Daha sonra Ulusal Diyalog Konferansı, geçici bir anayasa bildirgesinin hızla hazırlanması da dâhil olmak üzere bir dizi tavsiye ortaya koymuştur. Buna dayanarak eş-Şara, HTŞ ile bağlantısı olmayan hukuk uzmanlarından oluşan özel bir komite kurarak Geçici Anayasa Bildirgesi'ni hazırlatmıştır. Bu Bildirge, geçiş sürecinin şeklini ve süresini belirlemiş ve Halk Meclisi ile Yüksek Anayasa Mahkemesi gibi geçiş kurumlarının inşasının temelini atmıştır (El-Mecelle, 2025).

Anayasa Bildirgesi demokrasiden açıkça bahsetmese de, asgari düzeyde sivil bir siyasi sistemi öngörmüş; vatandaşlık, anayasallık ve güçler ayrılığı ilkelerine dayanan modern bir devlet için gerekli asgari şartları içermiştir. Dikkat çekici olan şudur ki, tüm bu ilkeler aslında cihatçı Selefiliğin ideolojik yapısıyla bağdaşmamaktadır. Bu durum, HTŞ'nin eski çizgisinden daha da uzaklaştığına ve yeni gerçeklikle esnek bir şekilde başa çıkmaya devam etme kapasitesine sahip olduğuna işaret etmiştir (Ebû Rummân, 2026). Bu Bildirge'nin yol açtığı eleştiri ve itirazlara rağmen, ortaya çıkan tartışmaların niteliği dikkat çekici bir biçimde değişmiştir. Başlangıçta HTŞ'nin geçmiş ideolojik çizgisi ve IŞİD, el-Kaide ve Taliban gibi modellerin tekrarlanacağı yönündeki kaygılar ön plandayken, tartışmalar zamanla yasama ve

yürütmenin yetkileri, seçim sistemi ve benzeri anayasal ve hukuki düzenlemeler üzerindeki görüş ayrılıklarına odaklanmıştır. Bu durum, Suriye'de kurulacak siyasi düzenin aşırıcı bir modele dönüşeceğine ilişkin ilk kaygıların yerini, modern anayasal sistemlerde de görülen kurumsal ve hukuki meseleler etrafındaki tartışmalara bırakması bakımından dikkat çekici bir gelişme olarak değerlendirilebilir.

4.5.9.3. Katılım

Esad'ın daha önce siyasi hayatı baskı altına alan politikası, Suriye devriminin silahlı bir çatışmaya dönüşmesi ve siyasi muhalefetin başarısızlığı, siyasi partilerin Suriye toplumu içindeki etkileme kapasitesinin gerilemesine yol açmıştır. Siyasi faaliyeti yeniden canlandırmak amacıyla Geçici Anayasa Bildirgesi, siyasi katılım hakkını güvence altına almış ve bunu Siyasi Partiler Kanunu'nun çıkarılması şartına bağlamıştır. Ancak Halk Meclisinin toplanmasındaki gecikme nedeniyle bu kanunun çıkarılması bir buçuk yıldan fazla gecikmiş; bu durum, siyasi hayatın ve partilerin bu dönemde sahneden uzak kalmasına yol açmıştır. Bu eksiklik, liyakat, tecrübe, dürüstlük standartlarının sıkça dile getirildiği ve mezhepsel ile etnik kotalardan uzaklaşıldığı bir katılım mantığı yaratmıştır. Katılım meselesi üç düzeyde değerlendirilebilir: Devlet kurumlarındaki atamalar, Ulusal Diyalog Konferansı ve Halk Meclisi.

Atamalar düzeyinde HTŞ, siyasi bloklaşmaları reddetmekle birlikte, Suriye toplumunun çeşitli bileşenlerini kapsayan, liyakat ve tecrübe standartlarına dayanan katılımcı bir hükümete dâhil olmaya hazır olduğunu göstermiştir. Ancak eş-Şara Geçici Hükümeti kurduğunda, kilit makamları ve diğer bazı pozisyonları başkalarıyla paylaşmaya hazır olmadığı görülmüştür (Hamîdî, 2025d). Bunun yanı sıra, valilerin ve şehirlerdeki güvenlik yetkililerinin atamalarında HTŞ ile bağlantılı isimlere dayanılması, atamalarda sadakat ve güven önceliğinin ağır bastığını göstermiştir. Eş-Şara'nın kardeşini Cumhurbaşkanlığı Genel Sekreterliği görevinden almasına rağmen bazı makamlarda yaptığı değişiklikler, ana güç merkezlerinin hâlen eş-Şara ve yakın çevresindeki küçük bir grup etrafında toplandığı izlenimini pekiştirmiştir (Mennâ, 2026). Aynı şekilde, askerî ve güvenlik kurumlarının komuta kademesindeki atamalar da, siyasi ve güvenlik mülahazaları ile karşılıklı güvenin karmaşıklığı nedeniyle HTŞ'ye yakın askerî güçlere büyük ölçüde dayanıldığını göstermiştir (Şa'bân, 2026a).

Ulusal Diyalog Konferansı düzeyinde, Suriye toplumunun farklı kesimlerini temsil eden yüzlerce kişinin katılımına kapı açılmıştır. Ancak düzenleyici komitenin siyasi ve askerî

blokları davet etmeyi reddetmesi, katılımı bireylerle sınırlaması, örgütlere ve partilere davet göndermemesi ile konferansın düzenlenmesindeki acelecilik pek çok eleştiriye neden olmuş ve SDG'yi katılımdan kaçınmaya itmiştir (Enab Baladi, 2025).

Yeni yönetimin kurumları, partileri ve örgütleri konferansa dâhil etme konusundaki isteksizliği, siyasi muhalefetin yaşadığı siyasi bölünmüşlük ve devrim yılları boyunca süregelen uzlaşmazlık sorunlarının gölgesinde bu süreci hızla tamamlama arzusuna işaret etmiştir. Buna, tam olarak entegre olmamış askerî güçlerin durumu da eklenmiştir; zira diyalog tıkanır ve katılımcı taraflar arasında kutuplaşmaya yol açarsa, silahların yaygın olduğu ve devlet kontrolü dışındaki bölgelerin varlığını sürdürdüğü bir ortamda, Suriye'nin Mısır'da yaşanandan daha kötü bir çatışma arenasına geri dönme ihtimali bulunmaktaydı. Bu faktörlerin, yeni yönetimi uzun bir konferans düzenlemeye teşvik etmediği ve bu adımı iki nedenden ötürü gerekli görerek hızla tamamlamaya yönelttiği söylenebilir: Birincisi, başarılı bir ulusal konferans olarak sunularak dış meşruiyet kazanmak; ikincisi ise diğer güvenlik meselelerine odaklanmak ve çökmüş devlet kurumlarını yeniden inşa etmektir.

Katılımın bir diğer yansıması da Halk Meclisinin oluşturulması sürecidir. Özgür seçimlerin yapılamaması ve Suriye'nin içinden çıktığı savaş koşulları nedeniyle bunun mümkün olmaması karşısında, 29 Ocak 2025'te düzenlenen Zafer Konferansı eş-Şara'ya tüm üyeleri atama hakkı vermiş olsa da Anayasa Bildirgesi bu oranı üçte bire düşürmüştür (SANA, 2025a). Bu seçim ve atama mekanizması çeşitli eleştirilere yol açmış; bazı kesimler durumu, eş-Şara tarafından doğrudan atama veya güdümlü seçimler yoluyla gerçekleştirilen dolaylı bir belirleme olarak değerlendirmiştir. Özellikle hiçbir organize siyasi temsilin bulunmaması ve seçimlerin azınlıklar ile kadınlar için yeterli temsili sağlayamaması bu eleştirileri artırmıştır. Buna karşılık, eş-Şara tarafından atanan üçte bir oranındaki üyeler, farklı bileşen ve gruplardan seçilmeleri yoluyla azınlıkların ve kadınların temsilini artırmış ve bu eşitsizliği dengelemeye çalışmıştır (Nabaa, 2026). Meclisin toplanması, Esad'dan sonraki ilk yasama ve kurumsal adım olarak göz ardı edilemeyecek olumlu bir anlam taşısa da üyelerin üçte birinin eş-Şara tarafından atanması ve hükümetin güvenoyu alma şartından muaf tutulması gibi iki anayasal kısıtlama, Meclisin bağımsızlığı hakkında soru işaretleri yaratmıştır. Bu durum, Meclisin geçiş sürecinin geri kalanında, özellikle Siyasi Partiler Kanunu gibi beklenen önemli yasaların çıkarılması konusunda işlevini yerine getirme kapasitesini tartışmalı hâle getirmiştir.

4.5.9.4. Vatandaşlık

Suriye toplumunda, geçmiş dönemde bazı bileşenleri ötekileştiren ve savaş yılları boyunca mezhepçi katliamlar gerçekleştiren Esad rejiminin mirasına bağlı olarak ortaya çıkan kırılganlık ve parçalanmışlık dikkat çekmektedir. Bu toplumsal yapı göz önüne alındığında vatandaşlık konusu, yeni yönetimin karşı karşıya kaldığı en hassas ve en önemli zorluklardan biri olarak kabul edilmektedir. Etnik ve dinî olarak ortaya çıkan bu kırılganlık, bir güven krizi, devlet altı (devlet dışı) eğilimler ve alt aidiyetlerin ulusal aidiyetin önüne geçmesi şeklinde kendini göstermiş, hatta bazı durumlarda Suriye'den tamamen ayrılma taleplerine kadar varan ayrılıkçı söylemlere ulaşmıştır.

Yeni yönetimin bu bölünmeyi derinleştiren büyük hatalara düşmesine, yeni askerî ve güvenlik kurumlarına mensup bazı kişilerin Alevilere ve Dürzilere yönelik ihlallerde bulunmasına ve kötü muamele uygulamasına rağmen, yeni yönetimin geçiş sürecinin başından itibaren açık bir ulusal söylem benimsediği de göz ardı edilemez. Nitekim yeni yönetim diyalog, uzlaşı ve tüm taraflarla masaya oturma yolunu seçmiş; sahil bölgesinde ve Süveyda'da yaşanan hataları kabul edip inkâr yoluna gitmemiş, ihlal ve suç faillerini tutuklayıp yargılayarak pratik adımlar atmıştır. Aynı zamanda SDG ile entegrasyon sürecinde ileri adımlar atmayı başarmış; yeni ulusal görsel kimliğin başlatılması, Kürtlerin kültürel haklarını tanıyan bir kararnamenin eş-Şara tarafından yayımlanması, geçiş dönemi adaleti sürecinin başlatılması, Toplumsal Barış Komitesinin kurulması, yeni askerî ve güvenlik kurumlarında vatandaşlık anlayışının güçlendirilmesine yönelik çalışmalar yürütülmesi ve ihlal faillerinin açıkça yargılanmaya başlanması gibi ulusal kimliği pekiştirmeyi amaçlayan başka adımlar da atılmıştır.

Bununla birlikte bu zorluk, ulusal diyalogları yönetme kapasitesi, devlet-toplum ilişkisinin onarılması, bileşenler arasındaki güvenin yeniden tesis edilmesi, bu bileşenlerin devlet kurumlarına dâhil edilmesi ve onlarda ulusal aidiyet duygusunun geliştirilmesi gibi birçok iç faktörle bağlantılıdır. Bu bağlamda yeni yönetimin atacağı adımlar, vatandaşlığın güçlendirilmesi ve ortak bir ulusal kimliğin inşa edilmesi açısından belirleyici olacaktır. Ancak bu sürecin başarısı yalnızca iç dinamiklere bağlı değildir. Suriye'nin birliğinin korunmasına yönelik uluslararası desteğin ve dış aktörlerin bu yöndeki tutumunun da yeni yönetim tarafından ulusal birliği güçlendirecek şekilde değerlendirilmesi önem taşımaktadır.

Uluslararası aktörlerin Suriye'nin toprak bütünlüğünü ve birliğini destekleyen tutumlarının, farklı bileşenler arasındaki bağların güçlendirilmesine ve ortak ulusal aidiyet

duygusunun pekiştirilmesine katkı sağlaması mümkündür. Buna karşılık, bu dış desteğin ayrılıkçı eğilimlere sahip aktörlere yönelik siyasi, askerî veya ekonomik desteğe dönüşmesi, özellikle söz konusu aktörlerin ayrılma yönündeki iradeleri ve bunu gerçekleştirebilecek kapasiteye sahip olmaları durumunda, Suriye'nin birliği açısından yeni bir tehdit oluşturabilir. Böyle bir durum, mevcut toplumsal ve siyasi bölünmeleri derinleştirerek yeni çatışmaların ortaya çıkmasına ve geçmişteki savaş ortamının yeniden ortaya çıkmasına yol açabilir. Dolayısıyla vatandaşlığın güçlendirilmesi ve ulusal kimliğin pekiştirilmesi, bir yandan yeni yönetimin iç alanda atacağı adımları ve uzun yıllara yayılan birikimli çalışmayı, diğer yandan Suriye'nin birliğini destekleyen uluslararası ortamdan yararlanmayı ve bu desteği ülke içindeki bağları güçlendirecek şekilde yönlendirmeyi gerektirmektedir. Bu kapsamda geçiş dönemi adaleti sürecine daha fazla çaba gösterilmesi, bir arada yaşama ve toplumsal barış kavramlarının kökleştirilmesi, sivil toplum kuruluşlarının rolünün aktifleştirilmesi ve ekonomik durumun iyileştirilmesi de önem taşımaktadır (Elfayez, 2025).

4.5.9.5. Etkinlik

Suriye'nin yeni yönetiminin dış politikada elde ettiği, ekonomik yaptırımların kaldırılmasına ve yabancı yatırımların çekilmesine zemin hazırlayan diplomatik başarılara rağmen, iç politikadaki performansına bakıldığında iki süreç arasında belirgin bir uçurum olduğu görülmektedir. Bunun temel nedeni, kurumsal reformların yavaş ilerlemesi ile sermayeyi çekebilecek uygun hukuki ve güvenli ortamın henüz oluşturulamamış olmasıdır. Suriye'nin 14 yıl boyunca maruz kaldığı yıkım ve altyapının büyük ölçüde tahrip olması, yeniden imar maliyetinin 250 ila 400 milyar dolar arasında tahmin edilmesine yol açmıştır; bu miktar ülkenin mali kapasitesini çok aşmakta ve büyük bir uluslararası çaba gerektirmektedir (Elfayez, 2025). Kamu kurumlarındaki yaygın yolsuzluk, hantal yapı ve kurumsal kapasite eksikliği gibi sorunların yanı sıra, kaynakların sınırlılığı ve bazı atamalarda liyakat yerine sadakate öncelik verilmesi, yaşam standartlarındaki ve kamu hizmetlerindeki iyileşmenin bölgeden bölgeye ve bakanlıktan bakanlığa farklılık göstermesine neden olmuştur.

Güvenlik ve askerî alanda yeni yönetim, kurumların inşası ve bazı kritik güvenlik dosyalarının ele alınması açısından dikkate değer bir ilerleme kaydetmiştir; ancak sahil ve Süveyda'da yaşanan hatalar ve ihlaller, meşruiyet sermayesinin bir kısmını kaybetmesine ve bazı bölgelerde ayrılıkçı eğilimlerin güçlenmesine yol açmıştır

Geçici Hükümet diğer alanlarda da ciddi zorluklarla karşılaşmıştır. Bunların en önemlisi, kampları tasfiye etmek için hazırlanan planlara rağmen yüz binlerce kişinin hâlen

1000'den fazla kampta yaşamaya devam ettiği yerinden edilmişlerin ve sığınmacıların geri dönüşü dosyasıdır. Bu gecikme doğrudan yeniden imar sürecindeki aksamalardan kaynaklanmaktadır. Geçiş dönemi adaleti düzeyinde ise yeni yönetim, bu sürecin yavaş ilerlemesi ve geçmişte Esad rejimiyle iş birliği yaptığı düşünülen bazı isimlerle uzlaşmalara gidilmesi nedeniyle protestolarla karşılaşmış; bu durum mağdurların yakınları arasında tepki yaratmıştır. Diğer bir boyutta ise Suriye'de medya, basın, ifade özgürlüğü ve sivil toplum kuruluşlarının faaliyetlerinde eşi görülmemiş bir açılıma tanık olunmuş; ancak bu durum sosyal medyada nefret söyleminin yayılmasıyla eş zamanlı gerçekleşmiştir. Bu alan, yeni dönemin getirdiği dönüşümün doğal bir sonucu olarak dinamik bir yapıya kavuşmuş olsa da Halk Meclisinin toplanmasındaki gecikme nedeniyle oluşturulması geciken yasal bir çerçeveye ve kurumsal denetime hâlen ihtiyaç duymaktadır.

4.5.9.6. Dış faktör

Cihatçı-Selefi ideolojik referansı ve aşırılık yanlısı ağlarla olan tarihî bağları nedeniyle karşılaştığı zorluklara rağmen yeni yönetim, kendini daha pragmatik bir ulusal çerçevede yeniden konumlandırma çabalarında büyük bir başarı elde etmiştir. Batı'yı, Batılı ve Arap rejimlerini düşmanlaştırmaya dayanan sınır ötesi ideolojiden uzaklaşarak önceliklerini yeniden düzenlemiş; ekonomik kalkınmaya, yeniden imara, komşu ülkelerle stratejik ortaklıklar kurmaya, bölgesel ittifaklara dâhil olmaya ve Türkiye, Suudi Arabistan, Katar gibi müttefiklerle koordinasyona odaklanmıştır. Bu durum, uluslararası güçlerle ilişkilerin normalleşmesinin hem HTŞ ve liderlerinin hem de Suriye'ye yönelik yaptırımların kaldırılmasının önünü açmış ve Suriye'nin uluslararası topluma geri dönüşüne kapı aralamıştır. Suriye dış politikasının, ülkenin istikrarını destekleme arzusu doğrultusunda uluslararası toplum nezdinde meşruiyet kazanma konusunda önemli başarılar elde ettiği söylenebilir. Bu durum, dış faktörün, özellikle ABD'nin Suriye'deki ana müttefiki olan SDG'nin rolünün sona erdiğini duyurmasının ve entegrasyon sürecinin ileri aşamalara gelmesinin ardından, Süveyda dosyası ve İsrail tehditleri gibi askıda kalan iç meselelerin çözülmesinde büyük rol oynayacağına işaret etmektedir.

Suriye'nin istikrarına yönelik bu arzu, çalkantılı bir bölgesel ortamda ortaya çıkmıştır. Ilımlı bir söylem sunan, İran hariç tüm taraflarla dengeli ilişkiler kurmaya ve bir iletişim ağı oluşturmaya çalışan yeni Suriye yönetimini destekleme konusunda ABD, Körfez ülkeleri ve Türkiye'nin ortak çıkarları kesişmiştir. Esad rejiminin en önemli stratejik müttefiklerinden biri olan İran'ın nüfuzu gerilerken; Suriye ile olan uzun sınırlarının istikrarını arayan, sınır hattında herhangi bir ayrılıkçı eğilim görmek istemeyen ve ABD'nin önemli müttefiklerinden

biri kabul edilen Türkiye'nin nüfuzu yükselmektedir. Buna ek olarak, enerji için alternatif koridorlar arayan, Suriye'nin jeopolitik konumundan yararlanmak isteyen ve İran nüfuzunu sınırlandırmayı amaçlayan Körfez sermayesinin etkisi de söz konusudur. Bu durum, Suriye'deki Rus rolünü dengelemek isteyen ABD yönetimi üzerinde Türk-Körfez iş birliğinin diplomatik bir ağırlık oluşturmasını sağlamaktadır. Tüm bunlar, bölgesel ve uluslararası aktörlerin Suriye'yi istikrara doğru itme iradesini güçlendirdiğini gösteren gelişmeler olarak değerlendirilebilir; yaptırımların büyük bölümünün kaldırılması ve Suriye'nin Uluslararası Terörle Mücadele Koalisyonuna katılması da bu iradenin pratik yansımaları arasında yer almaktadır.

Bu eğilim İsrail'in Suriye'ye yönelik politikasıyla çelişse de, müzakereler ve diplomatik baskı yoluyla barışçıl bir çözüme ulaşma konusunda istekli olan ve bununla birlikte Suriye egemenliğinin ihlal edilmesine ilişkin çekincelerini sürdüren yeni Suriye yönetimine karşı İsrail'in saldırılarını durdurması yönünde uluslararası bir baskı oluşturabilir. Bu durum, İsrail'i Suriye'deki yeni gerçekliği kabul etmeye zorlayabilir ki bu da Süveyda dosyasının barışçıl çözümüne katkıda bulunabilir (Hîlânî, 2025).

Sonuç olarak, yukarıda belirtilenlerden yola çıkarak, yeni yönetimin temel olarak HTŞ'nin önde gelen unsurları tarafından yönetildiği söylenebilir. Bu unsurlar, devrimci meşruiyetlerine dayanarak Esad'dan sonraki siyasi boşluğu doldurmuş; geçiş sürecinin temel aşamalarını belirleyen Geçici Anayasa Bildirgesi'ne zemin hazırlayan Ulusal Diyalog Konferansının tavsiyelerinden hareketle, Geçici Hükümetin ve Halk Meclisinin kurulması, Yüksek Anayasa Mahkemesi üyelerinin atanması ve askerî ile güvenlik kurumlarının ulusal bir doktrin temelinde yeniden inşa edilmesine kadar uzanan süreçte yeni anayasal kurumların şekillendirilmesi konusunda önemli ilerlemeler kaydetmişlerdir. Bununla birlikte, bu sürecin henüz fiilen tamamlandığını söylemek mümkün değildir. Kurumların performansına ilişkin değerlendirme ise geçiş sürecinin geri kalanında ortaya çıkacak sonuçlara bağlı olacaktır.

Buna karşılık, yükselen toplumsal beklentiler karşısında yeni yönetim, ekonomik faaliyetleri, kamu hizmetlerini, geçiş dönemi adaletini ve yerinden edilmiş kişilerin geri dönüşünü yönetmede büyük zorluklarla karşılaşmıştır. Ayrıca, sahil ve Süveyda'da yaşanan olaylar sırasında gerçekleştirilen ihlaller, her ne kadar kabul edilip telafi edilmeye çalışılmış olsa da, meşruiyet sermayesinin zayıflamasına ve geçiş sürecinin başında elde edilen halk desteğinin gerilemesine yol açmıştır.

Dış politikada ise, HTŞ'nin geçirdiği ideolojik dönüşüm ve sahadaki yönetme kapasitesi, dış aktörlerin ona yönelik tutumlarını yumuşatmasına neden olmuştur (Ebû Rummân, 2026). İktidara geldikten sonra HTŞ, Suriye'deki askerî sahneyi kontrol etme konusundaki yetkinliğinin yanı sıra, İran nüfuzunu etkisiz hâle getirmek, Rus nüfuzunu dengelemek, IŞİD'i ve kuzeydeki ayrılıkçı eğilimleri ortadan kaldırmak ve alternatif bir enerji koridoru olarak Suriye'nin jeopolitik konumundan yararlanmak isteyen Amerikan, Körfez ve Türk çıkarlarının Suriye'nin istikrarını destekleme yönündeki örtüşmesinden faydalanmıştır. Böylece dış faktörü, yeni yönetimi destekleyen ve sürekliliğini sağlayan temel bir unsura dönüştürmeyi başarmıştır.

Özetle, Suriye'nin istikrarına yönelik bu bölgesel ve uluslararası irade ekseninde yeni yönetim, yerel yönetimdeki zorluklar nedeniyle iç meşruiyetinde yaşanan gerilemenin bir kısmını, bazı güvenlik ve ekonomi dosyalarının çözümünde dış desteği bir avantaja dönüştürerek telafi etmeyi başarabilir.

4.6. Karşılaştırma ve Değerlendirme

İslamcıların Suriye'de iktidara gelmesi, Mısır'daki İhvan ve Tunus'taki Nahda iktidar deneyimlerini yeniden gündeme getirmiştir. Bu durum, HTŞ'nin geçiş sürecini, söz konusu deneyimlerde olduğu gibi askerî bir darbeyle, iktidardan çekilmeye zorlanmasına yol açan krizlerle ya da benzer bir başarısızlıkla sonuçlanacak başka bir süreçle karşılaşmadan tamamlayıp tamamlayamayacağı konusunda soru işaretleri uyandırmıştır.

İslamcıların her bir vakada yükselişe geçtiği bağlamlara bakıldığında, 5 temel farklılıktan söz edilebilir. Birincisi, Mısır ve Tunus devrimleri 2011'in ilk çeyreğinde rejimlerin devrilmesiyle barışçıl bir şekilde sonuçlanırken, Suriye'deki barışçıl gösteriler silahlı çatışmaya dönüşmüş ve bu durum 2024'ün sonlarında Esad'ın kaçışına kadar uzanmıştır. İkincisi, Mısır ve Tunus'taki geçiş süreçleri siyasi hayatın dışa açılması, siyasi partiler ile sivil toplum kuruluşlarının faaliyet göstererek sahneyi etkilemesiyle öne çıkarken, Suriye'de siyasi partilerin yokluğu veya etkisizliği nedeniyle askerî aktörlerin sahneye egemen olmasıyla sonuçlanmıştır. Bu süreçte sivil toplum kuruluşlarının faaliyetleri ise sınırlı bir şekilde yardım ve insan hakları alanlarıyla kısıtlı kalmıştır. Üçüncüsü, Nahda ve İhvan, seçim süreci yoluyla iktidara gelene kadar onlarca yıllık uzun bir siyasi çalışma ve muhalefet geçmişine sahipken, HTŞ'nin Suriye'de ortaya çıkışı yeni olmuş ve iktidara gelişinde askerî eyleme dayanarak siyasi faaliyeti yalnızca sınırlı bir şekilde yürütmüştür. Dördüncüsü, Mısır ve Tunus'ta devlet kurumları bütünlüğünü ve ağlarını koruyarak kritik roller oynarken, Esad'ın

kaçışı Suriye ordusunun çökmesine ve güvenlik sisteminin dağılmasına yol açmış, bu da ülkede bu kurumların yeniden inşa edilmesi ihtiyacını doğurmuştur. Beşincisi, Mısır ve Tunus İslamcılarının yükselişi bölgesel olarak Arap Baharı devrimlerinin zirvesini yaşadığı bir ortamda gerçekleşirken, HTŞ'nin yükselişi 7 Ekim 2023'ten bu yana gergin olan, Amerikan-İsrail-İran gerilimine ve bölgesel güç dengelerinde değişime sahne olan bir bölgesel ortamda gerçekleşmiştir.

Bu bağlamlardan hareketle, İslamcıların rollerini, çalışmada belirlenen zorluklarla başa çıkma biçimleri üzerinden şu şekilde analiz edip karşılaştırmak mümkündür:

4.6.1. Meşruiyet düzeyinde

Mısır ve Tunus devrimlerinin barışçıl bir şekilde başarıya ulaşması siyasi hayata kapı aralamış; Tunus'taki Nahda gibi yurt dışında faaliyet gösteren veya Mısır'daki İhvan gibi yurt içinde baskı, marjinalleşme ve güvenlik uygulamalarıyla karşı karşıya kalan siyasi güçlerin geri dönüşünü sağlamış ve yeni siyasi partilerin kurulmasına imkân tanımıştır. Bu durum, iktidar mücadelesinin, İslamcıların yıllarca süren siyasi, tebliğ ve yardım faaliyetleriyle toplumun tabanına nüfuz etmelerinin ardından, demokratik seçimler yoluyla iktidara ulaşmaları şeklinde gerçekleşmesine imkân sağlamış; İslamcılar da seçim sandığından elde ettikleri meşruiyeti iktidarlarını kurmak için kullanmışlardır. Bu gelişme, İslamcı hareketlerin toplumsal tabanlarını siyasi iktidara dönüştürme ve seçim yoluyla elde ettikleri desteği yönetme kapasitesini ortaya koyarken, aynı zamanda iktidara geldikten sonra karşılaşacakları siyasal ve kurumsal zorlukları da görünür hâle getirmiştir (Abdülgaffâr, 2016).

Suriye'de ise devrimin silahlanması, askerî aktörlerin çoğalmasına yol açmış; bu da İslamcı eğilimliler dâhil olmak üzere tüm yönelimleriyle siyasi muhalefetin etkisini sınırlandırmış ve rejimin düşmesinden sonra bile sahneden büyük ölçüde kaybolmalarına neden olmuştur. Askerî aktörler, özellikle de HTŞ, gücünden, sahada ve diğer güçler üzerinde nüfuz kurma kapasitesinden ve Şam'a taşıdığı paralel yapılarından meşruiyet kazanarak siyasi boşluğu doldurmuştur. Dolayısıyla HTŞ, askerî gücü ve rejimi devirme savaşına liderlik etmesi sayesinde elde ettiği devrimci meşruiyet yoluyla iktidara ulaşmıştır (Alsweilmin, 2025).

4.6.2. Referans düzeyinde

Tunus'ta, Nahda'nın da aralarında bulunduğu siyasi ve sivil güçler, Seçim Kanunu'nu hazırlayan ve geçiş sürecini yönetecek temel ilkeleri belirleyen Devrimin Hedeflerini Gerçekleştirme Yüksek Kurulunu kurarak referans konusunda uzlaşmayı başarmıştır. Kurucu

Meclis seçimlerinin ardından, ülkenin işlerini yönetmek ve yetkililer arasındaki ilişkiyi düzenlemek için geçici bir anayasal belge olarak kabul edilen Kamu Erklerinin Geçici Düzeni Kanunu kabul edilmiş ve bu kanun, bazı güçlerin anayasanın yazımını bitirmek için üzerinde anlaşılan bir yıllık sürenin aşılmasına itiraz etmesine rağmen, 2014 yılında Tunus'un yeni kalıcı anayasası hazırlanana kadar yürürlükte kalmıştır (Kurşîşî, 2021). Anayasa tartışmaları sırasında Nahda, kadınların erkeklerle eşitliği ve şeriatın hukukun temel kaynağı olarak anayasaya dâhil edilmesi talebinden geri adım atılması gibi birçok konuda tavizler vererek büyük bir esneklik göstermiştir (Hüveydî, 2014).

Mısır'da ise Mübarek'in iktidarı SKYK'ye devretmesi, ordunun siyasi hayata doğrudan dâhil olmasına yol açmıştır. SKYK, seçilmiş bir devlet başkanı göreve gelene kadar en üst merci olarak yürütme ve yasama yetkilerini üstlenmiştir. Bu dönemde Mısır, SKYK'nin seçimlerden önce ve sonra olabildiğince fazla yetkiyi kendi elinde toplamak amacıyla çok sayıda anayasa bildirgesi yayımlaması, bunları iptal etmesi veya değiştirmesi nedeniyle hukuki bir meşruiyet krizi yaşamıştır. Yaşanan bu istikrarsızlık, Mursi ile ordu ve yargı arasında ciddi bir güven krizine ve yetki çatışmasına zemin hazırlamıştır. Bu durumun en belirgin örnekleri, 22 Kasım 2012'de Mursi'nin yayımladığı ve daha sonra geri adım atmak zorunda kaldığı Anayasa Bildirgesi ile yargının 2012 Anayasası referandumunu denetlemeyi boykot etmesidir (Mâdî, 2020). Nahda'nın aksine İhvan, SKYK'yi nötralize etmek amacıyla öncelikle onu memnun etmeye yönelik çabalara girişmiş; ancak daha sonra onunla anlaşmazlığa düşerek hiçbir tarafla uzlaşı sağlayamamıştır. Bu bocalama süreci, nihayetinde İhvan'ın iktidardan uzaklaştırılmasıyla sonuçlanmıştır (Za'tera, 2014).

Suriye'de ise Zafer Konferansı, askerî güçlerin üzerinde anlaştığı birçok kararın alındığı ilk referansı oluşturmuştur. Bunların en önemlisi, HTŞ komutanı eş-Şara'nın ülkenin geçici cumhurbaşkanı olarak atanmasıyla siyasi boşluğun doldurulması olmuş ve böylece HTŞ siyasi sahnenin zirvesine yerleşmiştir. Daha sonra Ulusal Diyalog Konferansı, 12 Mart'ta ilan edilen ve süresi 5 yıl olarak belirlenen geçiş sürecinin en üst referansı olacak, başkanlık sistemini benimseyen ve yasama yetkisini Halk Meclisinin tekeline veren Geçici Anayasa Bildirgesi'nin yayımlanmasına zemin hazırlamıştır (El-Mecelle, 2025).

4.6.3. Katılım düzeyinde

Tunus, devrimden sonra geniş bir parti çoğulculuğuna ve benzeri görülmemiş bir siyasi hareketliliğe sahne olmuştur. Ancak bu çeşitlilik, zaman zaman dağınıklık ve istikrarsızlık hâline dönüşmüştür (Mehrez, 2019). Nahda bu çoğulculuğun bir parçası olmuş

ve katılımın en belirgin yansımalarından birini, kendisinden ideolojik olarak farklılaşan diğer iki partiyle Troyka hükümet koalisyonunu kurarak ve yetkileri onlarla paylaşarak ortaya koymuştur (Hüveydî, 2014). Ancak daha sonra bu koalisyonun tam bir uyum içinde olmadığı ortaya çıkmış; bu durum cumhurbaşkanı ile başbakan arasında yetki çatışmasına, atamalar konusunda karşılıklı suçlamalara ve Meclis çalışmalarının askıya alınmasına yol açmıştır (Beşindî, 2023). Buna ek olarak Nahda, Selefi hareketleri lisanslandırarak siyasi sürece dâhil etmeye çalışmış; bu da onu Selefilere müsamaha göstermekle suçlayan laik güçlerin yoğun eleştirilerine maruz bırakmıştır (El-Cem'âvî, 2013). Ayrıca, Nahda'nın iktidarı döneminde, sınırlı da olsa bazı davetçi şahsiyetlerin kamusal alana dâhil olmasıyla dinî davet alanı ile siyasi alan arasında bir iç içe geçme yaşanmış; bu durum sokaktaki gerilimi artırmış ve bazı muhalif oluşumlar tarafından körüklenmiştir (El-Haddâd, 2014). Nihayetinde Nahda, sivil toplum kuruluşlarının öncülük ettiği ulusal diyaloğa katılmayı reddetmemiş; bu diyalog, onun hükümetten çekilmeyi ve iktidara tutunmamayı kabul etmesiyle sonuçlanarak Mısır'daki İhvan'ın yaşadığı akıbetten uzak durmasını sağlamış ve 2021'e kadar sonraki seçimlere katılımını ve siyasi varlığını sürdürmesini mümkün kılmıştır.

Mısır İhvanı ise, cumhurbaşkanlığına ve parlamentodaki sandalyelerin çoğunluğuna aday olmayacaklarına dair verdikleri sözlerden dönmeleri, sandık meşruiyetinin onları diğerlerinden koruduğuna ve tek başlarına yönetme hakkı verdiğine inanmaları sonucunda kendilerini büyük bir tartışmanın içine sürüklemişlerdir (İtrîsî, 2020). Siyasi sürece dâhil olan Selefi İslami güçlerle bile uzlaşı sağlamada başarısız olmuşlardır. Aksine, hükümet atamaları ve Mursi'nin kendi danışmanlarına bile uyguladığı marjinalleştirme politikası, birçoğunun istifasına yol açmıştır (Habîb, 2013). Bu istifalar, İhvan'ın devleti yönetme biçimi hakkında birçok soruyu gündeme getirmiş ve İrşad Makamının cumhurbaşkanının işlerine müdahale ettiğine dair şüpheler ortaya çıkmıştır. Özellikle İhvan'ın seçimlere katılmak için kurduğu partinin sahada gerçek bir aktör olmaması, partinin rolü marjinal kalırken asıl yönlendiren, açıklama yapan, savunan ve eleştiren aktörün cemaatin kendisi olması, cemaat ile parti arasında bir iç içe geçme durumu yaratmıştır (Şelâta, 2017).

Suriye'de ise askerî sahnenin gerçeğe ağır basması nedeniyle partiler düzeyinde gerçek bir siyasi katılımdan söz etmek mümkün olmamıştır. Bu durum, eş-Şara'nın geçici cumhurbaşkanı olarak atanmasının ardından; liyakat, tecrübe ve Suriye toplumunun tüm bileşenlerinin katılımına dayalı bir yönetim modelinden bahsetmesine neden olmuştur. Gerçekten de Ulusal Diyalog Konferansına yöneltilen eleştirilere rağmen, Suriye toplumunun tüm bileşenlerinden 500'den fazla kişinin katılımını sağlamış; Anayasa Bildirgesi de siyasi

katılımı güvence altına almış ve bunu Halk Meclisi tarafından çıkarılacak bir Siyasi Partiler Kanunu'na bağlamıştır (SANA, 2025a).

Hükümet kurulurken eş-Şara, atamalarında dengeyi gözetmeye çalışmış; kilit bakanlıkları ve diğer bazı bakanlıkları HTŞ mensubu yakınlarına ayırırken, kabinesine biri kadın olmak üzere azınlıklardan 4 bakanın yanı sıra bağımsız bir teknokratı da dâhil etmiştir (CNN Arabic, 2025). Ayrıca Halk Meclisinin oluşumunu tamamlama süreci kapsamında, eş-Şara, Anayasa Bildirgesi'nin kendisine tanıdığı üçte birlik atama kontenjanını kullanarak kadınların, azınlıkların ve diğer bazı kesimlerin temsilini artırmıştır. Ancak aynı zamanda diplomatik misyonlarda, askerî ve güvenlik kurumlarında ve devletin bazı dairelerinde yapılan atamalarda sadakat, güven ve eş-Şara'nın yakın çevresine bağlılığın liyakatten üstün tutulduğunun açıkça görülmesi eleştirilere yol açmıştır.

4.6.4. Vatandaşlık düzeyinde

Tunus, devrimin başından itibaren laikler ile İslamcılar arasında siyasi krizler, şiddetli güvenlik sorunları ve bu seçkinler ile Nahda arasında çatışmalar üreten bir siyasi kutuplaşmaya sahne olmuştur. Ancak bu kutuplaşma, demokratik geçişi ortadan kaldıran bir güvenlik veya askerî müdahale ile sonuçlanmamıştır. Aksine, anlaşmazlıkların müzakereler ve uzlaşmalar yoluyla yönetilmesi, dışlama yerine uzlaşının tercih edilmesi ve çoğu tarafın başvurduğu diyalog sayesinde birçok krizin aşılmasına yardımcı olunmuştur. Nahda'nın verdiği tavizler, iki yıl süren tartışmaların ardından anayasa metni üzerinde neredeyse tam bir mutabakat sağlanmasına katkıda bulunmuştur. Nahda, siyasi hayatta daha uzun süre kalmasını garanti altına alan, ordunun siyasete sürüklenmesini engelleyen ve Mısır muhalefetinin rotasından etkilenen bazı muhalif güçlerin projelerini boşa çıkaran büyük siyasi tavizler vermekten çekinmemiştir (Abdülfettâh, 2014).

Mısır'da ise tüm ulusal diyalog girişimlerinin başarısız olduğu söylenebilir. Siyasi taraflar birbirlerine güvensizlik göstermiş ve her taraf diğerini dışlamaya çalışmıştır. Bölünme, İslamcıların kendi aralarında bile yaşanmış; siyasi anlaşmazlıklar etkin bir ulusal diyalog çerçevesinde çözülmek yerine sokağa taşınmıştır. Bu durum, laikler ile İslamcılar arasında kitlesel gövde gösterilerine, protestocular arasında ölü ve yaralıların olduğu çatışmalara dönüşmüş, ekonomik ve güvenlik koşullarındaki bozulmayı daha da ağırlaştırmıştır. Tunus'un aksine Mısır'da bu süreç, nihayetinde başlangıç noktasına dönülmesine ve iktidarı yeniden ele geçiren askerlere başvurulmasına yol açmıştır (Mâdî, 2020).

Suriye'de ise durum, Esad rejiminin mezhepçi mirası ve savaş yıllarının bir sonucu olarak Suriye toplumunda ortaya çıkan kırılganlık, özellikle askerî aktörlerin çokluğu ve ulusal kimlik pahasına yerel eğilimlerin güçlenmesi nedeniyle çok daha tehlikeli görünmektedir. Bu durum, anlaşmazlıkların Suriye'yi yeniden savaş yıllarına sürükleyebilecek askerî çatışmalara dönüşme potansiyelini taşımaktadır. Buna rağmen HTŞ, Suriye devrimi yılları boyunca silahlı muhalefet rolü oynayan askerî güçlerin çoğunun oluşturduğu tehdidi etkisiz hâle getirmeyi başarmış, bu güçleri kontrol altına alarak tek bir askerî yapı altında birleştirmede büyük ölçüde başarılı olmuştur.

İlk aylarda sahil ve Süveyda'da Alevilere ve Dürzilere karşı işlenen ihlaller ile Süveyda'nın ayrılmasını talep eden silahlı bir isyanın ortaya çıkması, yeni yönetimin hâlen çözmeye çalıştığı kalıcı bir krize yol açmıştır. Buna rağmen yeni yönetim, SDG sorununu ele almayı başarmış, bu dosyayı askerî çatışma alanından barışçıl müzakere sürecine taşımış ve kurumlarının entegrasyonu konusunda önemli ilerleme kaydetmiştir. Ayrıca anlaşmazlıkların çözülmesi, ulusal bağların güçlendirilmesi ve toplumsal uzlaşının sağlanması amacıyla Toplumsal Barış Komitesini kurmuştur (SANA, 2025b).

Bununla birlikte, bu aşamada Suriye'de ulusal uzlaşının sağlandığını söylemek mümkün değildir. Zira Esad rejiminin ve savaş yıllarının Suriye toplumunda bıraktığı olumsuz etkilerin giderilmesi, uzun yıllar sürecek kapsamlı bir çabayı gerekmektedir. Ancak en azından Suriye'nin bu aşamada, Esad rejiminin çöküşünün ardından ortaya çıkması beklenen büyük ve yıkıcı bir kaostan kaçınmayı başardığı ve yeni yönetimin güvenlik durumunu kontrol altına alma konusunda büyük ölçüde başarılı olduğu söylenebilir.

4.6.5. Etkinlik düzeyinde

Tunus'ta Nahda'nın kurduğu hükümet, seçim kampanyası sırasında verdiği ekonomik vaatleri yerine getirmekte başarısız olmuş; halkın hayatına dokunan ekonomik ve geçim krizlerini çözememiştir. Ayrıca, devlet kurumlarında varlığını sürdüren eski rejim ağlarının ve yerleşik çıkar ilişkilerinin etkisini sınırlandırmakta zorlanması, hükümetin reform kapasitesini daha da kısıtlamıştır. Yolsuzluk ağları ve geçiş dönemi adaleti dosyalarını açmakta yavaş kalmıştır. Bakanların bazı hassas makamları yönetme konusundaki liyakat ve kapasitelerini sorgulamasına neden olmuştur (Abdulmevlâ, 2025). Selefi akıma mensup bazı kişilerin Tunus'un çeşitli bölgelerinde neden olduğu güvenlik zafiyetleri ile durumun muhalif laik şahsiyetlere yönelik suikastlara, Tunus ordusu kışlalarına yönelik saldırılara ve can kayıplarına kadar varması süreci daha da kötüleştirmiştir (Hüneyd, 2013).

Mısır'da da İhvan, seçim vaatlerini yerine getirememiş; ekonomik koşullar daha da kötüleşmiş, Mısır enerji krizleri, fiyat artışları ve bazı sektörlerin yönetimindeki zafiyetlerden muzdarip olmuştur. İhvan'ın iktidarı döneminde Mısır'ın yaşadığı keskin kutuplaşmanın neden olduğu şoklar sonucunda, can kayıpları yaşanan güvenlik zafiyetlerine maruz kalınmıştır. Buna ek olarak Mursi, içinde hâlen pek çok yolsuzluk ve eski rejim sembollerini barındıran Mısır devletinin idari ve bürokratik aygıtını kontrol etmekte zorluk yaşamıştır. Bu durum, hükümetin çalışmalarında aksamalara yol açmış; politikalarının ve kararlarının uygulanmasını engelleyerek hükümetin performansına olumsuz yansımıştır (En-Neccâb, 2019).

Suriye'ye gelince, durum Tunus ve Mısır'dan köklü bir şekilde farklıdır. Tunus ve Mısır silahlı çatışma, yıkım ve geniş çaplı tahribat yaşamamış, kurumları ve idari aygıtları büyük ölçüde sağlam kalmışken; Suriye, altyapısını tahrip eden, kurumların yıpranmasına, ekonominin büyük ölçüde tahrip olmasına, para biriminin değer kaybetmesine, yoksulluk seviyesinin artmasına ve ekonomik yaptırımların uygulanmasına yol açan uzun süreli bir savaştan çıkmıştır. Bu durum, Suriye örneğinin bu açıdan değerlendirilebilmesi için daha uzun bir süreye ihtiyaç olduğunu göstermektedir. Zira Suriye, Geçiş Hükümetinin performansını henüz tam olarak yansıtmayabilecek zorlu aşamalardan geçmekte ve uzun vadeli, kapsamlı ve birikimli bir çaba ortaya koymayı gerektirmektedir. Nitekim yeni yönetim, bir yandan bazı temel kurumları sıfırdan yeniden inşa ederken, diğer yandan idari aygıtı onarmakta ve yeniden yapılandırmaktadır. Bununla birlikte, bazı göstergeler, geçiş sürecinin geri kalan yıllarında ekonomik ve geçim koşullarının yanı sıra güvenlik, adalet ve kamu hizmetleri alanlarında iyileşmeye yol açabilecek gelişmelerin yaşandığını ortaya koymaktadır. Bunların en önemlileri dış düzeyde, uluslararası topluma yeniden dâhil olunması, uluslararası finans kuruluşlarıyla ilişkilerin yeniden tesis edilmesi ve Suriye'ye yönelik ekonomik ve siyasi yaptırımların büyük bölümünün kaldırılmasıdır.

İçeride ise maaşların artırılması, elektrik hizmetlerinin iyileştirilmesi, akaryakıt tedarikinin artırılması, bazı önemli köprü ve yolların onarılması, onlarca okul, hastane ve sağlık merkezinin restore edilmesi ve görevlerinden uzaklaştırılan binlerce memurun görevlerine iade edilmesi gibi adımlara rağmen, yaşam standartlarındaki iyileşme sınırlı ve dengesiz olmakta ve yavaş ilerlemektedir. Zira bu iyileşmelere, fiyatlarda yaşanan tekrarlanan artışlar, bazı hizmetlerdeki yetersizliklerin devam etmesi ve yerinden edilmiş kişilerin bölgelerine dönüşünü olumsuz etkileyen yeniden imar sürecindeki yavaşlık eşlik etmektedir.

Suriye'nin yeni yönetiminin etkinliği, güvenlik alanında daha net bir şekilde ortaya çıkmıştır. Hükümet, askerî grupların tek bir yapı altında entegre edilmesi konusunda büyük

ilerleme kaydetmiş; uyuşturucuyla mücadelede, İran'la, IŞİD'le ve eski rejim kalıntılarıyla bağlantılı silahlı hücrelerin etkisiz hâle getirilmesinde, suça ve savaş suçlarına karışmakla suçlanan binlerce kişinin tutuklanmasında, yabancı savaşçıların kontrol altına alınmasında ve SDG güçleri ile kurumlarının Suriye devletine entegrasyonu sürecinde çeşitli başarılar elde etmiştir.

Ancak geçiş sürecinin başlarında yapılan bazı güvenlik hatalarının çözülemeyen ve hâlen askıda bulunan krizlere yol açtığı göz ardı edilemez. Ayrıca geçiş dönemi adaleti sürecindeki yavaşlık ve bazı şüpheli şahsiyetlere göz yumulması, bazı bölgelerde protestolara ve intikam eylemlerine yol açmıştır. Bu durum, hükümeti geçiş dönemi adaleti sürecini hızlandıracak adımlar atmaya ve eski rejimin sembol isimlerini yargılamaya başlamaya itmiştir.

4.6.6. Dış faktör düzeyinde

Nahda, dengeli bir söylem benimsemiş ve başta Fransa olmak üzere çeşitli taraflarla dengeli ilişkiler kurmaya çalışırken, ABD ile ilişkiler de olayların seyrini etkileyecek ciddi tepkiler olmaksızın normal seyrinde devam etmiştir (El-İzzî, 2020). Nahda'nın karşılaştığı en önemli dış zorluk, Libya'daki durumun patlak vermesiyle silahlı grupların sınır bölgelerinde yayılması ve kaçakçılık faaliyetlerinin artması olmuş; bu gelişmeler Tunus'u güvenlik ve ekonomik açıdan olumsuz etkilemiştir (Şûbekî, 2016). Bununla birlikte, genel olarak dış faktörün Tunus'taki geçiş sürecinde belirleyici bir rol oynamadığı ve dış müdahalenin, Tunus'un göç dalgalarına yol açabilecek daha kötü senaryolara sürüklenme riskini önleyecek siyasi uzlaşılara ulaşmak amacıyla çeşitli siyasi partilerin liderlerini taviz vermeye ikna etmeye yönelik bazı girişimlerle sınırlı kaldığı söylenebilir. Buna karşılık, Mısır'daki dönüşümler ve İhvan yönetiminin askerî darbeyle sona erdirilmesi, Nahda'yı İhvan'la aynı akıbete uğrama korkusuyla ulusal diyaloğa katılmayı kabul etmeye ve hükümetten çekilmeye iten nedenlerden biri olmuştur (Abdülfettâh, 2014).

Mısır'da ise dış faktörün rolü, ülkenin stratejik konumu ve İsrail'e yakınlığı nedeniyle daha olumsuz bir nitelik taşımış; Batı'nın siyasi baskıları, bölgesel mali destek ve iç kutuplaşmanın etkisinin bir araya geldiği karmaşık etkileşimler aracılığıyla geçiş sürecinin seyrinin şekillenmesinde etkili olmuştur. İhvan döneminde Mısır dış politikası, bölgesel düzeyde dengeli ilişkiler kurmaya, dış politika yönelimini yeniden Arap ve İslam dünyasına çevirmeye ve Arap dünyası ile Afrika'daki öncü rolünü yeniden kazanmaya çalışmış olsa da ekonomik krizin aşılması için dış yardımlara bel bağlaması nedeniyle dış baskılara maruz

kalmıştır. Özellikle Mursi'nin Hamas'a verdiği destek, Suriye devrimine yönelik açık ve destekleyici tutumu ve Çin ile yakınlaşma belirtilerinin ortaya çıkmasıyla birlikte, İhvan cemaatinin devlet kurumları aleyhine bazı dosyaların yönetiminde örgütsel etkisini kullandığı yönündeki suçlamalar artmıştır. Bu durum, tırmanan iç krizlerle eş zamanlı olarak gerçekleşmiş ve Körfez ülkeleri ile ABD'nin tutumunu olumsuz etkileyerek, özellikle Mısır ordusunun ABD'den destek alan en önemli ordulardan biri olduğu dikkate alındığında, askerî darbenin desteklenmesine yol açmıştır (Mâdî, 2020).

Suriye'de ise İslamcıların yükselişi, ABD, İsrail ve İran arasındaki çatışmaların yanı sıra Esad rejiminin en önemli müttefiklerinden biri olan İran'ın bölgesel nüfuzunun gerilediği çalkantılı bir bölgesel ortamda gerçekleşmiştir. Suriye'deki yeni yönetim, uluslararası toplumun İran'ın bölgesel nüfuzunu sona erdirme yönündeki arzusundan kendi lehine yararlanarak başta Türkiye ve Körfez ülkeleri olmak üzere ABD gibi müttefik aktörlerle ilişkilerini geliştirmiştir. Yeni yönetim, geçmişine ilişkin endişeleri gidermek amacıyla ekonomik kalkınmaya odaklanan, Suriye'yi jeopolitik konumundan hareketle istikrarın hem merkezi hem de üreticisi hâline getirmeyi amaçlayan pragmatik ve dengeli bir söylem benimsemeyi başarmıştır. Bu yaklaşım, yönetimin tüm taraflara açılmasına yardımcı olmuş; uluslararası güçlerle ilişkilerini normalleştirmesine, uluslararası topluma yeniden dâhil olmasına, yaptırımların kaldırılmasına ve bölgesel ve uluslararası ittifaklara katılmasına zemin hazırlamıştır. Bütün bunlar, Türkiye, Körfez ülkeleri, ABD ve hatta Suriye'deki askerî üslerini korumak isteyen Rusya gibi birçok ülkenin çıkarlarının kesişmesi nedeniyle, Suriye'yi istikrara doğru yönlendirme konusunda gerçek bir uluslararası iradenin ortaya çıktığını göstermiştir. Yeni yönetim ise elde ettiği bu diplomatik başarıdan yararlanarak ve müttefikleriyle olan ilişkilerini kullanarak, İsrail'in saldırılarını sona erdirecek bir güvenlik antlaşmasına ulaşmayı ve İsrail'in Suriye'nin egemenliğine yönelik ihlalleriyle başa çıkmayı amaçlamaktadır.

Bu karşılaştırmanın ardından, Tunus ve Mısır'daki İslamcıların barışçıl devrimlerden sonra siyasi alana büyük bir halk desteğiyle girdikleri söylenebilir; ancak bu destek, temelde uzun yıllar süren bir muhalefet bağlamında oluşmuştur. Bu nedenle kendilerini, devleti yönetme konusunda gerçek bir kapasite göstererek, diğer kesimlere açılarak ve başarılı bir demokratik geçişe liderlik ederek sandık yoluyla kazandıkları seçim meşruiyetini sağlama alma gibi zorlu bir sınavın karşısında bulmuşlardır. Nahda ve İhvan'ın davranışları, demokratik süreci kabul edebileceklerini ve temel kurallarına bağlı kalabileceklerini gösterse de bu kabul, onlarla rakipleri arasındaki karşılıklı korkuları sona erdirmemiş, bu da

kutuplaşma durumunu farklı derecelerde canlı tutmuştur. Her iki ülkedeki geçiş sürecinin izlediği yola bakıldığında, Mısır'daki durumun, anayasa konusundaki anlaşmazlıklar ve yargı kararlarının denklemi defalarca altüst etmesi nedeniyle seçim meşruiyetinin kırılgan hâle geldiği bir ortamda, siyasi güçler ile ordu arasındaki çekişmeye bağlı kaldığı görülmektedir. Tunus'ta ise seçim meşruiyeti, etrafında oluşan büyük uzlaşı nedeniyle daha net ve sağlam olmuş; ancak anayasanın yazımındaki gecikme, seçimlerden önce üzerinde anlaşılan bir yıllık sürenin aşılması ve hükümetin ekonomik ile güvenlik düzeyindeki zayıf performansı nedeniyle güvenilirliğinin büyük bir kısmını kaybetmiştir. Suriye'de ise durum köklü bir şekilde farklılık göstermiştir. HTŞ meşruiyetini askerî gücünden ve kendisiyle ittifak yapan silahlı güçlerin çoğuna dayattığı hegemonyadan kazanmıştır. Ayrıca Suriye toplumu, siyasi güçlerin etkisinin zayıflığı ve ilk bir buçuk yıl boyunca sahneden büyük ölçüde çekilmeleri nedeniyle, Mısır'ın sokaklarında veya Tunus'un Kurucu Meclisinde tanık olunan kutuplaşmalara sahne olmamıştır. Siyasi Partiler Kanunu'nun çıkarılması yaklaşmış olsa da siyasi güçlerin Suriye toplumunun güvenini kazanması ve siyasi kültürü toplumun farklı bileşenleri arasında yayması muhtemelen uzun zaman alacaktır. Ancak aynı zamanda Suriye'deki yeni yönetim, bazı güvenlik hataları yaparak ve geçiş sürecinin ilk bir buçuk yılında ekonomik gerçekliği değiştirmekte yetersiz kalarak sürecin başında kazandığı meşruiyet sermayesinin bir kısmını kaybetmiş, bu durum geçiş sürecinin başındaki toplumsal desteğin belirli bölgelerde zayıflamasına yol açmıştır.

Karşılaştırma, İslamcıların Mısır ve Tunus'ta kullandıkları otoritenin çoğu zaman şeklî veya sınırlı bir otorite olduğunu göstermiştir; zira siyasi kararı etkileme kapasitesine sahip başka kurumlar ve güçler mevcuttur. Mısır ve Tunus devrimleri, Mübarek ve Bin Ali'nin onlarca yıllık yönetimleri sırasında kurumların içinde oluşan yolsuzluk ağlarını ve çıkar çevrelerini tamamen ortadan kaldırmayı başaramamış, bu da geçiş sürecini daha karmaşık hâle getirmiştir. Suriye'de ise bu gerçeklik farklı olmuştur; nitekim Esad rejiminin çöküşü, ona bağlı yolsuzluk ağlarının çökmesine ve ordu ile güvenlik kurumlarının dağılmasına yol açmıştır. Böylece HTŞ, Kuzey Suriye'yi yönetme deneyimi sırasında edindiği ve Şam'a taşıdığı yapıları kullanarak bu kurumları kendi denetimi altında yeniden inşa etme imkânı bulmuştur. Bu, hem İhvan'ın hem de Nahda'nın sahip olmadığı bir yönetim deneyimidir.

Mısır'daki İhvan'ın aksine Nahda, geçiş süreci müzakerelerinde büyük bir esneklik göstermiştir. Çoğunluğa sahip olmasına rağmen mutlak bir sandık meşruiyeti anlayışına tutunmamış, iktidarı tekeline alarak diğer siyasi akımları kışkırtmamaya ve düşmanlaştırmamaya özen göstermiş, diğer güçlerle uzlaşmaya meyletmiştir. Buna karşılık

İhvan, siyasi güçlerle uzlaşı sağlamada başarısız olmuş; bazen orduyla, bazen yargıyla, bazen Selefilerle çatışmalara girmiştir. Suriye'de ise HTŞ, iktidara geldikten sonra askerî sahnenin doğası gereği diyalog ile askerî güç kullanımını birleştiren ikili bir yöntem izlemiş; Güney Suriye'deki bazı bölgeler hariç olmak üzere Suriye topraklarının çoğunda hegemonyasını dayatmayı ve gücü büyük ölçüde kendi elinde toplamayı başarmıştır.

Mısır'da ordunun rolü geçiş süreci boyunca merkezî ve temel iken, Tunus ordusu siyasi hayattan uzak durmuştur. Dolayısıyla, Mısır'daki sivil ve siyasi seçkinler orduya sığınıp İhvan yönetimini devirmek için müdahale etmesini talep ederken; Tunus örneğinde bu tür talepler büyük ölçüde azalmış, Tunuslu siyasi taraflar orduyu çağırmak yerine tüm tartışmalı konularda uzlaşmak için müzakere ve diyaloğa başvurmuştur. Suriye'de ise siyasi hayatın yokluğunda bu ihtimaller uzak görünmektedir. Siyasi hayat mevcut olsa bile, özellikle askerî ve güvenlik kurumlarının HTŞ liderliğindeki otoriteyle uyum içinde olduğu ve ordunun yeniden yapılandırılması ile askerî güçlerin entegrasyonu sürecinin yanı sıra İçişleri Bakanlığının yeniden yapılandırılmasının da bizzat HTŞ tarafından denetlendiği göz önüne alındığında, ordunun müdahalesi ve darbe ihtimali düşük olarak değerlendirilmektedir.

Karşılaştırma ayrıca, İslamcıların muhalefetten iktidara geçişinin siyasi söylem ile günlük yönetimin gereksinimleri arasında bir uçurum bulunduğunu ortaya koyduğunu göstermektedir. Verdikleri seçim vaatlerini yerine getirememişler ve hükümetin zayıf performansı nedeniyle meşruiyetin aşınmasına yol açan çoklu krizlerle karşılaşmışlardır. Tunus'ta siyasi başarılar benzer bir ekonomik ve sosyal başarıyla desteklenememiş; bu durum vatandaşların beklentileri ile siyasi sürecin sonuçları arasında giderek büyüyen bir uçurum yaratmış ve demokrasiyi vatandaşların hayatını iyileştirebilecek, yeni sisteme olan güvenlerini artırabilecek bir projeye dönüştürmede başarısız olunmasına yol açmıştır. Güvenlik zafiyetlerinin de yaşanmasıyla birlikte, bazı muhalif güçlerin bu krizleri istismar edip Mısır'da yaşananlara benzer bir yol izlemeye çalışması, bu geçiş sürecinde belirleyici bir kırılmaya neden olmuştur. Mısır'da da İhvan'ın seçim vaatlerini yerine getirememesi, ekonomik krizlerin ve geçim sıkıntılarının ağırlaşmasına yol açmış; muhalefet bunu kendi lehine kullanarak İhvan'ın hatalarını istismar etmiş ve İhvan'a karşı muhalefet cepheleri oluşturmuştur. Suriye'de ise, eş-Şara'nın kurduğu Geçici Hükümetin performansı, Suriye'de savaşın ardından meydana gelen yıkım, harabiyet, çökmüş kurumlar ve uygulanan yaptırımlar göz önüne alınarak Mısır ve Tunus ile karşılaştırıldığında, bir buçuk yıl içinde ekonomik yaptırımların etkisini hafifletme, devletin güvenlik kurumlarını yeniden inşa etme, hizmet kurumlarını onarma ve para biriminden yeni banknotların basılması düzeyinde birçok başarı elde ettiğini

göstermektedir. Bu durum, geçiş sürecinin geri kalanında ekonomik iyileşme ihtimaline işaret etmekle birlikte, söz konusu iyileşme incelenen dönemde henüz tamamen somutlaşmamıştır.

Arap devrimlerini yaşayan diğer örneklerle karşılaştırıldığında Tunus, jeostratejik konumunun özelliği ve bölgede İsrail'e olan uzaklığı açısından bölgesel ve uluslararası etkisinin sınırlı olması nedeniyle dış müdahalelere en az maruz kalan ülke olmuş, bu durum dış faktörü büyük ölçüde tarafsız kılmıştır. Bunun aksine Mısır'da dış müdahale, İhvan için olumsuz, askerî darbe için ise destekleyici bir rol oynamıştır. Suriye'de ise bölgenin içinden geçtiği çıkarların kesişmesi ve yeni yönetimin sunduğu söylem değişikliğinin bir sonucu olarak dış faktörün, yeni yönetimin kalıcılığını destekleyen en önemli etkenlerden biri olduğu söylenebilir. Zira Suriye'deki olası bir kaosun IŞİD'in ve İran nüfuzunun geri dönüşüne, ayrıca HTŞ'nin bünyesine kattığı yabancı savaşçıların kontrolden çıkmasına yol açabileceği endişesi mevcuttur. Buna ek olarak, askerî kurumların inşası ve sağlamlaştırılması henüz tamamlanmamışken Suriye'deki güvenlik ve askerî sahneyi kontrol edebilecek alternatif bir idari yapının bulunmaması da bu durumu pekiştirmektedir. Dolayısıyla, ekonomik toparlanmanın gecikmesi, siyasi hayata kapıların geç açılması veya demokratik bir modele geçişin yavaş olması gibi nedenlerin, en azından geçiş süreci boyunca mevcut yönetimin değiştirilmesi için temel ve köklü gerekçeler oluşturmaması muhtemeldir. Zira yeni yönetim, yatırımları çekme, ekonomiyi iyileştirme ve siyasi partilerin kurulmasına zemin hazırlamaya yönelik adımlarıyla olumlu göstergeler sunmaktadır.

SONUÇ

Bu çalışma, Arap Baharı sonrasında iktidara gelen İslamcı hareketlerin geçiş süreçlerini yönetme performansını Mısır, Tunus ve Suriye vakaları üzerinden ele almış; HTŞ liderliğindeki Suriye deneyiminin, Nahda ve İhvan'ın yaşadığı başarısızlığı zorunlu olarak tekrarlayıp tekrarlamayacağı sorusuna cevap aramıştır. Çalışmanın başında ortaya konan hipotez, Suriye'deki geçiş sürecinin şekillendiği yapısal ve siyasi ortamın farklılığının önceki iktidar deneyimlerinden ayrışan bir yörünge oluşturabileceğini, ideolojik katılıktan uzak daha pragmatik bir yönetim modelini teşvik edebileceğini ve dış aktörlerle ilişkilerin yönetilme kapasitesinin bu sürecin sürekliliğinin temel belirleyicilerinden biri olacağını öngörmekteydi. Elde edilen bulgular, bu hipotezin büyük ölçüde geçerli olduğunu göstermektedir. Nitekim söz konusu başarısızlığın tekrarı kaçınılmaz değildir; bunun temelinde, üç vakayı birbirinden ayıran yapısal ve siyasi koşullar ile değişen bölgesel ortamda dış dengeleri yönetme kapasitesi bulunmaktadır. Karşılaştırmalı analiz, bu farkı üç eksende özetlemeyi mümkün kılmaktadır.

Birincisi, iktidara geliş biçimi ve meşruiyetin sınanma yoğunluğudur. Nahda ve İhvan, uzun yıllar süren otoriter yönetimin ardından beklentilerin yükseldiği bir ortamda, seçim sandığından elde ettikleri meşruiyetle iktidara gelmişler; ancak bu meşruiyeti sürdürmeleri, sahada etkili siyasi ve toplumsal aktörlerin varlığı nedeniyle sürekli bir sınamaya dönüşmüştür. Mısır'da ordu, yargı, laik partiler ve İslamcı partiler, İhvan yönetiminin hatalarını siyasi bir krize dönüştürerek yönetimin sona ermesine ve ülkenin yeniden askerî müdahale koşullarına dönmesine zemin hazırlamıştır. Tunus'ta ise siyasi ve sivil aktörler arasındaki uzlaşma, Nahda'nın iktidardan çekilmesiyle sonuçlanan daha farklı bir yolun ortaya çıkmasını sağlamıştır. Dolayısıyla bu aktörlerin varlığı, yalnızca iktidarın karşı karşıya kaldığı bir baskı unsuru olarak değil, geçiş sürecinin nasıl şekilleneceğini belirleyen önemli bir siyasi dinamik olarak değerlendirilmelidir.

Suriye'de ise HTŞ, seçimler yoluyla değil, Esad rejimini deviren askerî mücadelenin liderliğini üstlenerek iktidara ulaşmış ve meşruiyetini büyük ölçüde bu mücadeledeki başarısından elde etmiştir. Bu nedenle meşruiyetin sınanma biçimi de farklılaşmış; örgütlü siyasi aktörlerin bulunmaması, yeni yönetime karşı güçlü bir siyasi alternatifin ortaya çıkmasını ve hükümetin başarısızlıklarının geniş çaplı bir toplumsal kutuplaşmaya dönüşmesini zorlaştırmıştır. Bununla birlikte, sayıca çok ve dağınık silahlı aktörlerin varlığı, siyasi kutuplaşmadan ziyade doğrudan yeni bir silahlı çatışma riski yaratmıştır. Ancak HTŞ'nin savaş sırasında elde ettiği askerî üstünlük ve sahadaki belirleyici konumu, bu riski büyük ölçüde kontrol altında tutmasına imkân sağlamış; silahlı aktörlerin tek bir kurumsal

askerî yapı altında birleştirilmesine yönelik adımlar, yeni bir silahlı çatışma ihtimalini önemli ölçüde azaltmıştır. Dolayısıyla HTŞ'nin meşruiyeti, ne rakip bir siyasi denetim mekanizması ne de rakip bir askerî tehdit tarafından sınanmış; büyük ölçüde kendi performansına ve zaman faktörüne bağlı kalmıştır.

İkincisi, devlet kurumlarının konumudur. Mısır ve Tunus'ta ordu ve bürokratik aygıtın kurumsal bütünlüğünü büyük ölçüde koruması, İslamcı yönetimlerin devraldıkları devlet yapısı ve bu yapıyla bağlantılı yolsuzluk ağlarıyla mücadele etmek zorunda kalmasına yol açmıştır. Mübarek ve Bin Ali dönemlerinden miras kalan bu ağların varlığını sürdürmesi, İslamcı yönetimlerin devlet aygıtı üzerindeki denetimini sınırlandırmış ve reform girişimlerinin önündeki önemli engellerden birini oluşturmuştur. Suriye'de ise Esad rejiminin çöküşüyle ordu ve güvenlik kurumlarının dağılması, eski kurumsal yapıların ve bunlarla bağlantılı ağların devamlılığını büyük ölçüde kesintiye uğratmış ve yeni kurumların yeniden inşa edilmesini gerekli kılmıştır. HTŞ, İdlib'de yıllar içinde geliştirdiği askerî ve idari tecrübeye dayanarak bu kurumların yeniden yapılandırılması ve yeni yönetim bünyesinde örgütlenmesi sürecinde belirleyici bir rol üstlenmiştir. Bu durum, yeni yönetimin devlet kurumlarını büyük ölçüde kendi denetimi altında yeniden şekillendirmesine imkân sağlayarak, eski devlet aygıtından kaynaklanabilecek kurumsal direncin ve hükümetin kararlarını sınırlandırabilecek müdahalelerin ortaya çıkma ihtimalini azaltmıştır.

Üçüncüsü, dış çevrenin niteliğidir. Tunus'ta dış müdahale büyük ölçüde tarafsız kalırken, Mısır'da dış çevrenin niteliği; Mısır ordusunun ABD'nin önemli bir müttefiki olması, bazı Körfez ülkelerinin İslamcı hareketlere ve özellikle İhvan'a yönelik olumsuz tutumu ve Mursi'nin bazı dış politika tercihlerinin etkisiyle şekillenmiştir. Bu faktörler, ülkedeki ekonomik ve siyasi sorunlarla birleşerek askerî müdahalenin desteklenmesine veya buna karşı etkili bir tutum alınmamasına zemin hazırlamıştır. Suriye'de ise bölgesel ve uluslararası aktörlerin; İran nüfuzunun sınırlandırılması, IŞİD'le mücadele, yabancı savaşçıların denetim altına alınması, ayrılıkçı hareketlerin sonlandırılması ve ülkenin jeopolitik konumundan yararlanılması gibi konularda çıkarları kesişmiştir. Bu çıkar kesişimi, Suriye'nin istikrarının ve toprak bütünlüğünün korunması ile yeni yönetimin kalıcılığının desteklenmesi yönünde ortak bir zeminin oluşmasına katkı sağlamıştır. Mevcut koşullarda bu istikrarı sağlayacak güçlü bir alternatifin bulunmaması, yeni yönetimin güvenlik kontrolünü sağlama, silahlı oluşumları entegre etme ve devlet kurumlarını yapılandırma kapasitesiyle birleştiğinde, dış aktörlerin desteğinin büyük ölçüde sağlanmasına katkıda bulunmuştur. Böylece dış çevre, Mısır örneğindeki gibi yönetimi zayıflatan değil, aksine onun kalıcılığını destekleyen bir

unsura dönüşmüştür. Yeni yönetimin bu desteği ekonomik toparlanma, güvenlik ve yeniden imar süreçlerine yönlendirebilmesi, iç sorunlardan kaynaklanabilecek meşruiyet kayıplarının etkisini azaltmasına imkân sağlayabilir. Ayrıca bu durum, İsrail kaynaklı güvenlik tehditlerinin yönetilmesi ve ekonomik istikrarın sağlanması hususunda yönetimin hareket alanını genişletmektedir. Bu üç eksende ortaya çıkan farklılıklar bütün olarak değerlendirildiğinde, çalışmanın başında ortaya konan hipotezi destekleyen bir tablonun ortaya çıktığı söylenebilir.

Bununla birlikte, iktidarda kalma kapasitesi ile başarılı bir demokratik dönüşüm arasında doğrudan bir ilişki kurulamaz. Yeni Suriye yönetiminin varlığını sürdürmesini sağlayan koşullar, kendiliğinden başarılı bir demokratikleşmeyi beraberinde getirmemektedir. Başarılı bir demokratik dönüşümün gerçekleştirilebilmesi ise yeni yönetimin vatandaşlık, katılım ve yönetimde etkililik alanlarında daha somut adımlar atmasını; kurumları reforme etmesini, ekonomide gözle görülür bir iyileşme sağlamasını, geçiş dönemi adaleti sürecini hızlandırmasını, kapsayıcı bir siyasal katılım alanı açmasını, ulusal kimliği pekiştirmesini ve toplumsal uyumu güçlendirmesini gerektirmektedir. Halk Meclisinin 12 Temmuz 2026'daki ilk oturumu bu doğrultuda önemli bir eşik niteliği taşısa da, sürecin kalıcı bir siyasal çoğulculuğa mı yoksa yeni bir otoriter yapılanmaya mı evrileceği, geçiş sürecinin ilerleyen safhalarında netlik kazanacaktır.

Çalışmanın siyasal İslam literatürüne asıl katkısı ise vaka karşılaştırmasının ötesine geçmektedir. HTŞ'nin cihatçı Selefilik geçmişinden 14 yıl içinde pragmatik ve yerelleşmiş bir siyasi aktöre dönüşmesi -bu pragmatizmin demokrasiyi değil, ideolojik katılıktan siyasi gerçekçiliğe geçişi ifade ettiğini belirtmek gerekir- bu çalışma kapsamında bir tür "analitik şok" olarak nitelendirilebilir; zira cihatçı Selefilik literatüründe, bu tür bir dönüşümü açıklayacak tutarlı bir teorik çerçeve bulunmamaktadır. Bu dönüşüm, İhvan ve Nahda'nın onlarca yıla yayılan, kademeli ve kendi fikrî birikimleriyle desteklenen dönüşümünden niteliksel olarak farklıdır; zira HTŞ'nin dönüşümü, önceden şekillendirilmiş bir ideolojik üretimin sonucu olmaktan ziyade, olayların ardından ortaya çıkan ve zorunluluk ile taktiksel gerekçeler üzerinden meşrulaştırılan parçalı açıklamalarla şekillenmiştir.

Bu bulgular, siyasal İslam'ın geleceği açısından da bir dizi soruyu beraberinde getirmektedir. Mısır ve Tunus'ta barışçıl yolların tıkanması ile HTŞ'nin silahlı mücadele yoluyla elde ettiği görece başarının ortaya çıkması, İslamcı hareketler arasında ne tür bir stratejik ders çıkarılacağı sorusunu gündeme taşımaktadır: HTŞ deneyimi, diğer İslamcı akımlar için silahlı mücadelenin siyasi pragmatizme ulaşmanın alternatif bir yolu olarak

görülmesine mi yol açacaktır? Yoksa bu deneyim, kendine özgü ve tekrarlanamaz koşulların (kurumsal çöküş, örgütlü bir siyasi muhalefetin yokluğu, elverişli bir dış çevre) ürünü olarak mı okunacaktır? HTŞ'nin ideolojik dönüşümünün derinliği ve kalıcılığı, özellikle ekonomik toparlanmanın ve siyasi katılımın somut sonuçlar üretip üretmeyeceği netleştiğinde daha belirgin hâle gelecek; bu model diğer cihatçı Selefi akımlar için gerçek bir referans noktası hâline mi gelecek, yoksa Suriye'ye özgü istisnai bir vaka olarak mı kalacaktır? Ve nihayet, bu tür bir silahlı pragmatizm örneğinin başarılı sayılması, bölgedeki yerel cihatçı akımları güçlendirme potansiyeli mi taşımaktadır, yoksa tam tersine İslamcı hareketleri barışçıl siyasi katılım yollarına mı yöneltebilir? Bu sorular, mevcut çalışmanın sınırları dışında kalmakla birlikte, HTŞ deneyiminin siyasal İslam literatüründe açacağı yeni araştırma alanlarının çerçevesini çizmektedir.

Sonuç olarak, Suriye'deki iktidar deneyimi, tamamlanmış bir demokratik geçiş değil, sonucu henüz kesinleşmemiş bir dönüşüm sürecidir. Bu tezin ulaştığı temel sonuca göre, Suriye'deki farklı siyasi, kurumsal ve dış koşullar, Mısır ve Tunus'ta yaşanan kısa vadeli başarısızlıkların aynı biçimde tekrarlanma ihtimalini düşürmektedir; ancak bu durum, ne başarılı bir demokratik geçişin garantisi ne de İslamcı hareketler için genelleştirilebilir bir model anlamına gelmektedir.

KAYNAKÇA

Abdel Ghafar, A. (2022). *Egyptian Foreign Policy During the Sisi Era.* Middle East Council on Global Affairs. [Erişim: 05.08.2026, https://mecouncil.org/publication/egyptian-foreign-policy-during-the-sisi-era]

Abdulmevlâ, İ. (2025). *Et-Tahavvülü'd-dîmukrâtî fî Tûnis (2011-2021): Murâceât nakdiyye li'l-mesâr ve'l-edvâr.* Ed-Dâru'l-Arabiyye li'l-Ulûm Naşirûn, Birleşik Arap Emirlikleri.

Abdurrahmân, T. (1997). *El-amelü'd-dînî ve tecdîdü'l-akl.* El-Merkezü's-Sekâfî El-Arabî, Lübnan.

Abdurrâzık, A. (2012). *El-İslâm ve usûlu'l-hükm.* Dâru'l-Kitâbi'l-Mısrî, Mısır.

Abdurrâzık, M. (2025). *Keyfe yümkinü en tü'essire ahdâsü's-Süveydâ ale'l-mesâri'l-intikâlî fî Sûriyye.* El-Merkezü'l-Mısrî li'd-Dirâsâti'l-İstirâtîciyye. [Erişim: 20.07.2026, https://ecss.com.eg/54452/]

Abdülcebbâr, F. (1995). *El-kavmiyyetü: Meradu'l-asr em halâsuh?*. Dâru's-Sâkî, Lübnan.

Abdülfâdıl, M. (1979). *En-neft ve'l-vahdetü'l-Arabiyye: Te'sîru'n-nefti'l-Arabî alâ müstakbeli'l-vahde ve'l-alâkâti'l-iktisâdiyyeti'l-Arabiyye*. Merkezü Dirâsâti'l-Vahdeti'l-Arabiyye, Lübnan.

Abdülfettâh, B. (2014). *İhvânu Mısr ve Nahdatü Tûnis: Kıssatü mesârayn*. El-Cezire Net. [Erişim: 11.02.2014, https://aja.me/mnq9k]

Abdülgaffâr, F. (2016). *Er-rebîu'l-Arabî*. El-Cenâdiriyye Li'n-Neşr Ve't-Tevzî', Ürdün.

Abdülhakîm, A. (2019). *Vezîru'l-hâriciyyeti'l-Mısrî fî ahdi'l-İhvân: Tsaddeynâ li-ihterâki'l-cemaâti li-sevâbiti siyâseti'l-Kâhire tücâhe'l-müctemai'd-devlî.* Independent Arabia. [Erişim: 02.04.2019, https://www.independentarabia.com/node/16251]

Abdülhalîm, A. (2012). *El-Vilâyâtü'l-Müttehidetü'l-Emrîkiyye Ve't-Tahavvülâtü's-Sevriyyetü'ş-Şa'biyye Fî Düveli Mihveri'l-İ'tidâli'l-Arabî (2010-2011)*. (Yüksek Lisans Tezi). Câmiatü En-Necâh El-Vataniyye, Külliyyetü'd-Dirâsâti'l-Ulyâ, Nablus.

Abdülhay, A. T. (2017). İdâretü'l-merhaleti'l-intikâliyye beyne istirâteciyyâti'l-fâilîn ve tahaddiyâti'l-vâkı': Dirâse takvîmiyye li tecribeti düveli'r-rebîi'l-Arabî. *El-Mecelletü'l-İlmiyye Li Külliyyeti'd-Dirâsâti'l-İktisâdiyye Ve'l-Ulûmi's-Siyâsiyye, 2*(4), 7-32.

Abdüllatıf, S. (2025). Regional Attitudes toward the New Syria. *Rouya Turkiyyah, 1*(14), 53-70.

Abdülmün'im, Î. (2012). *Hükûmetü Kandîl.. Kesîrun mine't-teknûkrât.. Kalîlun mine'l-İhvân.* Anadolu Ajansı. [Erişim: 11.04.2026, https://v.aa.com.tr/350685]

Abidîn, M. (2016). *Ra'sü'l-mâli'l-ictimâî fî Sûriyâ beyne't-teâkül ve muhâvelâti i'âdeti'l-binâ*. Cüsûr li'd-Dirâsât. [Erişim: 09.07.2026, https://jusoor.sy/p-O1I_kUU]

Abou Rahal, L. (2024). *Syria govt loses control of key city Daraa*. Al-Monitor. [Erişim: 04.06.2026, https://www.al-monitor.com/originals/2024/12/syria-govt-loses-control-key-city-daraa]

Abtar, R. (2025). *El-Kongriys yfulğî ukûbâti Kaysar alâ Sûriyye*. Eş-Şarku'l-Evsat. [Erişim: 24.06.2026, https://aawsat.com/node/5220604]

Achy, L. (2011). *Tunisia's economic challenges*. Carnegie Middle East Center. [Erişim: 10.08.2026, https://carnegieendowment.org/middle-east/research/2011/12/tunisias-economic-challenges]

Adil, M. (2011). *Tunus halk devrimi ve sonrası*. Ortadoğu Araştırmalar Merkezi. [Erişim: 23.08.2026, https://orsam.org.tr/yayinlar/tunus-halk-devrimi-ve-sonrasi/]

Affân, A. (2016). *Ed-Devletü'l-Arabiyyetü'l-Hadîse Es-Siyâkât Ve't-Teşevvühât*. Kitabat [Erişim: 18.12.2025, https://kitabat.com/cultural/%D8%A7%D9%84%D8%AF%D9%88%D9%84%D8%A

9-%D8%A7%D9%84%D8%B9%D8%B1%D8%A8%D9%8A%D8%A9-%D8%A7%D9%84%D8%AD%D8%AF%D9%8A%D8%AB%D8%A9-%D8%A7%D9%84%D8%B3%D9%8A%D8%A7%D9%82%D8%A7%D8%AA-%D9%88%D8%A7%D9%84%D8%AA/]

Ahmed, A. (1998). Nahve ta'rîfi'l-hareketi'l-İslâmiyye: El-Harakâtü'l-İslâmiyye fî Asyâ. A. A. Ebû Zayd (Ed.), Merkezü'd-Dirâsâti'l-Âsiyaviyye, Kahire, s. 1-30.

Ahmed, Z. (2001). Tahavvulât Ve Müteğayyirâtü'l-Hareketi'l-İslâmiyye El-Muâsıra Fî'l-Vatani'l-Arabî Fî'l-Akdi'l-Ahîr. *El-Harakâtü'l-İslâmiyye Ve'd-Dîmukrâtiyye: Dirâsât Fî'l-Fikri Ve'l-Mümârese*, Merkezü Dirâsâti'l-Vahdeti'l-Arabiyye, Beyrut, s. 227-241.

Akîl, Z. (2022). *Devru harekâti'l-İslâmi's-siyâsî fi'l-ezmeti's-Sûriyye 2011-2019*. (Yüksek Lisans Tezi). El-Câmiatü'l-Lübnâniyye, Külliyyetü'l-Hukûk ve'l-Ulûmi's-Siyâsiyye ve'l-İdâriyye, Beyrut.

Alhamid, H. M. (2026). The ongoing changes in Syria after December 8, 2024: Implications for the region and the Arab world. *Journal of Strategic and Military Studies, 8*(30), 119-144.

Alarabiya (2012). Evvelü hitâbin li'r-reîsi'l-münteheb Muhammed Mursî. [Erişim: 10.08.2026, https://www.alarabiya.net/articles/2012%2F06%2F24%2F222521]

Alarabiya (2026). *Sûriyye testekmilü teşkîle Meclisi'ş-Şa'bi'l-intikâlî ba'de ta'yîni'ş-Şer'i li-âhiri 70 udven*. [Erişim: 10.07.2026, https://ara.tv/wuv1t]

Ali, H. (2026). Sûriyye ve Türkiyye ve'l-Ürdün yeftehûne âfâkan cedîdeten li't-teâvüni'l-iktisâdî. Independent Arabia. [Erişim: 29.06.2026, https://www.independentarabia.com/node/646435]

Ali, M. (2019). *El-Ahtâü'l-kâtile li-Mursî fi's-siyâseti'l-hâriciyye.. Limâzâ feşile'l-İhvân.* El-Cezire Net. [Erişim: 03.03.2026, https://aja.me/zfyet]

Aljamee, R. K. (2026). *İlâ eyne vasalati'l-adâletü'l-intikâliyye fî Sûriyye?*. Televizyon Sûriyya. [Erişim: 26.06.2026, https://www.syria.tv/361111]

AlJazeera English (2025). *Turkey threatens military action against Kurdish forces in Syria*. [Erişim: 08.01.2025, https://aje.io/9jssox]

Al-Jnaidi, L. (2025a). Sûriyye... Mersûmün riâsiyyün bi-teşkîli lecneti'l-intihâbâti Meclisi'ş-Şa'b. *Anadolu Ajansı*. [Erişim: 24.08.2026, **https://v.aa.com.tr/3597602**]

Al-Jnaidi, L. (2025b). Sûriyye intihâbâtün tekmîliyyetün li'l-berlemân fî Tel Ebyad ve Re'si'l-Ayn. *Anadolu Ajansı*. [Erişim: 16.06.2026, **https://v.aa.com.tr/3725244**]

Al-Jnaidi, L. (2026a). *Ed-Difâu an Sûriyye tarfudü istihdâme Kasad sücûne Dâiş evrâka müsâveme*. Anadolu Ajansı. [Erişim: 18.06.2026, https://v.aa.com.tr/3805534]

Al-Jnaidi, L. (2026b). Sûriyye: Lem nesıl li-netâicin bi-muhâdesâtinâ maa İsrâîl ve harîsûne alâ kesri'l-cümûd. *Anadolu Ajansı*. [Erişim: 23.06.2026, https://v.aa.com.tr/3963465]

Al-Jurdi, W. A. (2026). *Ba'de tesrîhâti Trump an devrin muhtemelin li-Sûriyye fî Lübnân... Mâ ellezî tahmilühû ziyâretü'ş-Şeybânî ilâ Beyrût?*. Euronews. [Erişim: 04.07.2026, https://arabic.euronews.com/2026/07/02/al-shaibani-joseph-aoun-nabih-berri-nawaf-salam-ahmed-al-sharaa-hezbollah-syria-leb?utm_source=chatgpt.com]

Alkhabour (2025). *Hükûmetü's-Sûriyye tebdeü i'âdete'l-mafsûlîn bi-sebebi müşâreketihim bi's-sevre ilâ vezâifihim*. [Erişim: 24.04.2025, https://alkhabour.com/ar/post/5062/]

Alsweilmin, A. (2025). Geopolitical implications and challenges of the transitional phase in Syria after the fall of the Assad regime (2024): An analytical study. *Journal of Political Science and Law*, *11*(46), 193-214.

Alyousef, S. (2025). *Bedvü's-Suveydâ an evveli tehcîrin kasriyyin fî Sûriyâ'l-cedîde.* Televizyon Sûriyya. [Erişim: 11.08.2026, https://www.syria.tv/322933]

Alyousef, S. (2026). *Mîzâniyyetü Sûriye.. Fâizun fî hazîneti'd-devle ve aczun fî hayâti'l-muvâtin.* Televizyon Sûriyya [Erişim: 11.08.2026, https://www.syria.tv/352397]

Al-Zaraee, N. & Shaar, K. (2021). *The economics of Hayat Tahrir al-Sham*. Middle East Institute. [Erişim: 16.06.2026, https://www.mei.edu/publications/economics-hayat-tahrir-al-sham]

Amâra, M. (1988). *Cemaleddîn El-Efgânî: Mûkızu'ş-şark ve feylesûfu'l-İslâm*. Dâru'ş-Şurûk, Mısır.

Amâra, M. (2003). *El-İslâmü's-siyâsî ve't-ta'addüdiyyetü's-siyâsiyye min manzûrin İslâmî*. Merkezü'l-İmârât Li'd-Dirâsât Ve'l-Bühûsi'l-İstrâteciyye, El-İmârâtü'l-Arabiyyetü'l-Müttehide.

Amâra, M. (2006). *Muhammed Abduh: El-A'mâlü'l-kâmile*. Dâru'ş-Şurûk, Mısır.

Amîn, H. (2026). *Hel mîzâniyyetü's-sûriyye fi'l-âmi'l-fâit.. Mine'l-âcizi ile'l-fâiz*. El-Arabî el-Cedîd. [Erişim: 11.08.2026, https://www.syria.tv/%D9%85%D9%8A%D8%B2%D8%A7%D9%86%D9%8A%D8%A9-%D8%B3%D9%88%D8%B1%D9%8A%D8%A7-%D9%81%D8%A7%D8%A6%D8%B6-%D9%81%D9%8A-%D8%AE%D8%B2%D9%8A%D9%86%D8%A9-%D8%A7%D9%84%D8%AF%D9%88%D9%84%D8%A9-%D9%88%D8%B9%D8%AC%D8%B2-%D9%81%D9%8A-%D8%AD%D9%8A%D8%A7%D8%A9-%D8%A7%D9%84%D9%85%D9%88%D8%A7%D8%B7%D9%86]

Anadolu Ajansı (2014). *Mursi'nin İktidardaki Bir Yılı*. [Erişim: 11.04.2026, https://v.aa.com.tr/145655]

Anderson, L. (1987). The state in the Middle East and North Africa. *Comparative Politics*, *20*(1), 1-18.

A'râb, İ. (2000). *El-İslâmü's-siyâsî ve'l-hadâse*. İfrîkiyâ Eş-Şark, Lübnan.

Arabî 21 (2015). *El-Cûlânî yetehaddesü an Âsıfeti'l-Hazm ve'l-İhvân ve'd-devle*. [Erişim: 12.08.2026, https://arabi21.com/story/835658/]

ASIA (2025). *Müstakbelü'l-kavânîni's-Sûriyye fî evveli ferâğin teşrî'î*. [Erişim: 28.12.2025, https://www.asianewslb.com/?page=article&id=190443]

Arı, T. (2004). *Geçmişten günümüze Ortadoğu: Siyaset, savaş ve diplomasi*. Alfa Yayınları, Türkiye.

Baktaya, A. (2009). *Osmanlı Suriye'sinde Arapçılığın doğuşu.* Bengi Yayınları, Türkiye.

Baraka, E. (2025). Et-Troyka.. Min arabetin rûsiyyetin techürruhâ selâsü hayûlin ilâ tesmiyetin li-licânin devliyye. El-Cezire Net. [Erişim: 17.03.2026, https://aja.ws/qjij15]

Bârût, C. (1994). *Yesribü'l-cedîde: El-Harakâtü'l-İslâmiyyetü'r-râhine*. Riyâd Er-Rayyes, İngiltere.

Bayat, A. (2016). *Mâ ba'de'l-İslâmeviyye: El-Evcühü'l-müteğayyire li'l-İslâmi's-siyâsî* (Çev. M. El-Arabî). Beyrut: Cedâvil Li'n-Neşr Ve't-Terceme Ve't-Tevzî'. (Orijinal yayın tarihi, 2013).

Bayat, A. (2023a). *Hayât sevriyye: Yevmiyyâtü'r-rebîi'l-Arabî* (Çev. V. Sahhâb). Beyrut: Merkezü Dirâsâti'l-Vahdeti'l-Arabiyye. (Orijinal yayın tarihi, 2021).

Bayat, A. (2023b). An hakbeti mâ ba'de'r-rebîi'l-Arabî. Ba'de's-sevrâti'l-Arabiyye: İâdetü't-tefkîr fî nazariyyeti'l-intikâli'd-dîmukrâtî, K. El-Annânî & A. El-Efendî (Ed.), El-Merkezü'l-Arabî Li'l-Ebhâs Ve Dirâsâti's-Siyâsât, Beyrut, s. 141-161.

BBC Arabic (2024). *İtlâku amelîyyetin askeriyyetin fî garbi Sûriyye li-mülâhakati milişyâti'l-Esed*. [Erişim: 22.06.2026, https://www.bbc.com/arabic/articles/c0473zkkzqro]

BBC Arabic (2025a). *Mü'temeru'l-hivâri'l-vatanî's-Sûrî: Hel necaha'l-mü'temeru fî temhîdi't-tarîki emâme merhaletin intikâliyyetin selise?*. [Erişim: 17.07.2026, https://www.bbc.com/arabic/articles/cgkmj310mpko]

BBC Arabic (2025b). *Men hüve Mikdâd Fettâha za'îmü Livâi Dır'i's-Sâhil fî Sûriyye*. [Erişim: 22.06.2026, https://www.bbc.com/arabic/articles/cm2kjy7de4do.amp]
BBC Arabic (2025c). *Mezâbihu fî Sûriyye tüevdî bi-hayâti nahve 1000 şahsın ve Meclisü'l-Emn yen'akıdü li-münâkaşeti mâ hades*. [Erişim: 23.06.2026, https://www.bbc.com/arabic/articles/cy83vl9zz7lo.amp]
BBC Arabic (2025d). *Meclisü'ş-Şa'bi's-Sûrî hel hiye intihâbâtün bi'l-fi'l?*. [Erişim: 17.06.2026, https://www.bbc.com/arabic/articles/c5yq26lgzqdo]
BBC Arabic (2026a). *Ed-Dâhiliyyetü's-Sûriyye tü'ekkidü hurûbe adedin min sücenâi tanzîmi'd-devle akalle bikesîrin mimmâ zükire alâ lisâni Kasad ve'ş-Şer' ve Trump yü'ekkidâni alâ hukûki'l-Ekrâd*. [Erişim: 18.06.2026, https://www.bbc.com/arabic/articles/cpwnvnd5xp5o]
BBC Arabic (2026b). *Hel tusbihu Sûriyye memerren li't-tâka bedîlen an madîki Hürmüz?*. [Erişim: 24.06.2026, https://www.bbc.com/arabic/articles/c3v2p3zpq4ko]
BBC Arabic (2026c). *Kuvvâtün İsrâîliyyetün tuvâsılü itlâka'n-nâri ve't-tegallüle fî rîfi Dera'â cenûbî Sûriyye*. [Erişim: 04.07.2026, https://www.bbc.com/arabic/articles/cj3gvze110go]
Beitinjaneh, S. (2026). *A new patrimonialism is undermining Syria's transition*. Sada, Carnegie Endowment for International Peace. [Erişim: 20.07.2026, https://carnegieendowment.org/sada/2026/06/a-new-patrimonialism-is-undermining-syrias-transition]
Belhaj Salah, O. (2014). *A resurgence of Tunisia's counterrevolutionaries?* Sada, Carnegie Endowment for International Peace. [Erişim: 03.04.2026, https://carnegieendowment.org/sada/2014/04/a-resurgence-of-tunisias-counterrevolutionaries]
Ben Khelifa, H. (2021). *Ten years into the Tunisian Revolution, The specificities and limitations of 'exceptionalism.* Tni.
[Erişim: 25.02.2026, https://www.tni.org/en/article/ten-years-into-the-tunisian-revolution]
Bensa'îd, S. (1987). *El-İdiyolociyât ve'l-hadâse: Kırâat fi'l-fikri'l-Arabî'l-muâsır*. El-Merkezü's-Sekâfî El-Arabî, Fas.
Beşindî, M. R. (2023). *El-Harakâtü'l-ictimâiyye ve'l-ahzâbü's-siyâsiyye: El-İslâmü's-siyâsî fî Mısır ve Tûnus ve'l-Mağrib*. Merkezü Dirâsâti'l-Vahdeti'l-Arabiyye, Lübnan.
Bikâî, M. (2025). *İdâretü müessesâti'l-hidmeti'l-âmme ba'de sukûti nizâmi'l-Esed*. El-Merkezü'l-Arabî li-Dirâsâti Sûriyye el-Muâsıra. [Erişim: 25.06.2026, https://www.harmoon.org/?p=40369]
Bilgenoğlu, A. (2007). *Osmanlı Devleti'nde Arap milliyetçi cemiyetleri*. Yeniden Anadolu Ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Yayınları, Türkiye.
Bişâre, A. (2012). *Es-Sevretü't-Tûnusiyyetü'l-mecîde: Bünyetü's-sevre ve sayrûratuhâ min hılâli yevmiyyâtihâ*. El-Merkezü'l-Arabî Li'l-Ebhâs Ve Dirâsâti's-Siyâsât, Lübnan.
Bişâre, A. (2013). *Sûriyye derbü'l-elem nahve'l-hürriyye: Muhâvele fi't-târihi'r-râhin*. El-Merkezü'l-Arabî Li'l-Ebhâs Ve Dirâsâti's-Siyâsât, Katar.
Bişâre, A. (2023). *El-Müctemau'l-medenî: Dirâse nakdiyye*. El-Merkezü'l-Arabî Li'l-Ebhâs Ve Dirâsâti's-Siyâsât, Katar.
Boubekeur, A. (2016). Islamists, Secularists and Old Regime Elites in Tunisia: bargained Competition. *Mediterranean Politics*, *21*(1), 107–127.
Bradley, J. R. (2013). *Mâ ba'de'r-rebîi'l-Arabî: Keyfe ihtatafe'l-İslâmiyyûn sevrâti'ş-Şarki'l-Evsat* (Çev. Ş. A. Taha). Kahire: Müessesetü Hindâvî Li't-Ta'lîm Ve's-Sekâfe. (Orijinal yayın tarihi, 2012).
BTI Project (2026). *BTI 2026 Tunisia country report*. [Erişim: 03.04.2026, https://bti-project.org/en/reports/country-report/TUN]

Buayta, S. (2023). Ed-Devletü'l-vataniyyetü'l-Arabiyye: Mezâhiru't-tesaddu' ve rihânâtü iâdeti'l-binâ' Sûriye nemûzecen. *Mecelletü Revâk Meyselûn*, (8), 63-82.
Bûşmâh, O. (2020). Ed-Devletü'l-vataniyyetü'l-Arabiyye: Dirâse târîhiyye. *Mecelletü Ekâdîmiyâ Li'l-Ulûmi's-Siyâsiyye*, *6*(2), 173-191.
Cermûnî, R. (2018). Mine'l-İslâmeviyye ilâ mâ ba'de'l-İslâmeviyye: Tahavvülâtü'l-İslâmi's-siyâsî. *Mecelletü Zevât*, (43), 23-39.
Cezmâtî, H. (2025). *Mâ hiye'l-Emânetü'l-Âmme li'ş-Şuûni's-Siyâsiyyeti's-Sûriyye*. El-Cumhûriyye Net. [Erişim: 07.07.2026, /https://aljumhuriya.net/ar/2025/04/08/%D9%85%D8%A7-%D9%87%D9%8A-%D8%A7%D9%84%D8%A3%D9%85%D8%A7%D9%86%D8%A9-%D8%A7%D9%84%D8%B9%D8%A7%D9%85%D8%A9/]
CNBC Arabiya (2026). *Ba'de tevkîi akdin maa Sûriyye... ConocoPhillips el-Amrîkiyye: Nadau itâren âmmen li-tatvîri ve istikşâfî mahfazatin min usûli'l-gâz*. [Erişim: 16.06.2026, https://www.cnbcarabia.com/153401/]
CNN Arabic (2025). *Bi'l-esmâ... 23 vezîren bi'l-hükûmeti's-Sûriyyeti'l-cedîde ve's-Suûdiyye türahhibu ve tetatalla*. [Erişim: 17.07.2026, https://arabic.cnn.com/middle-east/article/2025/03/30/names-syrian-ministers-new-government]
CNN Arabic (2026a). *El-Ceyşü'l-Amrîkî yu'linü incâze naklı mu'tekalî "Dâiş" min Sûriyye li'l-Irâk... Kem adedühüm ve men seyut'imühüm?*. [Erişim: 18.08.2026, https://arabic.cnn.com/middle-east/article/2026/02/13/centcom-completes-transfer-of-isis-detainees-from-syria-to-iraq]
CNN Arabic (2026b). *Mâzâ kâle'ş-Şer' ba'de iktirâhi Trump tedahhule Sûriyye li-kıtâli Hizbullah?*. [Erişim: 23.06.2026, https://arabic.cnn.com/middle-east/article/2026/06/22/ahmed-al-sharaa-trump-suggestion-syria-hezbollah-lebanon]
Cüdân, F. (1997). *El-mâdî fi'l-hâdır: Dirâsât fî teşekkülât ve mesâliki't-tecrübeti'l-fikriyyeti'l-Arabiyye*. El-Müessesetü'l-Arabiyye Li'd-Dirâsât Ve'n-Neşr, Lübnan.
Çiçek, N. (2024). *9 soruda Halep'te yaşananların perde arkası*. Independent Türkçe. [Erişim: 04.06.2026, https://www.indyturk.com/node/749904/yazarlar/9-soruda-halepte-ya%C5%9Fananlar%C4%B1n-perde-arkas%C4%B1]
Da'dûş, A. (2023). *Makâlâtü'l-aşriyyeti'l-hamrâ*. Ufuk Neşriyyâtî, Türkiye.
Dâher, M. (1991). *Ed-devle ve'l-müctema' fi'l-meşrıkı'l-Arabî 1840-1990*. Dâru'l-Âdâb, Lübnan.
Dâlâtî, Y. (2025). *Men hüm a'zâü'l-lecneti't-tahdîriyye li-mü'temeri'l-hivâri'l-vatanî's-Sûrî*. Nûn Post. [Erişim: 17.07.2026, https://www.noonpost.com/293069/#]
Dasuki, E. (2017). *The role of jihadi movements in Syrian local governance*. Omran Strategic Studies. [Erişim: 16.06.2026, https://omrandirasat.org/en/research/the-role-of-jihadi-movements-in-syrian-local-governance/]
Dawn, C. (1998). *Osmanlıcılıktan Arapçılığa* (Çev. B. Aydın & T. Temiz). İstanbul: Yöneliş Yayınları. (Orijinal yayın tarihi, 1973).
Delâtî, F. & Reşîd, A. (2026). *El-Irâk ya'tezimü tasdîre'n-nefti'l-hâm ve'n-nafta abre Sûriyye ba'de sadmeti madîki Hürmüz*. Reuters. [Erişim: 24.06.2026, https://www.reuters.com/ar/business/E5WOV2SJHNLY3NVYDRUR5FIPHE-2026-06-19]
Derrâcî, İ. (2026). *Sûriyye fi'l-ahdi'l-cedîd: Mesâru'l-adâleti'l-intikâliyye*. El-Merkezü'l-Arabî li-Dirâsâti Sûriyye el-Muâsıra. [Erişim: 06.07.2026, https://www.harmoon.org/?p=64858]
Dervîş, İ. (2025). *Ta'yînâtün vâsiatün ve heykeletün şâmiletün li-Vezârâti'd-Dâhiliyyeti's-Sûriyye*. Independent Arabia. [Erişim: 13.07.2026, https://www.independentarabia.com/node/624479]

Diamond, L. (2010). Why are there no Arab democracies? *Journal of Democracy*, *21*(1), 93-112.
Dîb, K. (2012). *Târihu Sûriyye'l-muâsır: Mine'l-intidâbi'l-Fransî ilâ sayfi 2011*. Dâru'n-Nehâr, Lübnan.
DW (2025). *Mü'temeru'l-hivâri'l-vatanî - intikâlât li'l-isticâl ve da'fi't-temsîl*. [Erişim: 24.02.2025, https://amp.dw.com/ar/مؤتمر-الحوار-الوطني-السوري-انتقادات-للاستعجال-وضعف-التمثيل/a-71735032]
Ebû Acûr, M. (2025). *Avdetü'l-hareketi'l-İslâmiyye ilâ devrihe'r-riyâdî*. Dâru'l-Kelime, Mısır.
Ebû Haniyye, H. (2018). Mine'l-İslâmi's-siyâsî ilâ mâ ba'deh: Nikâş fi'l-mefâhîm ve'l-utrûhât. *Mâ ba'de'l-İslâmi's-siyâsî: İşkâliyyâtü'l-mustalah ve'l-mefhûm*, M. Ebû Rummân (Ed.), Müessesetü Friedrich Ebert, Amman, s. 23-56.
Ebû Haniyye, H. (2021). Es-Selefiyyûn beyne't-tecribeti'l-hizbiyye ve'l-ameli'd-da'vî. *El-İslâmiyyûn ba'de akdin mine'r-Rabîi'l-Arabî*, A. Et-Tâî (Ed.), Friedrich-Ebert-Stiftung, Amman, s. 221-247.
Ebû Haniyye, H. (2026). Dâiş bilâ hilâfe: İnbisâk cedîd ba'de serîrî. *Müstakbelü Dâiş ve'l-cihâdiyye fî zılli tesâudi'l-ezmât, El-İslâmiyyûn ma bade's-sâbi min Ekutûbir: Sü'âlü'l-hüviyye ve'l-masîr*, M. Affân ve M. El-Butûş (Ed.), Ma'hedü's-Siyâse ve'l-Müctema, Amman, s. 118-127.
Ebû Rummân, M. (2010). *El-Islâhu's-siyâsî fi'l-fikri'l-İslâmî: El-Mukârabât, el-kuvâ, el-evleviyyât, el-istrâteciyyât*. Eş-Şebeketü'l-Arabiyye Li'l-Ebhâs Ve'n-Neşr, Lübnan.
Ebû Rummân, M. (2013). *Es-Selefiyyûn ve'r-rebîu'l-Arabî*. Merkezü Dirâsâti'l-Vahdeti'l-Arabiyye, Lübnan.
Ebû Rummân, M. (2026). El-İslâmü'l-cihâdî fi'l-hükm: Ed-delâlât ve't-tedâiyât. *El-İslâmü's-siyâsî mine'r-Rabîi'l-Arabî ilâ's-sâbi min Ekutûbir, El-İslâmiyyûn ma bade's-sâbi min Ekutûbir: Sü'âlü'l-hüviyye ve'l-masîr*, M. Affân & M. El-Butûş (Ed.), Ma'hedü's-Siyâse ve'l-Müctema, Amman, s. 17-29.
Ed-Dayka, R. (2015). Ed-Devletü'l-vataniyyetü'l-Arabiyye: Hâletün intikâliyyetün müstemirra. *Atvâru't-târîhi'l-intikâlî: Meâlâtü's-sevrâti'l-Arabiyye*, El-Merkezü'l-Arabî Li'l-Ebhâs Ve Dirâsâti's-Siyâsât, Beyrut, s. 211-241.
Ed-Desûkî, A. (2001). *Avâmilü'l-vahde ve't-tefekkükü'l-Arabî*. Müessesetü İbn Haldûn, Mısır.
Ed-Desûkî, H. (2013). 9 Ezamât fî ahdi Mursî... ve'l-hâliyye ahtaruhâ. *Anadolu Ajansı*. [Erişim: 29.03.2026, https://v.aa.com.tr/280871]
El-Abdullah, S. (2026). *El-Hükûmetü's-Sûriyyetü'l-intikâliyye ba'de âmin alâ teşkîlihâ*. El-Merkezü'l-Arabî li-Dirâsâti Sûriyye el-Muâsıra. [Erişim: 29.06.2026, https://www.harmoon.org/?p=65517]
El-Ahmed, Ş. (2025). *Mâzâ hakkakat Sûriyye iktisâdiyyen ba'de âmin alâ sukûti'l-Esed?*. El-Cezire Net. [Erişim: 24.06.2026, https://aja.ws/rtnmtd]
El-Akkâd, A. M. (2005). *Ed-Dîmukrâtiyye fî'l-İslâm*. Kahire: Şirketü Nahdeti Li't-Tıbâa Ve'n-Neşr Ve't-Tevzî'. Mısr.
El-Alâylî, A. (1996). *Düstûru'l-Arabi'l-kavmî*. Dâru'l-Cedîd, Lübnan.
El-Alkîm, H. H. (1997). *Kadâyâ İslâmiyye muâsıra*. Merkezü'd-Dirâsâti'l-Âsiyaviyye, Mısır.
El-Annânî, H. (2013). Et-Tayyârâtü's-Selefiyye fî Mısır: Tefâülâtü'd-dîn ve's-siyâse ve'l-îdyûlûcyâ. *İtticâhâtü'l-ıslâh ve'd-dîmukrâtiyye ve's-siyâse, El-İslâmiyyûn ve nizâmü'l-hükmi'd-dîmukrâtî: İtticâhât ve tecârib*, El-Merkezü'l-Arabî Li'l-Ebhâs Ve Dirâsâti's-Siyâsât, Beyrut, s. 125-163.
El-Annânî, H. (2016). El-İslâmiyyûn el-Arab ba'de hamsi senevât min er-rebîi'l-Arabî: Es'iletü'l-meşrû' ve'l-îdyûlûcyâ ve't-tanzîm. *Mecelletü Siyâsât Arabiyye*, *4*(18), 41-51.
El-Annânî, H. (2018). *Min dâhili'l-İhvâni'l-Müslimûn: Ed-Dîn ve'l-hüviyye ve's-siyâse* (Çev. A. Ayyâş). Beyrut: Eş-Şebeketü'l-Arabiyye Li'l-Ebhâs Ve'n-Neşr. (Orijinal yayın tarihi, *20*17).

El-Arvî, A. (2011). *Mefhûmü'd-devle*. El-Merkezü's-Sekâfiyyü'l-Arabî, Fas.
El-Atâsî, N. (2015). *Tatavvürü'l-müctemai's-Sûrî 1831-2011*. Atlas li'n-Neşr ve't-Tercüme ve'l-İntâci's-Sekâfî, Lübnan.
El-Avvâ, M. S. (2006). *Fî'n-nizâmi's-siyâsî li'd-devleti'l-İslâmiyye*. Dâru'ş-Şurûk, Mısır.
El-Azm, S. C. (1969). *Nakdü'l-fikri'd-dînî*. Dâru't-Talîa, Lübnan.
El-Azme, B. (1998). *Cîlü'l-hezîme beyne'l-vahde ve'l-infısâl: Müzekkirât*. El-Müessesetü'l-Arabiyye li'd-Dirâsât ve'n-Neşr, Lübnan.
El-Bennâ, H. (2002). *Mecmûatü resâili'l-imâmi'ş-şehîd Hasan el-Bennâ*. Dâru'd-Da've, Mısır.
El-Beyân (2025). *Ahmed eş-Şer': Lestü imtidâden li't-tanzîmâti'l-İslâmiyye ve lâ li'r-Rabîi'l-Arabî*. [Erişim: 12.08.2026, https://www.albayan.ae/news/middle-east/syria/404221]
El-Bişrî, T. (1998). *Beyne'l-İslâm ve'l-urûbe*. Dâru'ş-Şurûk, Mısır.
El-Bîtâr, N. (1982). *Hudûdü'l-hüviyyeti'l-kavmiyye: Nakdâm*. Dâru'l-Vahde, Lübnan.
El-Câbirî, M. A. (1988). *El-Hıtâbü'l-Arabiyyü'l-mu'âsır*. Merkezü Dirâsâti'l-Vahdeti'l-Arabiyye, Lübnan.
El-Cem'âvî, E. (2013). El-İslâmiyyûn fî Tûnus ve tehaddiyâtü'l-binâi's-siyâsî ve'l-iktisâdî li'd-devleti'l-cedîde: Kırâe fî tecrübeti hareketi En-Nahda. *Tecârib fî'l-hükm, El-İslâmiyyûn ve nizâmü'l-hükmi'd-dîmukrâtî*, El-Merkezü'l-Arabî Li'l-Ebhâs Ve Dirâsâti's-Siyâsât, Beyrut, s. 463-522.
El-Cem'âvî, E. (2018). Tecrübetü'l-İslâmi's-siyâsî fî'r-rebîi'l-Arabî: Kırâe fî tecrübeti hareketi En-Nahda. *Mecelletü Zevât*, (42), 41-49.
El-Cemel, M. (2019). Hel demmeret fetretü hükmi'l-İhvân el-iktisâde'l-Mısrî?. *Independent Arabiyye*. [Erişim: 29.03.2026, https://www.independentarabia.com/node/34031]
El-Cezire Net (2011). *İttifâk Tûnusî alâ harîtati tarîk*. [Erişim: 10.04.2026, https://aja.me/8hthr]
El-Cezire Net (2018). *Bi'l-erkâm hâkezâ tadâ'afeti'd-düyûnü'l-Mısriyye fî ahdi's-Sîsî*. [Erişim: 11.04.2026, https://aja.me/phqe8t]
El-Cezire Net (2014). *Ta'arraf alâ Cebheti Feth eş-Şâm en-Nusra sâbikan*. [07..4.2026, https://aja.me/4kocep]
El-Cezire Net (2023). *Limâzâ lâ yetecâvebü'l-Esed mea'l-mübâderati'l-Arabiyye?*. [Erişim: 30.09.2023, https://aja.me/fodjaz]
El-Cezire Net (2024a). *Hükûmetü'l-inkâz es-Sûriyye... Teknokrât yüseyyirûne menâtıka seytarati Heyeti Tahrîri'ş-Şâm*. [Erişim: 06.09.2024, https://aja.ws/pdmjam]
El-Cezire Net (2024b). *El-Cûlânî yatmainü sükkâne Hamâh ve yuveccihü risâleten li'l-Irâk*. [Erişim: 05.12.2024, https://aja.ws/8hkc01]
El-Cezire Net (2025a). *Rad'u'l-udvân: Amelîyye askeriyye eskatati'l-Esed hilâle 12 yevmen*. [Erişim: 29.11.2025, https://aja.ws/7gzaop]
El-Cezire Net (2025b). *Mâ ehemmiyyetü'ş-şerâke beyne Sûriyye ve Amrîkâ li-muhârebeti tanzîmi'd-devle?*. [Erişim: 20.12.2025, https://aja.ws/w7hmd4]
El-Cezire Net (2025c). *Teselsülün zemeniyyün li-ahdâsi's-Sâhili's-Sûrî fî 2025*. [Erişim: 23.06.2026, https://aja.ws/8guk3u]
El-Cezire Net (2025d). *Keyfe bede'et ahdâsü's-Süveydâ ve tetavverat li-ezmeti li'd-devleti's-Sûriyye?*. [Erişim: 20.06.2026, https://aja.ws/u4y51w]
El-Cezire Net (2025e). *Keyfe tenzuru Dımaşk li-netâici mübâhasâtihe'l-ahîre mea Tel Ebîb?*. [Erişim: 07.12.2025, https://aja.ws/rxklxu]
El-Cezire Net (2026a). *Harbün ale'l-muhaddirât: Dabtu 697 milyûne habbeti kaptagûn fî Sûriyye*. [Erişim: 27.06.2026, https://aja.ws/svxxw5]
El-Cezire Net (2026b). *Keyfe teşekkelet Kasad ve mâ terkîbetühe't-tanzîmiyye?*. [Erişim: 19.01.2026, https://aja.ws/f86kuf]
El-Cezire Net (2026c). *Vesâik hasriyyetün li'l-Cezîre tekşifü şebeke zıllin tümevvilü ve tüsellihu fülûle nizâmi'l-Esed*. [Erişim: 02.01.2026, https://aja.ws/ferlqi]

El-Cezire Net (2026d). *Ba'de cedelin vâsi'... El-adlü's-Sûriyye: Nüîdü dirâsete kânûni'l-cerâimi'l-ilikitrûniyye*. [Erişim: 22.06.2026, https://aja.ws/al6lxu]
El-Cezire Net (2026e). *Sûriyye... İntihâbü a'zâi Meclisi'ş-Şa'b fi'l-Haseke ve rîfi Haleb*. [Erişim: 16.06.2026, https://aja.ws/4sf15d]
El-Cezire Net (2026f). *Meclisü'ş-Şa'bi'l-evvel fî Sûriyye'l-cedîde... Harîtatü't-temsîl ve kâimetü'l-mehâm*. [Erişim: 02.07.2026, https://aja.ws/j9pf6w]
El-Cûrşî, S. (2021). Hareketi En-Nahda fî şibâki's-sulta. *El-İslâmiyyûn ba'de akdin alâ'r-rebîi'l-Arabî: Es'iletü's-sevre ve ihtibârü's-sulta*, A. Et-Tâî (Ed.), Müessesetü Friedrich Ebert, Amman.
El-Ensârî, F. (2004). *El-Beyânü'd-da'vî ve zâhiretü't-tadahhumi's-siyâsî*. Dâru'l-Kelime, Mısır.
El-Ensârî, M. C. (1994). *Tekvînü'l-Arabi's-siyâsî ve mağza'd-devleti'l-kutriyye: Medhal ilâ iâdeti fehmi'l-vâkı'l-Arabî*. Merkezü Dirâsâti'l-Vahdeti'l-Arabiyye, Lübnan.
El-Esedî, T. K., & Eş-Şebbût, M. G. (2018). *Âsıfetü't-tağyîr: Er-rebîu'l-Arabî ve't-tahavvülâtü's-siyâsiyye fi'l-mıntıkati'l-Arabiyye*. El-Merkezü'd-Dîmukrâtî El-Arabî, Almanya.
Elfayez, S. A. M. (2025). An analytical study of the political transition process and its challenges in Syria after 2024. *Journal of Political Science and Law*, *11*(46), 166-192.
El-Eyyûbî, N. (2020). *El-İslâmü's-siyâsî: Ed-Dîn ve's-siyâse fi'l-âlemi'l-Arabî* (Çev. M. Kemâl). Beyrut: Merkezü Nemâ Li'l-Bühûs Ve'd-Dirâsât. (Orijinal yayın tarihi, 1991).
El-Filistînî, E. K. (1999). *El-Cihâd ve'l-içtihâd: Te'emmülât fi'l-menhec*. Dâru'l-Beyârik, Ürdün.
El-Gannûşî, R. (1992). *Mehâvir İslâmiyye*. Dâru İkrâ, Lübnan.
El-Gannûşî, R. (1993). *El-Hürriyyâtü'l-âmme fi'd-devleti'l-İslâmiyye*. Merkezü Dirâsâti'l-Vahdeti'l-Arabiyye, Lübnan.
El-Gannûşî, R. (2000). *El-Hareketü'l-İslâmiyye ve mes'eletü't-tağyîr*. El-Merkezü'l-Mağâribî Li'l-Bühûs Ve't-Terceme, İngiltere.
El-Gannûşî, R. (2001). *Min tecribeti'l-hareketi'l-İslâmiyye fî Tûnus*. El-Merkezü'l-Mağâribî Li'l-Bühûs Ve't-Terceme, İngiltere.
El-Ğaytânî, İ. (2013). El-İktisâdü'l-Mısrî fî ahdi Mursî: Hasâd tahlîlî. *El-Mısrî El-Yevm*. [Erişim: 29.03.2026, https://www.almasryalyoum.com/article/603494]
El-Hâc, A. (2026). *El-İhvânü'l-müslimûn fî Sûriyâ.. Hutvetün ile'l-verâi em el-hall?* El-Cezire Net. [Erişim: 15.08.2026, https://aja.ws/8tcun6]
El-Haddâd, M. (2014). El-İstimrâriyye ve't-tağyîr fî'l-hıtab ve'l-mümârase. El-Harakâtü's-siyâsiyyetü'l-İslâmiyye fî'l-Cumhûriyyeti't-Tûnusiyye. *Harakâtü'l-İslâmi's-siyâsî ve's-sulta fî'l-âlemi'l-Arabî: Es-Suûd ve'l-üfûl*, C. Es-Süveydî & A. Es-Saftî (Ed.), Merkezü'l-İmârât Li'd-Dirâsât Ve'l-Bühûsi'l-İstrâteciyye, Abu Dabi, s. 233-296.
El-Haddâd, R. & Muhammed, G. (2001). *Evrâk Şâmiyye min târihi Sûriyye'l-muâsır 1946-1966*. Merkezü'l-Müstakbel li'd-Dirâsâti'l-İstirâtîciyye, Ürdün.
El-Hâfız, M. (2026). *Tecmîdü'l-hayâti's-siyâsiyye fî Sûriyye... İntikâlün batî'ün em îkâun muhtelifün li's-siyâse?*. Televizyon Sûriyya. [Erişim: 07.07.2026, https://www.syria.tv/349795]
El-Hannâşî, A. (2014). El-Hivârü'l-vatanî fî Tûnus: El-âliyyât ve'l-me'âlât. *Merkezü'l-Cezire Li'd-Dirâsât*. [Erişim: 23.08.2026, https://studies.aljazeera.net/ar/files/discussionstrategytosolvearabworldconflict/2014/02/201426105920985479.html]
El-Hüseynî, İ. M. (1952). *El-İhvânü'l-Müslimûn kübrâ'l-harakâti'l-İslâmiyyeti'l-hadîse*. Dâru Beyrûti li't-Tıbâ'a ve'n-Neşr, Lübnan.

El-İhbâriyyetü's-Sûriyye (2025a). *İdâretü şüûni'z-zubbât li'l-İhbâriyye: Ekser min selâseti âlâfî zâbıtın münşakkin tekaddemû bi-talebâtin li'l-avdeti ile'l-hidme*. [Erişim: 11.07.2026, https://alikhbariah.com/?p=21781]

El-İhbâriyyetü's-Sûriyye (2025b). *Vezîru'd-Dâhiliyye yekşifü'l-heykeletü'l-cedîde li'l-vezâre... Evleviyyâtü mücâbeheti't-tehaddiyâti'l-emniyye*. [Erişim: 13.07.2026, https://alikhbariah.com/?p=8716]

El-İhbâriyyetü's-Sûriyye (2025c). *Eş-Şeybânî: El-ittifâkıyyât beyne Rûsyâ ve'n-nizâmi'l-bâid muallaka ve senücrî ziyâreten resmiyyeten li's-Sîn karîben*. [Erişim: 27.06.2026, https://alikhbariah.com/?p=32642]

El-İhbâriyyetü's-Sûriyye (2026a). *Er-Reîsü'ş-Şer' yuvakkiu ittifâka demci Kasad maa'l-hükûmeti's-Sûriyye ve vakfe itlâki'n-nâr*. [Erişim: 16.06.2026, https://alikhbariah.com/?p=47792]

El-İhbâriyyetü's-Sûriyye (2026b). *El-Hilâlî: Mesâru'd-demc müstemirrün ve ahdâsü'l-Haseke müdâne bi'l-kâmil*. [Erişim: 15.06.2026, https://alikhbariah.com/?p=63405]

El-İhbâriyyetü's-Sûriyye (2026c). *El-emnü'd-dâhilî yüfekkikü hüliyyeten mürtabıtaten bi'l-Haşdi'ş-Şa'bî fî Deyrizor ve yûkıfü sitteten min efrâdihâ*. [Erişim: 19.07.2026, https://alikhbariah.com/?p=56993]

El-İhbâriyyetü's-Sûriyye (2026d). *Vezâretü'l-mâliyye tu'linü takdîrâti'l-îrâdât ve'n-nafakât li-mûvâzeneti 2026 ve'l-acz el-mukadder bi'l-erkâm*. [Erişim: 11.08.2026, https://alikhbariah.com/?p=59490]

El-İhbâriyyetü's-Sûriyye (2026e). *Vezâretü't-tâka tu'linü câhiziyyete meşrûi de'mi teâfî katâi'l-miyâh bi-de'mi'l-Bengi'd-Devlî*. [Erişim: 25.06.2026, https://alikhbariah.com/?p=60223]

El-İzzî, G. (2020). El-edvâru'l-hâriciyye ve'd-dâhiliyye fi't-tahavvüli'd-dîmukrâtiyyi't-Tûnisî. *Mecelletü'd-Difâi'l-Lübnânî*, *112*, 5-33.

El-Kâdirî, A. (2026). *Leyse haberen âbiren... Mâzâ ya'nî insihâbü'l-kavâidi'l-Amrîkiyye min Sûriyye?*. Televizyon Sûriyya. [Erişim: 03.07.2026, https://www.syria.tv/353343]

El-Karadâvî, Y. (1997). *Es-Sahvetü'l-İslâmiyye ve hümûmü'l-vatani'l-Arabî ve'l-İslâmî*. Dâru'ş-Şurûk, Mısır.

El-Karadâvî, Y. (2001). *Fıkhu'd-devle fi'l-İslâm: Mekânetühâ, meâlimühâ, tabîatühâ*. Dâru'ş-Şurûk, Mısır.

El-Karadâvî, Y. (2013). *70 Âmen fi'd-da've ve't-terbiye ve'l-cihâd*. Mektebetü Vehbe, Mısır.

El-Kiyâlî, N. (1997). *Dirâse fî târihi Sûriyye's-siyâsiyyi'l-muâsır 1920-1950*. Dâr Talas, Suriye.

El-Kiylânî, R. (2025). *El-vechü'l-meriyy li'l-emn: El-hüviyyetü'l-basariyye ke-rekîzetin li-binâi şer'iyyeti'l-echeze'l-emniyye*. El-Merkezü's-Sûrî li-Dirâsâti'l-Emn ve'd-Difâ'. [Erişim: 14.07.2026, https://misdad.org/ar/project/security-identity/]

El-Kudaymî, N. (2012a). *Eşvâku'l-hürriyye: Mükârabatün li'l-mevkifi's-Selefi mine'd-dîmukrâtiyye*. Eş-Şebeketü'l-Arabiyye Li'l-Ebhâs Ve'n-Neşr, Lübnan.

El-Kudaymî, N. (2012b). *Yevmiyyâtü's-sevre min meydâni't-Tahrîr ilâ Sîdî Bûzîd ilâ sâhati't-tağyîr*. Eş-Şebeketü'l-Arabiyye Li'l-Ebhâs Ve'n-Neşr, Lübnan.

El-Kureydî, M. (2025). *Ed-Devle ve'l-hükûme ve'n-nizâmü's-siyâsî fî Sûriyye*. El-Arabî el-Cedîd. [Erişim: 08.07.2026, https://www.alaraby.co.uk/blogs/%D8%A7%D9%84%D8%AF%D9%88%D9%84%D8%A9-%D9%88%D8%A7%D9%84%D8%AD%D9%83%D9%88%D9%85%D8%A9-%D9%88%D8%A7%D9%84%D9%86%D8%B8%D8%A7%D9%85-%D8%A7%D9%84%D8%B3%D9%8A%D8%A7%D8%B3%D9%8A-%D9%81%D9%8A-%D8%B3%D9%88%D8%B1%D9%8A%D8%A9?utm_source=chatgpt.com]

El-Lebbân, Ş. & Mahmûd, D. (2016). *Suûdü müşşirâti'l-feşel: Teâmülü hükûmeti'l-İhvân maa'l-melefi'l-iktisâdî esnâe hükmi Mursî*. El-Merkezü'l-Arabî li'l-Ebhâs ve'd-Dirâsât. [Erişim: 29.03.2026, https://www.acrseg.org/40041]

El-Mahmûd, H. (2026, 3 Ocak). *Ed-Dâhiliyyetü's-sûriyye.. Muhâvelâtün li-tefkîki irsi'l-kam' ve binâi akîdetin emniyyetin cedîde*. Nun Post. [Erişim: 13.07.2026, https://www.noonpost.com/350608/]

El-Makdisî, E. M. (t.y.). *Ed-Dîmukrâtiyyetü dîn*. Câmiu'l-Kütübi'l-İslâmiyye. [Erişim: 23.08.2026, https://ketabonline.com/ar/books/103915/read?part=1&page=17&index=3380411]

El-Mârînî, N. (2015). *Er-Rebîu'l-Arabî el-üfuku'l-esved*. Bâhis Li'd-Dirâsâti'l-Filistîniyye Ve'l-İstrâteciyye, Lübnan.

El-Mecelle (2026a). *El-Mecelle tenşuru'n-nassa'l-harfiyye li'l-ittifâki'ş-şâmil beyne'l-hükûmeti's-Sûriyye ve Kasad*. [Erişim: 01.02.2026, https://www.majalla.com/node/329453]

El-Mecelle (2026b). *Vesîka Amrîkiyye li-tahvîli Sûriyye nukta rabtin li-hutûti't-tâka ve'l-Mecelle tenşuru mazmûnehâ*. [Erişim: 16.04.2026, https://www.majalla.com/node/330622/%D9%88%D8%AB%D8%A7%D8%A6%D9%82-%D9%88%D9%85%D8%B0%D9%83%D8%B1%D8%A7%D8%AA/%D9%88%D8%AB%D9%8A%D9%82%D8%A9-%D8%A3%D9%85%D9%8A%D8%B1%D9%83%D9%8A%D8%A9-%D9%84%D8%AA%D8%AD%D9%88%D9%8A%D9%84-%D8%B3%D9%88%D8%B1%D9%8A%D8%A7-%D9%86%D9%82%D8%B7%D8%A9-%D8%B1%D8%A8%D8%B7-%D9%84%D8%AE%D8%B7%D9%88%D8%B7-%D8%A7%D9%84%D8%B7%D8%A7%D9%82%D8%A9-%D9%88%D8%A7%D9%84%D9%85%D8%AC%D9%84%D8%A9-%D8%AA%D9%86%D8%B4%D8%B1-%D9%85%D8%B6%D9%85%D9%88%D9%86%D9%87%D8%A7]

El-Mecelle (2025). *El-Mecelle tenşuru'n-nassa'l-kâmil li'l-İ'lâni'd-Düstûriyyi's-Sûrî*. [Erişim: 12.08.2026, https://www.majalla.com/node/324733]

El-Merkezü'l-Arabî Li-Dirâsâti Sûriyye El-Muâsıra. (2025). *Tehaddiyâtü binâi'l-ceyşi'l-vatanniyyi's-Sûrî ve tevhîdihî: Kırâe fî halli'l-livâi's-sâmin bi-Busrâ'ş-Şâm*. [Erişim: 08.04.2025, https://www.harmoon.org/?p=41210]

El-Merkezü'l-Arabî Li'l-Ebhâs Ve Dirâsâti's-Siyâsât (2025). *Madâmînü'l-ittifâki'l-emniyyi beyne Sûriyye ve İsrâîl ve tedâiyâtühû*. [Erişim: 21.09.2025, https://www.dohainstitute.org/ar/PoliticalStudies/Pages/proposed-syria-israel-security-agreement-provisions-and-prospects.aspx#]

El-Mihlafî, A. (2025). *Trump yeşinnü hücûmen alâ Dâiş fî Sûriyye redden alâ hücûmi Tedmür*. DW. [Erişim: 18.06.2026, https://p.dw.com/p/55kOg]

El-Mîlâd, Z. (2004). *Mine't-türâsi le'l-içtihâd: El-Fikrü'l-İslâmî ve kadâya'l-ıslâh ve't-tecdîd*. El-Merkezü's-Sekâfiyyü'l-Arabî, Fas.

El-Mucbil, M. (2024). *Muhammed el-Beşîr... Mühendisün yekûdü'l-hükûmete'l-intikâliyye fî Sûriyye ba'de hal'i'l-Esed*. Sahîfetü'l-İstiklâl. [Erişim: 16.07.2026, https://www.alestiklal.net/ar/article/mhmd-albshyr-mhnds-yqwd-hkwmh-tshrf-ala-idarh-almrhlh-alantqalyh-bswrya]

El-Mustafâ, H. (2013). Cebhetü'n-Nusra li-Ehli'ş-Şâm mine't-te'sîs ile'l-inkısâm. *Mecelletü Siyâsât Arabiyye*, (5), 63-75.

El-Müdün (2026). *Hallü'l-Emâneti'l-Âmme li'ş-Şuûni's-Siyâsiyye: Mâzâ an i'âdeti'l-heykele?*. [Erişim: 06.05.2026,

https://www.almodon.com/arabworld/2026/05/06/%D8%AD%D9%84-%D8%A7%D9%84%D8%A3%D9%85%D8%A7%D9%86%D8%A9-%D8%A7%D9%84%D8%B9%D8%A7%D9%85%D8%A9-%D9%84%D9%84%D8%B4%D8%A4%D9%88%D9%86-%D8%A7%D9%84%D8%B3%D9%8A%D8%A7%D8%B3%D9%8A%D8%A9-%D9%85%D8%A7%D8%B0%D8%A7-%D8%B9%D9%86-%D8%A5%D8%B9%D8%A7%D8%AF%D8%A9-%D8%A7%D9%84%D9%87%D9%8A%D9%83%D9%84%D8%A9?utm_source=chatgpt.com]

El-Muhammed, B. (2025a). *Beyne'l-incâzât ve'l-intihâkât edâü cihâzi'l-emni's-Sûrî tahte'l-mijher*. El-Cezire Net. [Erişim: 24.08.2026, https://aja.ws/q414lk]

El-Muhammed, B. (2025b). *İndimâmü Sûriyye ile't-tehâlüfi'd-devlî meksebün em muhâtara?*. El-Cezire Net. [Erişim: 18.06.2026, https://aja.ws/1vun59]

El-Mûsallî, A. (2005). *Mevsûatü'l-harakâti'l-İslâmiyye fi'l-vatani'l-Arabî ve Îrân ve Türkiye*. Merkezü Dirâsâti'l-Vahdeti'l-Arabiyye, Lübnan.

El-Ukle, A. (2025a). *Vezâretü'd-difâi's-Sûriyye tekşifü an istirâticiyyetihâ li-i'âdeti heykeleti'l-ceyş*. El-Cezire Net. [Erişim: 10.07.2026, https://aja.ws/mzp0o3]

El-Ukle, A. (2025b). *Mâ verâe demci'z-zubbâti'l-münşakkîn fi'l-ceyşi's-Sûriyyi'l-cedîd?*. El-Cezire Net. [Erişim: 11.07.2026, https://aja.ws/002jjh]

El-Ulebî, İ. (2025). *Limâzâ bâtati's-Süveydâ ukdeten li'l-idâreti's-Sûriyyeti'l-cedîde?*. El-Cezire Net. [Erişim: 20.07.2026, https://aja.ws/vo3sxd]

El-Vatan (2026). *Nahve âmin ale'l-ezme.. el-Hicrî yuğriku's-Suveydâ bi'l-ezemât ve insidâdi'l-ufuk emâmehu ve'l-ehâlî hüm ed-dahâyâ*] .Erişim: 21.06.2026, https://alwatan.sy/%D9%86%D8%AD%D9%88-%D8%B9%D8%A7%D9%85-%D8%B9%D9%84%D9%89-%D8%A7%D9%84%D8%A3%D8%B2%D9%85%D8%A9-%D8%A7%D9%84%D9%87%D8%AC%D8%B1%D9%8A-%D9%8A%D9%8F%D8%BA%D8%B1%D9%82-%D8%A7%D9%84%D8%B3%D9%88%D9%8A%D8%AF/]

El-Yûsuf, Y. K. (2011). Azmetü gıyâbi'l-adâleti'l-ictimâiyye. *Azmetü'd-devle fî'l-vatani'l-Arabî*, Merkezü Dirâsâti'l-Vahdeti'l-Arabiyye, Beyrut, s. 435-460.

Enab Baladi (2025). *Kasad len tüşârik fî mü'temeri'l-hivâri'l-vatanî*. [Erişim: 13.02.2025, https://www.enabbaladi.net/739235/?utm_source=chatgpt.com]

Enab Baladi (2026a). *El-Haseke tebdeü demce'l-müessesâti'z-zirâiyye... El-Hilâlî yetehaddesü an hutuvâtin cedîde*. [Erişim: 07.06.2026, https://www.enabbaladi.net/811430/]

Enab Baladi (2026b). *Vuûdün bi-muhâsebeti mürtekibi'l-intihâkât tünhî i'tisâmen fî Deyrizor*. [Erişim: 06.07.2026, https://www.enabbaladi.net/812633/]

En-Neccâb, B. (2019). Sevretü 25 Yenâyir ve suûdü hareketi'l-İhvâni'l-Müslimûn fî'n-nizâmi's-siyâsî'l-Mısrî. *Tecâribü harakâti'l-İslâmi's-siyâsî ba'de sevrâti'r-rebîi'l-Arabî*, M. Abdülazîz & M. El-Hâkânî (Ed.), El-Merkezü'd-Dîmukrâtî El-Arabî Li'd-Dirâsâti'l-İstrâteciyye Ve'l-İktisâdiyye Ve's-Siyâsiyye, Berlin, s. 163-191.

En-Neccâr, A. (2026). *El-i'lâmü'l-hükûmiyyü's-Sûrî ba'de sukûti nizâmi'l-Esed*. Cusûr li'd-Dirâsât. [Erişim: 09.07.2026, https://jusoor.sy/p-ZBMDVZ_]

En-Nefîsî, A. (2014). *El-Fikrü'l-harekî li't-tayyârâti'l-İslâmiyye*. Mektebetü Âfâk, Kuveyt.

En-Nevfel, V. (2025a). *Hel yügayyiru indimâmü Sûriyye li't-tehâlüfi'd-devliyyi muâdeletü'l-harbi maa Dâiş?*. Syria Direct. [Erişim: 18.06.2026, https://syriadirect.org/ar/%D9%87%D9%84-%D9%8A%D8%BA%D9%8A%D9%91%D8%B1-%D8%A7%D9%86%D8%B6%D9%85%D8%A7%D9%85-%D8%B3%D9%88%D8%B1%D9%8A%D8%A7-

%D9%84%D9%84%D8%AA%D8%AD%D8%A7%D9%84%D9%81-%D8%A7%D9%84%D8%AF%D9%88%D9%84%D9%8A-%D9%85/]
En-Nevfel, V. (2025b). *Ba'de âmin alâ sukûti'l-Esed es-Süveydâ inde müfteraki turuk*. Syria Direct. [Erişim: 21.06.2026, https://syriadirect.org/ar/%D8%A8%D8%B9%D8%AF-%D8%B9%D8%A7%D9%85-%D8%B9%D9%84%D9%89-%D8%B3%D9%82%D9%88%D8%B7-%D8%A7%D9%84%D8%A3%D8%B3%D8%AF-%D8%A7%D9%84%D8%B3%D9%88%D9%8A%D8%AF%D8%A7%D8%A1-%D8%B9%D9%86%D8%AF-%D9%85%D9%81%D8%AA/]
En-Nevfel, V. (2025c). *Âmün alâ sukûti'l-Esed keyfe tegayyera'l-iktisâdü's-Sûrî?*. Syria Direct. [Erişim: 24.06.2026, https://syriadirect.org/ar/%D8%B9%D8%A7%D9%85-%D8%B9%D9%84%D9%89-%D8%B3%D9%82%D9%88%D8%B7-%D8%A7%D9%84%D8%A3%D8%B3%D8%AF-%D9%83%D9%8A%D9%81-%D8%AA%D8%BA%D9%8A%D8%B1-%D8%A7%D9%84%D8%A7%D9%82%D8%AA%D8%B5%D8%A7%D8%AF-%D8%A7%D9%84/]
En-Neyğî, H. (2024). *Melâmihu'l-harâki's-Sûrî ba'de zevâli'l-Esed*. Televizyon Sûriyya. [Erişim: 09.07.2026, https://www.syria.tv/296649]
Er-Rayyis, M. Z. (1973). *El-İslâm ve'l-hilâfe fî'l-asri'l-hadîs*. Menşûrâtü'l-Asri'l-Hadîs, Mısır.
Er-Rayyis, M. Z. (t.y.). *En-Nazariyyâtü's-siyâsiyye fî'l-İslâm*. Mektebetü Dâri't-Türâs, Mısır.
Er-Rebbâhî, N. (2013). *Es-Sevrâtü'l-Arabiyye ve'l-istrâteciyyâtü's-siyâsiyyetü'r-râhine: Tûnus*. Dâru Nükûş Arabiyye, Tunus.
Esposito, J., Sonn, T. & Voll, J. (2019). *El-İslâm ve'd-dîmukrâtiyye ba'de'r-rebîi'l-Arabî* (Çev. Ü. Abbâs). Beyrut: Merkezü Nühûd Li'd-Dirâsât Ve'n-Neşr. (Orijinal yayın tarihi, 2016).
Es-Sa'dî, L. (2026). *İhticâcâtün fî Sûriyye tutâlibü bi'l-adâleti'l-intikâliyye tetehavvelü li-tevettürâtin emniyye*. BBC Arabic. [Erişim: 06.07.2026, https://www.bbc.com/arabic/articles/c8621jp4jd8o.amp]
Es-Sağîr, A. A. (2013). Sevretü'l-kerâme. *Es-Sevretü't-Tûnusiyye, Er-Rebîu'l-Arabî: el-intifâda ve'l-ıslâh ve's-sevre*, Y. Es-Savvânî & R. Larimont (Ed.), Beyrut, s. 49-86.
Es-Saîd, R. (1977). *Hasan el-Bennâ müessisü'l-İhvâni'l-Müslimûn: Metâ ve keyfe ve limâzâ*. Mektebetü Medbûlî, Mısır.
Es-Saîd, M. (2025). *Devâfiu demci'l-mukâtilîne'l-ecânib fi'l-ceyşi's-Sûriyyi'l-cedîd*. Ma'hedü Siyâsât. [Erişim: 14.07.2026, https://www.siyasat.org/%D9%85%D8%AF%D9%88%D9%86%D8%A9-%D8%B3%D9%8A%D8%A7%D8%B3%D8%A7%D8%AA/%D8%AF%D9%88%D8%A7%D9%81%D8%B9-%D8%AF%D9%85%D8%AC-%D8%A7%D9%84%D9%85%D9%82%D8%A7%D8%AA%D9%84%D9%8A%D9%86-%D8%A7%D9%84%D8%A3%D8%AC%D8%A7%D9%86%D8%A8-%D9%81%D9%8A-%D8%A7%D9%84%D8%AC%D9%8A%D8%B4-%D8%A7%D9%84%D8%B3%D9%88%D8%B1%D9%8A-%D8%A7%D9%84%D8%AC%D8%AF%D9%8A%D8%AF/50?utm_source=chatgpt.com]
Es-Sâlim, A. (2025). *El-Cemaâtü'l-İslâmiyyetü'l-muâsıra: Hakâik ve iftirâât*. Ufuk Neşriyat, Türkiye.
Es-Savvânî, Y. (2003). *El-Kavmiyyetü'l-Arabiyye ve'l-vahde fî'l-fikri's-siyâsiyyi'l-Arabî*. Merkezü Dirâsâti'l-Vahdeti'l-Arabiyye, Lübnan.
Es-Sedmî, N. (2014). *El-İslâmü's-siyâsî fî'ş-şarkı'l-evsat ve cenûb şark Âsyâ*. Mektebetü Medbûlî, Mısır.
Es-Sercânî, R. (2012). *Kıssatü Erdoğan*. Aklâm Li'n-Neşr Ve't-Tevzî' Ve't-Terceme, Mısır.

Es-Seyf, A. (2014). *Eserü sevrâti'r-rebîi'l-Arabî alâ'l-evdâ'i's-siyâsiyye ve'l-ictimâiyye fî'd-düveli'l-Arabiyye: Dirâsetü hâleti Tûnus 2010-2014*. (Yüksek Lisans Tezi). El-Câmiatü'l-Ürdüniyye, Külliyyetü'd-Dirâsâti'l-Ulyâ, Amman.

Es-Seyyid, M. & Sellâm, Ş. (2023). Eserü sevratey 25 Yenâyir ve 30 Yûnyû alâ'l-alâkâti'l-Mısriyye et-Türkiyye 2011-2021. *El-Merkezü'd-Dîmukrâtî El-Arabî*. [Erişim: 23.08.2026, https://www.democraticac.de/?p=91035]

Es-Sukkerî, M. (2026a). *Mâ verâe't-tevâfuki's-Sûriyyi'l-İsrâîlî fî mesâri Bârîs 2026: İ'âdetü ta'rîfi'l-hilâf*. El-Merkezü'l-Arabî li-Dirâsâti Sûriyye el-Muâsıra. [Erişim: 23.06.2026, https://www.harmoon.org/?p=64946]

Es-Sukkerî, M. (2026b). *Sûriyye fi'l-ahdi'l-cedîd... Mesâru'l-münazzamâti ve'l-cemiyyâti'l-medeniyye*. El-Merkezü'l-Arabî li-Dirâsâti Sûriyye el-Muâsıra. [Erişim: 07.07.2026, https://www.harmoon.org/?p=65083]

Eş-Şarku'l-Evsat (2026). *El-Mahkemetü'd-Düstûriyyetü'l-Ulyâ ta'kıdü ictimâahe'l-evvel fî Dımaşk*. [Erişim: 19.07.2026, https://aawsat.com/%D8%A7%D9%84%D8%B9%D8%A7%D9%84%D9%85-%D8%A7%D9%84%D8%B9%D8%B1%D8%A8%D9%8A/%D8%A7%D9%84%D9%85%D8%B4%D8%B1%D9%82-%D8%A7%D9%84%D8%B9%D8%B1%D8%A8%D9%8A/5297820-%D8%A7%D9%84%D9%85%D8%AD%D9%83%D9%85%D8%A9-%D8%A7%D9%84%D8%AF%D8%B3%D8%AA%D9%88%D8%B1%D9%8A%D8%A9-%D8%A7%D9%84%D8%B9%D9%84%D9%8A%D8%A7-%D8%AA%D8%B9%D9%82%D8%AF-%D8%A7%D8%AC%D8%AA%D9%85%D8%A7%D8%B9%D9%87%D8%A7-%D8%A7%D9%84%D8%A3%D9%88%D9%84-%D9%81%D9%8A-%D8%AF%D9%85%D8%B4%D9%82]

Eş-Şarku'l-Evsat (2024). *HTŞ lideri ilk kez gerçek adını kullanıyor*. [Erişim: 06.12.2024, https://turkish.aawsat.com/arap-d%C3%BCnyasi/5088815-ht%C5%9F-lideri-ilk-kez-ger%C3%A7ek-ad%C4%B1n%C4%B1-kullan%C4%B1yor]

Eş-Şarku'l-Evsat (2025). *Er-riâsetü's-Sûriyye tüdînü'l-intihâkât fi's-Süveydâ ve tetaahhedü bi-muhâsebeti mürtekibîhâ*. [Erişim: 16.07.2025, https://aawsat.com/%D8%A7%D9%84%D8%B9%D8%A7%D9%84%D9%85-%D8%A7%D9%84%D8%B9%D8%B1%D8%A8%D9%8A/%D8%A7%D9%84%D9%85%D8%B4%D8%B1%D9%82-%D8%A7%D9%84%D8%B9%D8%B1%D8%A8%D9%8A/5165303-%D8%A7%D9%84%D8%B1%D8%A6%D8%A7%D8%B3%D8%A9-%D8%A7%D9%84%D8%B3%D9%88%D8%B1%D9%8A%D8%A9-%D8%AA%D8%AF%D9%8A%D9%86-%D8%A7%D9%84%D8%A7%D9%86%D8%AA%D9%87%D8%A7%D9%83%D8%A7%D8%AA-%D9%81%D9%8A-%D8%A7%D9%84%D8%B3%D9%88%D9%8A%D8%AF%D8%A7%D8%A1-%D9%88%D8%AA%D8%AA%D8%B9%D9%87%D8%AF-%D8%A8%D9%85%D8%AD%D8%A7%D8%B3%D8%A8%D8%A9?utm_source=chatgpt.com]

Eş-Şehbender, A. R. (2019). *El-Kadâya'l-ictimâiyyetü'l-kübrâ fî'l-âlemi'l-Arabî*. Matbaatü'l-El-Merkezü'l-Arabî Li'l-Ebhâs Ve Dirâsâti's-Siyâsât, Katar.

Eş-Şelâkî, M. (2026). *Sûriyye tüfekkikü kübrâ şebekâti tehrîbi'l-muhaddirât ve tekşifü hüviyyâti ebâtırâtihe'd-devliyyîn*. Sahîfetü Sabk el-İlikitrûniyye. [Erişim: 13.07.2026, https://sabq.org/article/j2ijvt2]

Eş-Şankîtî, M. M. (2018). *El-Azmetü'd-düstûriyye fî'l-hadârati'l-İslâmiyye*. Münte'd-Alâkâti'l-Arabiyye Ve'd-Düveliyye, Katar.

Eş-Şeybânî, R. (2006). *El-Harakâtü'l-usûliyyetü'l-İslâmiyye fî'l-âlemi'l-Arabî*. Mektebetü Medbûlî, Mısır.
Eş-Şûfî, C. (2023). Es-Sevretü's-Sûriyye beyne'l-imtidâdi'l-vâsi' ve'l-hezîme ve'l-bâradaymi's-sûfî. *Mecelletü Rivâk Meysalûn*, (9), 76-95.
Eş-Şûfî, E. (2025). *Müstakbelü's-Süveydâ ba'de refi'l-ukûbât ani'ş-Şer'*. El-Cezire Net. [Erişim: 20.06.2026, https://aja.ws/nihk6w]
Eş-Şurûk (2025). *El-Ürdün yenfî resmiyyen icrâe vefdin min muhâfazati's-Süveydâ ziyâraten ile'l-memleke*. [Erişim: 16.11.2025, https://www.shorouknews.com/news/view.aspx?cdate=16112025&id=552fe90d-8339-452e-9c4f-388c077db121]
Eş-Şüveyrî, Y. (2002). *El-Kavmiyyetü'l-Arabiyye: El-Ümme ve'd-devle fî'l-vatani'l-Arabî – Nazra târîhiyye*. Merkezü Dirâsâti'l-Vahdeti'l-Arabiyye, Lübnan.
Et-Tâhirî, M. H. (2021). *El-İslâmü's-siyâsî ve'l-hareketü'l-ıslâhiyye*. Mü'minûn Bilâ Hudûd, Lübnan.
Et-Tâyib, A. (2013). Et-Troykâ el-hâkime fî Tûnus: Hasâdü'l-âm beyne suûbâti'l-mümârase ve cesâmeti't-tehaddiyât. *Mecelletü Siyâsât Arabiyye*, *1*(1), 72-81.
Et-Televizyonu'l-Arabî (2025). *Üstûretü 18 muharricen: Mü'temeru'l-hivâri'l-vatanî's-Sûrî yahtitimü a'mâlehû fî Dımaşk*. [Erişim: 25.02.2025, https://www.alaraby.com/news/%D8%A3%D8%B5%D8%AF%D8%B1-18-%D9%85%D8%AE%D8%B1%D8%AC%D9%8B%D8%A7-%D9%85%D8%A4%D8%AA%D9%85%D8%B1-%D8%A7%D9%84%D8%AD%D9%88%D8%A7%D8%B1-%D8%A7%D9%84%D9%88%D8%B7%D9%86%D9%8A-%D8%A7%D9%84%D8%B3%D9%88%D8%B1%D9%8A-%D9%8A%D8%AE%D8%AA%D8%AA%D9%85-%D8%A3%D8%B9%D9%85%D8%A7%D9%84%D9%87-%D9%81%D9%8A-%D8%AF%D9%85%D8%B4%D9%82?utm_source=chatgpt.com]
Et-Telîdî, B. (2012). *El-İslâmiyyûn ve'r-rebîu'l-Arabî*. Merkezü Nemâ Li'l-Bühûs Ve'd-Dirâsât, Lübnan.
Et-Türâbî, H. & El-Gannûşî, R. (1984). *El-Hareketü'l-İslâmiyye ve't-tahdîs*. Mektebetü Dâru'l-Fikr, Sudan.
European Union Agency for Asylum (EUAA) (2025). *Syria: Country focus.* [Erişim: 01.11.2026, https://www.euaa.europa.eu/coi/syria/2025/country-focus/coi-report-syria-country-focus]
Ez-Zâkiratü's-Sûriyye (2024). *Vezâratü'ş-Şuûni'l-İctimâiyye ve'l-Amel: Ta'mîm bi-icrââti te'sîsi ve terhîsi'l-münazzamâti gayri'l-hükûmiyye*. [Erişim: 29.12.2025, https://syrianmemory.org/archive/documents/6874a6ee1c1ba6d6cb755e6c]
Ez-Zâkiratü's-Sûriyye (2025a). *En-Nassu'l-kâmil li'l-İ'lâni'd-Düstûriyyi li'l-Cumhûriyyeti'l-Arabiyyeti's-Sûriyye*. [Erişim: 13.03.2025, https://syrianmemory.org/archive/documents/67d431c2393d23527c78025d]
Ez-Zâkiratü's-Sûriyye (2025b). *Takrîru Lecneti't-Tahkîki'd-Devliyyeti'l-Müstakılle an Ahdâsi's-Sâhili's-Sûrî*. [Erişim: 14.08.2025, https://syrianmemory.org/archive/documents/689daa5f1d704f71b14d1e25]
Fahhâm, F. (2025a). *Hel bede'e tefkîkü mecmûâti'l-mukâtilîne'l-ecânib fî Sûriyye?*. El-Cezire Net. [Erişim: 14.07.2026, https://aja.ws/bihvy1]
Fahhâm, F. (2025b). *Âmün alâ sukûti'l-Esed mâzâ hakkakati'l-hükûmetü's-Sûriyye?*. El-Cezire Net. [Erişim: 25.06.2026, https://aja.ws/m16m9e]
Farac, M. A. (t.y.). *El-Ferîdatü'l-ğâibe*. Scribd. [Erişim: 23.08.2026, https://www.scribd.com/document/645727017/Noor-Book-com-%D8%A7%D9%84%D9%81%D8%B1%D9%8A%D8%B6%D8%A9-

%D8%A7%D9%84%D8%BA%D8%A7%D8%A6%D8%A8%D8%A9-%D9%85%D8%AD%D9%85%D8%AF-%D8%B9%D8%A8%D8%AF-%D8%A7%D9%84%D8%B3%D9%84%D8%A7%D9%85-%D9%81%D8%B1%D8%AC-2#google_vignette]

Farah, N. R. (1986). Medhalü't-teşkîlâti'l-ictimâiyye li-tavsîfi'n-nüzümi'l-ictimâiyyeti'l-Arabiyye. *Mecelletü'l-Müstakbeli'l-Arabî*, *9*(91), 41-61.

Fennî, K. (2018). Tecrübetü Hizbi En-Nahda Fî Tûnus Mâ Ba'de's-Sevre: Kırâe Fî'l-Vad'i'l-Emnî Alâ Dav'i Hükmi't-Tayyâri'l-İslâmî. *Te'sîrü's-Siyâkı'd-Düvelî Ve'l-İklîmî Alâ Harakâti'l-İslâmi's-Siyâsî Bi'l-Mağribi'l-Arabî, İşkâliyyetü'd-Devle Ve'l-İslâmi's-Siyâsî Kable Ve Ba'de Sevrâti'r-Rebîi'l-Arabî*, A. Ayyâş (Ed.), El-Merkezü'd-Dîmukrâtî El-Arabî Li'd-Dirâsâti'l-İstrâteciyye Ve's-Siyâsiyye Ve'l-İktisâdiyye, Berlin, s. 277-304.

Ferhât, A., Kubaysî, H. & Saydâvî, R. R. (Ed.). (2014). *Et-Takrîrü's-Sâbi' Li't-Tenmiyeti's-Sekâfiyye*. Müessesetü'l-Fikri'l-Arabî.

Fikrî, M. (2013). Suûd İslâmî Em Feşel İlmânî: Muhâvele Li-Fehmi Netâici'l-İntihâbâti'l-Mısriyye Ba'de Sevreti 25 Yenâyir. *İtticâhâtü'l-Islâh Ve'd-Dîmukrâtiyye Ve's-Siyâse, El-İslâmiyyûn Ve Nizâmü'l-Hükmi'd-Dîmukrâtî: İtticâhât Ve Tecârib*, El-Merkezü'l-Arabî Li'l-Ebhâs Ve Dirâsâti's-Siyâsât, Beyrut, s. 125-162.

France 24 (2026a). *Sûriyye tü'linü tefkîke hüliyyetin "mürtabıtatin bi-Hizbullah" mes'ûletin an hücûmâtin fî Dımaşk*. [Erişim: 13.07.2026, https://f24.my/Bi91]

France 24 (2026b). *Eş-Şara yenfî niyyete Sûriyye et-tedahhule askeriyyen fî Lübnân ve yü'ekkidü evleviyyete'l-hulûli's-siyâsiyye ve'l-iktisâdiyye*. [Erişim: 04.07.2026, https://f24.my/C0OE]

Freedom House (2026). Syria: Freedom in the World 2026 Country Report. [Erişim: 05.09.2026, https://freedomhouse.org/country/syria/freedom-world/2026]

Free Press Network (2025). *Es-semâhu li-tullâbi'l-câmiâti'l-munkatiîn bi-sebebi's-sevre bi'l-avdeti li-mekâidihim*. [Erişim: 17.06.2025, https://freepress.network/%D8%A7%D9%84%D8%B3%D9%85%D8%A7%D8%AD-%D9%84%D8%B7%D9%84%D8%A7%D8%A8-%D8%A7%D9%84%D8%AC%D8%A7%D9%85%D8%B9%D8%A7%D8%AA-%D8%A7%D9%84%D9%85%D9%86%D9%82%D8%B7%D8%B9%D9%8A%D9%86-%D8%A8%D8%B3%D8%A8%D8%A8/]

Fuller, G. (2006). *Müstakbelü'l-İslâmi's-siyâsî* (Çev. M. M. Et-Tevbe). Riyad: Mektebetü'l-Ubeykân. (Orijinal yayın tarihi, 2003).

Galyûn, B. (2020). *Atabü'z-zât: Vekâiu sevre lem tektemil: Sûriyye 2011-2012*. Eş-Şebekatü'l-Arabiyye li'l-Ebhâs ve'n-Neşr, Lübnan.

Gazete Duvar (2024). *Cihatçı gruplar, Suriye ordusuna saldırıyı 1 yıl önce planlamaya başlamış*. [Erişim: 14.12.2025, https://www.gazeteduvar.com.tr/amp/cihatci-gruplar-suriye-ordusuna-saldiriyi-1-yil-once-planlamaya-baslamis-haber-1742156]

Gökçe, Ö. T. (2019). Arap milliyetçiliğinin ortaya çıkışı ve ilk dönemleri. *Yeni Fikir Dergisi*, *11*(22), 55-71.

Görücü, K. (2024). *Muhalifler Halep mahallelerinde*. SETA. [Erişim: 04.06.2026, https://www.setav.org/suriye-devrimi-20-muhalifler-halep-mahallelerinde]

Gritten, D. (2024). *Syrian rebels capture second major city after military withdraws*. BBC News. [Erişim: 04.06.2026, https://bbc.com/news/articles/cql5r2px4yyo]

Ğıttâs, K. (2013). *Musdâkıyyetü Amrîkâ "fî hâletin yürsâ lehâ" bi-sebebi Mısr*. BBC Arabic. [Erişim: 13.08.2013, https://www.bbc.com/arabic/middleeast/2013/08/130816_us_credibility_egypt_analysis]

Habîb, M. (2013). *El-İhvânü'l-Müslimûn beyne's-suûd ve'r-riyâse ve teâküli'ş-şer'iyye*. Semâ Li'n-Neşr Ve't-Tevzî', Mısır.

Hamîdî, I. (2025a). *Syrian military leader: We decided to overthrow Assad in 2020*. Al Majalla. [Erişim: 04.06.2026, https://en.majalla.com/node/323930?utm_source=chatgpt.com]
Hamîdî, I. (2025b). *Asaad Shaibani on how Syria untangled its Russian knot*. Al Majalla. [Erişim: 04.06.2026 https://en.majalla.com/node/328370]
Hamîdî, I. (2025c). *Wezîru'd-difâi's-Sûriyyi li'l-Mecelle: Hâkezâ hattatnâ li-ma'reketi rad'i'l-udvân ve iskâti'l-Esed*. Al Majalla. [Erişim: 04.06.2026, https://www.majalla.com/node/323980]
Hamîdî, I. (2025d). *El-Hükûmetü's-Sûriyyeti'l-cedîde... Es'iletün ve ecvibe*. Al Majalla. [Erişim: 12.08.2026, https://www.majalla.com/node/324949]
Hamû, A. Y. (2026). *Sûriyye tüvedd'iu "memlekete's-samt" ve tehzîrâtün min "fahhi" mukâraneti hürriyyeti's-sahâfe bi-ahdi'l-Esed*. Syria Direct. [Erişim: 9.7.2026, https://syriadirect.org/ar/%D8%B3%D9%88%D8%B1%D9%8A%D8%A7-%D8%AA%D9%88%D8%AF%D8%B9-%D9%85%D9%85%D9%84%D9%83%D8%A9-%D8%A7%D9%84%D8%B5%D9%85%D8%AA-%D9%88%D8%AA%D8%AD%D8%B0%D9%8A%D8%B1%D8%A7%D8%AA-%D9%85%D9%86-%D9%81%D8%AE/]
Hamû, T. (2024). *El-İslâmü's-siyâsî: El-Mâhiyye ve'l-merciiyyât ve'l-âbâü'l-müessisîn*. El-Merkezü'l-Kürdî Li'd-Dirâsât. [Erişim: 11.07.2026, https://nlka.net/wp-content/uploads/2024/05/%D8%A7%D9%84%D8%A7%D8%B3%D9%84%D8%A7%D9%85-%D8%A7%D9%84%D8%B3%D9%8A%D8%A7%D8%B3%D9%8A-%D9%86%D9%87%D8%A7%D8%A6%D9%8A2.pdf?utm_source=chatgpt.com]
Hâncî, F. (2026). Sûriyyetü'l-cedîde: Terikatü't-tehaddiyâti'l-kadîme ve't-temevdu'u'l-jiyûsiyâsiyyü'l-cedîd. *Heyet Tahrir eş-Şam fî Sûriyye: Mine'l-cihâdiyye ile's-sulta, El-İslâmiyyûn ma bade's-sâbi min Ekutûbir: Sü'âlü'l-hüviyye ve'l-masîr*, M. Affân & M. El-Butûş (Ed.), Ma'hedü's-Siyâse ve'l-Müctema, Amman, s. 102-117.
Hanefî, H. (1989). *El-Usûliyyetü'l-İslâmiyye*. Mektebetü Medbûlî, Mısır.
Hanefî, S. (2026). *Amelîyyetü'l-intikâli's-siyâsî fî Sûriyye mâ ba'de'l-Esed: Tahlîlün fi'l-hıtâbât*. Merkezü'l-Kâhire li-Dirâsâti Hukûki'l-İnsân. [Erişim: 07.07.2026, https://cihrs.org/political-transition-in-post-assad-syria-an-analysis-of-discourses/]
Harik, I. (1985). The origins of the Arab state system. *The International Spectator*, *20*(2), 20-32.
Hasaneyn, C. (2020). *Kırâe fî tevecühâti's-siyâseti'l-hâriciyye fî ahdi'r-Reîs Muhammed Mursî*. El-Mesâr li'd-Dirâsâti'l-İnsâniyye. [Erişim: 29.03.2026, https://almasarstudies.com/%D9%82%D8%B1%D8%A7%D8%A1%D8%A9-%D9%81%D9%8A-%D8%AA%D9%88%D8%AC%D9%87%D8%A7%D8%AA-%D8%A7%D9%84%D8%B3%D9%8A%D8%A7%D8%B3%D8%A9-%D8%A7%D9%84%D8%AE%D8%A7%D8%B1%D8%AC%D9%8A%D8%A9-%D9%81%D9%8A-%D8%B9%D9%87/amp/]
Havranî, R., El-Hasan, R. & Ğurra, H. (2025). *İ'âdetü binâi'l-alâkâti'r-Rûsiyyeti's-Sûriyye mâ ba'de nizâmi'l-Esed*. Cusûr li'd-Dirâsât. [Erişim: 04.07.2026, https://jusoor.sy/p-IcR6fRg]
Hâyid, H. (2025). *Sûriyye ba'de âmin min sukûti'l-Esed: İstihkâkâtün tentazıru'l-hasm*. El-Mecelle. [Erişim: 25.06.2026, https://www.majalla.com/node/328580/%D8%B3%D9%8A%D8%A7%D8%B3%D8%A9/%D8%B3%D9%88%D8%B1%D9%8A%D8%A7-%D8%A8%D8%B9%D8%AF-%D8%B9%D8%A7%D9%85-%D9%85%D9%86-%D8%B3%D9%82%D9%88%D8%B7-%D8%A7%D9%84%D8%A3%D8%B3%D8%AF-

%D8%A7%D8%B3%D8%AA%D8%AD%D9%82%D8%A7%D9%82%D8%A7%D8%AA-%D8%AA%D9%86%D8%AA%D8%B8%D8%B1-%D8%A7%D9%84%D8%AD%D8%B3%D9%85]
Heykel, F. E. (2021). *Te'sîrü's-sevrâti'l-Arabiyye fî'n-nizâmi'l-iklîmiyyi'l-Arabî 2011-2019*. Merkezü Dirâsâti'l-Vahdeti'l-Arabiyye, Lübnan.
Heywood, A. (2014). *Siyaset* (Çev. B. B. Özipek, B. Şahin, M. Yıldız, Z. Kopuzlu, B. Seçilmişoğlu & A. Yayla). Ankara: Adres Yayınları. (Orijinal yayın tarihi, 2007).
Hicâzî, C. (2026). *İstibdâlü'l-umleti's-Sûriyye... İhtibâru's-sıkati fî mûvâceheti erkâmi'l-inhiyâr*. El-Arabî el-Cedîd. [Erişim: 24.06.2026, https://www.alaraby.co.uk/supplements/%D8%A7%D8%B3%D8%AA%D8%A8%D8%AF%D8%A7%D9%84-%D8%A7%D9%84%D8%B9%D9%85%D9%84%D8%A9-%D8%A7%D9%84%D8%B3%D9%88%D8%B1%D9%8A%D8%A9-%D8%A7%D8%AE%D8%AA%D8%A8%D8%A7%D8%B1-%D8%A7%D9%84%D8%AB%D9%82%D8%A9-%D9%81%D9%8A-%D9%85%D9%88%D8%A7%D8%AC%D9%87%D8%A9-%D8%A3%D8%B1%D9%82%D8%A7%D9%85-%D8%A7%D9%84%D8%A7%D9%86%D9%87%D9%8A%D8%A7%D8%B1]
Hilâl, A. E. (2025). *Azmetü'd-devleti'l-Arabiyye*. Ourouba 22. [Erişim: 18.12.2025, https://ourouba22.com/article/5716-%25D8%25A3%25D8%25B2%25D9%2585%25D8%25A9-%25D8%25A7%25D9%2584%25D8%25AF%25D9%2588%25D9%2584%25D8%25A9-%25D8%25A7%25D9%2584%25D8%25B9%25D8%25B1%25D8%25A8%25D9%258A%25D8%25A9-1]
Hilâl, A. E. & Karnî, B. (2002). *Es-Siyâsetü'l-hâriciyye li'd-düveli'l-Arabiyye* (Çev. C. S. Avad). Merkezü'l-Bühûs Ve'd-Dirâsâti's-Siyâsiyye – Câmiatü'l-Kâhire, Mısır.
Hîlânî, F. (2025). *Tehaddiyâtü ve furasu'l-harekâti'l-İslâmiyye fî hikbeti mâ ba'de'r-Rabîi'l-Arabî*. El-Cezire Net. [Erişim: 24.07.2026, https://aja.ws/ygu3nn]
Hinnebusch, R. (2011). *Sûriyye: Sevre min fevk* (Çev. H. Nehar). Beyrut: Dâr Riyâd er-Reyyis. (Orijinal yayın tarihi, 2001).
Hjazeen, H. B. N. (2025). An analytical approach to the implications of political change in Syria on the balance of power in the Middle East region during the period 2024-2025. *Journal of Political Science and Law*, *11*(46), 215-233.
Hourani, A. (1968). *El-Fikrü'l-Arabî fî asri'n-nehda: 1798-1939* (Çev. K. Azkûl). Beyrut: Dâru'n-Nehâr Li'n-Neşr. (Orijinal yayın tarihi, 1962).
Hukûk, E. (2026). *İnne't-tehdîde bi'l-harbi ilâ'l-mesâsi bi'ş-Şer' mâzâ türîdü İsrâîl min Sûriyye?*. Enab Baladi. [Erişim: 23.06.2026, https://www.enabbaladi.net/813479/]
Hüneyd, M. (2013). *Tûnis... El-cerîmetü kâide li'l-inkılâb*. El-Cezire Net. [Erişim: 04.09.2013, https://aja.me/d5mpt]
Hüveydî, F. (1993). *El-İslâm ve'd-dîmukrâtiyye*. Merkezü'l-Ehrâm Li't-Terceme Ve'n-Neşr, Mısır.
Hüveydî, F. (2014). *Hıbratü's-sevrateyn fî Tûnis ve Mısır*. El-Cezire Net. [Erişim: 14.01.2014, https://aja.me/jbwm3]
Ibsh, K. (2026). *Suriye'de ani siyasal değişim: Rejimin çöküşü ve HTŞ'nin yükselişi*. (Yüksek Lisans Tezi). Sakarya Üniversitesi, Ortadoğu Enstitüsü, Sakarya.
Inter-Parliamentary Union. (2012). Egypt: Majlis Ash-Shura elections 2012. Inter-Parliamentary Union. [Erişim: 20.03.2025, https://data.ipu.org/election-summary/HTML/2374_12.htm?utm_source=chatgpt.com]
İbrâhîm, S. E. (1988). *El-Müctema' ve'd-devle fî'l-vatani'l-Arabî*. Merkezü Dirâsâti'l-Vahdeti'l-Arabiyye, Lübnan.

İbrâhîm, H. (2025). *Keyfe vâkabet Katar ve Türkiyâ ameliyyete Red'i'l-Udvân?* Nun Post. [Erişim: 01.11.2026, https://www.noonpost.com/344254/amp/]
İhvân Online (t.y.). *Aşru Metâlib Li-Tecennübi's-Sevreti'ş-Şa'biyye*. [Erişim: 13.04.2026, https://www.ikhwanonline.com/article/78079]
İlyâs, B. H. (2018). Devrü Hareketi En-Nahda Fî'l-Hırâki's-Siyâsî Fî Tûnus Kable Ve Ba'de'r-Rebîi'l-Arabî. *Kırâe Fî Tecrübeti'l-İslâmi's-Siyâsî Bi'd-Düveli'l-Mağâribiyye Kable Ve Ba'de'r-Rebîi'l-Arabî, İşkâliyyetü'd-Devle Ve'l-İslâmi's-Siyâsî Kable Ve Ba'de Sevrâti'r-Rebîi'l-Arabî*, A. Ayyâş (Ed.), El-Merkezü'd-Dîmukrâtî El-Arabî Li'd-Dirâsâti'l-İstrâteciyye Ve's-Siyâsiyye Ve'l-İktisâdiyye, Berlin, s. 143-169.
İmâd, A. (2013). *El-İslâmiyyûn beyne's-sevre ve'd-devle: İşkâliyyetü intâci'n-nemûzec ve binâi'l-hıtâb*. Merkezü Dirâsâti'l-Vahdeti'l-Arabiyye, Lübnan.
International Crisis Group (2020). *Silencing the guns in Syria's Idlib* (Middle East Report No. 213). [Erişim: 14.05.2020, https://www.crisisgroup.org/rpt/middle-east-north-africa/syria/213-silencing-guns-syrias-idlib]
International Crisis Group (2024). *Syria's north-western front erupts.* [Erişim: 01.11.2026, https://www.crisisgroup.org/qna/middle-east-north-africa/east-mediterranean-mena/syria/syrias-north-western-front-erupts]
İsmâil, M. (1993). *El-İslâmü's-siyâsî beyne'l-usûliyyîn ve'l-almâniyyîn*. Müessesetü'ş-Şirâi'l-Arabî, Kuveyt.
İsmâil, S. A. (2014). *El-Merhaletü'l-intikâliyye: Kırâe fi'l-meşhedi'l-Mısrî*. Dâru'l-Beşîr Li's-Sekâfe, Mısır.
İtrîsî, T. (2020). *Beyne sahveteyn: El-İslâmü's-siyâsî fî Şarki Evsat mütehavvil*. Merkezü'l-Hadâra Li-Tenmiyeti'l-Fikri'l-İslâmî, Lübnan.
Jusoor Araştırma Merkezi (2022). *Suriye'de askerî kontrol haritası: 2022 sonu 2023 başı*. [Erişim: 28.12.2022, https://jusoor.sy/p-DUT9r7k]
Karaahmet, A. (2025). *Suriye'yi "özgürleştirme harekâtı" komutanları, operasyonun perde arkasını AA'ya anlattı*. Anadolu Ajansı. [Erişim: 05.06.2026, https://v.aa.com.tr/3764286]
Karnî, B. (2014). Tecrübetü Hükmi'l-İhvâni'l-Müslimûn Fî Cumhûriyyeti Mısr El-Arabiyye. *Min Es-Sicn İlâ's-Sulta Ve'l-Aks, Harakâtü'l-İslâmi's-Siyâsî Ve's-Sulta Fî'l-Âlemi'l-Arabî: Es-Suûd Ve'l-Üfûl*, C. S. Es-Süveydî & A. R. Es-Saftî (Ed.), Merkezü'l-İmârât Li'd-Dirâsât Ve'l-Bühûsi'l-İstrâteciyye, Abu Dabi, s. 297-334.
Khalaf, H. Z. & Khudhur, M. A. (2025). The repercussions of the collapse of the military institution in Syria and its impact on the political system: A study of internal and external causes. *Tikrit Journal for Political Sciences*, *1*(42), 147-168.
Khalifa, B. (2024). Kuzey Suriye'de çağdaş İslam akımları. *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi (ASEAD)*, *11*(3), 161-175.
Khatib, L. (2024). *Assad's fall in Syria is the East's 1989*. Foreign Policy. [Erişim: 27.06.2026, https://foreignpolicy.com/2024/12/09/assad-syria-fall-axis-resistance-iran-middle-east-israel/]
Kilani, C. (2017). *Introduction to Syrian Political Life: From Entity's Formation to Revolution*. Arab Center for Research and Policy Studies, Katar.
Korani, B. (2013). Alien and besieged yet here to stay: The contradictions of the Arab territorial state. *The Foundations of the Arab State*, G. Salamé (Ed.), Routledge, London, s. 47-74.
Kuran, T. (1989). Sparks and prairie fires: A theory of unanticipated political revolution. *Public Choice*, *61*(1), 41-74.
Kurşîşî, V. (2021). *Et-tenzîmü'l-mü'akkatü li's-sulta esnâe'l-hâleti'l-istisnâiyye: Mine'l-kavânîni'l-medeniyye ile'l-ahkâmi'l-urfiyye?*. El-Mefekkiretü'l-Kânûniyye. [Erişim: 28.07.2026, https://legal-

agenda.com/%D8%A7%D9%84%D8%AA%D9%86%D8%B8%D9%8A%D9%85-%D8%A7%D9%84%D9%85%D8%A4%D9%82%D9%91%D8%AA-%D9%84%D9%84%D8%B3%D9%91%D9%84%D8%B7-%D8%A3%D8%AB%D9%86%D8%A7%D8%A1-%D8%A7%D9%84%D8%AD%D8%A7%D9%84%D8%A9-%D8%A7/]
Kurubaş, E. (2016). Arap dünyasında otoriter rejimler ve devrim dalgası: Değişim mümkün mü?. *Adam Academy Journal of Social Sciences, 1*(1), 101-128.
Kutub, S. (1983). *Meâlim fi't-tarîk*. Dâru'ş-Şurûk, Mısır.
Kutub, S. (2003). *Fî zılâli'l-Kur'ân*. Dâru'ş-Şurûk, Mısır.
Lebanon Debate (2025). *Tecâribü Lübnân ve'l-Irâk tuhazzir... Mehâvif mine'l-muhâsasati't-tâifiyye fî Sûriyye*. [Erişim: 10.12.2025, https://www.lebanondebate.com/article/680008]
Lister, C. (2014). *Profiling the Islamic State*. Brookings Doha Center Analysis Paper. [Erişim: 09.08.2026, https://www.brookings.edu/articles/profiling-the-islamic-state/]
Lister, C. (2016). *Jihadi rivalry: The Islamic State challenges al-Qaida*. Brookings Doha Center Analysis Paper. [Erişim: 10.8.2026, https://www.brookings.edu/articles/jihadi-rivalry-the-islamic-state-challenges-al-qaida/]
Lister, C. (2022). *We cannot ignore Syria's emergence as a narco-state*. Middle East Institute. [Erişim: 10.08.2026, https://mei.edu/publication/we-cannot-ignore-syrias-emergence-narco-state/]
Mâdî, A. F. (2020). *Aserâtün fi'l-Meydân: Keyfe Ahfakat Sevretü Yenâyir fî Mısr*. El-Merkezü'l-Arabî Li'l-Ebhâs Ve Dirâsâti's-Siyâsât, Katar.
Maghreb Intelligence (2026). *Tûnus Fî Kabdati Kays Sa'îd: Teşdîdü'l-Ahkâm Dıdde'l-Muârızîn Yüheddidü'l-Hürriyyât*. [Erişim: 13.04.2026, https://www.maghreb-intelligence.com/ar/2026/02/03/%D8%AA%D9%88%D9%86%D8%B3-%D9%81%D9%8A-%D9%82%D8%A8%D8%B6%D8%A9-%D9%82%D9%8A%D8%B3-%D8%B3%D8%B9%D9%8A%D8%AF-%D8%AA%D8%B4%D8%AF%D9%8A%D8%AF-%D8%A7%D9%84%D8%A3%D8%AD%D9%83%D8%A7%D9%85-%D8%B6%D8%AF/]
Mardînî, İ. (2025). *El-Velâu mukâbile'l-kefâe: Mu'dıletü i'âdeti heykeleti'l-emn ve'd-difâ' fî Sûriyye*. El-Merkezü's-Sûrî li-Dirâsâti'l-Emn ve'd-Difâ'. [Erişim: 14.07.2026, https://misdad.org/ar/project/def-struc/]
McCarthy, R. (2019). The politics of consensus: Al-Nahda and the stability of the Tunisian transition. *Middle Eastern Studies*, 55(2), 261-275
Mecelletü'l-Va'y (t.y.). *Harekâtü'l-İtticâhi'l-İslâmî: El-Beyânü't-Te'sîsî*. [Erişim: 13.02.2026, https://www.al-waie.org/archives/article/13099]
Meddeb, H. (2019). *Ennahda's uneasy exit from political Islam.* Sada, Carnegie Endowment for International Peace. [Erişim: 02.04.2026, https://carnegieendowment.org/research/2019/10/ennahdas-uneasy-exit-from-political-islam]
Mehrez, A. (2026*). Tunisia needs both bread and freedom.* Atlantic Council. [Erişim: 02.04.2026, https://www.atlanticcouncil.org/in-depth-research-reports/report/tunisia-needs-both-bread-and-freedom]
Mennâ, Y. (2026). *Sûriyye'l-cedîde lâ tezâlü baîdeten ani'l-istikrâr*. El-Merkezü's-Sûrî li-Dirâsâti'l-Emn ve'd-Difâ'. [Erişim: 14.07.2026, https://misdad.org/ar/project/the-new-syria-remains-far-from-stability/]
Merkezü'l-Cezîre Li'd-Dirâsât (2026). *Tatavvürâtü'ş-şimâli'ş-şarkiyyi's-Sûrî: Hel hâzihî nihâyetü Kasad?*. [Erişim: 18.7.2026, https://studies.aljazeera.net/ar/article/6416]

Merkezü'l-İmârâtî li's-Siyâsât (2025). *Es-sırâ fi's-Süveydâ: El-hâce ilâ tadîli'l-mesâri'l-intikâlî fî Sûriyye*. [Erişim: 31.07.2025, https://epc.ae/ar/details/featured/alsirae-fi-alsuwayda-alhaja-iila-taadil-almasar-alaintiqali-fi-suria]

Mes'ad, N. A. (2020). *Vartatü'l-Gannûşî*. El-Ehrâm El-Yevmî. [Erişim: 13.04.2026, https://gate.ahram.org.eg/News/2412101.aspx]

Middle East Online (2026). *Ezmetü'l-mukâtilîne'l-Özbek tekşifü heşâşete indimâci'l-ecânib fi'l-ceyşi's-Sûrî*. [Erişim: 07.06.2026, https://www.middle-east-online.com/%D8%A3%D8%B2%D9%85%D8%A9-%D8%A7%D9%84%D9%85%D9%82%D8%A7%D8%AA%D9%84%D9%8A%D9%86-%D8%A7%D9%84%D8%A3%D9%88%D8%B2%D8%A8%D9%83-%D8%AA%D9%83%D8%B4%D9%81-%D9%87%D8%B4%D8%A7%D8%B4%D8%A9-%D8%A7%D9%86%D8%AF%D9%85%D8%A7%D8%AC-%D8%A7%D9%84%D8%A3%D8%AC%D8%A7%D9%86%D8%A8-%D9%81%D9%8A-%D8%A7%D9%84%D8%AC%D9%8A%D8%B4-%D8%A7%D9%84%D8%B3%D9%88%D8%B1%D9%8A]

Ministry of Foreign Affairs, State of Qatar. (2024*). Joint statement by foreign ministers of Arab countries and the Astana process on the situation in Syria.* [01.11.2026, https://mofa.gov.qa/en/latest-articles/statements/joint-statement-by-foreign-ministers-of-arab-countries-and-the-astana-process-on-the-situation-in-syria]

Monte Carlo ed-Devliyye (2025). *Sûriyye tenzammu resmiyyen ile't-tehâlüfi'd-devliyyi didde tanzîmi'd-Devleti'l-İslâmiyye... Mâzâ ya'nî zâlik?*. [Erişim: 12.11.2025, https://mc-d.co/2CPm]

MTV (2013). *Et-Ta'dîlü'l-vizârî fî Mısr: Tis'atü vüzerâin beynehüm isnâni mine'l-İhvâni'l-müslimîn*. [Erişim: 11.04.2025, https://www.mtv.com.lb/amp/details/196159]

Muhammed, Z. M. (2025). Te'sîru tağyîri'l-kıyâde alâ ademi'l-istikrâri's-siyâsî fî Sûriyye. *Câmiatü Benî Süveyf Mecelletü Külliyyeti's-Siyâse ve'l-İktisâd*, *29*(28), 261-283.

Muhammed, M. (2026). *Musâdirü Dürziyyetün gayru müteâileten bi-hallı ezmeti's-Süveydâ fi'l-karîbi'l-menzûr*. Eş-Şarku'l-Evsat. [Erişim: 20.07.2026, https://aawsat.com/%D8%A7%D9%84%D8%B9%D8%A7%D9%84%D9%85-%D8%A7%D9%84%D8%B9%D8%B1%D8%A8%D9%8A/%D8%A7%D9%84%D9%85%D8%B4%D8%B1%D9%82-%D8%A7%D9%84%D8%B9%D8%B1%D8%A8%D9%8A/5240537-%D9%85%D8%B5%D8%A7%D8%AF%D8%B1-%D8%AF%D8%B1%D8%B2%D9%8A%D8%A9-%D8%BA%D9%8A%D8%B1-%D9%85%D8%AA%D9%81%D8%A7%D8%A6%D9%84%D8%A9-%D8%A8%D8%AD%D9%84-%D8%A3%D8%B2%D9%85%D8%A9-%D8%A7%D9%84%D8%B3%D9%88%D9%8A%D8%AF%D8%A7%D8%A1-%D9%81%D9%8A-%D8%A7%D9%84%D9%82%D8%B1%D9%8A%D8%A8-%D8%A7%D9%84%D9%85%D9%86%D8%B8%D9%88%D8%B1]

Mûnis, H. (1993). *Düstûru ümmeti'l-İslâm*. Dâru'r-Reşâd, Mısır.

Mûsâ, M. Y. (t.y.). *Nizâmü'l-hükm fi'l-İslâm*. Dâru'l-Fikri'l-Arabî, Mısır.

Mûsâ, S. (1986). *El-Hareketü'l-Arabiyye: Sîretü'r-rihleti'l-ûlâ li'n-nahdati'l-Arabiyyeti'l-hadîse (1908-1924)*. Dâru'n-Nehâr Li'n-Neşr, Lübnan.

Mustafâ, N. M. (2014). *Es-Sevrâtü'l-Arabiyye fî'n-nizâmi'd-düvelî*. Merkezü'l-Hadâra Li'd-Dirâsâti's-Siyâsiyye, Dâru'l-Beşîr Li's-Sekâfe, Mısır.

Nabaa, C. (2026). *Eş-Şer' yuayyinü 70 udven fi'l-berlemâni'l-intikâlî temhîden li-in'ikâdi ûlâ celesâtihî'l-usbûi'l-mukbil*. Euronews. [Erişim: 12.08.2026, https://arabic.euronews.com/2026/07/01/syria-ahmed-al-sharaa-transitional-parliament-people-assembly]

Nâcî, E. B. (2014). *İdâretü't-tevahhuş: Ahtaru merhale setemürru bihâ'l-ümme*. Merkezü'l-Bühûs Ve'd-Dirâsâti'l-İslâmiyye, Irak.
Nâfî, B. M. (2012). *Siyâsetü Mursî'l-hâriciyye ve Sûriyye ve Îrân*. El-Kudsü'l-Arabî. [Erişim: 05.08.2026, https://www.alquds.co.uk/%D8%B3%D9%8A%D8%A7%D8%B3%D8%A9-%D9%85%D8%B1%D8%B3%D9%8A-%D8%A7%D9%84%D8%AE%D8%A7%D8%B1%D8%AC%D9%8A%D8%A9-%D9%88%D8%B3%D9%88%D8%B1%D9%8A%D8%A9-%D9%88%D8%A5%D9%8A%D8%B1%D8%A7%D9%86/]
Nassar, G. (2017). The political experience of the Muslim Brotherhood in Egypt. *Rouya Turkiyyah*, *6*(1), 135-154.
Niyazioğlu, S. (2026). *Suriye'nin yeni: Askeri kurumun yapılandırılması ve Fransız diplomatik açılımı*. Türkiye Today's. [Erişim: 11.07.2026, https://turkiyetodays.com/%d8%b3%d9%88%d8%b1%d9%8a%d8%a7-%d8%a7%d9%84%d8%ac%d8%af%d9%8a%d8%af%d8%a9-%d9%87%d9%8a%d9%83%d9%84%d8%a9-%d8%a7%d9%84%d9%85%d8%a4%d8%b3%d8%b3%d8%a9-%d8%a7%d9%84%d8%b9%d8%b3%d9%83%d8%b1%d9%8a%d8%a9/]
NTV (2024). *Bakan Fidan: "İran ve Rusya ile konuştuk, o akşam Esad gitti"*. [Erişim: 01.06.2026, https://www.ntv.com.tr/turkiye/bakan-fidan-iran-ve-rusya-ile-konustuk-o-aksam-esad-gitti,vk55liKHmU-Fo1Rflxw4eA]
Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights (OHCHR) (2025). *'Web of agony': UN Commission's report unveils depths of former government's detention crimes during first decade of Syrian war*. [Erişim: 27.01.2026, https://www.ohchr.org/en/press-releases/2025/01/web-agony-un-commissions-report-unveils-depths-former-governments-detention?utm_source=chatgpt.com]
Olwan, W. (2025). Challenges of the transitional phase in Syria: Opportunities and threats in security and economy. *Rouya Turkiyyah*, *1*(14), 23-38.
Olwan, W. (2026). *Sücûnü tanzîmi'd-devle ve varakatü Kasad el-ahîre*. El-Cezire Net. [Erişim: 18.06.2026, https://aja.ws/gmsew2]
Orabı, A. O. (2025). Syria post-Assad: Features and necessities of dealing with challenges. *Rouya Turkiyyah*, *2*(14), 109-126.
Osman, H. (2001). *El-Ahzâbü's-siyâsiyye fî Sûriyye: Es-Sirriyye ve'l-alâniyye*. Dâru'r-Reyyis, Lübnan.
Owen, R. (2004). *Ed-Devle ve's-sulta ve's-siyâse fi'ş-Şarkı'l-Evsat* (Çev. A. Alloub). Kahire: El-Meclisü'l-A'lâ Li's-Sekâfe.
Owen, R. (2016). Mısır ve Tûnus: min el-izâhati's-sevriyye li's-sultaviyyâti ilâ'l-kifâh li-ikâmeti nizâm cedîd. *Büldân Tahte'l-Idtırâb, Eş-Şarkü'l-Evsatü'l-Cedîd: El-İhticâc Ve's-Sevre Ve'l-Fevdâ Fî'l-Vatani'l-Arabî*, F. Circes (Ed.), Merkezü Dirâsâti'l-Vahdeti'l-Arabiyye, Beyrut, s. 227-232.
Özdemir, M. İ. (2025). *Suriye'de Halk Meclisi seçimleri: Yapı, süreç ve sosyolojik siyasal değerlendirme*. SETA. [Erişim: 16.06.2026, https://www.setav.org/suriyede-halk-meclisi-secimleri-yapi-surec-ve-sosyolojik-siyasal-degerlendirme]
Qadir, K. A. (2026). Motives and repercussions of the Turkish-Israeli conflict in Syria after the fall of the Assad regime. *Journal of Babylon Center for Humanities Studies*, *16*(1), 458-476.
Ramazân, B. (2025). *Zâbıtun sâbıkun yu'linü teşkîle'l-meclisi'l-askerî li-tahrîri Sûriyye ve mesâdiru tekşifü devra Beşşâr el-Esed*. El-Mısrî el-Yevm. [Erişim: 22.06.2026, https://www.almasryalyoum.com/article/3384320]

Reporters Without Borders (2026). Syria. [Erişim: 05.09.2026, https://rsf.org/en/country/syria]
Republic of Türkiye Directorate of Communications. (2024*). President Erdoğan, President Putin of Russia talk over phone.* [Erişim: 01.11.2026, https://www.iletisim.gov.tr/english/haberler/detay/president-erdogan-president-putin-of-russia-talk-over-phone-3-12-24]
Reuters (2025). *En-netâicü'l-ûlâ li-intihâbâti Meclisi'ş-Şa'bi's-Sûrî tuzhiru inhifâda temsîli'l-ekalliyyât ve'n-nisâ*. [Erişim: 06.10.2025, https://www.reuters.com/ar/world/T6757XMTZRLLNCDGPOQMVG6ZTI-2025-10-06/]
Rifâî, M. (2026). *Kufâzâtün Sûriyye alâ'l-mü'şşirâti'l-âlemiyye: Tahassünün fi'l-hürriyyât ya'kisü tehavvülâtin cüz'iyye*. El-Arabî el-Cedîd. [Erişim: 08.07.2026, https://www.alaraby.co.uk/supplements/%D9%82%D9%81%D8%B2%D8%A7%D8%AA-%D8%B3%D9%88%D8%B1%D9%8A%D8%A9-%D8%B9%D9%84%D9%89-%D8%A7%D9%84%D9%85%D8%A4%D8%B4%D9%91%D8%B1%D8%A7%D8%AA-%D8%A7%D9%84%D8%B9%D8%A7%D9%84%D9%85%D9%8A%D8%A9-%D8%AA%D8%AD%D8%B3%D9%91%D9%86-%D9%81%D9%8A-%D8%A7%D9%84%D8%AD%D8%B1%D9%91%D9%8A%D8%A7%D8%AA?amp]
Rızâ, M. R. (1901). El-Islâh ve'l-is'âd alâ kadri'l-isti'dâd. *Mecelletü'l-Menâr*, *4*(18), 681-688.
Roy, O. (2004). *El-İslâmü'l-mu'avlem* (Çev. A. El-Ezrak). Rabat: Merkezü Târık bin Ziyâd. (Orijinal yayın tarihi, 2002).
Rozana (2026). *Harîtatü'l-muhayyemâti's-Sûriyye hilâle 2026... Mâzâ tegayyere fî a'dâdi'n-nâzihîn ve'l-âidîn?*. [Erişim: 23.07.2026, https://www.rozana.fm/article/127091]
Rüdeysî, H. (2014). *Ey devrün li'l-hivâri'l-vatanî fî Tûnis fî zılli hükûmeti'l-Mehdî Cum'a?*. Mübâderatü'l-Islâhi'l-Arabî. [Erişim: 23.08.2026, https://www.arab-reform.net/ar/publication/%D8%A3%D9%8A%D9%8F-%D8%AF%D9%88%D8%B1%D9%8D-%D9%84%D9%84%D8%AD%D9%88%D8%A7%D8%B1%D9%90-%D8%A7%D9%84%D9%88%D8%B7%D9%86%D9%8A%D9%91-%D9%81%D9%8A-%D8%AA%D9%88%D9%86%D8%B3-%D9%81%D9%8A-%D8%B8%D9%84-%D8%AD%D9%83%D9%88%D9%85%D8%A9-%D8%A7%D9%84%D9%85%D9%87%D8%AF%D9%8A-%D8%AC%D9%85%D8%B9%D8%A9%D8%9F/?utm_source=chatgpt.com]
Rüstem, H. (2024). *Sûriyye: Terfîâtün askeriyyetün mu'zamühâ li-kâdetin fî Heyeti Tahrîri'ş-Şâm*. El-Arabî el-Cedîd. [Erişim: 11.07.2026, https://www.alaraby.co.uk/politics/%D8%B3%D9%88%D8%B1%D9%8A%D8%A9-%D8%AA%D8%B1%D9%81%D9%8A%D8%B9%D8%A7%D8%AA-%D8%B9%D8%B3%D9%83%D8%B1%D9%8A%D8%A9-%D9%85%D8%B9%D8%B8%D9%85%D9%87%D8%A7-%D9%84%D9%82%D8%A7%D8%AF%D8%A9-%D9%81%D9%8A-%D9%87%D9%8A%D8%A6%D8%A9-%D8%AA%D8%AD%D8%B1%D9%8A%D8%B1-%D8%A7%D9%84%D8%B4%D8%A7%D9%85?utm_source=chatgpt.com]
Sa'b, H. (2021). *Ukdetü'l-alâkâti'l-Mısriyyeti'l-İrâniyye min Mursî ile's-Sîsî*. El-Ma'hedü'l-Mısrî li'd-Dirâsât. [Erişim: 05.08.2026, https://eipss-eg.org/%D8%B9%D9%82%D8%AF%D8%A9-%D8%A7%D9%84%D8%B9%D9%84%D8%A7%D9%82%D8%A7%D8%AA-

%D8%A7%D9%84%D9%85%D8%B5%D8%B1%D9%8A%D8%A9-%D8%A7%D9%84%D8%A5%D9%8A%D8%B1%D8%A7%D9%86%D9%8A%D8%A9-%D9%85%D9%86-%D9%85%D8%B1%D8%B3%D9%8A-%D8%A5%D9%84%D9%89-%D8%A7%D9%84%D8%B3%D9%8A%D8%B3%D9%8A/]

Sabra, M. (2025). *Mülâhazâtün kânûniyyetün havle ba'di'l-merâsîm*. Televizyon Sûriyya. [Erişim: 22.07.2026, https://www.syria.tv/317215]

Sahîfetü'l-Arab (2026a). *Sûriyye tedau üsüse ceyşin cedîdin abre meşrûin ekâdîmiyyin askeriyyin mütekâmil*. [Erişim: 06.07.2026, https://alarab.co.uk/%D8%B3%D9%88%D8%B1%D9%8A%D8%A7-%D8%AA%D8%B6%D8%B9-%D8%A3%D8%B3%D8%B3-%D8%AC%D9%8A%D8%B4-%D8%AC%D8%AF%D9%8A%D8%AF-%D8%B9%D8%A8%D8%B1-%D9%85%D8%B4%D8%B1%D9%88%D8%B9-%D8%A3%D9%83%D8%A7%D8%AF%D9%8A%D9%85%D9%8A-%D8%B9%D8%B3%D9%83%D8%B1%D9%8A-%D9%85%D8%AA%D9%83%D8%A7%D9%85%D9%84]

Sâliha, S. (2026). *Bârîs es-Sûriyye – el-İsrâîliyye: Müfâvazâtün bi-davâbita Amrîkiyye!*. Televizyon Sûriyya. [Erişim: 23.06.2026, https://www.syria.tv/342135]

Sâlimî, E. (2022). *El-Mükârabâtü'n-nazariyye fî dirâseti harakâti'l-İslâmi's-siyâsî ve itticâhâtihâ*. Merkezü'l-MüCedîd Li'l-Bühûs Ve'd-Dirâsât. [Erişim: 23.08.2026, https://almojaded.com/2022/04/05/10996/]

Salmî, A. (2012). *Meşrû'u En-Nahda 2012: El-Bernâmecü'l-İntihâbî Li-Muhammed Mursî*. [Erişim: 25.03.2026, https://alisalmi.com/%d9%83%d8%aa%d8%a7%d8%a8%d9%8a-%d8%b9%d9%86-%d9%85%d8%b5%d8%b1-%d9%88%d9%85%d8%ad%d9%85%d8%af-%d9%85%d8%b1%d8%b3%d9%8a-%d9%88-30%d9%8a%d9%88%d9%86%d9%8a%d9%88/]

SANA (2025a). *El-İ'lânü'd-Düstûriyyü li'l-Cumhûriyyeti'l-Arabiyyeti's-Sûriyye*. [Erişim: 05.07.2026, https://sana.sy/locals/2198312/]

SANA (2025b). *Karârun riâsiyyün bi-teşkîli lecnetin ulyâ li'l-hafâzi ale's-silmi'l-ehlî*. [Erişim: 06.07.2026, https://sana.sy/presidency/2196791/]

SANA (2025c). *Er-Reîsü eş-Şara yusdiru'l-mersûme 143 el-hâss bi'l-musâdakati alâ'n-nizâmi'l-intihâbiyyi'l-muvakkat li-Meclisi'ş-Şa'b*. [Erişim: 15.06.2026, https://sana.sy/presidency/2267661/]

SANA (2026a). *El-mütehaddisü bi-ismi'd-Dâhiliyye: Muhâsebetü'l-mücrimîn hakkun li'd-dahâyâ ve tenfîzühâ mes'ûliyyetü müessesâti'd-devleti's-Sûriyye*. [Erişim: 06.07.2026, https://sana.sy/politics/2502481/]

SANA (2026b). *Er-Reîsü eş-Şara yusdiru mersûmen bi-hasûsi'l-mevâtınîne's-Sûriyyîne'l-Ekrâd*. [Erişim: 11.08.2026, https://sana.sy/presidency/2376054/]

SANA (2026c). *Lecnetü intihâbâti Meclisi'ş-Şa'b tu'linü esmâe'l-fâizîne an devâiri'l-Haseke ve'l-Kâmişlî ve Ayni'l-Arab*. [Erişim: 15.06.2026, https://sana.sy/locals/2483912/]

SANA (2026d). *Lecnetü't-tahkîki'l-vataniyye tekşifü hasîlete ahdâsi's-Süveydâ ve tukaddimü tavsıyâtin şâmileten li-damâni'l-adâle*. [Erişim: 20.07.2026, https://sana.sy/locals/2428586/]

SANA (2026e). *Sûriyye türahhibü bi-karâri'l-İttihâdi'l-Evrûbî ref'a'l-ukûbât an cihâtin hükûmiyyetin Sûriyye*. [Erişim: 24.06.2026, https://sana.sy/syria-and-the-world/2479088/]

Selâme, G. (1989). Avâiku'l-vâkıı'l-Arabiyyi'l-kutrî. *El-Vahdetü'l-Arabiyye: Tecâribühâ ve tevakküâtühâ*, Merkezü Dirâsâti'l-Vahdeti'l-Arabiyye, Beyrut, s. 469-494.

Selmân, S. D. (2012). El-Cizrü (s-l-m) fî'l-Kur'âni'l-Kerîm beyne'd-delâleti'l-mu'cemiyye ve's-siyâkıyye. *Mecelletü Âdâbi'l-Basra*, (60), 97-124.

Selvik, K., & Stenslie, S. (2011). *Stability and change in the modern Middle East*. I.B. Tauris, İngiltere.

Sermînî, M. (2026). *Et-Teâmülü mea'l-İ'lâni'd-Düstûrî fî Sûriyye*. Cusûr li'd-Dirâsât. [Erişim: 22.07.2026, https://jusoor.sy/p-9wOJe8K]

Seurat, M. (2017). *Sûriyye ed-devletü'l-müteveahişe* (Çev. E. Sâra ve M. Bialo). Beyrut: Eş-Şebekatü'l-Arabiyye li'l-Ebhâs ve'n-Neşr. (Orijinal yayın tarihi, 2012).

Shaam Network (2025). *Mü'temeru'n-Nasr: İ'lânü intisâri's-sevre ve hallü'd-düstûr ve hizbi'l-Baas ve'l-ceyş ve'ş-Şer' reîsen li'l-cumhûriyye*. [Erişim: 29.01.2025, https://shaam.org/news/syria-news/%D9%85%D8%A4%D8%AA%D9%85%D8%B1-%D8%A7%D9%84%D9%86%D8%B5%D8%B1-%D8%A5%D8%B9%D9%84%D8%A7%D9%86-%D8%A7%D9%86%D8%AA%D8%B5%D8%A7%D8%B1-%D8%A7%D9%84%D8%AB%D9%88%D8%B1%D8%A9-%D9%88%D8%AD%D9%84-%D8%A7%D9%84%D8%AF%D8%B3%D8%AA%D9%88%D8%B1-%D9%88%D8%AD%D8%B2%D8%A8-%D8%A7%D9%84%D8%A8%D8%B9%D8%AB-%D9%88%D8%A7%D9%84%D8%AC%D9%8A%D8%B4-%D9%88%D8%A7%D9%84%D8%B4%D8%B1%D8%B9-%D8%B1%D8%A6%D9%8A%D8%B3%D9%8A%D8%A7-%D9%84%D9%84%D8%AC%D9%85%D9%87%D9%88%D8%B1%D9%8A%D8%A9]

Shaar, K. (2026). *Syria's Economy a Year into Assad's Downfall: The Good, the Bad, and Ugly. Karam Shaar Advisory*. [Erişim: 24.06.2026, https://karamshaar.com/syria-in-figures/syria-economy-after-assad-one-year/]

Sharabi, H. (1988). *Neopatriarchy: The theory of distorted change in Arab society*. Oxford University Press, ABD

Sheyhali, O. (2025). From Idlib to Damascus: The story of the revolution. *Rouya Turkiyyah*, *1*(14), 9-22.

Sıddîkî, S. (2008). *Ed-Devle fî âlemin müteğayyir: Ed-Devletü'l-vataniyye ve't-tehaddiyâtü'l-âlemiyyetü'l* Es- *-cedîde*. Merkezü'l-İmârât Li'd-Dirâsât Ve'l-Bühûsi'l-İstrâteciyye, El-İmârâtü'l-Arabiyyetü'l-Müttehide.

Sıdkî, B. (2026). *Fî tatbîi'l-hayâti's-siyâsiyye fî Sûriyye*. El-Kudsü'l-Arabî. [Erişim: 07.07.2026, https://www.alquds.co.uk/%D9%81%D9%8A-%D8%AA%D8%B7%D8%A8%D9%8A%D8%B9-%D8%A7%D9%84%D8%AD%D9%8A%D8%A7%D8%A9-%D8%A7%D9%84%D8%B3%D9%8A%D8%A7%D8%B3%D9%8A%D8%A9-%D9%81%D9%8A-%D8%B3%D9%88%D8%B1%D9%8A%D8%A7/]

Sky News Arabia (2012). en-Nûru's-Selefiyy yensehibu min hükûmeti Kandîl. [Erişim: 11.04.2026, https://www.skynewsarabia.com/middle-east/37135]

Sky News Arabia (2016). *Mısr ve'l-İmârât... Alâkâtün râsiha*. [Erişim: 05.08.2026, https://www.skynewsarabia.com/middle-east/834843]

Sky News Arabia (2025). *Tekaddümün fi'l-mübâhasâti's-Sûriyyeti'l-İsrâîliyye nahve ittifâkıyyetin emniyye*. [Erişim: 23.06.2026, https://www.skynewsarabia.com/middle-east/1821028]

Sky News Arabia (2026a). *Ed-Dâhiliyyetü's-Sûriyye tekşifü tafâsîle dabtı şahnetin esliheten müveccehe li-Hizbullah*. [Erişim: 18.07.2026, https://www.skynewsarabia.com/1881277?utm_source=chatgpt.com]

Sky News Arabia (2026b). *El-Ceyşü's-Sûrî yektaşifü enfâkan li-Hizbullah alâ hudûdi Lübnân*. [Erişim: 19.07.2026, https://www.skynewsarabia.com/middle-east/1861908]

Sky News Arabia (2026c). *Trump yusırru alâ devrin Sûriyyin fî Lübnân*. [Erişim: 04.07.2026, https://www.skynewsarabia.com/program/newsroom/1875637]

Somuncuoğlu, E. (2015). On dokuzuncu yüzyılda Nahda Hareketi: Modern Arap düşüncesinin oluşumu, kapsamı ve sınırları. *Marmara Üniversitesi Siyasal Bilimler Dergisi*, *3*(1), 103-120.

Soy, B. (2004). Arap milliyetçiliği: Ortaya çıkışından 1918'e kadar. *Bilig Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, (30), 173-202.

Spicer, J., & Gebeily, *M. (2024). How Syria rebels' stars aligned for Assad's ouster.* Reuters. [Erişim: 01.11.2026, https://www.reuters.com/world/middle-east/how-syria-rebels-stars-aligned-assads-ouster-2024-12-08/]

Storm News (2024). *Şühedâ ve cerhâ cerrâe kasfin midfaiyyin istehdefe mahedan li-tahfîzi'l-Kur'ân fî Erîha*. [Erişim: 26.11.2014, https://storm-agency.net/%D8%B4%D9%87%D8%AF%D8%A7%D8%A1-%D9%88%D8%AC%D8%B1%D8%AD%D9%89-%D8%AC%D8%B1%D8%A7%D8%A1-%D9%82%D8%B5%D9%81-%D9%85%D8%AF%D9%81%D8%B9%D9%8A-%D8%A7%D8%B3%D8%AA%D9%87%D8%AF%D9%81-%D9%85%D8%B9%D9%87%D8%AF?utm_source=chatgpt.com]

Subh, T. (2026). *Hamsûne âmen tahte'l-kubbe... Mâzâ tekûlü harîtatü tevzîi mekâidi Meclisi'ş-Şa'b an Sûriyye'l-cedîde?*. Televizyon Sûriyya. [Erişim: 10.07.2026, https://www.syria.tv/%D8%AE%D9%85%D8%B3%D9%88%D9%86-%D8%B9%D8%A7%D9%85%D8%A7%D9%8B-%D8%AA%D8%AD%D8%AA-%D8%A7%D9%84%D9%82%D8%A8%D8%A9-%D9%85%D8%A7%D8%B0%D8%A7-%D8%AA%D9%82%D9%88%D9%84-%D8%AE%D8%B1%D9%8A%D8%B7%D8%A9-%D8%AA%D9%88%D8%B2%D9%8A%D8%B9-%D9%85%D9%82%D8%A7%D8%B9%D8%AF-%D9%85%D8%AC%D9%84%D8%B3-%D8%A7%D9%84%D8%B4%D8%B9%D8%A8-%D8%B9%D9%86-%D8%B3%D9%88%D8%B1%D9%8A%D8%A7-%D8%A7%D9%84%D8%AC%D8%AF%D9%8A%D8%AF%D8%A9%D8%9F]

Syria 360 (2025). *Vesîkatü tefâhümin beyne'l-hükûmeti's-Sûriyye ve "İdâreti Kanavât"*. [Erişim: 12.03.2025, https://syria-360.com/2025/03/12/%d9%88%d8%ab%d9%8a%d9%82%d8%a9-%d8%aa%d9%81%d8%a7%d9%87%d9%85-%d8%a8%d9%8a%d9%86-%d8%a7%d9%84%d8%ad%d9%83%d9%88%d9%85%d8%a9-%d8%a7%d9%84%d8%b3%d9%88%d8%b1%d9%8a%d8%a9-%d9%88-%d8%af%d8%a7%d8%b1%d8%a9/]

Syria Justice and Accountability Centre (2026). *Draft transitional justice law in Syria: A critical analysis of structural gaps and recommendations for legislative reform*. [Erişim: 09.06.2026, https://syriaaccountability.org/draft-transitional-justice-law-in-syria-a-critical-analysis-of-structural-gaps-and-recommendations-for-legislative-reform/]

Syrian Business Gateway (2026). *Mâzâ tegayyere fî Sûriyye hattâ Eyyâr 2026 ve eyne yettecihü'l-iktisâdü's-Sûrî min manzûri'l-a'mâl ve'l-istismâr?*. [Erişim: 07.05.2026, https://syrianbusinessgateway.com/syria-economy-and-investment-outlook-may-2026/]

Syrian Network for Human Rights (SNHR) (2025). *On the 14th Anniversary of the Start of the Syrian Uprising in March 2011, the Syrian People's Struggle to Achieve Their Aspirations Marches on*. [Erişim: 18.03.2025, https://snhr.org/blog/2025/03/18/on-the-14th-anniversary-of-the-start-of-the-syrian-uprising-in-march-2011-the-syrian-peoples-struggle-to-achieve-their-aspirations-marches-on]

Syrian Network for Human Rights (SNHR) (2026). *Transitional Justice in Post-Assad Syria: A Transformative Framework for Accountability and Reforms*. [Erişim: 24.03.2026, https://snhr.org/blog/2026/03/24/transitional-justice-in-post-assad-syria-a-transformative-framework-for-accountability-and-reform/]

Şa'bân, N. (2026a). *Sûriyye fi'l-ahdi'l-cedîd... Mesâru binâi'l-müesseseti'l-askeriyye*. El-Merkezü'l-Arabî li-Dirâsâti Sûriyye el-Muâsıra. [Erişim: 10.07.2026, https://www.harmoon.org/?p=64913]

Şa'bân, N. (2026b). *El-edâü'l-emnî fî Sûriyye hilâle'r-rub'i'l-evvel min âmi 2026: Kırâe fî melaffâtin ve tehaddiyâtin muhtâre*. El-Merkezü'l-Arabî li-Dirâsâti Sûriyye el-Muâsıra. [Erişim: 13.07.2026, https://www.harmoon.org/?p=65572]

Şa'bû, R. (2022). En-Necâh ve'l-ihfâk fi's-sevre. *Mecelletü Rivâk Meysalûn*, (9), 33-44.

Şafak News (2025). *Beynehüm vezîrün Kürdiyyün ve mesîhiyye... El-i'lânü an el-hükûmeti's-Sûriyyeti'l-cedîde*. [Erişim: 29.03.2025, https://shafaq.com/ar/%D8%A7%D9%84%D9%85%D9%86%D8%B7%D9%82%D8%A9-%D9%88%D8%A7%D9%84%D8%B9%D8%A7%D9%84%D9%85/%D8%A8%D9%8A%D9%86%D9%87%D9%85-%D9%88%D8%B2%D9%8A%D8%B1-%D9%83%D9%88%D8%B1%D8%AF%D9%8A-%D9%88%D9%85%D8%B3%D9%8A%D8%AD%D9%8A%D8%A9-%D8%A7%D9%84-%D8%B9%D9%84%D8%A7%D9%86-%D8%B9%D9%86-%D8%A7%D9%84%D8%AD%D9%83%D9%88%D9%85%D8%A9-%D8%A7%D9%84%D8%B3%D9%88%D8%B1%D9%8A%D8%A9-%D8%A7%D9%84%D8%AC%D8%AF%D9%8A%D8%AF%D8%A9?utm_source=chatgpt.com]

Şâhîn, İ. (2013). Kuvvetü't-ta'bi'eti'l-cemâhîriyye ve rûhu meydâni't-Tahrîr. *Es-Sevretü'l-Mısriyye, Er-Rebîu'l-Arabî: El-İntifâda Ve'l-Islâh Ve's-Sevre*, Y. Es-Savvânî & R. Larimont (Ed.), Beyrut, s. 87-116.

Şelâta, A. Z. (2017). *El-İslâmiyyûn fî's-Sulta: Tecribetü'l-İhvâni'l-Müslimûn fî Mısr*. Merkezü Dirâsâti'l-Vahdeti'l-Arabiyye, Lübnan.

Şerîfe, A. (2025). *El-mukâtilûne'l-ecânib fî Sûriyye... 4 sînâryûhât ve 3 hutûtin hamrâ*. El-Mecelle. [Erişim: 14.07.2026, https://www.majalla.com/node/324873]

Şevvâh, E. (2025). *El-ittifâk maa Kasad: El-mekâsib ve't-tehaddiyât. Cusûr li'd-Dirâsât.* [Erişim: 12.03.2025, https://share.google/pKae3YmksyhezlwyE]

Şûbekî, M. (2016). *Siyâsetü hareketi En-Nahda ve eseruhâ alâ't-tahavvüli'd-dîmukrâtî fî Tûnus*. (Yüksek Lisans Tezi). Câmiatü En-Necâh El-Vataniyye, Külliyyetü'd-Dirâsâti'l-Ulyâ, Nablus.

Şukayr, Ş. (2026). Müstakbelü Dâiş ve'l-cihâdiyye fî zılli tesâudi'l-ezmât. *Müstakbelü Dâiş ve'l-cihâdiyye fî zılli tesâudi'l-ezmât, El-İslâmiyyûn ma bade's-sâbi min Ekutûbir: Sü'âlü'l-hüviyye ve'l-masîr*, M. Affân & M. El-Butûş (Ed.), Ma'hedü's-Siyâse ve'l-Müctema, Amman, s. 128-134.

Tammâm, H. (2012). *El-İhvaâü'l-Müslimûn: Sinevâtü mâ kable's-sevra*. Dârü'ş-Şurûk, Mısır.

Tarbîn, A. (1987). *Et-Teczietü'l-Arabiyye: Keyfe tahakkakat târîhiyyen*. Merkezü Dirâsâti'l-Vahdeti'l-Arabiyye, Lübnan.

Televizyon Sûriyya (2025a). *Lecnetü't-tahkîk ve taksî'l-hakâik fî ahdâsi's-Sâhili's-Sûrî netâicühâ*. [Erişim: 06.07.2026, https://www.syria.tv/322965]

Televizyon Sûriyya (2025b). *Ba'de tecmîdin emniyyin faradahû nizâmü'l-Esed ref'u'l-haczi'l-ihtiyâtî an 58 elfe Sûrî*. [Erişim: 06.07.2026, https://www.syria.tv/323107]
Televizyon Sûriyya (2026a). *Vezâretü'l-adli ta'kıdü'l-celeseti's-sâniyye mine'l-mahâkemâti'l-askeriyyeti'l-hâssa bi-ahdâsi's-Süveydâ*. [Erişim: 14.07.2026, https://www.syria.tv/363597]
Televizyon Sûriyya (2026b). *Ezmetü'l-mahrûkât fî Sûriyye... Mâ esbâbühâ ve keyfe yümkinü ihtivâuhâ?*. [Erişim: 11.08.2026, https://www.syria.tv/365717]
The Guardian (2025). *Syrian leader meets Saudi crown prince for first official foreign visit*. [Erişim: 02.02.2025 https://www.theguardian.com/world/2025/feb/02/syrian-leader-lands-in-saudi-arabia-for-first-foreign-visit-since-toppling-assad]
Thomas, D., Bari, A., Badr, M., Labib, J., Naguib, A., Abdel Hamid, M. & Abu Hatab, A. vd. (2012). *Arab Development Challenges Report 2011*. United Nations Development Programme.
TRT Arapça (2025). *Sûriyye tenzammu ile't-tehâlüfi'd-devliyyi didde tanzîmi Dâiş el-irhâbî*. [Erişim: 11.11.2025, https://www.trtarabi.com/article/ff5aa8fa5364]
TRT Arapça (2026). *Bi-hudûri'ş-Şer'... Meclisü'ş-Şa'bi's-Sûriyyü'l-cedîd ya'kıdü ûlâ celesâtihî fî Dımaşk*. [Erişim: 12.07.2026, https://www.trtarabi.com/article/1fc36128abdc]
Türk, Z. (2018). *Ortadoğu'da siyasal İslam'ın gelişimi ve Türkiye'nin siyasal hayatına yansımaları*. (Yüksek Lisans Tezi). Dicle Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Diyarbakır.
Türk, O., & Kıyıcı, H. (2024). Teritoryal düzenden devletleşmeye: Heyet Tahrir el-Şam (HTŞ). *Adam Akademi Sosyal Bilimler Dergisi*, *14*(2), 275-302.
Türk Press (2025a). *Beyne'l-fikri's-Selefi ve'l-idâreti'l-medeniyye: Mesâru Heyeti Tahrîri'ş-Şâm (habîrun Türkî)*. [Erişim: 15.02.2025, https://www.turkpress.co/node/104565]
Türk Press (2025b). *Sûriyye tursilü ba'seten mine't-tullâbi'z-zubbât ilâ Türkiyye ve's-Suûdiyye li-tedrîbin askeriyyin mütekaddim*. [Erişim: 23.10.2025, https://www.turkpress.co/node/107507]
Türkiye Today's (2025). *Teâvün askeriyyün gayru mesbûk: Dubbâtün Sûriyyûn yetelakkavne tedrîben fî menşeâti'l-ceyşi't-Türkî*. [Erişim: 31.10.2025, https://turkiyetodays.com/%d8%aa%d8%b9%d8%a7%d9%88%d9%86-%d8%b9%d8%b3%d9%83%d8%b1%d9%8a-%d8%ba%d9%8a%d8%b1-%d9%85%d8%b3%d8%a8%d9%88%d9%82-%d8%b6%d8%a8%d8%a7%d8%b7-%d8%b3%d9%88%d8%b1%d9%8a%d9%88%d9%86-%d9%8a%d8%aa%d9%84%d9%82/]
Türkmânî, A. (2026). *Mâzâ ba'de hallı'l-Emâneti'l-Âmme li'ş-Şuûni's-Siyâsiyye?*. Televizyon Sûriyya. [Erişim: 03.06.2026, https://www.syria.tv/358349]
Ultra Iraq (2026). *Sûriyye tadbitu şahnete eslihatin ve savârîha kâdimeten mine'l-Irâk... ve'l-amelîyâtü'l-müşterike teftehu tahkîkan*. [Erişim: 16.07.2026, https://ultrairaq.ultrasawt.com/%D8%B3%D9%88%D8%B1%D9%8A%D8%A7-%D8%AA%D8%B6%D8%A8%D8%B7-%D8%B4%D8%AD%D9%86%D8%A9-%D8%A3%D8%B3%D9%84%D8%AD%D8%A9-%D9%88%D8%B5%D9%88%D8%A7%D8%B1%D9%8A%D8%AE-%D9%82%D8%A7%D8%AF%D9%85%D8%A9-%D9%85%D9%86-%D8%A7%D9%84%D8%B9%D8%B1%D8%A7%D9%82-%D9%88%D8%A7%D9%84%D8%B9%D9%85%D9%84%D9%8A%D8%A7%D8%AA-%D8%A7%D9%84%D9%85%D8%B4%D8%AA%D8%B1%D9%83%D8%A9-%D8%AA%D9%81%D8%AA%D8%AD-%D8%AA%D8%AD%D9%82%D9%8A%D9%82%D9%8B%D8%A7-%D8%B5%D9%88%D8%B1/%D9%81%D8%B1%D9%8A%D9%82-

%D8%A7%D9%84%D8%AA%D8%AD%D8%B1%D9%8A%D8%B1?utm_source=chatgpt.com]
Ultra Syria (2025a). *Min merciiyyetin dîniyye ilâ lâibin siyâsî... Mâzâ na'rifü an eş-Şeyh Hikmet el-Hicrî?*. [Erişim: 15.07.2025, https://ultrairaq.ultrasawt.com/%D8%B3%D9%88%D8%B1%D9%8A%D8%A7-%D8%AA%D8%B6%D8%A8%D8%B7-%D8%B4%D8%AD%D9%86%D8%A9-%D8%A3%D8%B3%D9%84%D8%AD%D8%A9-%D9%88%D8%B5%D9%88%D8%A7%D8%B1%D9%8A%D8%AE-%D9%82%D8%A7%D8%AF%D9%85%D8%A9-%D9%85%D9%86-%D8%A7%D9%84%D8%B9%D8%B1%D8%A7%D9%82-%D9%88%D8%A7%D9%84%D8%B9%D9%85%D9%84%D9%8A%D8%A7%D8%AA-%D8%A7%D9%84%D9%85%D8%B4%D8%AA%D8%B1%D9%83%D8%A9-%D8%AA%D9%81%D8%AA%D8%AD-%D8%AA%D8%AD%D9%82%D9%8A%D9%82%D9%8B%D8%A7-%D8%B5%D9%88%D8%B1/%D9%81%D8%B1%D9%8A%D9%82-%D8%A7%D9%84%D8%AA%D8%AD%D8%B1%D9%8A%D8%B1?utm_source=chatgpt.com]
Ultra Syria (2025b). *Vezâretü'l-adli tülgî mülâhakâtin min ahdi'n-nizâmi's-sâbık teşmelü 287 elfe kadıyye*. [Erişim: 04.10.2025, https://ultrasyria.ultrasawt.com/%D9%88%D8%B2%D8%A7%D8%B1%D8%A9-%D8%A7%D9%84%D8%B9%D8%AF%D9%84-%D8%AA%D9%84%D8%BA%D9%8A-%D9%85%D9%84%D8%A7%D8%AD%D9%82%D8%A7%D8%AA-%D9%85%D9%86-%D8%B9%D9%87%D8%AF-%D8%A7%D9%84%D9%86%D8%B8%D8%A7%D9%85-%D8%A7%D9%84%D8%B3%D8%A7%D8%A8%D9%82-%D8%AA%D8%B4%D9%85%D9%84-287-%D8%A3%D9%84%D9%81-%D9%82%D8%B6%D9%8A%D8%A9/%D9%81%D8%B1%D9%8A%D9%82-%D8%A7%D9%84%D8%AA%D8%AD%D8%B1%D9%8A%D8%B1/%D8%A3%D8%AE%D8%A8%D8%A7%D8%B1?utm_source=chatgpt.com]
Umrân li'd-Dirâsâti'l-İstirâtîciyye (2025). *Sûriyye 2024: Sukûtu'l-Esed ve furasu'l-istikrâr ve'l-binâ*. [Erişim: 14.07.2026, https://omrandirasat.org/research/syria-2024-the-fall-of-assad-and-opportunities-for-stability-and-construction/]
UN News (2026). *Syria: UN Commission documents grave violations in July 2025 escalation in Sweida*. [Erişim: 27.03.2026, https://news.un.org/en/story/2026/03/1167210]
United Nations Secretary-General (UNSG) (2023). *Transitional Justice: A Strategic Tool for People, Prevention and Peace: Guidance Note of the Secretary-General*. New York: United Nations. [Erişim: 05.07.2026 https://peacemaker.un.org/en/documents/transitional-justice-strategic-tool-people-prevention-and-peace]
United Nations High Commissioner for Refugees (UNHCR) (2026). *Comprehensive overview of IDPs and IDP returns dashboard 23 7 2026*. Operational Data Portal. [Erişim: 23.07.2026, https://data.unhcr.org/en/documents/details/123426]
United States Central Command (CENTCOM) (2026). *U.S. Forces Strike ISIS Targets in Syria as Partners Sustain Pressure*. [Erişim: 24.08.2026, https://www.centcom.mil/MEDIA/PUBLIC-RELEASES/Article/4397247/us-forces-strike-isis-targets-in-syria-as-partners-sustain-pressure/]
UN Web TV (2025). *Syria – General Debate, 80th Session.* [Erişim: 27.01.2026, https://webtv.un.org/en/asset/k1q/k1q4z4rj10]
Van Dam, N. (2006). *Es-Sırâ alâ's-sulta fî Sûriyye*. Mektebetü Medbûlî, Mısır.

Welat (2025). *"El-adlü's-Sûriyye" tuhassisu mehâkim li-kadâyâ'l-istîlâi ale'l-akârât hilâle's-sevreti's-Sûriyye*. [Erişim: 20.10.2025, https://welattv.com/ar/node/19115]
Wiki Thawra (2013). *Katlâ El-18 Yevmi'l-Ûlâ Min Es-Sevre Tafsîliyyen*. [Erişim: 27.03.2026, https://wikithawra.wordpress.com/]
World Bank (2024). *Syria economic monitor: Spring 2024: Conflict, crises, and the collapse of household welfare*. [Erişim: 07.07.2026, https://reliefweb.int/node/4064976]
World Bank Group (2025). *New World Bank Report Highlights Syria's Economic Challenges and Recovery Prospects for 2025*. [Erişim: 07.07.2026, https://www.worldbank.org/en/news/press-release/2025/07/07/new-world-bank-report-highlights-syria-s-economic-challenges-and-recovery-prospects-for-2025]
Wright, A. (2025). *Rebuilding Syria's economy: Can stability return after war?*. AlJazeera English. [Erişim: 16.06.2026, https://aje.io/p0mgfp]
Yâsîn, E. (1980). *Tahlîlü madmûni'l-fikri'l-kavmiyyi'l-Arabî: Dirâse istitlâiyye*. Merkezü Dirâsâti'l-Vahdeti'l-Arabiyye, Lübnan.
Yeşiltaş, M. & Miş, N. (2025). The new Syrian foreign policy amid the dynamics of continuity and change. *Rouya Turkiyyah*, *14*(4), 77-108.
Yıldırım, R. (2017). Transformation of the Ennahda Movement from Islamic Jama'ah to Political Party. *Insight Turkey*, *19*(2), 189-214.
Za'tera, Y. (2014). *An el-fârıkı beyne tecribeteyi Tûnis ve Mısr*. El-Cezire Net. [Erişim: 29.01.2014, https://aje.io/p0mgfp]
Zabâd, Y. (2025). *Es-Süveydâ ba'de sukûti'l-Esed: Kırâe fî tahavvülâti'l-kuvâ el-askeriyye ve'l-metâlibi's-siyâsiyye*. El-Merkezü'l-Arabî li-Dirâsâti Sûriyye el-Muâsıra. [Erişim: 25.06.2026, https://damascusinstitute.org/researches/%D8%A7%D9%84%D8%B3%D9%88%D9%8A%D8%AF%D8%A7%D8%A1-2/#]
Zâyid, İ. (2023). Harekâtü'n-Nahda et-Tûnisiyye ve tecribetü'n-necâhi'l-cüz'iyy li'l-harekâti'l-İslâmiyye fi'l-vusûli ile'l-hükm. *Mecelletü's-Siyâseti'l-Âlemiyye*, *7*(2), 461-473.
Zekeriyyâ, A. (2026). *Teahhuru in'ikâdi Meclisi'ş-Şa'b ve kânûnü'l-ahzâbi yuammiku't-tesâülât havle'l-merhaleti'l-intikâliyye*. Ultra Syria. [Erişim: 09.07.2026, https://ultrasyria.ultrasawt.com/%D8%AA%D8%A3%D8%AE%D8%B1-%D8%A7%D9%86%D8%B9%D9%82%D8%A7%D8%AF-%D9%85%D8%AC%D9%84%D8%B3-%D8%A7%D9%84%D8%B4%D8%B9%D8%A8-%D9%88%D9%82%D8%A7%D9%86%D9%88%D9%86-%D8%A7%D9%84%D8%A3%D8%AD%D8%B2%D8%A7%D8%A8-%D9%8A%D8%B9%D9%85%D9%91%D9%82-%D8%A7%D9%84%D8%AA%D8%B3%D8%A7%D8%A4%D9%84%D8%A7%D8%AA-%D8%AD%D9%88%D9%84-%D8%A7%D9%84%D9%85%D8%B1%D8%AD%D9%84%D8%A9-%D8%A7%D9%84%D8%A7%D9%86%D8%AA%D9%82%D8%A7%D9%84%D9%8A%D8%A9/%D8%A3%D8%AD%D9%85%D8%AF-%D8%B2%D9%83%D8%B1%D9%8A%D9%91%D8%A7/%D8%B3%D9%8A%D8%A7%D8%B3%D8%A9]
Zelin, A. Y. (2025). *The status of Syria's transition after two months*. The Washington Institute. [Erişim: 16.07.2026, https://www.washingtoninstitute.org/policy-analysis/status-syrias-transition-after-two-months]
Zeynüddîn, A. (2023). *Es-Sevretü's-Sûriyye: Melhametü'l-asr ve derbü'n-nasr*. Ufuk Neşriyyâtî, Türkiye.

Ziyâde, R. (2025). *Hükûmetü'ş-Şer'i'l-intikâliyye... El-ûlâ alâ külli Sûriyye*. El-Mecelle. [Erişim: 11.08.2026, https://www.majalla.com/node/324971]
Zurayk, K. (1939). *El-Va'yü'l-kavmî: Nazarât fî'l-hayâti'l-kavmiyyeti'l-mütefettiha fî'ş-şarkı'l-Arabî*. Dâru'l-Mekşûf, Lübnan.